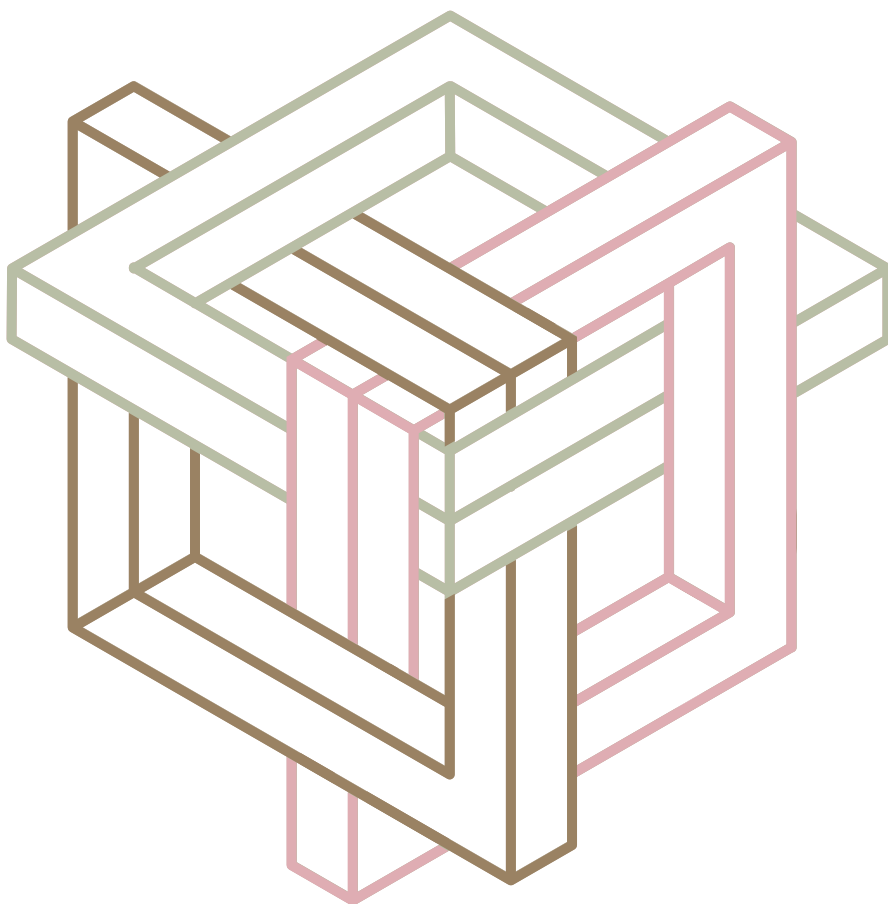

**KAPITAŁ SPOŁECZNY
I WYPOSAŻENIE INSTYTUCJONALNE
JAKO CZYNNIKI
SUKCESU REGIONALNYCH POLITYK KLASTROWYCH**

WITH ENGLISH SUMMARY

TOMASZ
KWIATKOWSKI

KRAKÓW 2023

TOMASZ KWIATKOWSKI

KAPITAŁ SPOŁECZNY
I WYPOSAŻENIE INSTYTUCJONALNE
JAKO CZYNNIKI
SUKCESU REGIONALNYCH POLITYK KLASTROWYCH

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

TOMASZ KWIATKOWSKI

**KAPITAŁ SPOŁECZNY I WYPOSAŻENIE INSTYTUCJONALNE
JAKO CZYNNIKI SUKCESU REGIONALNYCH POLITYK KLASTROWYCH**

Kraków 2023

Publikacja wydana ze środków Narodowego Centrum Nauki oraz Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Książka jest rozwinięciem pracy doktorskiej pt. *Kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne jako czynniki sukcesu polityk klastrowych na poziomie regionalnym*, przygotowanej pod kierunkiem dr. hab. Krzysztofa Gwosdza, prof. UJ, recenzowanej przez dr hab. Wojciecha Dziemianowicza, prof. UW oraz dr hab. Aleksandrę Nowakowską, prof. UŁ, obronionej 8 grudnia 2022 r. w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Badania, których wyniki prezentowane są w tej pracy, zostały sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki w projekcie PRELUDIUM 17, nr 2019/33/N/HS4/00930.

Recenzja wydawnicza: prof. dr hab. Elżbieta Wojnicka-Sycz

Adiustacja: Jagoda Biszkont

DTP i przygotowanie do druku: Małgorzata Ciemborowicz – Pracownia Wydawnicza IGiGP UJ

Projekt okładki: Agnieszka Warmuz

© Tomasz Kwiatkowski oraz Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Wydanie I, Kraków 2023

ISBN 978-83-64089-75-6

Niniejsza publikacja stanowi utwór chroniony na podstawie ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Prawami do tego utworu dysponuje Wydawca – Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Bez zgody Wydawcy niedopuszczalne jest kopiowanie, rozpowszechnianie lub inne korzystanie z niniejszej publikacji w całości lub z jej fragmentów z wyjątkiem dozwolonego użytku osobistego, publicznego lub licencji otwartego dostępu udzielonych przez Wydawcę.

Zapis do cytowania:

Kwiatkowski T., 2023, <i>Kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne jako czynniki sukcesu regionalnych polityk klastrowych</i> , Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.

Wydawca:

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków, Polska

tel. +48 12 664 52 50

www.geo.uj.edu.pl

Spis treści

1. WSTĘP	9
1.1. Zarys tematu pracy i motywy jego wyboru	9
1.2. Przestrzenny, czasowy i przedmiotowy zakres rozważań	11
1.3. Cel i pytania badawcze	13
1.4. Plan pracy i przyjęte zasady narracji	14
2. KAPITAŁ SPOŁECZNY – UJĘCIA TEORETYCZNE I ZASTOSOWANIA EMPIRYCZNE	17
2.1. Główne założenia koncepcji	17
2.2. Geneza koncepcji i jej najważniejsze ujęcia	19
2.2.1. Wyodrębnienie pojęcia.	19
2.2.2. Ujęcia klasyczne	20
2.2.3. Późniejsze ujęcia i interpretacje	24
2.3. Adaptacja empiryczna koncepcji, w tym do wymiaru przestrzennego.	26
2.3.1. Pomiar kapitału społecznego	26
2.3.2. Kapitał społeczny w wymiarze przestrzennym	29
2.4. Kapitał społeczny a klastry	34
2.4.1. Podstawy zależności	34
2.4.2. Wybrane ujęcia zależności	35
2.4.3. Zależność w piśmiennictwie krajowym	38
2.5. Podsumowanie	40
3. WYPOSAŻENIE INSTYTUCJONALNE – UJĘCIA TEORETYCZNE I ZASTOSOWANIA EMPIRYCZNE	45
3.1. Wyposażenie instytucjonalne jako kategoria literaturowa	45
3.1.1. Źródła terminu	45
3.1.2. Institutional endowment	47
3.1.3. Institutional thickness	49
3.2. Pomiar wyposażenia instytucjonalnego	53
3.2.1. Piśmiennictwo polskojęzyczne	53
3.2.2. Piśmiennictwo anglojęzyczne	56
3.3. Wyposażenie instytucjonalne a klastry	58
3.4. Podsumowanie	63
4. POLITYKA KLASTROWA – PODSTAWY TEORETYCZNE I UWARUNKOWANIA WDROŻENIOWE	65
4.1. Koncepcja klastra	65
4.1.1. Źródła koncepcji klastra	65
4.1.2. Definicje, systematyzacja i polemika z koncepcją klastra	66
4.1.3. Identyfikacja klastrów	69
4.2. Klaster a rozwój.	72
4.3. Integracja koncepcji klastra do rozważań nad terytorialnymi politykami rozwoju	74
4.3.1. Przenikanie koncepcji do dyskursu o politykach rozwoju	74
4.3.2. Adaptacja koncepcji w politykach rozwoju	76
4.4. Polityka klastrowa a rozwój	81

4.5.	Polityka klastrowa jako kategoria opisu	85
4.5.1.	Wzrost definicyjny	85
4.5.2.	Polityka klastrowa (CP)	86
4.5.3.	Polityka rozwoju klastrów (CDP)	86
4.5.4.	Polityka oparta na klastrach (CBP)	87
4.5.5.	Polityka rozwoju oparta na klastrach (CBDP) i pochodne	89
4.6.	Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne	90
4.7.	Strategiczne ramy polityki klastrowej w Polsce	93
4.7.1.	Kontekst europejski	93
4.7.2.	Kontekst krajowy	97
4.8.	Polityka klastrowa a koncepcja inteligentnej specjalizacji	103
4.9.	Sukces polityk klastrowych	107
4.9.1.	Sukces polityk klastrowych jako kategoria literaturowa	107
4.9.2.	Ewaluacja jako narzędzie pomiaru sukcesu polityk klastrowych	109
4.10.	Podsumowanie	112
5.	PROCEDURA BADAWCZA	115
5.1.	Konceptualizacja	115
5.1.1.	Logika procesu badawczego	115
5.1.2.	Kapitał społeczny	118
5.1.3.	Wyposażenie instytucjonalne	120
5.1.4.	Sukces polityk klastrowych	122
5.2.	Metody i techniki badawcze	124
5.2.1.	Badania terenowe	124
5.2.2.	Analizy studyjne	126
5.3.	Operacjonalizacja	132
5.3.1.	Kapitał społeczny	133
5.3.2.	Wyposażenie instytucjonalne	136
5.3.3.	Sukces polityk klastrowych	139
5.4.	Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka	142
5.4.1.	Jednostki w badaniach terenowych	142
5.4.2.	Źródła danych zastanych	149
6.	WYNIKI BADAŃ	167
6.1.	Regionalne poziomy kapitału społecznego	167
6.1.1.	Wyniki w świetle danych pochodzących z badań terenowych	167
6.1.2.	Wyniki w świetle danych zastanych	178
6.2.	Regionalne poziomy wyposażenia instytucjonalnego	182
6.2.1.	Wyniki w świetle danych pochodzących z badań terenowych	182
6.2.2.	Wyniki w świetle danych zastanych	191
6.3.	Sukces regionalnych polityk klastrowych	195
6.3.1.	Wyniki w świetle danych pochodzących z badań terenowych	195
6.3.2.	Wyniki w świetle danych zastanych	215
6.4.	Profile regionalnych polityk klastrowych	220
6.4.1.	Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych	220
6.4.2.	Profil regionalnej polityki klastrowej województwa kujawsko-pomorskiego	224
6.4.3.	Profil regionalnej polityki klastrowej województwa podkarpackiego	232
6.4.4.	Profil regionalnej polityki klastrowej województwa świętokrzyskiego	240
6.4.5.	Profil regionalnej polityki klastrowej województwa zachodniopomorskiego	247

6.5. Zależność sukcesu regionalnych polityk klastrowych od regionalnych poziomów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego	255
6.5.1. Podstawowe miary statystyczne skonstruowanych modeli	255
6.5.2. Zależności ogólne	258
6.5.3. Regionalne zróżnicowanie zależności	261
7. DYSKUSJA WYNIKÓW I PODSUMOWANIE	265
7.1. Synteza wyników i dyskusja	265
7.2. Refleksja metodyczna	272
7.3. Zalecenia dotyczące dalszych badań i rekomendacje w zakresie regionalnych polityk klastrowych	273
SUMMARY – Social capital and institutional thickness as success factors for regional cluster policies	279
BIBLIOGRAFIA	283
ANEKSY	317
A1. Zidentyfikowane klastry	317
A2. Narzędzia badawcze	321
A3. Wybrane rozkłady danych z badania CATI i analizy źródeł	335
A4. Podmioty włączone w pracę poza głównym nurtem badań	344
Spis rycin	345
Spis tabel	347
Spis tabel w aneksach	350

Wykaz skrótów

B+R	badanie i rozwój/działalność badawczo-rozwojowa;
B+R+I	badanie, rozwój i innowacje;
IE	<i>institutional endowment</i> ;
IOB	instytucje otoczenia biznesu;
IS	inteligentna specjalizacja;
IT	<i>institutional thickness</i> ;
KE	Komisja Europejska;
KS	kapitał społeczny;
MŚP	(sektor) małych i średnich przedsiębiorstw;
OECD	<i>Organisation for Economic Co-operation and Development</i> (pol. Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju);
OZE	odnawialne źródła energii;
PARP	Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości;
RIS3	strategia innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji;
RPK	regionalna polityka klastrowa;
RPO	regionalny program operacyjny (ewentualnie z dopiskami WKP, WP, WŚ, WZ, w zależności od jednego z czterech badanych województw, którego dotyczy program; odpowiednio: kujawsko-pomorskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego, zachodnio- pomorskiego);
RSI	regionalny system innowacji lub regionalna strategia innowacji (w zależności od kontekstu);
SEM	<i>Structural equation modeling</i> (pol. modelowanie równań strukturalnych);
SOOIPP	Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce;
UM	urząd marszałkowski (ewentualnie z dopiskami WKP, WP, WŚ, WZ, w zależności od jednego z czterech badanych województw; odpowiednio: kujawsko-pomorskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego, zachodniopomorskiego);
WI	wyposażenie instytucjonalne.

1. Wstęp

1.1. Zarys tematu pracy i motywy jego wyboru

Praca ta łączy trzy obszary rzeczywistości społeczno-gospodarczej, osadzone tradycyjnie w odmiennych porządkach opisowych i analitycznych. Polityka klastrowa, właściwa naukom o zarządzaniu i wpisująca się w nurt *policy sciences* (Lasswell 1970), jest autorowi stosunkowo bliska ze względu na profesjonalne doświadczenia, zebrane głównie z perspektywy konsultingowej. Ten kompozycyjny filar rozprawy, określanej też w dalszej części opracowania jako metazmienna, jest interesujący z punktu widzenia, który można przyłożyć w zasadzie do większości obszarów interwencji publicznej, szczególnie na poziomie regionalnym. Chodzi mianowicie o namysł nad zasadnością prowadzenia polityk na odcinkach cechujących się wysoką spontanicznością i żywiołowością procesów (Gorzelać 2009). Klastry, w klasycznym ujęciu (Porter 1998), wyczerpują te znamiona, mimo to polityki niemal powszechnie¹ starają się ten model adaptować i niejako oswajać (Uyarra i in. 2017; Hassink, Gong 2019). Wybór omawianego filaru na przedmiot badań wiąże się też z identyfikowaną w literaturze przedmiotu dysproporcją wiedzy między szeroko i wieloaspektowo opisanymi klastrami a polityką klastrową (Coenen i in. 2015). Ta ostatnia często dryfuje w praktyce rozwoju regionalnego w oderwaniu od silnych, opartych na dowodach, jednoznacznych ustaleń.

Decyzja o pochyleniu się w pracy naukowej nad sukcesem polityk klastrowych implikowała powinność osadzenia go w ujęciu problemowym. Za jeden z hipotetycznych czynników sukcesu przyjęto kapitał społeczny, będący autorowi bliski z racji socjologicznego wykształcenia, a zarazem wysokopotencjalny ze względu na wiele możliwych wymiarów analizy (por. Łopaciuk-Gonczaryk 2012). Ujęty w akademicką koncepcję pod koniec XX wieku kapitał społeczny wybrano też ze względu na solidne literaturowe ugruntowanie oraz fakt, że zjawisko podlega niewielkiej zmienności w czasie (Putnam 2001), co czyni zeń uwarunkowanie solidne, stosunkowo niepodważalne. Kapitał społeczny jest ponadto rozpoznany jako czynnik rozwoju gospodarczego (w różnych skalach przestrzennych) i skuteczności działania władz; uznana jest też jego rola pośrednicząca w mobilizowaniu innych zasobów (Putnam i in. 1993; Woolcock 1998; Działek 2011a).

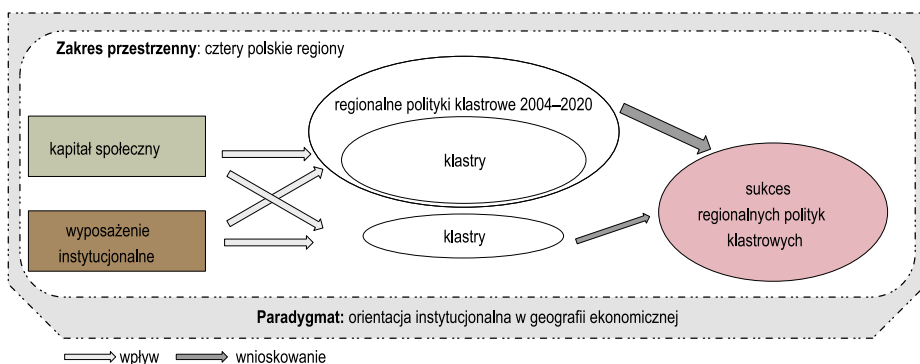
---

¹ Mowa tu o skali europejskiej, choć polityki klastrowe realizowane są w większości krajów o gospodarce wolnorynkowej (Enright 2003; Lehmann, Menter 2018).

Trzeci kompozycyjny filar pracy, będący zarazem drugim hipotetycznym czynnikiem sukcesu polityk klastrowych, a mianowicie wyposażenie instytucjonalne, został wybrany jako istotny łącznik. Wiąże on prowadzone rozważania z nurtem instytucjonalnym, wyraźnie obecnym w dyscyplinie geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej (Martin 2000; Hayter 2004). Sama orientacja instytucjonalna (ang. *institutional turn in economic geography*) jest jednym z trzech, a zarazem najpóźniej wykształconym, nurtem teoretyczno-metodologicznym (Stryjakiewicz 2007). Zgodnie z poglądem, że „instytucjonalna struktura gospodarki i społeczeństwa jest czynnikiem determinującym procesy produkcji i wymiany oraz że instytucje gospodarcze i różne sposoby organizacji produkcji i wymiany powinny stanowić zasadniczy przedmiot badań” (Stryjakiewicz 2007, s. 108) nurt ten stał się naturalną kanwą prowadzonych w niniejszej pracy rozważań.

Same instytucje natomiast, wyabstrahowane z omawianego paradygmatu, i ujęte w formę reprezentujących je organizacji (North 1990), są miejscem wykuwania się polityk klastrowych oraz środowiskiem ich popularyzacji i implementacji do praktyki politycznej, co czyni regionalną konfigurację i charakterystykę tych podmiotów hipotetycznie istotnymi uwarunkowaniami sukcesu.

Zależności między trzema wprowadzonymi filarami rozprawy (ryc. 1) okazały się stosunkowo słabo rozpoznane². Zdecydowano o powiązaniu ich w modelu logicznym, pozwalającym kontrolować międzyregionalne różnice w uwarunkowaniach (czyli na poziomie metazmiennych niezależnych: kapitału społecznego i wyposażenie instytucjonalnego) sukcesów polityk klastrowych (traktowanych jak metazmienna zależna). Dodatkowo, na poziomie danych wywołanych, uchwycono jak percepcja sukcesu zależy od faktu objęcia badanych podmiotów schematami tej polityki.

Ryc. 1. Model logiczny rozprawy

Źródło: opracowanie własne.

² Patrz: podrozdziały 2.4. [Kapitał społeczny a klastry](#) oraz 3.3. [Wyposażenie instytucjonalne a klastry](#) w części teoretycznej pracy.

1.2. Przestrzenny, czasowy i przedmiotowy zakres rozważań

Rozważania osadzono w czterech polskich regionach administracyjnych (poziom statystyczny NUTS 2): województwie kujawsko-pomorskim, podkarpackim, świętokrzyskim i zachodniopomorskim (ryc. 2). Już na wstępie należy zaznaczyć, że jednostki te będą w pracy określane zamiennie jako województwa i regiony³. Dla dwóch z nich zdecydowano (głównie w celu zwiększenia płynności narracji) o posługiwaniu się także nazwą krainy historyczno-geograficznej (Pomorze Zachodnie) i regionu fizycznogeograficznego (Podkarpacie), mając świadomość, że tylko częściowo pokrywają się one terytorialnie z analizowanymi jednostkami (Zaborowski 2013; Migdalski 2016; Solon i in. 2018). Regiony wybrano w oparciu o kilka założeń uprawdopodobniających zróżnicowanie przestrzenne badanych zjawisk i tworzących kontrolowany, do pewnego stopnia, kontekst interpretacji wyników. Przyjęto następujące kryteria selekcji: 1) regiony nie powinny posiadać ośrodka o charakterze metropolitalnym, jako potencjalnie silnie centralizującego analizowane zjawiska i osłabiającego regionalny wymiar wyników⁴, 2) regiony powinny przynależć różnym regionom historycznym⁵, w których pewne zjawiska zakorzeniały się specyficznie w procesie długiego trwania (Kukliński 2000; Gorzelak 2009; Fritsch, Wyrwich 2014), 3) regiony powinny charakteryzować się wyraźnie odmienną dynamiką rozwoju gospodarczego⁶, 4) regiony powinny, w konsekwencji wstępnego rozpoznania autora rozprawy, być zróżnicowane pod względem aktywności w zakresie opracowywania i wdrażania polityk klastrowych oraz charakteru tych ostatnich, 5) regiony powinny być stosunkowo, w ramach przeszłych

³ Gdy pojawia się osamotniona forma przymiotnikowa, np. zachodniopomorskie, w domyśle zostaje informacja, że chodzi o województwo/region.

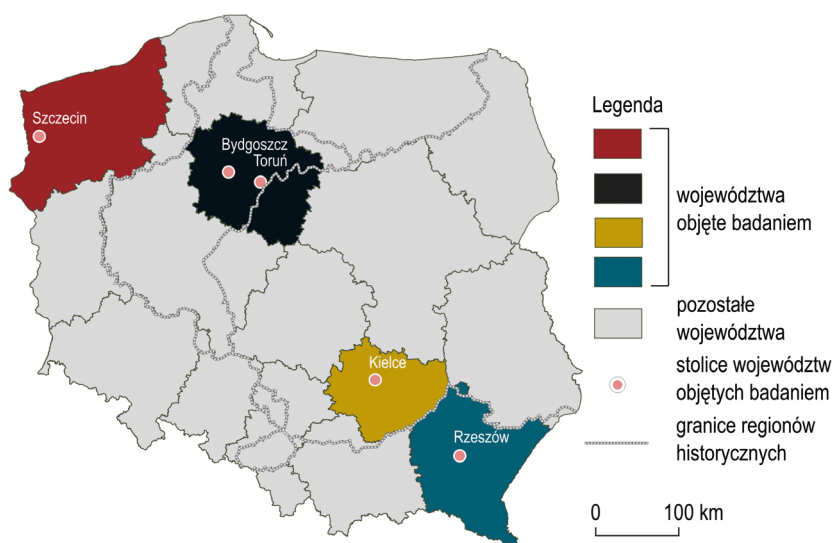
⁴ Graniczne, w świetle tego kryterium, okazało się zachodniopomorskie (por. przegląd naukowych i administracyjnych podejść do wyznaczania granic obszarów metropolitalnych – Siłkowska i in. 2016a, 2016b). Jako województwo bez metropolii, zakwalifikowano je na podstawie delimitacji Smętkowskiego i in. 2009).

⁵ Posłużono się podziałem na pięć historycznych regionów społeczno-kulturowych Polski, zaproponowanym przez Bartkowskiego (2003). Niejednorodne okazało się kujawsko-pomorskie, z większością swojego terytorium w regionie historycznym Wielkopolska i Pomorze. Tę przynależność potraktowano jako domyślną, mając jednak świadomość, że subregion wrocławski i stosunkowo małe, słabozaludnione tereny subregionów bydgosko-toruńskiego i grudziądzkiego przynależą historycznej Kongresowce. Pozostałe regiony historyczne wyróżnione przez Bartkowskiego to Górny Śląsk, Galicja oraz Ziemie Zachodnie i Północne.

⁶ W kujawsko-pomorskim i zachodniopomorskim odnotowano, w latach 1995–2015, najniższą w kraju dynamikę PKB w cenach stałych. W świętokrzyskim i podkarpackim była ona zdecydowanie większa, jednocześnie najwyższa spośród województw makroregionu Polski Wschodniej (Domański 2018).

doświadczeń badawczych, oswojone przez autora rozprawy w wymiarze ich przestrzeni i cech społeczno-gospodarczych (ryc. 2)⁷.

Zakres czasowy rozważań obejmuje lata 2004–2020. Pokrywa on, w sposób wyczerpujący, trzy wieloletnie budżety funduszy strukturalnych Unii Europejskiej (2004–2006⁸, 2007–2013, 2014–2020). Jako że polityki klastrowe były dotychczas w Polsce silnie powiązane ze środkami dostępnymi za pośrednictwem – skojarzonych z rzeczonymi funduszami – programów operacyjnych, prowadzenie analizy interwencji regionalnych mających znamiona polityk klastrowych w układzie tych trzech okresów wydawało się naturalnym wyborem. Wyraźnie wyróżnione przedziały ustrukturyzowały namysł i pozwoliły autorowi przyrzeć się regionalnym politykom klastrowym w ujęciu dynamicznym. Właśnie w tej perspektywie zredagowano charakterystyki wojewódzkich profili klastrowych (patrz: podrozdział 6.4. Profile regionalnych polityk klastrowych).

Ryc. 2. Obszar badań

Uwagi: granice regionów historycznych odtworzone, na podstawie opisu Bartkowskiego (2003), za Działkiem (2011a); źródło podkładu kartograficznego: Państwowy Rejestr Granic, dostępny na stronie [www: https://mapy.geoport.gov.pl](https://mapy.geoport.gov.pl) [dostęp: maj 2022 r.].

Źródło: opracowanie własne.

⁷ Kryterium tego nie spełniało kujawsko-pomorskie, które zostało dołączone na mocy pozostałych kryteriów.

⁸ Ta, generalnie siedmioletnia (2000-2006), perspektywa budżetowa, w Polsce ograniczała się do trzech ostatnich lat, a jej początek wyznaczało przystąpienie kraju do Unii Europejskiej.

Przyjęty zakres czasowy ujmuje regionalne polityki klastrowe w Polsce od momentu ich gruntowania się. Zawiązanie się pierwszego polskiego grona datuje się na 2003 rok (Godlewska 2014). Rok wcześniej zaczęło powstawać w kraju piśmiennictwo, w którym dyskutowano o klastrze jako instrumencie polityki rozwoju (Brodzicki, Szultka 2002; Gancarczyk, Gancarczyk 2002).

Zakres przedmiotowy rozważań jest trójdzielny i sprowadza się do zjawisk kapitału społecznego, wyposażenia instytucjonalnego i sukcesu regionalnych polityk klastrowych. Każdy z trzech filarów jest rozumiany jako cecha przestrzenna podlegająca międzyregionalnej zmienności. Zakresy filarów zostały doprecyzowane w formie autorskich definicji i sprowadzone do kontrolowanych wymiarów⁹, podnoszących potencjał interpretacji wyników.

1.3. Cel i pytania badawcze

Celem badań były identyfikacja, pomiar i wyjaśnienie mechanizmów zależności między regionalnymi poziomami wyposażenia instytucjonalnego i kapitału społecznego a sukcesem regionalnych polityk klastrowych. Zrealizowano go za pomocą złożonego procesu, którego procedurę można prześledzić w dalszej części rozprawy. Punktem dojścia, wyznaczającym ścieżki tego procesu, są odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Jak przebiegała adaptacja koncepcji klastra w regionalnych politykach rozwoju?
2. W jakim stopniu i w jakich wymiarach różnią się sukcesy regionalnych polityk klastrowych?
3. W jakim stopniu i w jakich wymiarach różnią się regionalne poziomy kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego?
4. Czy sukces regionalnych polityk klastrowych zależy od regionalnych poziomów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego?
5. Jak różnią się regionalne zależności między poziomami kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego a sukcesem regionalnych polityk klastrowych?
6. Czy trwałość klastrowych zależy od wsparcia w ramach regionalnych polityk klastrowych?

Pytania te są efektem refleksji na temat utrwalonych kulturowo międzyregionalnych różnic w rozwoju społeczno-ekonomicznym i ich przełożenia na charakter polityk wg. kontinuum imitacja–adaptacja–innowacja. Interesujące wydaje się, na ile uzasadnione są publiczne interwencje w klastering w regionach o braku kultury współpracy, znaczących ośrodków naukowych, o niskim poziomie zaufania i niskiej jakości instytucji publicznych. Kierunek dociekań badawczych kształtuje się też wokół kwestii

⁹ Patrz: rozdział 5.1. [Konceptualizacja](#)

konfiguracji sieci zależności instytucjonalnej w ramach regionalnych polityk klastrowych, przede wszystkim w ujęciu dynamicznym. Już wstępne obserwacje i przemyślenia na temat zjawisk, jakie zintegrowano w tematyce niniejszej pracy, doprowadziły autora do postawienia następującej hipotezy badawczej: regionalne poziomy wyposażenia instytucjonalnego i kapitału społecznego dodatkowo korelują z sukcesem regionalnych polityk klastrowych. Aby umożliwić osobne kontrolowanie oddziaływania obu zmiennych niezależnych, a także ich wybranych wymiarów, w części metodycznej pracy zdekomponowano powyższą hipotezę do sześciu hipotez podrzędnych (patrz: ryc. 9–11).

Dążąc do odpowiedzi na powyższe pytania i do realizacji postawionego celu, niniejsza praca tworzy teoretyczne, metodyczne i praktyczne podstawy do prowadzenia dalszych badań dla dwóch środowisk: naukowego i konsultingowego. Prezentowane ustalenia wydają się cenne w wymiarze wdrożeniowym i, mimo że jest to wartość dodana przeprowadzonych rozważań, mogą być wykorzystane w charakterze rekomendacji dla regionalnych polityk rozwoju (ang. *policy recommendations*), głównie klastrowych, ale też typu RIS3, przemysłowych i pokrewnych.

1.4. Plan pracy i przyjęte zasady narracji

Pracę cechuje pięciopoziomowa struktura. Trzy pierwsze poziomy są indeksowane w spisie. Rozprawa zawiera siedem rozdziałów pierwszego poziomu. W bieżącym zawarto wstępne informacje, pozwalające zorientować się w temacie pracy, zakresach rozważań, postawionych celach i pytaniach badawczych oraz sposobie prowadzenia narracji. W rozdziale drugim, trzecim i czwartym ujęto, kolejno, trzy filary pracy, czyli kapitał społeczny, wyposażenie instytucjonalne i politykę klastrową, w perspektywie teoretycznej. Rozdziały te zawierają przeglądy zastosowań empirycznych (dla kapitału i wyposażenia) i uwarunkowań wdrożeniowych (dla polityk). Każdy z nich jest podsumowany w wyróżnionym podrozdziale. Podsumowania zawierają definicje kluczowych pojęć, które poprzedza ścieżka dojścia do danego rozumienia i jego racjonalizacja.

Części teoretyczne są punktem wyjścia do opisu zastosowanej procedury badawczej, zawartego w rozdziale piątym. Rozpoczyna się on konceptualizacją, która jest dla czytelnika kluczem do zrozumienia logiki procesu badawczego. W kolejnym podrozdziale wprowadza się opis metod i technik badawczych, co ułatwia prześledzenie opisanej w następnym fragmencie operacjonalizacji poszczególnych filarów. W ostatnim, czwartym podrozdziale uzasadnia się dobór prób do badań terenowych i analiz źródeł, a następnie je charakteryzuje.

Szósty rozdział prezentuje wyniki badań w pięciu podrozdziałach. Trzy pierwsze poświęcone są, osobno, wspomnianym już trzem filarom (metazmiennym) rozważań. W ramach każdego z nich wyniki strukturyzowane są metodami badawczymi użytymi

do ich pozyskania, a na niższych poziomach, zastosowanymi technikami i wymiarami badanych zjawisk. Czwarty podrozdział przedstawia profile regionalnych polityk klastrowych czterech analizowanych województw. Część ta nie jest, sensu stricto, rozłączna z trzema pierwszymi podrozdziałami – przeciwnie, integruje elementy prezentowanych w nich wyników. Wyróżnienie tego podrozdziału jest uzasadnione odmiennym, prowadzonym w konwencji studium przypadku, sposobem narracji, opisującym rzeczywistość chronologicznie i nacechowanym jakościową refleksją. Ostatni podrozdział (6.5) syntetyzuje wyniki badania terenowego poprzez ich zestawienie w modelu wzajemnych zależności trzech filarów. W świetle postawionej hipotezy badawczej, ta część pracy ma charakter węzłowy.

Ostatni, siódmy, rozdział pracy porządkuje zgromadzoną wiedzę i poddaje ją autorskiej refleksji i interpretacji. Wskazuje na jej nowe obszary, odkryte dzięki badaniom. Zawiera dyskusję wyników w perspektywie postawionych pytań badawczych, jak również zastanej literatury. Autor zaproponował w nim też rekomendacje w zakresie prowadzenia regionalnych polityk klastrowych w Polsce.

Ze względu na to, że praca ta wiąże trzy stosunkowo szerokie obszary rzeczywistości, sprowadzone do kilkunastu opisanych i kontrolowanych wymiarów¹⁰ oraz biorąc pod uwagę jak szerokie spektrum technik badawczych zastosowano¹¹, zdecydowano o prowadzeniu narracji w sposób częściowo nieliniowy. Dotyczy to głównie rozdziału piątego i szóstego ukazujących procedurę badawczą i wyniki, a pomyślane było jako ułatwiające przyswajanie informacji i nawigację między rozproszonymi, lecz odnoszącymi się do siebie, treściami. W sensie technicznym taka nieliniowa narracja zasadza się na dużej liczbie przypisów odsyłających do, wprowadzonych wcześniej lub znajdujących się w dalszej części pracy, komplementarnych treści. W wersji elektronicznej, przekierowania te mają postać hiperłączy.

Spśród szeregu pozostałych założeń o charakterze redakcyjnym, przyjętych w celu standaryzacji tekstu, autor uznał poniższe za warte przedstawienia w tym miejscu:

- terminy „terytorialny”, „przestrzenny” i „zlokalizowany” używa się zamiennie w celu sprowadzenia danych cech do danego obszaru geograficznego. W pracy tej, domyślnym obszarem sprowadzenia są województwa, czyli polskie regiony administracyjne (poziom statystyczny NUTS 2);
- sformułowania „regionalne polityki klastrowe” oraz „polityki klastrowe na poziomie regionalnym” używa się obocznie;
- wprowadza się skróty kluczowych pojęć: kapitał społeczny (KS), wyposażenie instytucjonalne (WI) i (regionalne) polityki klastrowe ((R)PK). Ich stosowanie, raz w formie pełnej, a raz w formie skrótów, prowadzone jest w sposób kontrolowany.

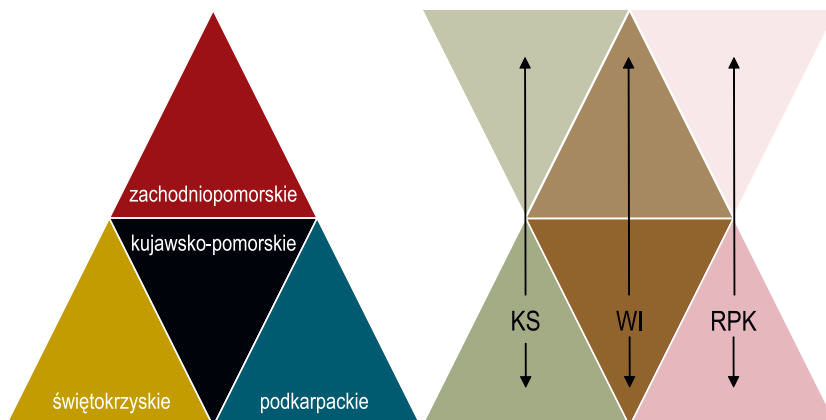
¹⁰ Co syntetycznie prezentuje tab. 4, zawierająca matrycę logiczną konceptualizacji.

¹¹ Patrz: [tab. 8](#).

Nasylenie tekstu terminami w pełnym brzmieniu jest relatywnie wysokie, a przypominania skrótów pojawiają się regularnie;

- ze względu na utrwalony w środowisku klastrowym termin „inicjatywa klastrowa”, który, poza innymi konotacjami, wyróżnia grona mające instytucjonalną reprezentację, posłużono się nim w narzędziu służącym badaniu członków klastrów. Pozwoliło to na gromadzenie informacji o bezsprzecznie konkretnych skupieniach. Wyniki zebrane w ten sposób są w pracy referowane jako wyniki dotyczące klastrów. Relacje między terminem „klaster” a „inicjatywa klastrowa” przedstawiono w [podrozdziale 4.1.3](#);
- czwarty i piąty poziom struktury tekstu, które nie są indeksowane w spisie treści, wyróżnia się pogrubieniami i podkreśleniami, które w całej pracy stosowane są wyłącznie w tym celu;
- poza oznaczeniem czwartego poziomu struktury, pogrubienia stosuje się tylko w jednym przypadku, mianowicie do wyróżnienia liczb oznaczających kolejne elementy zwartego wyliczenia. Podkreśleń nie stosuje się w innym celu niż strukturyzacja;
- w części metodycznej i wynikowej pracy, na wykresach, rycinach i w tabelach wprowadza się, i konsekwentnie stosuje, cztery kolory ułatwiające identyfikację wyników przynależnych poszczególnym regionom, oraz odmienne trzy kolory (każdy w dwóch poziomach natężenia) ułatwiające identyfikację wyników przynależnych poszczególnym metazmiennym. Ich paletę zaprezentowano na rycinie 3.

Ryc. 3. Legenda kolorów, które użyto w pracy do oznaczenia określonych wyników

Uwaga: KS – kapitał społeczny, WI – wyposażenie instytucjonalne, RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Rozdział 2.

Kapitał społeczny – ujęcia teoretyczne i zastosowania empiryczne

2.1. Główne założenia koncepcji

Kapitał społeczny to zrodzona w dziedzinie socjologii, rozwijana inkrementalnie koncepcja, uzupełniająca – przyjmując perspektywę stosowalności dla prowadzonych w tej pracy rozważań – dyskurs nad rozwojem gospodarczym o wymiar relacji społecznych. W tym sensie, kapitał społeczny jest potencjałem dopełniającym pulę zasobów niematerialnych (por. Walukiewicz 2007; Janc 2009), która wydzieliła się, w ramach domeny zasobowej (pierwotnie obejmującej kapitał rzeczowy i finansowy jako czynniki produkcji), wraz z koncepcją kapitału ludzkiego konstytuowanego, z kolei, z poziomem wiedzy, stanem zdrowia czy zdolności (Becker 1994)¹². Koncepcja kapitału społecznego wzbogaciła zastane rozumienie kapitału o czynniki polityczne, kulturowe, społeczne czy psychologiczne (Działek 2011a), które w obecnym paradygmacie ekonomicznym są zasobami niekwestionowanymi¹³. W ten sposób, pogłębiła ona integrację założeń leżących u podstaw dwóch dziedzin naukowych: socjologii i ekonomii, z których pierwsza uwypukla społeczną naturę człowieka, charakteryzowaną przez wzajemne zobowiązania, normy i zasady, druga zaś zasadza się na jego indywidualistycznym usposobieniu, wyrażonym dążeniem do optymalizacji działań w imię własnego interesu (por. Coleman 1988).

Syntetyzując współczesne perspektywy badawcze i adekwatne im rozumienia, można przyjąć, że kapitał społeczny jest wypadkową sprzężonych oddziaływań zjawisk ekonomicznych i społecznych. Przekrojowe założenie, które wiąże się z kapitałem społecznym i które prowadzi do adaptacji w dyskursie ekonomicznym, stanowi,

---

¹² Pomimo że kapitał ludzki jest koncepcją zasadniczo osobną, spopularyzowaną wcześniej (por. Sobczak 2018), część badaczy, w tym Francis Fukuyama i James Coleman, widzą w nim domenę, której kapitał społeczny jest składnikiem (por. Ratajczak 1998; Herbst 2007b).

¹³ Termin „zasób” będzie w niniejszym rozdziale, w celu zachowania składniowej płynności, używany zamiennie z terminem „kapitał”, choć, jak wyjaśniają Lis, Lis (2014), nie każdy zasób musi osiągnąć status kapitału. Żeby do tego doszło, potrzebne jest świadome zarządzanie zasobem, które doprowadzi do jego określonego przyrostu lub konwersji.

że w imię wspomnianej optymalizacji, bądź maksymalizacji, ludzie wchodzą w kontakty społeczne, a budowany w ten sposób kapitał relacyjny służy celom grupowym (por. Kotarski 2013). Jak twierdzi Janusz Czapiński, korzyść gospodarcza z kapitału społecznego jest wieloraka: „ułatwia negocjacje, obniża koszty transakcji, skraca proces inwestycyjny (...), zmniejsza korupcję, zwiększa rzetelność kontrahentów, sprzyja długoterminowym inwestycjom i dyfuzji wiedzy, zapobiega nadużywaniu dobra wspólnego i zwiększa solidarność międzygrupową, a także poprzez rozwój trzeciego sektora sprzyja społecznej kontroli działania władz” (2008, s. 5–6). Mimo wielu komplementarnych ujęć i zastosowań, w drodze heurystycznego uogólniania można przyjąć, że istotą koncepcji są intersubiektywne normy (wymiar normatywny) i międzyludzkie filiacje (wymiar strukturalny), regulujące społeczne interakcje i przekładające się w ten sposób na indywidualny i kolektywny (dobro)stan oraz sytuację ekonomiczną.

Apogeum refleksji naukowej – ale też publicystycznej (Schindler 2015), oraz toczonej w środowisku wdrożeniowców polityk publicznych (Ferragina, Arrigoni 2017) – nad kapitałem społecznym przypadło na dwie ostatnie dekady XX wieku, kiedy koncepcję tę rozwijali i popularyzowali (uznawani dziś, z perspektywy czasu, za jej nestorów) Pierre Bourdieu, James Coleman, Robert Putnam i Francis Fukuyama. Współcześnie – za sprawą obrazowo ustrukturyzowanych założeń i wysokiego potencjału eksplanacyjnego – idea jest, w naukach społecznych i ekonomicznych, szeroko rozpowszechniona i cieszy się popularnością wśród badaczy. Jako że jej wpływ na wiele wymiarów rzeczywistości pozostaje niezbadany, atrakcyjność ujęcia nie wyczerpuje się, choć identyfikowane są symptomy jej erozji¹⁴ (Ferragina, Arrigoni 2017). David A. Wolfe (2000) argumentuje, że czynnikiem podtrzymującym doniosłość koncepcji jest globalizacja. Kapitał społeczny jest w tym ujęciu pożądanym zasobem, łagodzącym wiążące się z nią efekty rozproszenia aktywności gospodarczej. Lawrence D. Brown i Darcy Asham (1996) jako walor wskazują wspólne pole dialogu i kooperacji, jakie, dla różnych dziedzin, wytycza omawiana koncepcja. Sławomir Banaszak (2018) podobnie zwraca uwagę na walor uniwersalności i wiążącą się z nim możliwość wyjaśniania szerokiego spektrum określonych zjawisk i procesów społeczno-ekonomicznych.

Jednocześnie nie brakuje opinii o zbyt dużej ilości aspektów i wymiarów koncepcji (Sierocińska 2011; Claridge 2018), jej wewnętrznej sprzeczności, niejednoznaczności i braku spójności (odpowiednio: Sabatini 2009; Pawar 2006; Markowska-Przybyła i in. 2017), a także o trudnościach jej pomiaru (Knorringa, van Staveren 2007; Łopaciuk 2012). W kontekście ostatniej z cech, Kenneth Arrow (2000, s. 4) twierdzi wręcz, że próby wyjaśniania powstawania sieci społecznych motywacjami ekonomicznymi mogą doprowadzić badacza do „potrzasku i ułudy” i poddaje dyskusji zasadność stosowania, w stosunku do koncepcji uznawanej za desygnat kapitału społecznego,

¹⁴ Zagadnienie erozji zostało pogłębione w podrozdziale 2.2.3. [Późniejsze ujęcia i interpretacje.](#)

terminu „kapitał”. Podobne wątpliwości mają Lindon Robison i in. (2002), którzy bronią jednak kapitałowego wymiaru koncepcji, ale tylko w jej kontrolowalnym, relatywnie ścisłym ujęciu. Peter Knorringa i Irene van Staveren (2007) podważają natomiast kapitałowy wymiar, argumentując, że tak jak każdy zasób, kapitał społeczny powinien się wyczerpywać wraz z użyciem lub konwersją. Tymczasem, nie tylko do eksploatacji nie dochodzi, lecz występuje jej odwrotność, czyli przyrost zasobu. Wymienione cechy i ograniczenia, które warto uzupełnić jeszcze o, wynikającą z używania tej koncepcji do interpretacji zbyt wielu obszarów rzeczywistości, ograniczoną wartość porównawczą uzyskiwanych wyników (Lis, Lis 2014) sprawiają, że kapitał społeczny jest traktowany bardziej jako pojęcie, podejście, schemat bądź wehikuł dla dyskusji, niż spójna teoria naukowa (Przymeński 2004; Sabatini 2009; Bjornskov, Sønderskov 2013; Claridge 2018). Stąd, zwyczajowo określany on jest, oddającym złożoność i charakteryzującym obszar nieokreśloności, mianem koncepcji¹⁵, nie zaś teorii, którą powinna charakteryzować względna spójność i jasno zakreślone pole zastosowań. Geneza koncepcji i jej najważniejsze ujęcia

2.2. Geneza koncepcji i jej najważniejsze ujęcia

2.2.1. Wyodrębnienie pojęcia

Kapitał społeczny, jako rama pojęciowa, wywodzony jest zgodnie przez wielu badaczy (np. Putnam 2000, Farr 2004; Lis, Lis 2014; Sztompka 2016) od Lydy Hanifana, który rozumiał zjawisko jako zasób następujących, wspólnotowych wartości: życzliwości, koleżeńskości, wzajemnego współczucia oraz relacji towarzyskich. Obserwował i odnosił je do społeczności wiejskiej, ogniskującej się wokół lokalnej szkoły (Hanifan 1916). Po wielu odosobnionych zastosowaniach terminu „kapitał społeczny” w literaturze socjologicznej i ekonomicznej w latach 50., 60., i 70. XX wieku (por. Sierocińska 2011; Kotarski 2013), impulsem do przyspieszenia rozwoju idei okazało się wydzielenie z relacji społecznych (i skoncentrowanie się na nich) więzi drugorzędnych (ang. *weak ties*), które mają relatywnie szeroki zasięg, przez co nie poddają się jednoznacznej charakterystyce. Badający je Mark Granovetter (1973, 1995) argumentował, że są one we wspólnocie niezbędne dla integracji i idącego za tym zawodowego sukcesu. Ustalenia te adresowały niewartykułowane wówczas spostrzeżenie, że „nawet najlepiej wykształcone jednostki dysponujące zasobami finansowymi mogą niewiele osiągnąć, jeżeli pozostają w odosobnieniu, nie nawiązują kontaktów z osobami, z którymi mogłyby dzielić się wiedzą lub, od których mogłyby pożyczać pieniądze” (Działek 2011a, s. 14). Takie rozróżnienie

¹⁵ Słowo koncepcja będzie w niniejszej rozdziale stosowane jako zamiennik terminu kapitał społeczny.

i scharakteryzowanie typów więzi, było podstawą do ukształtowania się, w późniejszej fazie rozwoju koncepcji kapitału społecznego, dwóch trzonowych wymiarów zjawiska: sieci domkniętych (ang. *network constraints*) i właśnie luźnych powiązań (dziur strukturalnych – ang. *structural holes*) (Burt 1995, s. 260 i nn.), które ostatecznie utrwaliły się w dziedzinowym piśmiennictwie jako perspektywa wspólnotowa i pomostowa (Gittell, Vidal 1998; Putnam 2000).

2.2.2. Ujęcia klasyczne

Pierre Bourdieu

W roku 1980, zanim utrwaliły się rzeczzone perspektywy, mimo braku własnych empirycznych ustaleń (Janc 2009), koncepcję spopularyzował Pierre Bourdieu, który zaproponował kapitał społeczny jako heurystyczne narzędzie do badania klasowości społeczeństw, osadzonej wówczas, tradycyjnie, na zasobach materialnych oraz, awangardowo, na kapitale ludzkim. Twierdził, że dopiero owe trzy kapitały łącznie konstytuują wartość pozwalającą sprawniej osiągać indywidualne cele (Ferragina, Arrigoni 2017). Bourdieu nadał swoim rozważaniom systematyczny wymiar, definiując kapitał społeczny jako „sumę rzeczywistych lub potencjalnych zasobów, związanych z posiadaniem silnej sieci bardziej lub mniej zinstytucjonalizowanych relacji, manifestujących się znajomością i wzajemnym uznaniem – przynależnością do grupy – które umożliwiają każdemu uczestnikowi tych relacji wsparcie, dzięki kolektywnemu kapitałowi zbiorowości, poświadczając jego wiarygodność” (Bourdieu 1986, s. 21). Poziom kumulacji indywidualnego kapitału społecznego zależy, według niego, od wielkości sieci i liczby właściwych jej kontaktów, możliwych do zmobilizowania, oraz zasobów kapitału (różnego typu) skumulowanego przez te kontakty, którymi jednostka może dysponować. Sieci te są natomiast efektem indywidualnych (ale też zbiorowych), uświadomionych (ale też nieświadomych) działań na rzecz ustanowienia i podtrzymania relacji, które w krótkim (ale też długim) okresie mogą okazać się korzystne. Korzyść ta wynika z subiektywnych odczuć międzyludzkich wywołanych pozostawaniem w tych relacjach lub – gdy relacje są bardziej formalne – jest zapośredniczona instytucjonalnie (Bourdieu 1986, s. 22).

Sieciowość ujęcia Bourdieu spowodowała jego utrwalenie w literaturze jako strukturalne (Bartkowski 2007; Witczak-Roszkowska 2018), mające licznych kontynuatorów (por. Działek 2011a, s. 24). Ponieważ skupiał się w swojej wykładni kapitału społecznego, głównie na jednostkach, jego perspektywa określana jest jako indywidualistyczna (Sierocińska 2011; Pena-López, Sánchez-Santos 2017). Innym wyróżnikiem ujęcia francuskiego socjologa była refleksja nad potencjałem zamiany kapitału społecznego na inne kapitały: ekonomiczny, symboliczny bądź kulturowy (Bourdieu 2000). Konwersja taka dokonuje się w obrębie metaforycznych pól (ang. *fields*), czyli rekonfigurowanych sum oddziaływań świata społecznego na jednostki i złożone z nich struktury (Lis, Lis 2014).

Kapitał społeczny zapośrednicza tę wymianę. Dając jednostkom i grupom dostęp do innych form kapitału, staje się on zasobem pozwalającym inwestować w nie, przy czym inwestycja taka wymaga posiadania przynajmniej minimalnej ilości poszczególnych kapitałów (Kotarski 2013). Jak obrazowo ujmuje to Działek (2011a, s. 16), „jeżeli dana grupa społeczna składa się z osób niezamożnych i słabo wykształconych, to nawet gęsta sieć powiązań między jej członkami nie zmienia w znaczącym stopniu ich położenia”.

James Coleman

James Coleman, nie kwestionując ujęcia indywidualistycznego, wzbogacił rozumienie kapitału społecznego o wymiar kolektywny. Ten poziom rozumienia koncepcji bywa określany jako mezo (Grootaert, van Bastelaer 2002; Pawłowska 2012) lub grupowo-warstwowy (Bartkowski 2007), co oddawać ma formułę integracji spojrzenia wąskiego oraz włączającego szerokie otoczenia społeczne i polityczne, i pomagać w różnicowaniu zasobów kapitału wewnątrz zbiorowości. Uważał, że kapitał społeczny jest zasobem niewidocznym, rezydującym w strukturze relacji międzyludzkich. Twierdził, że tym co odróżnia go od innych form kapitału, jest właściwy mu wymiar dobra publicznego, którego konsekwencją jest, że osoby generujące taki kapitał, zazwyczaj korzystają z niego w niewspółmiernie niższym stopniu. Widział w tym przyczynę generalnego niedoinwestowania tego zasobu (Coleman 1988). Jednocześnie uwypuklał potencjalną – percepowaną z punktu widzenia interesu ogółu – zaletę koncepcji, argumentując, że jednostki niemające udziału w wytwarzaniu kapitału społecznego są jego potencjalnymi beneficjentami, niezależnie od woli lub świadomości osób pomnażających jego zasoby (Działek 2011a). Definiował zjawisko przez jego funkcje, widząc w nim wieloistotowy byt, o dwóch wyróżniających go charakterystykach: posiadanie aspektu strukturalnego i potencjał umożliwiający działania jednostkom objętym tą strukturą. W tym sensie zasób był produktywny (Coleman 1994, s. 302). Socjolog uważał, że wszystkie relacje i struktury społeczne są czynnikiem sprzyjającym przyrostowi kapitału społecznego. Ponadto dostrzegał potencjał do konwersji kapitału społecznego na inne kapitały, ale dopuszczał także jego beużyteczność lub wpływ ujemny.

Coleman przyglądał się bliżej trzem formom kapitału społecznego: 1) zobowiązaniom i oczekiwaniom, 2) kanałom informacji i 3) normom (Coleman 1988). Pierwszy aspekt sprowadza się, jego zdaniem, do zaufania budowanego na sekwencji kumulujących się, wzajemnie wyświadczanych przysług (ang. *credit slips*). Kluczowa dla poziomu kapitału jest więc wiarygodność budowana historią odwzajemnień. Drugi zasadza się na propagacji informacji *en passant*, w ramach relacji społecznych utrwalanych dla innych celów. Trzeci redukuje niepewność i zagrożenie. Normą naczelną jest w tym ujęciu przekonanie o wyższości działania dla dobra wspólnego nad staraniami w interesie własnym. Kapitał społeczny w ujęciu Colemana jest potencjalnym narzędziem kontroli

społecznej – współwystępuje z internalizacją wzorów, wartości, nawyków i przekonań, która skłania jednostkę do zachowania społecznie korzystnego (Bartkowski 2007). Jednak, aby dochodziło do solidarności w strukturze społecznej, musi wystąpić jej odmiana zamknięta (ang. *closure*), objawiająca się silnymi więziami, zwiększającymi zaufanie między członkami i oczekiwanie, że normy będą przestrzegane, a obowiązki wypełniane (Rymsza 2007; Kotarski 2013).

Robert Putnam

Koncepcję kapitału społecznego spopularyzował Robert Putnam. Analizując to zjawisko jako czynnik wyjaśniający przebieg kształtowania społeczeństwa obywatelskiego w badaniach prowadzonych we Włoszech i w Stanach Zjednoczonych, nadał mu wymiar empiryczny. Wkład politologa był tak znaczący, że, zdaniem niektórych badaczy, jego pracę o wpływie obywatelskości na rozwój włoskich regionów (Putnam i in. 1993) należy „uznać za właściwy moment powstania teorii kapitału społecznego” (Bartkowski 2007). Putnam rozumie fenomen kapitału społecznego jako następujące cechy organizacji społecznej: zaufanie, normy i sieci. Przyczyniając się do zgodnych, skoordynowanych działań, mają one potencjał do zwiększania efektywności społeczeństw. Do współpracy dochodzi łatwiej we wspólnotach historycznie wyposażonych w większe zasoby tego kapitału, który przejawia się w normie wzajemności i zaangażowaniu obywatelskim (Putnam i in. 1993, s. 167). Badacz wyróżnia zaufanie jako kluczowy komponent zjawiska, widząc w nim czynnik etosu, który przekłada się na dynamikę rozwoju gospodarczego i skuteczność działania władz. Zaufanie obniża koszty współpracy, a ta w mechanizmie sprzężenia zwrotnego buduje zasób zaufania. Spośród norm, w których zakorzenione jest zaufanie, kluczowa dla kapitału społecznego jest wzajemność, a szczególnie jej uogólniona odmiana (ang. *generalized reciprocity*). Putnam rozumie ją jako ciąg wymian społecznych, które nigdy się całkowicie nie zerują, natomiast oparte są na wzajemnym przekonaniu, że w przyszłości dojdzie do ich zbalansowania. W tej normie widzi on czynnik produktywności kapitału społecznego, czym zbliża się w rozumieniu zjawiska do Colemana.

Drugi wymieniony komponent kapitału społecznego, czyli zaangażowanie obywatelskie, ucieleśnia się w sieciach, charakteryzujących się relacjami poziomymi. Im większe ich zagęszczenie we wspólnocie, tym wyższe prawdopodobieństwo współpracy na rzecz jej wspólnego dobra (Putnam 1993, s. 172). Ten element koncepcji Putnama, poprzez odwołanie się do struktur zawiązujących się w tym przypadku w sieciach obywatelskości, jest, z kolei, elementem wspólnym z rozumieniem Bourdieu (Działek 2011a). Politologiczne usposobienie Putnama powodowało, że zgłębiając zagadnienie kapitału społecznego, analizował jego implikacje dla jakości rządzenia i tworzenia społeczeństwa obywatelskiego (Ferragina, Arrigoni 2017). Twierdził, że zasób kapitału społecznego wpływa na zaradność, zdrowie, bezpieczeństwo i pozwala lepiej rządzić w warunkach

ugruntowanej i stabilnej demokracji (Putnam 2000, s. 341). Chęć tak szerokiej stosowalności koncepcji wynikała z przeświadczenia, że „choć relacje na poziomie większych struktur są słabsze, mają one większy wpływ na wzrost gospodarczy niż silne relacje nawiązywane w małych społecznościach” (Sierocińska 2011, s. 70).

Istotny, w kontekście niniejszej pracy, jest też historycystyczny rys kapitału społecznego w rozumieniu Putnama, w myśl którego, kluczowym źródłem tego zasobu jest tradycja (Janc 2009; Bartkowski 2007). Należy odnotować, że w dyskusji nad wkładem badacza w rozumienie zagadnienia podnoszone są argumenty za brakiem rozdzielenia tego, czym kapitał społeczny jest, od tego co jest jego konsekwencją. Alejandro Portes (1998) widzi w tej wykładni splot przyczyny i skutku, a Tristan Claridge (2018) – który taką ułomność przypisuje rozumieniu uosobionemu przez kilku teoretyków koncepcji – brak rozdziału istoty od produktu. Robison i in. (2002) próbują usystematyzować tę sprzeczność, kwalifikując zaufanie i normy do wymiaru podstawy kapitału społecznego, sieci do wymiaru nośników tych podstaw, natomiast kształtowanie współpracy w ramach wspólnoty do wymiaru potencjału zjawiska.

Francis Fukuyama

Zaufanie było rdzeniem koncepcji także w rozumieniu kapitału społecznego proponowanym przez Francis Fukuyamę. Ekonomista definiował rzeczony kapitał jako potencjał mający źródło w – szeroko rozpowszechnionym w społeczeństwie lub jego częściach – zaufaniu. Zasób ten mógł być zakorzeniony na całym kontinuum złożoności grup społecznych, od tak podstawowych jak rodzina, do najbardziej rozbudowanych – jak naród. Źródłami tak rozumianego kapitału społecznego są mechanizmy kulturowe, czyli religia, tradycja i historycznie ukształtowane nawyki (Fukuyama 1996, s. 26). Badacz wprowadził pojęcie cnót społecznych (ang. *social virtues*), które stosował zamiennie z pojęciem kapitału społecznego. Takie cnoty jak prawdomówność, wywiązywanie się z obowiązków i wzajemność w stosunkach z innymi miały być nieodzowne dla zdrowych relacji społecznych (Sierocińska 2011). Refleksja taka nadawała jego podejściu charakter normatywny. Fukuyama identyfikował pozytywną zależność między kapitałem społecznym a rozwojem gospodarczym, w tym gospodarek całych państw. Zasadzała się ona na przekładaniu się zaufania na niższe koszty transakcyjne. Ograniczone zaufanie wśród mieszkańców skutkuje, w tym ujęciu, obniżeniem dobrobytu kraju i jego zdolności do rywalizacji ekonomicznej (Kotarski 2013). W skrajnej postaci prowadzi do amoralnego familiarizmu (ang. *amoral familism*) polegającego na tym, że „jednostka nie odczuwa konieczności przestrzegania jakichkolwiek norm moralnych czy etycznych w stosunku do każdego, kto nie jest zaliczany do rodziny” (Ratajczak 1998, s. 196). Zjawisko to oddziałuje ujemnie na rozwój. Może dochodzić też do relacji odwrotnych, w których trajektoria rozwoju państwowego decyduje o zasobach kapitału społecznego. Gdy „państwo wykazuje

tendencję do zdominowania życia społecznego, również w jego wymiarze ekonomicznym, to zdecydowanie negatywnie wpływa to na kapitał społeczny i poziom zaufania pomiędzy podmiotami gospodarczymi” (Ratajczak 1998, s. 196). W późniejszych swych rozważaniach Fukuyama sprowadził kapitał społeczny do szczególnej, nieformalnej normy, która napędza współpracę między przynajmniej dwoma jednostkami. Normą tego typu może być prosta międzyludzka wzajemność, ale też złożona doktryna, jak np. konfucjanizm (Fukuyama 2000, s. 3). Takim rozumieniem kwalifikował sieci, obywatelskość czy zaufanie, w którym sam widział wcześniej istotę pojęcia, do kategorii epifenomenu kapitału społecznego. Te wtórne zjawiska, w określonych konfiguracjach i natężeniach, tworzyły międzyludzkie promienie zaufania (ang. *radius of trust*), których model nawiązuje do spirali odwzajemnień, które wcześniej charakteryzował Coleman (1988). Relacja ich członków z jednostkami spoza promienia mogła być nacechowana nieufnością, a nawet wrogością (Działek 2011a). Analiza kapitału społecznego jako zasobu rozbudowanych wspólnot, w tym państw, oraz politologiczne refleksje na temat współzależności między tym zasobem a rozwojem społeczeństwa obywatelskiego, umiejscawiają rozumienie Putnama i Fukuyamy w kolektywnym nurcie ujęć kapitału społecznego.

2.2.3. Późniejsze ujęcia i interpretacje

Mimo stosunkowej zgodności badaczy co do kluczowej roli – określonych wcześniej jako nestorów – czterech autorów¹⁶ w rozwoju koncepcji kapitału społecznego, dyskusja na temat jej miejsca w naukach społeczno-ekonomicznych była konsekwentnie zasilana pracą wielu innych badaczy. Istotny wkład wnieśli w nią m.in. Portes (1988), który proponował jej zastosowania do badań socjologicznych, Michael Woolcock (1998), badający zależność między kapitałem społecznym a trajektoriami rozwoju gospodarczego społeczeństw, Ross Gittel i Avis Vidal (1998) widzący kapitał społecznym jako strategiczny zasób w budowaniu i rozwijaniu wspólnot (ang. *community development*), oraz Lin i in. (2001), którzy zintegrowali ówczesne refleksje na temat rozumienia koncepcji i jej implikacji dla rynku pracy i określonych konfiguracji instytucjonalnych czy wspólnotowych. Ważny wkład w debatę mieli Paul Adler i Seok Woo Kwon (2002), którzy, w celu wykorzystania koncepcji dla rozwoju teorii zarządzania, podjęli próbę interdyscyplinarnej syntezy ujęć koncepcji, proponując, w jej efekcie, rozumienie integrujące źródła, korzyści, zagrożenia i możliwe zróżnicowania kapitału społecznego. Joel Sobel (2002) zadał z kolei przewrotne – biorąc pod uwagę, że zaufanie było w centrum rozumienia kapitału społecznego przyjmowanego przez wielu badaczy – pytanie: czy kapitałowi społecznemu można ufać? Z perspektywy ekonomicznej dokonał przeglądu

¹⁶ Tabelaryczne, relacyjne zestawienie ich koncepcji dostępne jest m.in. w: Claridge (2004) oraz Arslan (2018).

refleksji nad teorią, wskazując w konsekwencji aspekty pozostające bez odpowiedzi, m.in. w zakresie konstrukcji budowy kolektywnego zaufania i ewentualności wyczerpywania się budowanego na nim kapitału. Wydany w 2005 drugi tom *Encyklopedii teorii społecznej* uzupełnił dyskurs naukowy o kapitale społecznym o syntetyczną, integrującą dwie perspektywy, definicję. Jej autor uważa, że termin może odnosić się zarówno do zdolności jednostki do pozyskania, w oparciu o jej relacje społeczne lub członkostwo we wspólnocie, wartościowych (materialnych lub symbolicznych) dóbr, jak i do zdolności zbiorowości do odnoszenia korzyści, dzięki partycypacji członków, zaufaniu do instytucji i utrwalonym sposobom postępowania (Prendergast s. 715).

Na początku XXI wieku doszło do ożywienia polskiej dyskusji na temat kapitału społecznego. Wydano wiele książek śledzących rozwój koncepcji oraz dokonujących kompleksowego przeglądu jej aktualnych ujęć i interpretacji (np. Frąckiewicz, Rączaszka 2004; Januszek 2005; Herbst 2007b; Kaźmierczak, Rymśa 2007; Janc 2009; Działek 2011a; Skawińska 2012). Elementem pięciu ostatnich były ponadto – stanowiące bądź to ich kwintesencję, bądź dopełnienie – propozycje kwantyfikacji zjawiska w przekroju przestrzennym¹⁷. Pojawiło się też wiele artykułów ujmujących omawianą koncepcję z perspektywy jej oddziaływania na rozwój gospodarczy (np. Zarycki 2004; Kostro 2005; Czapiński 2008; Frykowski, Starosta 2008).

Ostatnie lata przyniosły w Polsce (poza charakteryzowaną w dalszej części pracy literaturą teorii pomiaru oraz szeregiem faktycznych pomiarów czy wąskich zastosowań) kilka refleksji ogólnych nad koncepcją, głównie natury socjologicznej i politologicznej. Przykładowo, Piotr Sztompka (2016, s. 28) stworzył model społeczeństwa z kapitałem społecznym jako jego centralną kategorią, istotą „przestrzeni międzyludzkiej”. Dostrzegł też implikacje gospodarcze zjawiska, przejawiające się jego pozytywnym wpływem, m.in. na kooperację, innowacyjność i efektywność, a w konsekwencji na stopień rozwoju ekonomicznego i demokracji (por. Dzwonczyk 2016). Mateusz Radziszewski (2019) dyskutował wpływ kapitału społecznego na rozwój społeczeństwa obywatelskiego a, w efekcie, na systemy polityczne. Banaszak (2018) postulował natomiast podział kapitału społecznego na szereg mniej pojemnych koncepcji, które celniej adresowałyby zjawiska i procesy z dziedzin gospodarki, kultury i edukacji. W perspektywie geograficznej koncepcja została zaś zinterpretowana jako czynnik rozwoju regionalnego. Justyna Wieczerzak (2018) widzi w nim endogeniczny, miękki zasób terytorialny, którego ignorowanie w procesie strategizacji może prowadzić do wzrostu niesprawiedliwości społecznej i nierówności rozwojowych obszarów, których proces ten dotyczy. Paweł Churski (2018) sprowadza natomiast kapitał społeczny – obok kapitału ludzkiego, materialnego, finansowego oraz innowacji technologicznych i organizacyjnych

¹⁷ Z tej perspektywy pozycje te zostały scharakteryzowane w podrozdziale 2.3. *Adaptacja empiryczna koncepcji*, w tym do wymiaru przestrzennego.

– do czynnika kapitału terytorialnego, bazowego dla rozwoju endogenicznego każdego obszaru¹⁸.

W literaturze światowej, współczesne rozważania nad koncepcją skupiają się m.in. na zapośredniczonej kapitałem społecznym rezyliencji wspólnot w obliczu pandemii koronawirusa COVID-19 (Pitas, Ehmer 2020; Borgonovi, Andrieu 2020), negatywnym wpływie (określanym ciemną stroną kapitału społecznego) kapitału wiążącego na zdrowie i sukces ekonomiczny w ujęciu indywidualnym (Gannon, Roberts 2020) czy, ugruntowanym politykami publicznymi, podejściem do zwiększania zasobów kapitału społecznego, a w konsekwencji rozwoju gospodarczego wspólnot (Engbers, Rubin 2018). José Pena-Lopez i José Sanchez-Santos (2017) zastanawiają się natomiast nad czynnikami jednostkowego kapitału społecznego, dokonując charakterystyki strukturalnej i funkcjonalnej sieci w jakich pozostają osoby. W toku swych badań definiują i obrazują dwa uwarunkowania poszerzania zasobu: rozrost sieci determinujący dostępność do niej i zdolność pozyskiwania z niej zasobów. Emanuele Ferragina i Alessandro Arrigoni (2017) badają tymczasem relacje między „teorią” kapitału społecznego i dyskursem politycznym. Twierdzą, że koncepcja, która przenikała przez ostatnie dekady do sfery publicznej, głównie za pośrednictwem dyskursu politycznego, traci swoją naukową doniosłość. Powodem mają być zawiedzione oczekiwania, jakie wiązano z koncepcją przy rozwiązywaniu wielu problemów społecznych, redukowaniu nierówności i przeciwdziałaniu kryzysom ekonomicznym. Claridge (2018) argumentuje, że koncepcja kapitału społecznego jest skazana na turbulencje, ze względu na jej niezrozumienie, które jest efektem wielości znaczeń, jakie ze sobą niesie. Postuluje pracę na rzecz unifikacji na polu definicyjnym, wymiarów analizy, badawczym i sposobu dalszego rozwoju. Formułuje też zalecenia dla badaczy pracujących nad rozwojem koncepcji, które mają ich uchronić przez działaniami pogłębiającymi jej nieprzejrystość.

2.3. Adaptacja empiryczna koncepcji, w tym do wymiaru przestrzennego

2.3.1. Pomiar kapitału społecznego

Czerpiąc z wyszczególnionych wyżej koncepcji, uważanych za klasyczne (np. Rymsha 2007), począwszy od przełomu XX i XXI wieku badacze kapitału społecznego podjęli w odniesieniu do wielu zjawisk społeczno-gospodarczych szereg prób testowania

---

¹⁸ Koncepcja kapitału terytorialnego i rozważanie nad znaczeniem kapitału społecznego w polityce rozwoju zorientowanej terytorialnie jako czynnika instytucjonalizacji rozwoju oraz rozwoju instytucjonalnego zostały przez przywołanego autora pogłębione (m.in. Churski i in. 2020). Kapitał społeczny i instytucjonalny, jako kategorie interpretacji przestrzeni w terytorialnym podejściu do rozwoju, dyskutuje też Nowakowska (2017).

leżących u jego podstaw założeń. W „prologu” do pomiaru zjawiska Tom Snijders (1999) argumentował, że próby jego kwantyfikacji, podejmowane zarówno przez socjologów jak i ekonomistów, są prowadzone w sposób niesystemowy. Zaproponował zestaw pytań badawczych, które miały rozwiązać ten dylemat i pomóc określić poziom kapitału społecznego w wymiarze indywidualnym. Rok później Alex Inkeles (2000) stworzył ramy do pomiaru natężeń takich wymiarów kapitału społecznego, jak zaufanie, wola współpracy i inicjatywność, obecnych w dużych, państwowych wspólnotach. Lin (2001), operacjonalizując kapitał społeczny w jego sieciowym aspekcie, proponował sprowadzenie go do zasobów przynależnych samym sieciom (np. ich zasięg, struktura, zróżnicowanie) oraz relacjom, jakie zapośredniczają (np. status członków, siła więzi, pomostowość kontaktów). Przeanalizował przy tym zalety i ograniczenia proponowanych przez siebie technik badawczych. Jan Van Deth (2003) skonstatował, że koncepcja kapitału społecznego spenetrowała w ostatnich dziesięciu latach niemal wszystkie dziedziny nauk społecznych. W efekcie przeglądu empirycznych podejść do zagadnienia zauważył, że niewystarczająco odzwierciedlają one, swoją złożonością, wielość dostępnych ujęć teoretycznych. Postulował, w związku z tym, działania badawcze oparte na zróżnicowanych metodach i wymiarach, które dostarczyłyby argumentów w dyskursie o koncepcji.

Na sugestię tę odpowiedzieli Christiaan Grootaert i Thierry van Bastelaer (2002)¹⁹ w opracowaniu przygotowanym na zlecenie Banku Światowego²⁰. Zaproponowali oni pomiar zjawiska przy pomocy zróżnicowanych narzędzi o charakterze jakościowym i ilościowym. W ramach tego samego wydawnictwa pojawiła się rekomendacja oddzielenia kwantyfikacji wymiaru normatywnego od strukturalnego koncepcji (przy zastrzeżeniu, że w pomiarze należy uwzględnić oba). Podczas gdy elementy pierwszego predysponują bowiem ludzi do kolektywnych działań służących wspólnocie, składowe drugiego uprawdopodobniają te działania. Pośród minimalnych kryteriów dla narzędzi pomiaru kapitału społecznego wymienione zostały jeszcze: potrzeba wrażliwości na kulturowe niuanse – jednak przy zachowaniu ram konceptualizacji pojęcia – oraz ugruntowanie na działaniach, które w danej społeczności są podzielane jako podlegające współniani (Krishna, Shrader 2002). W publikacji (Grootaert, van Bastelaer 2002) omówiono przykłady badań zrealizowanych w oparciu o narzędzia spełniające zaproponowane kryteria. W 2003 roku duże badania poziomu kapitału społecznego w czterech australijskich wspólnotach przeprowadzili Robert Stimson i in. (2003).

¹⁹ Mimo że swoją pracę opublikowali w czerwcu 2002 roku, Van Deth nie mógł się do niej odwołać, gdyż złożył manuskrypt w lutym tego roku.

²⁰ Bank Światowy, począwszy od 1998 roku, gdy opublikował serię 24 artykułów w cyklu „Social Capital Initiative Working Paper Series”, prowadził szereg badań nad kapitałem społecznym, owocujących, w wielu przypadkach, rekomendacjami wdrożeniowymi dla polityk publicznych.

Do pomiaru zastosowali szereg zmiennych dla formalnego i nieformalnego aspektu zjawiska, zarówno w jego wymiarze normatywnym, jak i strukturalnym. We Francji istotnego pomiaru dokonali Jean-Marc Callois i Francis Aubert (2007). Oparli się na wskaźnikach norm społecznych, spójności społecznej, formalnych i nieformalnych sieci oraz relacji pozasieciowych i postaw otwartości, które pozwoliły im wyodrębnić indeksy kapitałów typu wiążącego i pomostowego. Wiele aspektów kapitału społecznego, zarówno w wymiarze strukturalnym, jak i normatywnym, podlega pomiarowi w prowadzonym w ponad 100 krajach Światowym Badaniu Wartości (ang. *World Values Survey*, dalej: WVS). W siódmej jego edycji (z lat 2017–2021) wyróżniono zjawisko jako osobny obszar badawczy (WVS 2021). Joel Johnson i Alexandra Mislin (2012) eksperymentalnie dowiedli rzetelności tego przedsięwzięcia w zakresie wykorzystywanych w jego ramach wskaźników zaufania.

Nieco wcześniej kapitał społeczny, jako osobna kategoria analizy, został wyodrębniony (Czapiński, Panek 2005) w prowadzonym w Polsce, od 2000 do 2015 roku, projekcie badawczym „Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków”. Autorzy zaproponowali miary zjawiska odnoszące się do zaufania, przynależności do organizacji, aktywności obywatelskiej i postaw wobec wybranych wartości wspólnotowych. W kolejnych latach pojawił się w Polsce szereg, korzystających z tego dorobku oraz proponujących jego uzupełnienie, pomiarów terytorialnych poziomów kapitału społecznego²¹. Przełom pierwszej i drugiej dekady XXI wieku przyniósł też wiele przekrojowych rozważań teoretycznych nad pomiarem kapitału społecznego w polskim piśmiennictwie naukowym. Wymienić należy prace Marii Theiss (2007), Katarzyny Sierocińskiej (2011), Beaty Łopaciuk-Gonczaryk (2012), Anny Baranieckiej (2014) i Radosława Jakubowskiego (2015). Pierwsza z autorek zaproponowała typologię kapitału społecznego w układzie dziesięciu kryteriów podziału zjawiska, a druga stypologizowała ujęcia kapitału społecznego i dokonała, w ich przekroju, przeglądu proponowanych w literaturze sposobów pomiaru. Trzecia zidentyfikowała zaś trudności związane z pomiarem oraz zestawiała i zwaloryzowała poszczególne, stosowane w literaturze, metody. Baraniecka zróżnicowała sposoby pomiaru wedle ujęć makro- i mikroekonomicznych, natomiast Jakubowski wedle perspektyw strukturalnej i relacyjnej.

Dyskutując o pomiarze lub prowadząc go, duża część wymienionych badawczych identyfikuje bądź zwraca uwagę na napotkane ograniczenia. Wiele przeszkód wynika ze złożoności i wieloaspektowości samej koncepcji, inne mają naturę partykularną. Propozycję ich syntezy do pięciu kategorii przedstawia Jerzy Bartkowski (2007), który dodaje, że nie ma sprawdzonych metod ich przewyżnienia. Zwraca uwagę na: 1) synergii w działaniu kapitału społecznego. Podnosi, że nie jest przesądzone, w jakim stopniu

²¹ Krajowe piśmiennictwo oparte na empirii zostało scharakteryzowane w dalszej części podrozdziału, wyodrębnionej jako [2.3.2. Kapitał społeczny w wymiarze przestrzennym](#).

aspekty, takie jak sieci i zaufanie, decydują o nasileniu zjawiska i czy jeden z nich może decydować o nim bez udziału pozostałych; 2) odmienności kapitałów społecznych w różnych wspólnotach. Argumentuje, że, przykładowo, społeczeństwa wiejskie i miejskie różnią się stopniem formalizacji relacji i siłą więzi międzyludzkich; 3) adekwatność koncepcji kapitału społecznego do świata tradycyjnego. Twierdzi, że powoduje to komplikacje przy analizie wpływu kapitału społecznego na rozwój gospodarczy; 4) problem rozumienia wpływu kapitału społecznego przy rozszerzaniu koncepcji poza korzyści inne niż ekonomiczne. Sugeruje, że dla każdego wymiaru wpływu, konieczne jest zakreślenie pola korzyści; 5) opóźnienie efektów działania kapitału społecznego. Efekt inwestycji w kapitał społeczny jest możliwy do uchwycenia z pomocą miar długoterminowego oddziaływania.

2.3.2. Kapitał społeczny w wymiarze przestrzennym

Omawiając w niniejszej pracy pierwsze próby pomiaru kapitału społecznego, a następnie wysiłki standaryzacyjne w tym zakresie, odwołano się do kilku uznanych prac, w których badacze przetestowali swoje metodyczne konstrukcje w ujęciu przestrzennym (np. Grootaert, van Bastelaer 2002; Stimson i in. 2003; Callois i Aubert 2007). Ponieważ ujęcie to dzięki kulturowo i historycznie uwarunkowanemu poziomowi i specyfice kapitału społecznego – którą to zależność jako pierwszy wyeksponował i poddał badaniom Putnam (i in. 1993) – jest naturalnym polem empirycznej adaptacji koncepcji, badania przyjmujące tę perspektywę są prowadzone na świecie na szeroką skalę. Dlatego w niniejszym podrozdziale omówiona zostanie wyłącznie polska – sprowadzona przeważnie²² do ujęć regionalnych (poziom statystyczny NUTS 2) – spuścizna piśmiennicza w tym zakresie, jako najlepiej korespondująca z kontekstem i zasięgiem niniejszej pracy.

Wspomniane już, prowadzone ośmiokrotnie w latach 2000–2015 w projekcie „Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków” badania, od edycji 2005, owocowały syntetycznymi miarami kapitału społecznego²³. Duża skala badania²⁴ i kontrola szeregu zmiennych, w tym przestrzennej, pozwalała na ich analizę i interpretację w układzie regionalnym. Konstrukcja wskaźnika zmieniała się z edycji na edycję²⁵, ale

²² Zdecydowano omówić, pokrótce, także analizy przestrzenne na poziomie regionów historycznych, subregionów i powiatów, jednak tylko w przypadkach, w których dotyczyły całego kraju, w konsekwencji tworząc potencjał do agregacji lub dezagregacji i porównań międzyregionalnych.

²³ Już w edycji 2003 zaproponowano wskaźnik obywatelskości, który integrował miary postaw i zachowań obywatelskich, w tym przynależność i aktywność organizacyjną (Czapiński, Panek, 2003), będące powszechnie uznawanymi i stosowanymi miarami kapitału społecznego w jego wymiarze strukturalnym.

²⁴ W 2015 roku badanie objęło 24324 osób.

²⁵ Por. bazy danych i raporty dostępne na stronie <http://www.diagnoza.com/> [dostęp: październik 2021 r.].

niezmiennie obejmował on aspekty aktywności obywatelskiej, przynależności i aktywności w organizacjach, zaufania i akceptacji innych norm wspólnotowych. W 2008 roku pomiar kapitału społecznego w województwach zaproponowali Jan Herbst i Paweł Swianiewicz. Oparli się w nim na miarach zaufania oraz partycypacji w sieciach formalnych i nieformalnych. Dla obu typów uczestnictwa dokonali rozróżnienia na ujęcie wiążące i pomostowe. Ponadto, wprowadzili oni do krajowej empirii standard kapitału łączącego²⁶, charakteryzującego aspekt relacji pionowych między strukturami wspólnot (bądź jednostek) z odmiennych poziomów hierarchii, np. między społeczeństwem obywatelskim a administracją samorządową. Wkład Herbst (2007b) był niewątpliwie oparty o jego badania, w wyniku których nie udało się potwierdzić oddziaływania kapitału społecznego (mierzonego skłonnością do stowarzyszania się i frekwencją wyborczą) na rozwój podregionów. W zbliżonym okresie Ryszard Kamiński (2008) zaproponował opisową charakterystykę kapitału społecznego w polskich regionach. Jej specyfika była, jego zdaniem, silnie uwarunkowana historyczną przynależnością do określonych ładów polityczno-społeczno-gospodarczych (zabór pruski, Kongresówka, Galicja, Ziemia Zachodnie i Północne). Właśnie w ujęciu regionów historycznych, Bartkowski skupił się na przestrzennej dystrybucji, jak je określił „niektórych pierwotnych form kapitału społecznego”. Zaliczył do nich więzi rodzinne, religijność i zasiedziałość mieszkańców, czym zasygnalizował predylekcję do wiążącego aspektu kapitału społecznego w jego wymiarze strukturalnym (Bartkowski 2008, s. 63). Krzysztof Janc (2009) oparł dążenia do określenia przestrzennego zróżnicowania poziomów kapitału społecznego głównie na jego wymiarze strukturalnym. Przypisał zjawisku wskaźniki nieuwzględniające skalę uczestnictwa (liczbę fundacji i stowarzyszeń, organizowanych imprez oraz zespołów i kół zainteresowań) oraz na tej skali się ogniskujące (udział członków klubów sportowych, zespołów artystycznych i kół zainteresowań w społeczeństwie oraz frekwencja wyborcza²⁷). Pierwszą grupę określił jako wymiar instytucjonalny, drugą jako wymiar uczestnictwa. Bardziej kompleksowe rozumienie zjawiska przyjął Jarosław Działek (2011a), który zintegrował w nim wymiar strukturalny i normatywny. W pierwszym z nich wyodrębnił dodatkowo aspekt otwartości relacji, który różnicuje ich charakter na pomostowy i wiążący. Badacz, przy określaniu regionalnego zróżnicowania kapitału społecznego, posłużył się dziewiętnastoma wskaźnikami. Warto odnotowania jest jedno z ich źródeł, a mianowicie Instytut Statystyk Kościoła Katolickiego, dla którego użycia nie znaleziono precedensu w omawianych pracach. Eulalia Skawińska (2012) skupiła się na wymiarze normatywnym, dzieląc przynależne jednostkom ludzkim zasoby na siedem grup obejmujących kilkadziesiąt atrybutów. Regionalny poziom i poziomy powiatowe

---

²⁶ Określanego przez Działka (2011a) jako instytucjonalny.

²⁷ Ta miara, przynależy, zgodnie z przyjętym zaszeregowaniem do grupy aktywności obywatelskiej (patrz opis tabeli 1), do wymiaru normatywnego kapitału społecznego.

kapitału społecznego zoperacjonalizowała jako sumę zagregowanych i ważonych na poziomie zasobów ocen atrybutów.

W 2011 roku Główny Urząd Statystyczny zrealizował badanie oparte na autorskich wskaźnikach pomiaru kapitału społecznego w jego strukturalnym aspekcie (Bieńkuńska, Piasecki 2013). Wyróżniono stowarzyszeniową (sprowadzoną do działania w ramach grup i organizacji formalnych) oraz towarzysko-sąsiedzka i rodzinną (nieformalną) odmianę²⁸. Aż siedem wymiarów kapitału społecznego wyodrębniono na potrzeby badania zrealizowanego w województwie podkarpackim²⁹ (Kotarski 2013). Uczestnictwo organizacyjne skonceptualizowano przynależnością do kilku typów instytucji – którym przypisuje się (por. np. Działeka 2011; Markowska-Przybyła 2016) zarówno charakter pomostowy, jak i wiążący – i aktywnością w ich ramach. Jako osobny wymiar wyróżniono, zapośredniczające rzeczzone uczestnictwo, sieci społeczne, które skwantyfikowano przy pomocy autorskiego indeksu towarzyskiego kapitału społecznego. Zaufanie i solidarność społeczną sprowadzono do poziomów zaufania w siedmiu różnych kręgach, od najbliższych, rodzinnych, przez sąsiedzkie, zawodowe, do władz, aż do ogólnospołecznych, oraz do deklaracji gotowości do podjęcia ustępstw związanych z pracą zawodową. Chęć do współdziałania społecznego oparto na postawach i aktywnościach obywatelskich. Pozostałe wyodrębnione wymiary to informacja i komunikacja, rozumiana jako stopień zainteresowania i poinformowania oraz wiedzy o lokalnej społeczności i władzy; poczucie podmiotowości, sprowadzone do wrażenia sprawstwa w lokalnej społeczności oraz „brudny” kapitał społeczny, skonceptualizowany przy pomocy destymulującej akceptacji zjawisk, świadczących o dezorganizacji życia społecznego. Taka wielowymiarowa operacjonalizacja zjawiska czerpie szeroko z, integrującego szereg aspektów kapitału społecznego, repozytorium wskaźników zaproponowanego przez Bank Światowy po kilku latach zajmowania się zagadnieniem (Grootaert i in. 2003).

Przeglądu badań zróżnicowania przestrzennego kapitału społecznego w Polsce podjęła się Maria Bednarek-Szczepeńska. Dużą wartością jej opracowania jest porównawcze zestawienie wymiarów, mierników i skal przestrzennych, na jakich skupiali się badacze, które doprowadziło autorkę do wniosku, że „zaawansowanie debaty teoretycznej nad kapitałem społecznym i wielość jego koncepcji nie przekłada się znacząco na prowadzenie ilościowych badań porównawczych jego zróżnicowania w skali regionalnej”

²⁸ W kolejnej edycji badania, z 2015 roku, pomiar poszerzono o wymiar zaufania i stosunku do określonych norm społecznych (Bieńkuńska, Sobestjański 2017).

²⁹ Mimo braku pozaregionalnego terytorialnego punktu odniesienia (wymiar przestrzenny manifestuje się wyłącznie w powiatowym rozróżnieniu niektórych miar), autor zdecydował się przybliżyć tę realizację. Przemawiał za tym bogaty katalog aspektów, w ujęciu których zoperacjonalizowano pojęcie, oraz zgodność regionu, w którym prowadzono badanie, z jednym z regionów będących obszarem zainteresowania w niniejszej pracy.

(Bednarek-Szczepańska 2013, s. 590). Z punktu widzenia prowadzonych w niniejszym opracowaniu rozważań, cennym elementem pracy jest zestawienie uzyskanych, przez różnych badaczy, wyników regionalnych poziomów kapitału społecznego na cztero-stopniowej skali porządkowej.

W analizach bardziej współczesnych, niemogących (ze względu na datę publikacji) być objętymi wyżej wymienionym zestawieniem, dominują strukturalne wymiary badań. Przykładowo, Urszula Markowska-Przybyła (2016) dokonuje pomiaru kapitału społecznego regionów w oparciu o analizę sieci relacji. Wyróżnia sieci formalne i niesformalizowane, a korzysta z wtórnych danych deklarowanych i obserwowanych. Ze względu na zapośredniczone w różnych instytucjach typy relacji rozgranicza poziomy kapitału społecznego pomostowego i wiążącego. Bardziej złożony pomiar proponuje Danuta Witczak-Roszkowska (2016), wykorzystująca 14 cech diagnostycznych, charakteryzujących nie tylko wymiar strukturalny i normatywny kapitału społecznego, ale też – wyodrębnione i opisane jako osobny wymiar – skutki jego obecności. W ten sposób, na polu empirycznym, robi ona użytek z dyskusji o rozdziale istoty zjawiska od jego skutku (np. Portes 1998; Van Deth 2003). Do puli skutków zalicza m.in. frekwencję wyborczą, udział krwiodawców w społeczeństwie, skalę odpowiedzi na rzecz organizacji pożytku publicznego czy – jako destymulantę – przestępczość. Markowska-Przybyła i in. (2017) identyfikują lukę intencjonalno-behawioralną na pograniczu tego co deklarowane i obserwowane w odniesieniu do kapitału społecznego. Zaproponowane przez nich zróżnicowanie przestrzenne zjawiska, silnie uwarunkowane kulturowo, opiera się na pięciu regionach historycznych: trzech zaborach, Ziemiach Zachodnich i Północnych oraz Górnym Śląsku. Badanie sprowadzające się do obserwacji zachowań osób w eksperymencie teoriogrowym oraz techniki ankietowej osadzono w normatywnym wymiarze kapitału społecznego, uogólniając go do aspektu zaufania, wiarygodności i współpracy.

Zasadna w tym miejscu wydaje się konstatacja, że wiele aspektów kapitału społecznego podlegało w Polsce pomiarowi przed ukazaniem się omówionych powyżej publikacji. Co jednak istotne, wyniki te nie były wówczas analizowane ani interpretowane w ujęciu przedmiotowej koncepcji. Stąd nieobecność w zaprezentowanym opisie ich głębszej charakterystyki. Poza przytoczonym już badaniem obywatelskości (Czapiński, Panek 2003) jako przykłady takich pomiarów można wymienić cykliczne sondaże Centrum Badania Opinii Społecznej³⁰ dotyczące zaufania, oraz opisane przez Działka (2011a) miary zestawiane przez Główny Urząd Statystyczny albo pochodzące z Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego.

Zróżnicowanie, proponowanego w krajowych ujęciach przestrzennych, pomiaru kapitału społecznego na dwa, najczęściej brane pod uwagę aspekty: wymiar istoty

---

³⁰ Np. komunikat z badań, BS/40/2002, pt. „Jacy jesteśmy? Zaufanie Polaków do ludzi i instytucji publicznych oraz gotowość do współpracy”, Warszawa, 2002.

zjawiska i zasięg relacyjny, zagospodarowuje siedem z ośmiu pól utworzonej przy użyciu tych zmiennych matrycy. Można zaobserwować (tab. 1) częstsze sięganie po ujęcia strukturalne niż normatywne oraz silniejszą skłonność do opierania się na relacjach pomostowych niż na wspólnotowych. Pierwsza prawidłowość niewątpliwie wynika z dostępności danych, które dla wymiaru strukturalnego są łatwe do „zastania”. Drugą należy przypisywać naukowej dociekliwości badaczy i potencjalnemu zasięgowi stosowalności wyników; wszak więzi i normatywna bliskość są w wąskich wspólnotach rzeczą intuicyjnie naturalną.

Tab. 1. Wymiary istoty i zasięgi relacyjne kapitału społecznego w polskim piśmiennictwie o charakterze empirycznym, uwzględniającym wymiar przestrzenny

Zasięg relacyjny	Wymiar istoty			
	strukturalny	normatywny		inne
		zaufanie	normy/wartości	
Wiążący	C, D, E, F, G, I, J, K, L, Ł, N	K, M	nd.	E
Pomostowy/łączący	A, B, C, D, F, G, I, J, K, L, Ł, N	A, G, H, J, M, N	A, B, D, F, H, J, K, Ł, M, N	A, D, J, K, L

Uwagi: A – Czapiński, Panek (2005); B – Herbst (2007b); C – Herbst, Swianiewicz (2008); D – Kamiński (2008); E – Bartkowski (2008); F – Janc (2009); G – Działek (2011a); H – Skawińska (2012); I – Bieńkuńska, Piasecki (2013); J – Kotarski (2013); K – Bednarek-Szczepańska (2013); L – Markowska-Przybyła (2014); Ł – Witczak-Roszkowska (2016); M – Markowska-Przybyła i in. (2017); N – Bieńkuńska, Sobestjański (2017).

Źródło: opracowanie własne.

Na potrzeby zestawienia przyjęto, że zachowania obywatelskie, takie jak frekwencja wyborcza i aktywność na rzecz środowiska lokalnego podlegają wymiarowi normatywnemu³¹ i mają, z racji działania na rzecz dobra szerszego niż bliski krąg osób darzonych osobistym zaufaniem, zasięg pomostowy/łączący³². Także domyślnie do kategorii pomostowej zaliczano miary oparte o zgeneralizowane zaufanie, które, mimo że mogą integrować relacje z najbliższymi, wyrażają przede wszystkim usposobienie uniwersalne. W literaturze odnotować można wiele innych jeszcze wymiarów bądź aspektów kapitału społecznego, różnicujących to zjawisko. Osi tych zróżnicowań, tym razem odniesione także do ujęć teoretycznych i identyfikowane w skali ponadkrajowej, przedstawiono w podsumowaniu ([podrozdział 2.5](#)) tej części opracowania.

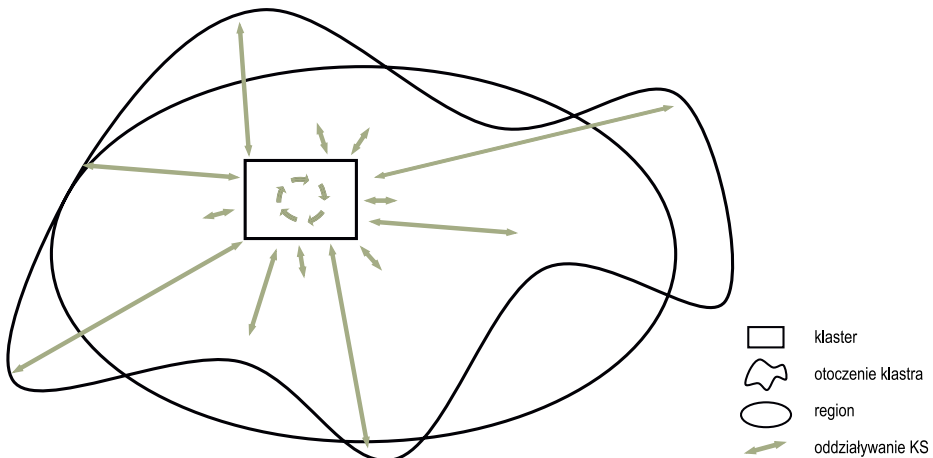
³¹ Taką klasyfikację proponuje m.in. Działek (2011a), choć aktywności tego typu są też klasyfikowane jako epifenomen zjawiska do osobnego, behawioralnego wymiaru (por. Jakubowski 2015).

³² Kapitał społeczny łączący (*linking capital*) bywa w literaturze wyróżniany z kapitałem pomostowym, przeważnie w naukach politycznych jako zasób cechujący relacje między jednostkami lub grupami społecznymi a instytucjami (por. Herbst, Swianiewicz 2008).

2.4. Kapitał społeczny a klastry

2.4.1. Podstawy zależności

Wykazywana w szeregu przytoczonych rozważań i badań (np. Putnam i in. 1993; Fukuyama 1996; Woolcock 1998) pozytywna zależność między poziomem kapitału społecznego a rozwojem gospodarczym, oraz, równie szeroko opisanym w literaturze (np. Porter 2008; Ketels, Memedovic 2008; Kowalski 2013; Citkowski 2020), pozytywnym wpływem klastrów na rozwój gospodarczy, są przesłankami do formułowania hipotez o synergistycznym związku dwóch wymienionych czynników. Ich relacje interpretowane są zazwyczaj w trzech perspektywach (ryc. 4). Po pierwsze, badacze analizują wpływ kapitału społecznego na rozwój klastrów (np. Baron 2011; Lis, Lis 2014; Chłodnicka 2016), po drugie, odwrotnie, przyglądają się, w jaki sposób formuła klastrów przyczynia się do budowania kapitału społecznego (np. Małachowska, Tomczyk 2011; Felzensztein i in. 2014; Kowalski 2013; Muscio i in. 2019), po trzecie w końcu, poddają rozważaniu klastry jako rezydium – strukturę sprzyjającą kumulowaniu tego zasobu (np. Huber 2009; Szymoniuk 2012; Arif 2012). Oba zjawiska splatają się ponadto jako kluczowe elementy endogenicznej polityki rozwoju gospodarczego, odwołującej się do zasobów rzeczowych i społecznych. Jak utrzymuje Arkadiusz Michał Kowalski, warunki do stwarzania rozwoju w tym modelu należy oprzeć na „współpracy w klastrach wdrażających nowe przedsięwzięcia”, a także na „kształtowaniu kapitału społecznego sprzyjającego przedsiębiorczości i innowacyjności”. Bazą dopełniającą jest natomiast „tworzenie

Ryc. 4. Popularne literaturowe ujęcia relacji między klastrami a kapitałem społecznym w jego otoczeniu, w przykładowej skali terytorialnej

Uwagi: KS – kapitał społeczny; otoczenie rozumiane w sensie instytucjonalnym (patrz: [podrozdział 3.3](#)).

Źródło: opracowanie własne.

warunków dla «regionów uczących się» (Kowalski 2010, s. 6). Warunkowanie potencjału rozwojowego klastrów poziomem kapitału społecznego ma silne uzasadnienie w wybranych ujęciach koncepcji, widzących w instytucjach, które wszak uosabiają klastry, element tego kapitału. Takie rozumienie proponuje np. Bank Światowy (Grootaert, van Bastelaer 2002, s. 2). Można zauważyć, że, za sprawą sieciowego wymiaru gron, dyskusja o zapośredniczonym nimi kapitale społecznym przeważnie wychodzi z poziomu strukturalnego wymiaru zjawiska (np. Huber 2009; Neale 2016), zaś w odniesieniu do efektów ogniskuje się ona na generowanym w gronach zaufaniu (np. Wolfe 2000; Waite, Williams 2009; de Dominicis i in. 2013). Nie brakuje przy tym opinii, że pozostałe wymiary kapitału społecznego, np. poznawczy lub relacyjny mogą także przyczyniać się do zrównoważonego rozwoju systemów przedsiębiorczości opartych na akademickiej wiedzy, takich jak klastry (Theodoraki i in. 2018). Inna z wprowadzonych uprzednio skal zróżnicowania dotycząca zasięgu relacji kwalifikuje klaster głównie jako nośnik więzi o charakterze pomostowym. Argumentem za tym jest ponadlokalny promień działalności gron, ich włączająca natura oraz profesjonalne (przeważnie instrumentalne) wzorce zależności łączących ich członków (por. Weryński 2011). Nie jest przy tym całkowicie wykluczony komponent wspólnotowości gron. Klastry, szczególnie działające subregionalnie, z niewielką liczbą członków, mogą przybierać charakter bardziej familiarny, zbliżający je do organizacji branżowych³³. Te z kolei wraz z formułami takimi jak organizacje lub związki zawodowe, stowarzyszenia profesjonalne lub samorządy zawodowe są kwalifikowane jako konfiguracje o dominującym udziale relacji typu wiążącego (por. Kaźmierczak 2007; Markowska-Przybyła 2016). O nieostrości i umowności klasyfikacji różnego typu stowarzyszeń do kapitałów typu wiążącego i pomostowego szerzej wypowiada się Bartkowski (2005).

2.4.2. Wybrane ujęcia zależności

Kapitał społeczny bywa traktowany jako naturalny przymiot klastra, m.in. za sprawą dostępu do wiedzy i jej efektywnego wykorzystywania, które idą w parze z wysokim poziomem zaufania i podzieleniem norm, a które są dla rozwoju gron immanentne³⁴. Z kolei zaufanie i normy utrwalają się w relacjach, które konstytuują grona. Zdaniem Wolfego (2000) to właśnie będące składową kapitału społecznego zaufanie jest kluczowym klastrotwórczym czynnikiem, a jego przyrastający powolnie, terytorialnie uwarunkowany, zasób, w zsięciowanej grupie podmiotów obniża koszty ich działań, a szerzej redukuje zawodność rynku (ang. *market failure*). Krytykę takiego i podobnych podejść przeprowadził Staber (2007), który nazwał je kolekcją luźnych, wszak

³³ Typologię gron przybliżono w rozdziale 4.1.2. Definicje, systematyzacja i polemika z koncepcją klastra.

³⁴ Zagadnienie wiedzy w klastrach jest dyskutowane w rozdziale 4.1. Koncepcja klastra.

rozsądnych propozycji, nie wnoszących jednak wiele do wiedzy o zależnościach między kapitałem społecznym a klastrami. Postulował rozpatrywanie ich filiacji z odniesieniem do historycznego i regionalnego kontekstu, dostrzegając jednocześnie w takim podejściu wyzwania: dodatkowy wysiłek analizy tła i mniejszy zasięg stosowalności ewentualnych ustaleń. Zwrócił też uwagę, że dostrzeżone prawidłowości między kapitałem społecznym a przedsiębiorczością nie muszą mieć zastosowań do klastrów jako bytów o innych, od podmiotów rynkowych, wzorach konkurencji i odmiennej strategii rozwojowej. Kapitał społeczny był też w ówczesnej literaturze ujmowany jako koncepcja ograniczająca potencjał do tłumaczenia wzrostu gospodarczego modelem klastra. Nazywający ją chaotyczną, Michael Taylor (2010) twierdził m.in. że w sieciach istnieje ładunek negatywny, który uprawdopodobnia postawy oportunistyczne i umożliwia „jazdę na gałęzi”, co wpływa ujemnie na integrację gron.

Kapitał społeczny może być postrzegany jako zakorzeniony w klastrach zasób, po który można sięgnąć lub wykorzystać go do określonych działań prorozwojowych. Esencją tego zasobu jest wiedza członków gron, którą mogą oni mobilizować przez własne sieci relacji (Huber 2009; Arif 2012). Takie rozumienie otwiera drogę do analizy powodzenia gron na płaszczyźnie zdolności do dystrybuowania wewnętrznej i absorbowania zewnętrznej wiedzy za pomocą więzi zsięciowanych na poziomie indywidualnym. Jego zastosowanie wydaje się naturalne w klastrach innowacyjnych, w których wiedza jest kluczowym zasobem³⁵. Ryzyko podejmowanych w innowacyjnym środowisku inwestycji jest obniżane przez właściwe kapitałowi społecznemu zaufanie (de Dominicis i in. 2013). Oparte na tym zaufaniu silne społeczne więzi obniżają zresztą koszty wymian dóbr i usług wewnątrz klastrów, niezależnie od ich innowacyjnego czy opartego na wiedzy usposobienia. Dodatkowo, przy współdziałaniu czynników zakorzenienia strukturalnego w ramach gron i podzielanej w ich granicach wizji, sprzyjają korzystniejszej alokacji zasobów swoich członków (Pulles, Schiele 2013). Wiedza zakorzeniona w klastrach bywa też postrzegana jako dobro warunkowane kapitałem społecznym. Zarówno strukturalny, poznawczy, jak i relacyjny wymiar zjawiska kreuje w ramach klastrów wiedzę, choć każdy z nich na inny sposób (Neale 2016). Potencjał kreacji jest zgodny z wymienioną kolejnością, a strukturalnymi aspektami o największym ładunku są nieformalne interakcje i trwałe sieci, w których do nich dochodzi.

Relacja wpływu zaangażowania w ramach klastrów na występowanie znamienych, dla kapitału społecznego, postaw i opinii została zweryfikowana na przykładzie branży strategicznego marketingu (Felzensztein i in. 2014). Wśród członków klastrów wykazano większe niż w podmiotach spoza gron zaangażowanie w działalność spajającą

---

³⁵ Systemy wartości, formy i kanały komunikacji oraz poziom zaufania są rozpatrywane jako elementy społeczno-kulturowego wymiaru, będącego składową regionalnych systemów innowacji (Nowakowska 2005).

wspólnotę, większą skłonność do deklaracji takiej partycypacji w przyszłości i wyższy poziom postrzegania wartości wspólnotowych. Podobny wektor oddziaływania, czyli formuły klastrowej na poziom kapitału społecznego, uchwycono w gronach wysoko-technologicznych (Muscio i in. 2019). Badania wykazały, że gęstość relacji między klastrowymi firmami i instytucjami badawczymi decyduje o elastyczności sieci i przyspiesza wymianę informacji oraz dostęp do wiedzy.

Wartościową, w kontekście prowadzonych w dalszej części niniejszej pracy rozważań, analizę kapitału społecznego jako elementu składowego klastrowych przeprowadziła Dina Ionescu (2005). Poza osadzeniem kapitału społecznego w dyskursie o politykach klastrowych dowodziła, że niskie poziomy zasobu, przede wszystkim zaufania i partycypacji obywatelskiej, są przeszkodą w rozwoju gron w krajach postkomunistycznych³⁶. Zwraca uwagę, że właściwa im siła kapitału wiążącego nie rekompensuje niedoboru zaufania do instytucji, ani do pozostających na tym samym poziomie hierarchii podmiotów rynkowych. Prowadzi to – w sytuacjach, w których nie jest ona zapośredniczona osobistym kontaktem, przeszlą więzią czy silnym jednostkowym przywództwem – do niskich poziomów ich współpracy. Wagę kapitału społecznego dla rozwoju gron autorka przypisuje wyróżniającej je charakterystyce: jednoczesnej współpracy i rywalizacji członków w ich ramach. Podczas gdy strukturalny wymiar zjawiska sprzyja pierwszej z cech, zaufanie dodatkowo obniża koszty drugiej.

Istotne, z punktu widzenia zależności postawionej w tytule niniejszej pracy, relacje między kapitałem społecznym a politykami klastrowymi są zazwyczaj przedmiotem rozważań *en passant*. Wydaje się funkcjonować domyślne, dedukcyjne przeświadczenie, że skoro wysoki kapitał społeczny sprzyja klastrom, to jednocześnie ułatwia on prowadzenie polityk opartych na tym modelu lub bezpośrednio wspierających grona (np. Rosenfeld 1997; Porter 2008, Ketels 2013). Na pierwszy plan zależność tę wydobywa przywoływana wcześniej Ionescu (2005), która zastanawia się, czy koncepcję kapitału społecznego da się przełożyć na jednoznaczne rekomendacje dla polityk klastrowych. Zauważa, że problem ten, w swojej kompleksowości, dotyczy trzech wymiarów: 1) generalnej możliwości kreowania kapitału społecznego, 2) środków i narzędzi politycznych umożliwiających jego budowanie, 3) strategii klastrowych jakie, w oparciu o kapitał społeczny, powinny być w politykach przyjęte. Pochylając się nad trzecim wymiarem, proponuje kilkanaście rekomendacji, m.in. identyfikację zasobów kapitału społecznego możliwych do wykorzystania przez grona, ocenę roli kapitału społecznego w budowaniu gron, czy ewaluowanie wpływu kapitału społecznego na osiągnięcia gron. Arzeni i Ionescu zauważają, że „tworzenie polityk ukierunkowanych na kapitał społeczny

---

³⁶ O roli kapitału społecznego w przełamywaniu – za pomocą funkcji sieciującej wspólnoty – tzw. próżni socjologicznej, charakterystycznej dla społeczeństw realnego socjalizmu pisze więcej Sztompka (2002, s. 469).

w klastrach wydaje się procesem ryzykownym, ponieważ kapitał społeczny to samogzekwujący się, uwarunkowany kulturowo i formowany długotrwałe proces” (Arzeni, Ionescu 2007, s. 190). Rozważania nad relacją między kapitałem społecznym a politykami klastrowymi snują ponadto Francesc Molina-Morales i María Martínez-Fernández (2010), Cristina Aragón i in. (2014), czy Igor Etxabe i Jesús Valdaliso (2016). Nie zidentyfikowano natomiast ujęć, które wprost analizowałyby, jak określone poziomy kapitału społecznego wpływają na sukces polityk klastrowych.

2.4.3. Zależność w piśmiennictwie krajowym

W krajowej literaturze jako pierwsi próbę użytecznej, celowej integracji koncepcji klastrów i kapitału społecznego podjęli Adrian Lis i Anna Szerenos. Na rozumieniu kapitałów, w ujęciu Bourdieu, zbudowali podstawy teoretyczne do analizy struktur klastrowych. W kapitale społecznym dostrzegli narzędzie do analizy ich „składowych, zarówno w aspekcie wewnętrznym (pomiędzy składowymi klastrami oraz między pracownikami tychże organizacji), jak i zewnętrznym (interakcje klastra z otoczeniem)” (Lis, Szerenos 2009, s. 37). Klaster, będący bowiem strukturą nastawioną na zysk, może generować go w drodze konwersji przynależnego gronom (z tytułu wspomnianych relacji, ale też zaufania) kapitału społecznego na kapitał ekonomiczny. Autorzy sugerują poszukiwać wskaźników, możliwego do konwersji kapitału społecznego rezydującego w gronie, na różnych poziomach zagregowania, od koordynatora klastra, przez firmy i instytucje będące elementami grona, po pracowników zrzeszonych podmiotów. Tak zarysowany koncept doczekał się empirycznej weryfikacji. Anna Lis i Adrian Lis (2014) wykazali, w efekcie przeprowadzonych w czterech gronach badań, że sklastrowane firmy najczęściej wykorzystywały swoje sieci relacji (a więc strukturalny wymiar kapitału społecznego) do tworzenia nowej płaszczyzny pozyskiwania kapitału ekonomicznego, sprowadzonego do aspektu tworzenia kanałów dystrybucji i wchodzenia na nowe rynki. Konwersja kapitału społecznego w zasób kapitału ekonomicznego występowała częściej niż w zasób kapitału symbolicznego, który, z kolei, objawiał się walorem promocji przynależnej z racji pozostawania w sieci.

Sprzyjający przedsiębiorczości i innowacyjności kapitał społeczny, jako endogeniczny czynnik rozwoju, powinien być, zdaniem Kowalskiego (2013), elementem terytorialnie określonych polityk klastrowych³⁷. Autor popiera swoją sugestię historią rozwoju klastrów technologicznych w Stanach Zjednoczonych, tłumacząc ich sukces wspólnymi wartościami i wysokim poziomem wzajemnego zaufania w tamtejszych lokalnych społecznościach. Dostrzega przy tym sprzężenie zwrotne między klastrami a kapitałem społecznym, gdyż uważa, że polityka klastrowa może być narzędziem rozwijania kapi-

³⁷ Politykom klastrowym poświęcony jest rozdział 4. [Polityka klastrowa – podstawy teoretyczne i uwarunkowania wdrożeniowe](#).

tału społecznego. Kluczowym elementem sprzężenia jest zaufanie. Jak pisze: „Rozwój struktur klastrowych struktury relacji klastra przyczynia się do umocnienia wzajemnego zaufania między lokalnymi aktorami, co zwiększa skłonność do współpracy i angażowania się w działania publiczne.” (Kowalski 2013, s. 258). W konsekwencji własnych badań formułuje wniosek, że „jeśli w danej lokalizacji uda się zainicjować klastr, w pozytywny sposób stymuluje on kooperację, zaufanie, intensywność komunikacji między partnerami, a więc przyczynia się do budowania kapitału społecznego.” (Kowalski 2013, s. 295).

Rozważania na temat wpływu kapitału społecznego na rozwój klastrów prowadziły też Magdalena Małachowska i Monika Tomczyk. Skupiły się w nich na więziach powstających w ramach grona i budowanym na nich zaufaniu. Doszły do wniosku, że gęste więzi społeczne „ułatwiają rozgłos i inne wartościowe sposoby kultywowania reputacji, które oparte na zaufaniu uruchomią proces konstruowania konkurencyjnych przewag o charakterze globalnym” (Małachowska, Tomczyk 2011, s. 277). Sugerują przy tym występowanie sprzężenia rozwojowego, w myśl którego, wykształcone grona kształtują własne otoczenie społeczne poprzez kumulowanie zaufania. W efekcie zacieśnia się splot powiązań społeczno-gospodarczych, a w konsekwencji buduje się kapitał społeczny. Zaufanie, jako kluczowy, dla rozwoju klastrów wymiar kapitału społecznego, podlegał alternatywnym analizom. Argumentowano, że dzięki niemu, klastr jest w stanie zrobić użytek z własnych czynników przedsiębiorczych i kapitału intelektualnego. Ten rodzaj konwersji małby być możliwy dzięki odpowiedniemu zestawowi instrumentów, takich jak techniki i sposoby budowy pozytywnego zaufania w organizacjach jako sieciach społecznych. Dowodzący takich zależności Jan Stachowicz i Agata Stachowicz-Stanusch źródło zasobu zaufania widzą w warstwie organizacyjno-strukturalnej gron. Utrzymują, że „organizacyjne i komunikacyjne formy relacji między ludźmi – uczestnikami, członkami zespołów, współpracujących uczestników klastra –budujące konieczne zaufanie dla innowacyjnego podejmowania i rozwiązywania wspólnych przedsięwzięć konstruuje określony potencjał kapitału społecznego w organizacji sieciowej typu «klastr»” (Stachowicz, Stachowicz-Stanusch 2011, s. 25-26). Kapitał zaufania bywa traktowany wręcz wraz z zasobem informacyjnym jako warunek osiągnięcia strategicznych założeń rozwojowych gron. Badający tę relację Marcin Baron powodzenie przypisuje interakcji obu kapitałów, z których pierwszy (zaufania) ma potencjał niwelowania, określanej „asymetrią informacji”, słabości drugiego (Baron 2011).

Rosnąca świadomość korzyści zjawiska dla rozwoju gron spowodowała, że w literaturze pojawiły się perspektywy budowania poziomu kapitału społecznego czy zarządzania tym zasobem przez klustry. Celowość takich działań opisała Barbara Szymoniuk, dzieląc je na dwa rodzaje efektów: strukturalne i czynnościowe. W pierwszym przypadku chodzi o integrację grona, wygenerowanie zaufania i wywołania „siły i chęci do działania” (Szymoniuk 2012, s. 290). W drugim o tworzenie i odnawianie wspólnej wizji rozwoju, adekwatnych do niej celów i poczucia wymiernych korzyści ze współpracy. Bardziej

współcześnie, elementy składowe kapitału społecznego rzutujące na procesy funkcjonowania klastrów identyfikowała Sylwana Kaźmierska. Na potrzeby badań wyodrębniła zaufanie i relacje partnerskie, a „kulturę nieufności” oceniła jako podstawowy czynnik niekorzystnej atmosfery do budowy struktur klastrowych (Kaźmierska 2017, s. 279). Zależności między poziomem kapitału społecznego a rozwojem gron dowodzi też Halina Chłodnicka. W efekcie przeprowadzonych na Podkarpaciu badań konstatuje, że „inwestycja w kapitał społeczny pomaga członkom klastra w przejściu z klastra funkcjonalnego do efektywnego na wyższym poziomie rozwoju, uzyskującego lepsze wyniki ekonomiczne i skutecznie przyczyniającego się do wzrostu dobrobytu regionalnej społeczności” (Chłodnicka 2016, s. 105).

2.5. Podsumowanie

Koncepcja kapitału społecznego, poprzez brak podzielanego powszechnie rozumienia co do jego istoty, a, co za tym idzie, co do rozciągłości zjawisk, do których opisu może zostać wykorzystana, podlega ciągłym reinterpretacjom. Na potrzeby odmiennych dociekań badawczych, można sięgnąć po jej konkretne, ugruntowane literaturowo ujęcie, odwołując się do własnej intuicji, instynktu socjo-ekonomicznego czy łatwości dostępu do zgromadzonych danych lub ich pozyskania. Spośród wielu osi, po linii których próbuje się porządkować tę koncepcję, ponadprzeciętnie często stosowane w piśmiennictwie są: podział ze względu na zasięg relacji, do jakich odnosi się zjawisko oraz na wymiar istoty tego zjawiska. Osi te wykorzystano, w podrozdziale 2.3. [Adaptacja empiryczna koncepcji, w tym do wymiaru przestrzennego](#), do pokategoryzowania wiedzy gromadzonej w opisanych w polskim piśmiennictwie badaniach kapitału społecznego. Druga z nich, którą w wykorzystanym zestawieniu sprowadzono do rozróżnienia na wymiar normatywny i strukturalny zjawiska, przyjmuje zresztą wiele innych wariantów. Tę i szereg innych osi podziału ujęto w tabeli 2 w siedem generalnych aspektów i opisano wybrane, zidentyfikowane w literaturze konfiguracje wymiarów, jakimi, w ich ramach, posługiwali się naukowcy. Recypując tak zestawioną wiedzę, warto mieć na uwadze umowny charakter granic między wyodrębnionymi osiami, a także nierozłączność poszczególnych wymiarów w ich ramach. Ujęcia zależą wszak od perspektyw badawczych, nie tylko dziedzinowych, lecz też użytecznych. Kategoryzacja może być zatem kształtowana m.in. tym co się bada, co się próbuje udowodnić, jaki fragment rzeczywistości zamierza się wyodrębnić, czy który jego aspekt uwypuklić. Wyróżnionych osi nie można też zakwalifikować jako zbiór wyczerpujący. Wspomniana nieokreśloność granic koncepcji i jej postępujące reinterpretacje sprawiają, że domknięcie zbioru jawi się nie tylko jako wyzwanie trudne, ale też niecelowe.

Poszczególnym konfiguracjom wymiarów przypisano zarówno ich reprezentantów, jak i popularyzatorów. W pierwszej grupie ujęto badaczy, którzy intencjonalnie wprowadzili dany podział lub takich, którzy zarysowali go, co doprowadziło do uznania ich następnie za reprezentantów rozróżnienia lub jednego z wymiarów rozróżnienia. Przykładem ostatniej sytuacji jest wyodrębnienie indywidualnego i kolektywnego aspektu kapitału społecznego przez Pierre'a Bourdieu (1986). Druga grupa to badacze, którzy dane ujęcie utrwalili, poprzez rezonujący w piśmiennictwie namysł teoretyczny lub wzorcowe badanie. Przykładem drugiej sytuacji jest empiryczne przetestowanie i sformułowanie zaleceń odróżnienia wymiaru strukturalnego od poznawczego kapitału społecznego przez Grootaerta i van Bastelaera (2002).

Przenikanie się części z zaproponowanych osi wnikliwie przeanalizowali Robison i in. (2002). Argumentowali, że większość definicji i rozumień kapitału społecznego integruje wymiary z różnych porządków analitycznych, dlatego że problemem jest mówienie o tym czym jest zjawisko, bez wspomnienia o jego źródłach, środowisku zakorzenienia czy epifenomenach. W polskiej literaturze podobną dyskusję prowadził Mariusz Kwiatkowski (2005). Wielowątkowość koncepcji i wiążącą się z nią trudność w opisie sprowadził on do poziomu trzech „sporów”: 1) o właściciela/dysponenta kapitału społecznego, 2) o źródła i składniki zjawiska oraz 3) jego funkcje i konwersje.

Metaklamrę definicyjną dla podejmowanych przez badaczy wysiłków ujęcia kapitału społecznego w – świadomym lub nie – odniesieniu do wielu możliwych osi kategoryzacyjnych, przywołał Kaźmierczak. Przedstawił podział na trzy rodzaje ujęć: twarde, miękkie i mieszane. Pierwsze, określane jako strukturalne, podkreślają funkcję ról, powiązań i sieci społecznych, którymi informacje i normy są przekazywane. Ich zwolennikami są badacze związku kapitału społecznego z gospodarką. Drugie, poznawcze, skupiające się na wartościach, zaufaniu, podzielanych normach i wzajemności, wykorzystywane są do analizy związków między kapitałem społecznym a zjawiskami politycznymi, takimi jak społeczeństwo obywatelskie. Trzecie, integrują oba podejścia (Kaźmierczak 2007, s. 44–45). Inne uporządkowanie podejść zaproponował Manohar Pawar (2006). W wyniku analizy częstotliwości słów występujących w najbardziej rozpowszechnionych i uznanych w piśmiennictwie definicjach zjawiska, jako jego centralną cechę wyodrębnił zaufanie. Inne dominujące cechy to sieci, działanie wspólnotowe, normy i relacje.

Jak pokazano w podrozdziale 2.4. **Kapitał społeczny a klastry**, kapitał społeczny, w różnych ujęciach i wymiarach, był, jako koncepcja, wykorzystywany do analizowania klastrow. W większości przypadków namysłu nad wzajemnymi zależnościami przyjmowana była adekwatna definicja zjawiska. Na potrzeby prowadzonych w niniejszej pracy badań konieczne było przyjęcie rozumienia kapitału społecznego jako hipotetycznego czynnika sukcesu polityk klastrowych na poziomie regionalnym. Ponieważ zależność

Tab. 2. Wybór ugruntowanych literaturowo aspektów zróżnicowania kapitału społecznego i przegląd ich możliwych wymiarów

Aspekt	Reprezentant/popularyzator	Wymiary/ujęcia					
		mikro	wewnętrzny	mezo	zewnętrzny	makro	
Poziom zakorzenienia	Grootaert, van Bastelaer 2002						
	Lin 2008		indywidualny				
	Bourdieu 1986; Coleman 1988						
	Bartkowski 2007	jednostkowy		grupa-warstwowy		zbiorowy	
Zasięg relacyjny	Kwiatkowski, Theiss 2004; Theiss 2007	jednostek/ gospodarstw domowych	grup społecznych/ środków lokalnych		instytucji	krajów	
	Gittel, Vidal 1998	wiązący				pomostowy	
	Działek 2011a	wspólnotowy		zrzeszeniowy		instytucjonalny	
	Szreter, Woolcock 2004; Zakrzewska 2013	wiązący		pomostowy		łązący	
Istota	Coleman 1994	strukturalny				potencjału	
	Putnam i in. 1993	zaufania		normatywny		sieciowy	
	Robison i in. 2002	podstawy		nośnika		potencjału	
	van Deth 2003	strukturalny				kulturowy	
	Grootaert i in. 2003	strukturalny				poznawczy	
	Działek 2011b; Witczak-Roszkowska 2016	strukturalny				normatywny	
	Theiss 2007	więzi i norm społecznych	wiązi i norm oraz instytucji i organizacji spot.			więzi, norm, instytucji spot. oraz rozwiązań prawnych i ekonomicznych	
	Nahapiet, Ghoshal 1998; Theodoraki i in. 2018	strukturalny	poznawczy			relacyjny	
	Baron 2011	zaufania	informacji	relacji		norm	instytucji

Aspekt	Reprezentant/ popularyzator	Wymiary/ ujęcia				
		sieci	obywatelskość znajomości	zaufanie		
Forma objawienia	Fukuyama 2000	sieci		zaufanie		
	Bourdieu 1986	sieci		wzajemne uznanie		
	Grootaert, van Bastelaer 2002	członkostwo	zaufanie i poszanowanie norm	działania zbiorowe		
	Bartkowski 2007	uczestnictwo organizacyjne	zaufanie i solidarność	chęć do współdziałania społecznego	sieci społeczne	poczucie podmiotowości
	Palidam, 2000	zaufanie		łatwość współpracy	usieciowienie	
	Jakubowski 2015	elementy strukturalne		elementy normatywne	elementy behawioralne	
Formalizacja relacji	Stone 2001; Zakrzewska 2013	formalne		nieformalne		
	Herbst, Swianiewicz 2008	sieci formalne		sieci nieformalne		
	Markowska-Przybyła 2016	sieci formalne		sieci niesformalizowane		
	Kwiatkowski 2005	pozytywne		negatywne		
Wartościowanie	Łopaciuk-Goncaryk 2012	normatywne		pozytywne		
	Theiss 2007	pozytywne efekty zewnętrzne		negatywne efekty zewnętrzne		
Beneficjent	Frykowski, Starosta 2008	jednostka lub firma	grupa i organizacja	społeczność lokalna	społeczeństwo	
	Theiss 2007	dobro prywatne	dobro klubowe	dobro publiczne		
		cele partykularne		dobro wspólne		

Źródło: opracowanie własne.

ta była dotąd w piśmiennictwie analizowana raczej przy okazji niż celowo³⁸, autor miał ograniczone możliwości czerpania z zastanego dorobku. Sformułowano zatem własną definicję, stosunkowo szeroką, gdyż obejmującą normatywną i strukturalną istotę zjawiska, z uwzględnieniem wymiarów zaufania i obywatelskości. Uznano, że dla interpretacji najwłaściwszy jest wymiar grupowo-warstwowy zjawiska, a jego nośnikiem i empiryczną emanacją mogą być jednostki. Przyjęto, że dla analizowanej zależności kluczowy jest pomostowy wymiar relacji³⁹. Przyjęto, że kapitał społeczny to:

wykształcone, w ramach danej zlokalizowanej zbiorowości, sieci formalnych i nieformalnych powiązań społecznych uprawdopodobniających, dzięki właściwym im normom, wartościom i postawom, relacje członków zbiorowości i zbiorowości jako całości z osobami i zbiorowościami z odmiennych środowisk.

---

³⁸ Wyrażenia *social capital* i *cluster policy/-ies* współwystępują w abstraktach, słowach kluczowych i tytułach 11 publikacji indeksowanych w bazie Scopus oraz 9 indeksowanych w bazie Web of Science (wg stanu na marzec 2022 roku). Jedno dodatkowe współwystępowanie zidentyfikowano dla wyrażen *social capital* i *cluster(-)based policy/-ies*.

³⁹ Mimo to, wymiar wiążący przeanalizowano kontrolnie na poziomie źródeł zastanych. Patrz: podrozdział 5.3. [Operacjonalizacja](#).

Rozdział 3.

Wyposażenie instytucjonalne – ujęcia teoretyczne i zastosowania empiryczne

3.1. Wyposażenie instytucjonalne jako kategoria literaturowa

3.1.1. Źródła terminu

Termin „wyposażenie instytucjonalne” często występuje w literaturze bez odniesień do ugruntowanych definicji i bez wprowadzania specyficznych ujęć własnych, co sugeruje, że jest dla autorów stosunkowo samoobjaśniany. Potoczne rozumienie sprowadza go do właściwości⁴⁰ podmiotu (zazwyczaj jednostki terytorialnej) polegającej na występowaniu w jej granicach określonych instytucji. Ich określenie następuje w drodze wyboru elementów rzeczywistości, do analizy których termin ten zostaje zastosowany. Poziom wyposażenia instytucjonalnego zależy, z kolei, od ilościowych lub jakościowych miar, które są przyjęte przy identyfikacji i opisie instytucji. W takim intuicyjnym rozumieniu wyposażenie instytucjonalne jest stosowane w licznych polskich badaniach lub rozważaniach (por. Chojnicki 1998; Liszewski 1999; Gwosdz 2004; Churski 2014, Churski i in. 2018; Wierzbicka 2015; Śliwa-Martinez 2017; Kaczmarek 2020).

Jak zauważa Tadeusz Stryjakiewicz, w orientacji instytucjonalnej geografii ekonomicznej mieszczą się dwa anglojęzyczne terminy, które mogą być pomocne w uchwyceniu przestrzennego zróżnicowania struktur instytucjonalnych: *institutional endowment* oraz *institutional thickness*. Pierwszy termin autor tłumaczy wprost jako wyposażenie instytucjonalne, choć go nie definiuje. Drugi interpretuje jako gęstość instytucjonalną. Traktuje go przy tym jako kategorię analizy przestrzennego zróżnicowania struktur instytucjonalnych. Zauważa, że „większa gęstość instytucjonalna wiąże się najczęściej z wyższym poziomem rozwoju krajów i regionów, ale znane są również przykłady odwrotne” (Stryjakiewicz 2007, s. 109). Autor niniejszej pracy nie zidentyfikował literaturowych porównań ani zestawień obu tych anglojęzycznych terminów, które mogłyby sugerować, że konkurują one w opisie tego samego fragmentu rzeczywistości, i że potrzebna

---

⁴⁰ W niniejszym podrozdziale słowo właściwość będzie stosowane jako termin zamienny dla wyposażenia instytucjonalnego i jego anglojęzycznych odpowiedników.

jest analiza ich komplementarności. Współwystępowanie zachodzi u Su-Hyuna Berga i Roberta Hassinka (2014), jednak terminy te są przez nich dyskutowane niezależnie. *Institutional endowment* opisują poprzez właściwe określonemu terytorium: ogólną wiedzę, umiejętności, usługodawców i rzetelny system sądowniczy. Zauważają, że elementy te występują na tyle powszechnie, że nie pozwalają wyjaśniać zróżnicowania ewolucji branżowych poszczególnych regionów. *Institutional thickness* jest natomiast jednym z czynników korzyści aglomeracji⁴¹, który wyraźnie służy rozwojowi przemysłów kreatywnych, będących akurat przedmiotem dociekań cytowanych autorów. Oba omawiane terminy współwystępują także jako czynniki sprzyjające w debacie na temat rozwoju regionalnych systemów innowacji (Isaksen i in. 2018). Nie podlegają one jednak rygorowi definicyjnemu, a ich zakresy nie są w omawianej pracy zestawiane ani porównywane. W jednym schemacie modelu czynników rozwoju lokalnego obie własności osadza Hilal Erkuş-Öztürk (2008). Sugeruje ich zależność, polegającą na niesprecyzowanej podrzędności *institutional endowment* wobec *institutional thickness*.

Tłumaczenie wprowadzonych powyżej anglojęzycznych terminów jako wyposażenie instytucjonalne (dalej: WI) zostało przez autora tej pracy zidentyfikowane wielokrotnie, jednak głównie w odniesieniu do pierwszego z nich, tj. *institutional endowment* (dalej: IE). Poza przywołanym już Stryjakiewiczem, jako WI tłumaczy je Krzysztof Gwosdz (2004), Wioletta Kamińska (2006), Paweł Churski i in. (2018). Natomiast *institutional thickness* (dalej: IT) przekładane jest w ten sposób pośrednio, tzn. poprzez dekompozycję WI do podmiotów konstytuujących IT⁴² (np. Śliwa-Martinez; Dominiak 2016, Gajdowska 2018). Przeważnie jest jednak tłumaczone jako 'gęstość instytucjonalna' (Grzeszczak 1999; Stryjakiewicz 2007, 2010; Zakrzewska-Półtorak 2012). Zidentyfikowano też odosobniony przekład tego terminu jako 'otulina instytucjonalna' (Rogoda 2005). W literaturze anglojęzycznej IT jest także często wskazywane jako synonim, określenie bliskoznaczne lub pokrewne dla takich, wpisujących się w instytucjonalne podejście w geografii ekonomicznej, ujęć jak *institutional capacity* (Hassink, Lagendijk 2001), *institutional embeddedness* (Johannisson i in. 2002), *institutional spaces* (Erkuş-Öztürk 2008), *institutional integrity* (MacLeod 1997), *local milieu* (Roxas i in. 2007), *institutional capital* (Rodríguez-Pose 2013) oraz *institutional environment* (Zukauskaite 2017). Autor niniejszej pracy nie zidentyfikował jednak, w polskim piśmiennictwie, tłumaczenia żadnego z tych terminów jako WI.

Ugruntowanie literaturowe przywołanych terminów różni się wyraźnie. Sformułowanie IE odznacza się wielokrotnie niższą liczbą wystąpień w tytułach i słowach

⁴¹ Prawdopodobnie w rozumieniu pozytywnych efektów zewnętrznych, pojawiających się przy przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej (por. Harasimowicz 2015).

⁴² Patrz: definicja IT w podrozdziale 3.1.3. *Institutional thickness*, w dalszej części bieżącego rozdziału.

kluczowych publikacji⁴³. W typologii dyscyplin naukowych zaliczane jest, w większości wystąpień, do kategorii *Economics*. IT przyporządkowywane jest, zazwyczaj, do kategorii *Geography*⁴⁴. Naukowe piśmiennictwo nie oferuje utrwalonej definicji IE. Dostępne są tylko denotacyjne rozumienia, powielane w wąskich gronach badaczy, wykorzystywane do opisu specyficznych zjawisk. IT jest w literaturze definiowane, istnieje też dominujące, szeroko podzielane rozumienie tego terminu. Użycie polskiego terminu wyposażenie instytucjonalne, gdy tylko jest wywodzony bezpośrednio z literatury anglojęzycznej, przeważnie odwołuje się do terminu IE. Gdy zaś tak wywodzony nie jest, funkcjonuje zazwyczaj jako termin samodzielny, niezakorzeniony w ugruntowanym ujęciu.

3.1.2. *Institutional endowment*

Termin zdenotowali Brian Levy i Pablo Spiller, jako zespół pięciu elementów: 1) instytucji ustawodawczych i wykonawczych, 2) instytucji sądowych, 3) zwyczajów i innych nieformalnych, ale szeroko akceptowanych norm, 4) rywalizujących interesów społecznych, w tym ideologii, 5) zdolności administracyjnych. Autorzy ci traktują je jako zewnętrzne uwarunkowania wiarygodności i skuteczności krajowych systemów regulacyjnych. IE „zarówno określa formę i wagę problemów regulacyjnych jak i kształtuje wachlarz dostępnych możliwości ich rozwiązania” (Levy, Spiller 1994, s. 205). Wprowadzona denotacja rezonuje głównie w literaturze traktującej o politykach regulacyjnych. Nie licząc autocytowań (np. Spiller 1996; Bergara i in. 1998), do rozumienia tego odwołują się m.in. Barbara Cherry i Steve Wildman (1999), Jon Stern i Stuart Holder (1999), Luis Gutiérrez i Sanford Berg (2000) oraz Devendra Kodwani (2006), dyskutujący wpływ IE na kształt polityk regulacyjnych w sektorze telekomunikacyjnym, jak również Pierre-Olivier Pineau (2008) i Darryl Jarvis (2010), rozpatrujący taką samą zależność w sektorze energetycznym. Przemyslenia Levego i Spillera, dekadę po ich opublikowaniu, analizowali Lindsey Stirton i Martin Lodge (2004). Argumentowali, że podejście powinno być uzupełnione poprzez położenie większego nacisku na sposób, w jaki można zwiększać IE (lub – używając przywołanego tłumaczenia Strykiewicza – instytucjonalne wyposażenie) obszaru administracyjnego.

Anders Malmberg i Peter Maskell wymieniają IE jako jeden z kilku czynników kształtujących krajowe i regionalne specjalizacje przemysłowe. Zapoznanie się z pozostałymi czynnikami i przyjęcie założenia, że są one rozumiane rozłącznie, daje pojęcie na temat obszaru regionalnej rzeczywistości pozostającego w granicach IE.

⁴³ Trzykrotnie niższą w tytułach publikacji indeksowanych w bazie Scopus oraz Google Scholar, czterokrotnie niższą w tytułach publikacji indeksowanych w bazie Web of Science, ponadczterokrotnie niższą w słowach kluczowych publikacji indeksowanych w bazie Scopus (wg stanu na marzec 2022 roku).

⁴⁴ Wg kategorii Web of Science, wg stanu na marzec 2022 roku.

Wskazane są: motywacje zarządcze, funkcjonowanie rynku kapitałowego, rządowa i generalna praktyka polityczna oraz postawy, wartości i przekonania ludności. Badacze zauważają, że „właściwe regionom IE – w którym osadzona jest wiedza i możliwości jej tworzenia – poprzez interakcję z dostępnymi zasobami fizycznymi i ludzkimi tworzą potencjał tych regionów i wzmacniają konkurencyjność regionalnych przedsiębiorstw” (Malmberg, Maskell 1997, s. 30). Uważają, że IE jest fundamentem dla podtrzymywania konkurencyjności regionalnych systemów przemysłowych. Autorzy, w kolejnej publikacji, przykładają do analizy IE większą wagę, umieszczając tę właściwość w katalogu czterech składowych decydujących o zlokalizowanych zdolnościach (ang. *localised capabilities*), które przyciągają przedsiębiorstwa i pozwalają im zwiększać konkurencyjność. W szeregu z IE stawiają zasoby infrastrukturalne, dostępne zasoby naturalne oraz wiedzę i umiejętności (Maskell i in. 2002; Maskell, Malmberg 1999). Dochodzą przy tym do wniosku, że specyficzne dla danej lokalizacji IE wyraża rezultaty dotychczasowych działań gospodarczych, a jednocześnie konstytuuje obecne warunki do tworzenia wiedzy. Jest tworzone, przekształcane, wytracane i odtwarzane wraz z gospodarczymi przemianami danego regionu. Sugerują, że regionalne IE powinno być rozumiane szeroko. Denotują je za pomocą „zasad, praktyk, rutyn, nawyków, tradycji, zwyczajów i konwencji wiążących się z regionalną podażą kapitału, ziemi, pracy oraz rynku dóbr i usług. Obejmuje także ducha przedsiębiorczości, przekonania moralne, tradycje polityczne i utrwalone wzorce podejmowania decyzji, kulturę, religię i pozostałe wartości podstawowe, które charakteryzują region” (Maskell, Malmberg 1999, s. 173).

W kolejnych swych pracach badacze Ci konstatują, że tak silne, w proponowanym przez nich ujęciu, oparcie regionalnego IE na historycznie kształtowanych czynnikach społecznych, wyklucza bezrefleksyjne łączenie tej właściwości ze strukturalnymi wzorcami działalności przemysłowych, właściwymi danym terytoriom (Malmberg, Maskell 2002). Wprost do terminu IE, jako kategorii pojęciowej w rozumieniu Maskella i Malmberga, odwołuje się stosunkowo niewielu badaczy. Wykorzystywany jest on jako tło do badania regionalnych systemów innowacji (Doloreux, Parto 2004, 2005), źródło unikalnych zasobów uwalniających przedsiębiorczość (Lagendijk 1999; Erkuş-Öztürk 2008), baza do odnowy gospodarczej wybranych sektorów gospodarki (Musyck 2003), oraz element sprzężenia zwrotnego z dynamiką powiązań firm w ramach sieci (Mota, de Castro 2004). Sam Maskell i in. (2002) z perspektywy IE prowadzi rozważania nad rozwojem i konkurencyjnością kilku branż w skali krajowej.

Zastosowania⁴⁵ terminu IE wskazują, że kluczowe dla jego zdekodowania są rozumienia „instytucji”, na których te zastosowania się zasadzają. Bez wchodzenia w pogłębioną dyskusję, która zapładnia literaturę ekonomiczną i socjologiczną od dawna (por.

---

⁴⁵ Powyżej zilustrowane przykładami, uzupełnione w podrozdziale 3.2. [Pomiar wyposażenia instytucjonalnego](#).

Goodin 1996; Searle 2005; Hodgson 2006), można zauważyć, że instytucje są, przez wszystkich przywoływanych wyżej autorów wykorzystujących sformułowanie IE, rozumiane jako właściwości zakorzenione historycznie i terytorialnie. Sam ten fakt tworzy płaszczyznę sprawiającą, że IE może stać się cennym wymiarem analiz, wszakże pod warunkiem, że zakres tej płaszczyzny zostaje określony. Upraszczając, można wyodrębnić dwie możliwości takiego określenia. Poprzez definicję instytucji lub poprzez zawężenie jej spektrum do istotnych, ze względu na przedmiot lub cele prowadzonych badań, wymiarów. Jak wykazano, drugie podejście jest powszechne. Dwa omówione szerzej ujęcia dowiodły, że zawężenie takie może odwoływać się do instytucji stosunkowo słabiej sformalizowanych (Maskell i Malmberg) jak i relatywnie mocniej zakorzenionych administracyjnie i prawnie (Levy i Spiller).

3.1.3. *Institutional thickness*

Termin został wprowadzony i spopularyzowany przez Asha Amina i Nigela Thrifta w 1994 roku. Głęboki namysł, jaki przeprowadzili oni nad tą właściwością, sprawił, że określana jest w piśmiennictwie naukowym jako pojęcie lub koncepcja (ang. *concept*) (np. Coulson, Ferrario 2007; Cocks 2010; Kent 2014; Zukauskaitė 2017; Restrepo i in. 2021). Prekursorzy uznali, że w warunkach globalizacji IT jest krytycznym czynnikiem lokalnego rozwoju gospodarczego. Innymi słowy, IT odwołuje się do wymiarów rozwoju czerpiących z lokalnych zasobów. Koncepcja ta, stawiająca instytucje w roli istotnego czynnika rozwoju, pomaga „określić zdolności danego terytorium do wytyczania własnego ekonomicznego losu w kontekście globalnego kapitalizmu” (Cocks 2010, s. VII).

Amin i Thrift definiują IT w manierze denotacyjnej, sprowadzając je do „kombinacji czynników obejmujących relacje i synergie międzyinstytucjonalne, zbiorową reprezentację wielu gremiów, wspólny cel przemysłowy oraz podzielane normy i wartości kulturowe” (Amin, Thrift 1994, s. 15). Amin dzieli się też rozumieniem zawierającym komponent funkcjonalny, zgodnie z którym IT stanowi „rozbudowaną sieć instytucji, których zadaniem jest reprezentowanie, mediowanie konfliktów i współpraca ze sobą. IT sprowadza się do silnej obecności instytucjonalnej, czyli mnogości instytucji różnego rodzaju (...) które są wysoce aktywne i stanowią podstawę powszechnego zaufania do ich zbiorowej reprezentacji” (Amin 1994, s. 21). IT charakteryzowane jest za pomocą czterech elementów: 1) aktywnych i licznych instytucji, 2) intensywnych wzajemnych relacji między lokalnymi organizacjami, 3) wzajemnej świadomości bycia zaangażowanym we wspólne przedsięwzięcie, 4) struktur dominacji i/lub wzorów koalicji (Amin, Thrift 1994). Rozróżnienie to unaocznia, że samo skupienie instytucji nie jest wartością autoteliczną, a także, że są one silnie zakorzenione w społecznych i kulturowych relacjach oraz otoczeniu politycznym. Dopiero łącznie wymiary te konstytuują koncepcję IT. Jako przykład instytucji zasilających terytorialne IT służą izby gospodarcze, centra innowacji, instytucje finansowe, agencje szkoleniowe, stowarzyszenia branżowe, związki

zawodowe, samorządy terytorialne, agencje rządowe, rady marketingowe (Amin 1994). Szerzej rozumiany poczet obejmuje także same firmy, organizacje usług biznesowych, stowarzyszenia handlu a nawet instytucje religijne (Amin, Thrift 1994). Obecność tylu elementów IT przekłada się⁴⁶ na określone cechy miejsca: 1) instytucjonalną trwałość, przejawiającą się reprodukcją instytucji, 2) utworzenie i pogłębianie zasobów wiedzy formalnej i ukrytej, 3) instytucjonalną elastyczność oznaczającą zdolność przynależnych organizacji do uczenia się i zmiany, 4) wysoką zdolność innowacyjną, 5) umiejętność poszerzania poziomu zaufania i norm wzajemności, 6) umocnienie poczucia przynależności prowadzącego do zwiększonej mobilizacji zasobów regionu (Amin, Thrift 1994).

Koncepcja Amina i Thrifta podlegała polemice i była rozwijana. Zauważano np., że wpływ IT na rozwój gospodarczy regionów nie zależy tylko od kumulacji, rozumianych wąsko w wymiarze gospodarczym, instytucji i jakości ich działania, ale też od ramy w postaci placówek edukacyjnych, kanałów transferu technologii, mechanizmów finansowania i relacji przemysłowych. Dopiero odpowiednia konfiguracja tych elementów prowadzi do synergii, co sprawia, że dyskusję na temat rozwoju IT należy prowadzić w kontekście koncepcji regionów uczących się (ang. *learning region*) oraz regionalnych systemów innowacji (ang. *regional innovation system*) (Hassink, Lagendijk 2001). Wyjaśnia się też, jak koncepcja zakorzeniona jest w podejściu instytucjonalnym geografii społecznej. Postrzega się ją jako narzędzie rozpoznające wagę instytucji i umożliwiające powtarzalne analizy ich roli w lokalnym rozwoju gospodarczym (Barnes, Gertler 1999; Coulson, Ferrario 2007). Jednocześnie uważa się, że IT tworzy nieuzasadnioną pokusę zbyt redukcjonistycznego wyjaśniania gospodarczych nierówności terytorialnych. Podnosi się, że nie jest oczywiste, co – wysokie IT czy poziom rozwoju – jest przyczyną, a co skutkiem (Glaeser i in. 2004) oraz że instytucje są mylnie identyfikowane z organizacjami (Coulson, Ferrario 2007; Rodríguez-Pose 2013). Ostatnie zastrzeżenie wpisuje się w szerszy problem kwalifikacji poszczególnych instytucji jako składowych IT, który potęgowany jest faktem, że część z nich jest współzależna i przenikająca się wzajemnie, co sprawia, że odtworzenie ich regionalnych konfiguracji jest dużym wyzwaniem (MacLeod 2001). Ustalenie to jest pokrewne z inną słabością omawianej koncepcji, polegającą na oparciu jej m.in. na instytucjach miękkich, trudnych do kwantyfikacji (MacLeod 1997; Woodroof 2006). Powoduje to, że badacze nie ujmują zjawiska całościowo, a sprowadzają je do łatwo policzalnych instytucji formalnych (Zukauskaite i in. 2017). Przeglądu słabości IT dokonuje Taylor, w efekcie dochodząc do wniosku, że jest „koncepcją chaotyczną, która więcej przesłania niż wyjaśnia i musi być pilnie zdekomponowana i przemysłana na nowo” (Taylor 2010, s. 281).

IT przekłada się też na tworzenie warunków do stymulowania terytorialnie ujmowanej innowacyjności (Hassink 1997; Dargan, Shucksmith 2008; Coenen i in. 2012;

⁴⁶ Autorzy nie wyjaśniają dokładnie natury tej zależności.

Isaksen i in. 2018; Benner 2019). „Na poziomie regionalnym i miejskim IT jest podstawą powstawania i rozwoju zlokalizowanych systemów innowacji” (Kirat, Lung 1999, s. 36). „Poziom IT i sieciowania w ramach regionalnych systemów innowacji, oraz poza nimi, ma znaczenie. (...) W słabo rozwiniętych sieciach (...) działalność innowacyjna jest często na niższym poziomie i przyrasta wolniej niż w regionach z dobrze rozwiniętym, gęstym [org. ang. *thick*] systemem innowacji” (Asheim i in. 2011, s. 1136–1137). Jak jednak, w efekcie badań, ustala Cristina Chaminade (2015, s. 19) „globalne sieci innowacji mogą pojawić się w regionach o średnim poziomie IT, które nie są ani instytucjonalnie zbyt zasobne, ani zbyt skromne. Regiony o wyższym poziomie IT są lepiej połączone w sieci innowacyjne w kraju niż na arenie międzynarodowej”. IT jest też czynnikiem kształtowania inteligentnych specjalizacji⁴⁷ (Tripl i in. 2020).

Ron Martin zaleca rozwijanie koncepcji poprzez namysł nad jej ograniczeniami i niejasnościami. Uważa, że „pojęcie IT szybko przeszło od koncepcji analitycznej do koncepcji normatywnej, w takim sensie, że jest postrzegane jako niezbędny warunek do strukturyzowania regionalnych zależności, a w szczególności jako narzędzie polityki służące stymulowaniu rozwoju regionalnego w oparciu o wysokie technologie i innowacje” (Martin 2000, s. 89). Mimo wiążących się z wysokim regionalnym IT gęstych powiązań między instytucjami, prowadzących do intensywnych relacji, współpracy i wymiany informacji (Amin, Thrift 1994), dostrzega się istotne zagrożenie związane z dyskutowanym zjawiskiem. Może być ono, mianowicie, źródłem zamknięcia na ścieżce rozwoju (ang. *lock-in*)⁴⁸. Regiony o silnie utrwalonych profilach przemysłowych mogą, w wyniku wysokich IT, być odporne na ich zmianę i dywersyfikację (Hassink 1997; Sunley 2000; Hassink, Lagendijk 2001).

Stosunkowo niedawno przegląd ewolucji koncepcji IT, z punktu widzenia roli instytucji w rozwoju regionalnym, przeprowadzili Elena Zukauskaite i in. Skonstatowali, że badania nad IT „wciąż wykazują niejasności i ograniczenia w zakresie rozwoju teorii i operacjonalizacji na poziomie analitycznym” (Zukauskaite i in 2017, s. 328–329). Zaproponowali więc kilka rozwiązań. Jasności koncepcji może się przysłużyć wyraźne rozgraniczenie między stanowiącymi jej istotę instytucjami i organizacjami⁴⁹. Jak twierdzą ci autorzy, piśmiennictwo z zakresu geografii ekonomicznej nie wypracowało wystarczającego rozróżnienia terminologicznego. Oczekiwane jest także złagodzenie zbyt statycznego rozumienia IT, które nie pozwala dostatecznie wyraźnie odzwierciedlać zmian, jakim z czasem podlegają regionalne struktury instytucjonalne.

⁴⁷ Więcej na temat inteligentnych specjalizacji, patrz: [przypis nr 65](#) oraz podrozdział 4.8. [Polityka klastrowa a koncepcja inteligentnej specjalizacji](#).

⁴⁸ Analogicznie, do pułapki takiej może prowadzić rozbudowane i utrwalone IE (Maskell, Malmberg, 1999).

⁴⁹ Rozróżnienie to jako problem właściwy orientacji instytucjonalnej w geografii ekonomicznej dyskutuje szerzej Stryjakiewicz (2007).

Koncepcja może zyskać na znaczeniu dzięki wypracowaniu i upowszechnieniu pomiaru IT w różnych skalach geograficznych. To oczekiwanie jest następstwem nieadekwatnych (szerszych lub węższych) w stosunku do terytoriów, na których dokonuje się pomiarów *thickness*, obszarów działania/oddziaływania instytucji. Jako korzystna postrzegana jest ponadto identyfikacja wskaźników IT umożliwiających pomiar zarówno w wartościach bezwzględnych jak i relatywnych. Koncepcja odwołuje się, zdaniem Zukauskaitė i in., do wielu nieuchwytnych, nieformalnych wymiarów, które trudno jest sprowadzić do obiektywnych miar i wykorzystać do zestawień lub porównań.

W porównaniu do IE, IT charakteryzuje się większą głębią koncepcyjną (tab. 3), co przysparza mu reprezentantów i kontynuatorów. Cztery wyróżniające go elementy są stosunkowo wiernie odtwarzane w ujęciach empirycznych⁵⁰, przy czym pomijany jest – będący częścią założycielskiej definicji Amina i Thrifta – wymiar aksjologiczny.

Tab. 3. Charakterystyki porównawcze wybranych anglojęzycznych literaturowych terminów bliskoznacznych dla „wypośażenia instytucjonalnego”

Charakterystyka	Terminy		
	<i>Institutional endowment</i>		<i>Institutional thickness</i>
Reprezentanci	Levy, Spiller	Maskell, Malmberg	Amin, Thrift
Głębina analityczna	określenie właściwości	ujęcie problemowe	koncepcja
Rok wprowadzenia	1994	1997	1994
Rezonujące odniesienia	Stirton, Lodge 2004	samocytowanie (np. Maskell i in. 2002)	Martin 2000 Zukauskaitė 2017
Liczba wystąpień w tytułach publikacji (Scopus/ Web of Science/ Google Scholar)	7/5/9		21/21/29
Polskie tłumaczenia literaturowe	wypośażenie instytucjonalne		gęstość instytucjonalna, otulina instytucjonalna
Składowe	instytucje ustawodawcze, wykonawcze i sądowe, zwyczaje i normy, rywalizujące interesy społeczne, zdolności administracyjne	zasady, praktyki, rutyny, nawyki, tradycje, zwyczaje i konwencje, duch przedsiębiorczości, przekonania moralne, tradycje polityczne i utrwalone wzorce podejmowania decyzji, kultura, religia i pozostałe wartości podstawowe	silna obecności instytucji, wysoki poziom wzajemnych relacji między organizacjami, wzajemna świadomość bycia zaangażowanym we wspólne przedsięwzięcie, struktury dominacji i/lub wzorów koalicji
Przestrzenny zasięg aplikacji empirycznej	krajowy	krajowy, regionalny	regionalny, lokalny

Źródło: opracowanie własne.

⁵⁰ Patrz: podrozdział 3.2. Pomiar wypośażenia instytucjonalnego.

Wymiar ten podobnie jak łączone z nim potencjalne rezultaty, takie jak umiejętność poszerzania poziomu zaufania i umocnienie poczucia przynależności, wydają się trudniejsze do konceptualizacji i pozostają poza rozumieniem instytucji, które naturalnie ciąży do aspektu organizacji⁵¹. Tymczasem to właśnie ten wymiar jest, w dużej mierze, odpowiedzialny za fakt, że IT ma ciężar koncepcji i że przy wykorzystywaniu w analizach przestrzennych rozpoznawany jest jako czynnik o solidnym społecznym zakorzenieniu.

3.2. Pomiar wyposażenia instytucjonalnego

3.2.1. Piśmiennictwo polskojęzyczne

Jak już wspomniano, sformułowanie WI występuje w polskiej literaturze jako termin domyślnie samoobjaśniany, lub odwołujący się do ugruntowanych pojęć IE albo IT oraz związanych z nimi terytorialnych właściwości. W ujęciach empirycznych identyfikowane są zastosowania wpisujące się w pierwszą z tych odśłon. W taki sposób WI dekomponuje Gwosdz (2004), sprowadzający je do 16 typów instytucji, opisanych przez blisko 50 wskaźników. Wszystkie one odnoszą się do instytucji formalnych, zakorzenionych w wartościach materialnych, siedzibach lub gremiach. Katarzyna Śliwa-Martinez (2017), traktująca WI jako czynnik lokalnych partnerstw w turystyce, dekomponuje je do instytucji finansowych, władz, prawa gospodarczego i instytucji związanych z ochroną przyrody i gospodarką przestrzenną. Joanna Dominiak (2012) przypisuje zaś WI (ujmowanemu w skali miasta) organizacje gospodarcze oraz agencje, fundacje i stowarzyszenia rozwoju. W innych analizach, prowadzonych dla odmiany w skali regionalnej, sprowadza ona regionalne WI do instytucji otoczenia biznesu, choć przyznaje, że właściwość tę można też traktować jako rzeczzone instytucje „łącznie z ich wzajemnymi powiązaniem, które tworzą rodzaj sieci instytucjonalnej” (Dominiak 2013, s. 46). W tym, szerszym rozumieniu, WI zbliża się do „układu instytucjonalnego” opisanego i zdefiniowanego⁵² przez Jerzego Hausnera i in. (1997), stanowi też pełniejsze odzwierciedlenie przywołanej wcześniej koncepcji Amina i Thrifta (1994). Także Agnieszka Komor (2017) i Monika Gajdowska (2018) utożsamiają WI z otoczeniem biznesu. Pierwsza delimituje je do regionalnych centrów obsługi biznesu i inwestora, izb gospodarczych, parków technologicznych i inkubatorów przedsiębiorczości. Druga – do organizacji

⁵¹ W rozumieniu podmiotowym, nie czynności organizowania.

⁵² Jako „uformowany w przekroju regionalnym zespół instytucji i organizacji, których celem działania jest sterowanie rozwojem (w tym programowanie), promowanie, inicjowanie lub kontrolowanie postępów w rozwoju regionów wraz z występującymi między tymi instytucjami powiązaniem oraz z oddziaływaniem na ich otoczenie zewnętrzne” (Hausner i in. 1997, s. 8).

gospodarczych, agencji oraz stowarzyszeń wspierających rozwój lokalny i regionalny oraz komercyjnych firm świadczących usługi dla biznesu. Poziom WI, w kontekście możliwości zapewnienia wykonywania publicznych zadań powiatów, mierzy Alicja Sekuła (2009). Właściwość tę redukuje do – wyrażonych siedzibą – instytucji oświatowych, skarbowych, związanych ze służbą zdrowia, służb mundurowych oraz wymiaru sprawiedliwości.

Brak w polskiej literaturze przypadków pomiaru WI bezpośrednio odwołujących się do opisanych elementów IE i IT skłania do poszukiwania badań opierających się na tych elementach *en passant*. Takie niewyartykułowane pomiary WI dotyczą przede wszystkim instytucji uchwytnych poprzez powiązane z nimi formuły organizacyjne. W wymiarze otoczenia biznesu, a więc łączonego z terminem WI w innych przytoczonych powyżej publikacjach, delimitację instytucji od niemal dwóch dekad prowadzi Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce (dalej: SOOIPP). Organizacja ta, specjalizująca się w analizie uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości opartej na wiedzy oraz potencjału innowacyjnego firm, jednostek terytorialnych i sektorów gospodarczych, proponuje kategoryzację, a także definicje i analizy (w tym terytorialne) wyróżnionych kategorii ośrodków innowacji i przedsiębiorczości (Matusiak 2005, 2007, 2010; Bąkowski, Mażewska 2012, 2015, 2018). Jako ten zbiór traktowane są organizacje pozarządowe nienastawione na zysk (np. fundacje, stowarzyszenia, komitety, towarzystwa, związki pracowników i pracodawców), wypełniające instytucjonalną lukę między sektorem publicznym i prywatnym, „inicjujące nową jakość myślenia i zarządzania rozwojem ekonomiczno-społecznym (...) zaspokajające nietypowe potrzeby, inicjujące zmiany i transformację lokalnych społeczności. Spełniają one na rynku funkcje usługowe, tworząc specyficzną siećową infrastrukturę instytucjonalną, umożliwiającą dynamizację procesów rozwojowych oraz realizację wyznaczonych strategii” (Matusiak i in. 2007, s. 18). Przywołane opracowania SOOIPP mają standard naukowy. Wiedza kumulowana jest w nich w sposób inkrementalny, jednocześnie pozwala ona prześledzić ewolucję tworzonego przez indeksowane instytucje systemu, określanego też jako infrastruktura innowacji i transferu technologii, niekomercyjne otoczenie biznesu, instytucje wsparcia rozwoju gospodarczego, czy po prostu instytucje wsparcia. Jednym z najnowszych ustaleń tego wydawnictwa jest konstatacja, że „coraz trudniej jest zachować dotychczasowy podział na poszczególne rodzaje ośrodków przy coraz bardziej przenikających się rodzajach aktywności w ramach instytucji prowadzących. Aktualnie ok. 20% ośrodków prowadzi więcej niż jeden rodzaj aktywności. (...) W konsekwencji (...) wprowadzono podział na posiadane realizowane usługi” (Bąkowski, Mażewska 2018, s. 7).

Stan sektora instytucji otoczenia biznesu (dalej: IOB) w przekroju regionalnym przeanalizowała również Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (dalej: PARP) (Bąkowski, Mażewska 2014). Postawiła sobie za zadanie m.in. określenie zakresu

współpracy ośrodków innowacji i przedsiębiorczości z innymi instytucjami, i wpływu tej kooperacji na działalność łączonych nią organizacji. Zaproponowano następujące rozumienie rzeczonych ośrodków: „OIP są partnerem sektora publicznego i prywatnego, których nadrzędnym celem jest zaspokajanie potrzeb ich kluczowych klientów – przedsiębiorców związanych przede wszystkim z rozwojem innowacyjnej przedsiębiorczości (...), promowaniem eksperymentowania, transferu technologii i komercjalizacji wiedzy oraz poprawy konkurencyjności” (Bąkowski, Mażewska 2014, s. 8). Agencja przeprowadziła też instytucjonalny przegląd (zawierający identyfikację w układzie regionów) w odniesieniu do samych ośrodków innowacji, obejmujących parki technologiczne, inkubatory przedsiębiorczości oraz centra transferu technologii. Przyjmując, że służą one za katalizator rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności gospodarki, przeprowadzono ich analizę pod kątem zgodności z zakresem krajowych inteligentnych specjalizacji (Gajewski i in. 2019). W kolejnym etapie metodami terenowymi zbadano gotowość rzeczonych ośrodków do wspierania inteligentnej specjalizacji (Pokorski 2021).

Odmianą od propozycji SOOIPP i PARP klasyfikację instytucjonalnego otoczenia biznesu proponuje Adam Oleksiuk (2009). Dzieli zbiór na 1) instytucje otoczenia innowacyjnego, 2) agencje, fundacje i stowarzyszenia wspierające działalność gospodarczą, 3) organizacje samorządu gospodarczego, oraz 4) firmy komercyjne świadczące usługi dla biznesu. Obserwuje zacieranie się granic między typami, co jest jego zdaniem konsekwencją profesjonalizacji i częstszej realizacji usług komercyjnych przez instytucje, które statutowo świadczyły je wcześniej bezpłatnie.

Instytucje podlegają też pomiarowi w szerszym, niż sprowadzone do otoczenia biznesu, ujęciu. Można dostrzec niewyartykułowane opieranie badań i analiz na takich kategoriach z rozumienia Levego i Spillera jak zdolności administracyjne, instytucje ustawodawcze i wykonawcze, lub instytucje sądowe. Jako czynnik atrakcyjności gospodarczej regionów Tomasz Kalinowski (2007) oraz Stanisław Szultka (2016) operacjonalizują m.in. infrastrukturę gospodarczą (sprowadzoną do gęstość IOB, obecności ośrodków naukowo-badawczych, liczby imprez targowo-wystawienniczych i funkcjonowania specjalnych stref ekonomicznych) oraz aktywność proinwestycyjną (sprowadzoną do stopnia przygotowania ofert inwestycyjnych i działalności informacyjno-promocyjnej wobec inwestorów). Efektywność funkcjonowania regionalnej administracji publicznej mierzy Szczepan Figiel (i in. 2018). Sprawność instytucjonalną, rozumianą jako „zdolność szybkiej, kompetentnej odpowiedzi władz lokalnych na potrzeby przedsiębiorców” (Figiel i in. 2018, s. 8) i sprowadzoną do umiejętności formułowania celów i uzgadniania ich z lokalną społecznością, a także sprawnego podejmowania decyzji, analizuje Renata Marks-Bielska (2017). Posługuje się 15 wskaźnikami, a wyniki agreguje na poziomie regionów. Ocenę jakości usług świadczonych małym i średnim przedsiębiorcom przez lokalną administrację, w ujęciu regionalnym badają Agnieszka Michalik

i in. (2020⁵³). Przegląd ugruntowanych, stosowanych do międzynarodowych porównań, podejść badawczych do jakości instytucji publicznych, administracji i sądownictwa (także w skali regionalnej) proponują Eugeniusz Wojciechowski i Aldona Podgórniki-Krzykacz (2008). Metod i empirycznych przykładów pomiaru efektów działań instytucji publicznych dostarcza obszerna literatura ewaluacyjna⁵⁴.

3.2.2. Piśmiennictwo anglojęzyczne

Poza przytoczonymi⁵⁵ badaniami wprost nawiązującymi do ujęcia Levego i Spillera oraz Malmberga i Maskella, pomiar IE odbywa się bez odniesień do literaturowego rozumienia, a także bez wprowadzania własnej, kompleksowej definicji terminu. Autorską delimitacją IE posługuje się m.in. Baniyelme Zooghag (2017). Sprawdza, czy wyposażenie⁵⁶ instytucjonalne zapośrednicza wpływ obfitości zasobów naturalnych na wydajność firm. Na potrzeby badań sprowadza to wyposażenie do czterech wymiarów, traktowanych jako emanacja instytucji: praktyk sprawozdawczych, zabezpieczenia i kontroli jakości, otoczenia instytucjonalno-prawnego i sprzyjającego klimatu dla prowadzenia biznesu (na który składają się m.in. rządy prawa i poziom demokracji). IE jako czynnik produktywności przedsiębiorstw jest testowany przez Mariarosarię Agostino i in. (2020). Badacze redukują właściwość do zastanego indeksu jakości rządzenia, skupiając się na dwóch jego instytucjonalnych wymiarach – rządach prawa i efektywności rządów. Podobną zależność badają David Urbano i in. (2020), którzy dowodzą związku między poziomem IE państw, które określają też jako otoczenie instytucjonalne, a zachowaniami przedsiębiorczymi. Wyposażenie mierzą oni m.in. dostępnością do usług publicznych, komercyjnych i zindeksowanym rozwojem społecznym. Cesar Gamez-Alcalde i in. (2017) analizują jak IE, zdekonstruowane do systemów prawnych i kulturowych, wpływa na strategiczne działania proinnowacyjne podejmowane przez firmy.

Autorzy podejmujący się pomiaru IT odwołują się, stosunkowo powszechnie, do koncepcji Amina i Thrifta (1994). Dzielą się też przemyśleniami natury metodycznej. Kilkanaście lat po opisaniu koncepcji, Andrew Coulson i Caterina Ferrairo zauważają, że „istniejąca literatura, choć stanowi ramy dla bogatego, niemal wzorcowego opisu detali, nie zawiera żadnych odniesień do metodyki empirycznego zastosowania koncepcji IT do analizy lokalnego rozwoju gospodarczego” (Coulson, Ferrairo 2007, s. 596). Współczesna opinia sugeruje, że problem jest, przynajmniej do pewnego stopnia,

⁵³ Wskaźnik podlega cyklicznemu pomiarowi w ramach prowadzonych corocznie, od 2010 roku, badań Banku Pekao SA. Raporty z badań dostępne są na stronie <https://www.pekao.com.pl/raport-msp/> [dostęp: marzec 2022 r.].

⁵⁴ Patrz: podrozdział 4.9.2. *Ewaluacja jako narzędzie pomiaru sukcesu polityk klastrowych*.

⁵⁵ Patrz: podrozdział 3.1.2. *Institutional endowment*.

⁵⁶ Czy też uposażenie lub przyrodzona własność jak literalnie należy tłumaczyć *endowment* (za <https://dictionary.cambridge.org/> [dostęp: marzec 2022 r.]).

aktualny. Jak bowiem oceniają Natalia Restrepo i in. (2021, s. 1), „mimo, że IT stało się kluczowym punktem odniesienia dla szerokiego wolumenu prac związanych z instytucjami i regionalnym rozwojem gospodarczym, podjęto niewiele prób zmierzenia jego składowych i zastanowienia się nad jego empirycznym zastosowaniem”. Zukauskaite i in. zauważają, że „używane wskaźniki są jedynie luźno powiązane z koncepcją IT, a jej wymiar efektywności jest tylko częściowo uwzględniany” w prowadzonych badaniach (Zukauskaite i in 2017, s. 328). Większość badań empirycznych IT opiera się na studiach pojedynczych przypadków a takie podejście „nie pozwala na przetestowanie narzędzi pomiaru IT, które byłyby bardziej uniwersalne i nadawały się do zastosowania w różnych kontekstach” (Zukauskaite i in 2017, s. 328).

Do każdego z czterech wyróżnionych, przez Amina i Thrifta, elementów składowych IT, odnoszą się w swoich badaniach Nick Henry i Stephen Pinch (2001). Analizując ich poziomy, posługują się metodą opisową opartą na rekonstrukcji rozwoju analizowanego sektora na określonym terytorium. Od ramy czterech elementów konstytuujących IT wychodzą także Coulson i Ferrairo (2007). Dla każdego z nich proponują proste wskaźniki, takie jak wykazy kluczowych organizacji, przegląd zawiązywanych przez nie partnerstw, ich instytucjonalną ciągłość, związane z nimi kompetencje oraz ich miejsce w świadomości lokalnych interesariuszy. Również wiernie odzwierciedlając te cztery elementy, Nino Javakhishvili-Larsen (2022) poszukuje technik pomiaru IT w regionach sąsiadujących między sobą przez państwową granicę, mających doświadczenia współpracy. Proponuje analizę sieciową pozwalającą na identyfikację partnerów oraz określenie spójności, centralizacji i celów zawiązanej struktury instytucjonalnej. Analityczne synergie między koncepcją IT a zagadnieniem sieci społeczno-ekonomicznych zauważają też Restrepo i in. (2021). Na potrzeby pomiaru IT w branży turystycznej w określonym regionie, proponują analizy sieciowe oparte o kilka wskaźników struktury i interakcji.

Andrew Beer i Laurence Lester (2015) tworzą lokalny i regionalny indeks IT, który wyliczają dla poziomu administracyjnych jednostek terytorialnych Australii. Opierają go na pięciu wymiarach: 1) jakości kapitału ludzkiego i umiejętności sprawowania przywództwa na poziomie lokalnym, 2) obecności dużych organizacji, wyróżniających się możliwością inwestowania, współpracy i kształtowania regionalnych polityk, 3) zdolności lub sile finansowej lokalnego samorządu, 4) zobowiązaniu do rozwoju gospodarczego, 5) historii sukcesu w angażowaniu się w zewnętrzne procesy polityczne i administracyjne. Wskaźników, celnie i rzetelnie obejmujących IT na poziomie regionu, poszukuje też Aksel Ersoy (2011). Korelacja dziewięciu – uprawdopodobnionych teoretycznym namysłem – miar pozwala mu uznać za najsilniejsze: wydatki władz lokalnych, liczbę budynków publicznych i liczbę instytucji z potencjałem kreowania wiedzy. Odnotowano też podejście do analizy roli WI w efektywności inwestycji mającej na celu podnoszenie dochodów (Escobal, Ponce 2010). Właściwość sprowadzono do czterech wymiarów: 1) obecności organizacji inicjujących działania zbiorowe, 2) stopnia

nierówności w dostępie aktywów produkcyjnych, 3) stopnia nierówności w dostępie do edukacji oraz 4) stopnia rozdrobnienia politycznego.

Dyskusję na temat pomiaru instytucji w szerszym – abstrahującym od znaczeń łączonych z terminami IE i IT – rozumieniu prowadzi Christopher Woodruff (2006). Wskazuje na trudności wiążące się z szeregiem wymiarów, w których można je ujmować. Już samo rozróżnienie na instytucje formalne i nieformalne oraz ich wąskie i szerokie rozumienie unaocznia złożoność zjawiska. Argumentuje, że aby ustalenia pozwalały na pomiary międzyregionalne, powinny zasadać się na opiniach eksperckich, ważących wiele, niepoddających się badaniom, uwarunkowań analizowanych lokalizacji. Dokonuje przeglądu ugruntowanych literaturowo wskaźników instytucji. Identyfikowane miary grupuje w trzy kategorie: szerokie instytucje (indeksujące prawa własności, poziom korupcji, stabilność polityczną), instytucje polityczne i instytucje regulacyjne. Edward Glaeser i in. (2004) testują wybrane, stosowane w literaturze, wskaźniki instytucji politycznych pod kątem ich wpływu na wzrost gospodarczy w skali państw. Udowadniają, że instytucje są częściej rezultatem sukcesów gospodarczych niż ich przyczyną. Tatiana Manolova i in. (2008) testują instrument pomiaru profili instytucjonalnych państw sprowadzający się do uzyskiwania odpowiedzi na twierdzenia dotyczące wymiarów regulacyjnych, poznawczych i normatywnych ich instytucjonalnego otoczenia. Dowodzą, że profile, na każdym z wymiarów, różnią się wyraźnie, w zależności od norm i wartości kulturowych, a także tradycji instytucjonalnych we wspieraniu przedsiębiorczości.

3.3. Wyposażenie instytucjonalne a klastry

W polskiej literaturze odnotowano nieliczne przykłady zagłębiania się w analizy zależności między zlokalizowanym WI a klastrami⁵⁷. Komor wskazuje działania publiczne mogące się przyczynić do tworzenia nowych struktur instytucjonalnych. Analizując zróżnicowanie polskich regionów pod względem budowania WI i badając zależności między jego poziomem a innowacyjnością i konkurencyjnością przedsiębiorstw oraz sposobami i wydajnością pozyskiwania przez nie wiedzy, dochodzi do wniosku, że „wyposażenie instytucjonalne regionów przyczynia się (...) do tworzenia sieci współpracy, w tym do powstawania inicjatyw klastrowych” (Komor 2017, s. 32). WI jest, obok wyposażenia społecznego, wyróżniane jako domena czynników lokalizacji przedsiębiorstw klastrowych (May 2012). W ujęciu tym, dotyczącym środowisk miejskich i gron

⁵⁷ Pomija się tu zagadnienie wysokiej wagi, jaką, dla funkcjonowania gron, ma obecność określonych, wyspecjalizowanych instytucji, które jest literaturowo rozpoznane (np. Hołub-Iwan, Małachowska 2008; Lindqvist i in. 2013).

podmiotów gospodarki opartej na wiedzy, WI delimitowane jest do uczelni wyższych, jednostek badawczo-rozwojowych, instytucji zlokalizowanych w parkach przemysłowo-technologicznych oraz, co na tle innych ujęć wydaje się nietypowe, centrów logistycznych. WI rozumiane jako gęste środowisko biznesowe tworzące możliwości korzystania z profesjonalnych źródeł wiedzy sprzyja działalności gron. Im klastrer bardziej dojrzały, tym znaczenie tego czynnika jest większe (Dyba, Stryjakiewicz 2019). Można spotkać się też z zaliczaniem klastrów w poczet WI (Kobiałka, Nowak 2016; Gajdowska 2018). W takim wypadku przedmiotem namysłu nie jest relacja między dwiema omawianymi koncepcjami, lecz konstatacja o ich wspólnym zakresie przedmiotowym.

Anglojęzyczna literatura dostarcza rozważań na temat zależności między IE i klastrami. Peter Maskell, współautor jednego z przybliżonych powyżej rozumień IE dochodzi do wniosku, że właściwość ta podlega specjalizacji i im bardziej zaczyna sprzyjać klastram z danej branży, tym mniej korzystna staje się dla gron z odmiennych gałęzi gospodarki. Sprzyjanie to jest potwierdzeniem osiągnięcia wzajemnej zależności między danym gronem a instytucjami. Jak zauważa, „ograniczona zdolność do «rozciągania» IE w służbie różnym rodzajom działalności gospodarczej może pomóc w wyjaśnieniu, dlaczego powstają nowe klastry” (Maskell 2001, s. 936). Jednocześnie, gdy wiedza w ramach grona się rozszerza, a zakres jego działalności różnicuje, różnicują się i rosną też oczekiwania względem IE. Gdy nie mogą one być spełnione, klastry samorodnie wykształcają instytucje, automatycznie zasilając terytorialne IE. Jak zauważają Menzel i Fornahl (2010), takie spojrzenie jest wkładem do dyskusji o przestrzennych i tematycznych granicach gron. Granice te są wyznaczane polem wzajemnych relacji między podmiotami klastrowymi a ich, wykształconym z czasem, zapleczem instytucjonalnym obsługującym ich aktywność gospodarczą. W osobnych rozważaniach, Maskell i Lorenzen rozwijają to rozumienie, tłumacząc, że „klastrer jest ograniczony geograficznie za pomocą specyficznego wyposażenia instytucjonalnego. Wyposażenie to charakteryzuje się obfitością drugorzędnych więzi społecznych [org. ang. *weak ties*]⁵⁸ i cyrkulacją [org. ang. *buzz*] informacji, wzmacnianymi przez wyspecjalizowane usługi prywatne lub publiczne i ukierunkowane potoki informacji” (Maskell, Lorenzen 2003, s. 19).

W myśl innego spojrzenia, IE jest traktowane jako jeden z elementów otoczenia biznesu, które, z kolei, jest reprezentowane przez klastrer. Grono tworzy rzeczzone otoczenie poprzez kumulowanie wiedzy, która pozwala obniżyć koszty rozpoczynania i prowadzenia działalności gospodarczej (Maskell, Lorenzen 2003). W swoich wcześniejszych (spisywanych we współautorstwie) przemysleniach Maskell (i in. 2002) umieszcza klastry w koncepcji zlokalizowanych zdolności (ang. *localised capabilities*), za których element uważa IE. Zależność tę opisuje i wyjaśnia schematycznie Michael Dahl (2001).

⁵⁸ Więcej na temat tych więzi, charakterystycznych dla kapitału społecznego typu pomostowego, patrz: podrozdział 2.2. *Geneza koncepcji i jej najważniejsze ujęcia*.

Zajmuje się nią także Bjørnar Sæther (2014), który uważa, że IE integruje historyczne i współczesne aspekty lokalizacji, i że analizy tej właściwości zostały zapoczątkowane pracami Marshalla na temat efektów lokalizacji. Sæther wykorzystuje przykład ewolucji IE jednego z norweskich regionów do analizy powstania tamtejszego klastra. Dochodzi do wniosku, że tożsamość klastra jest zespolona z regionalnym IE. João Mota i de Luis Castro (2004) identyfikują zagrożenie zamknięcia na ścieżce rozwoju (ang. *lock-in*), jakie płynie dla gron ze strony historycznie ugruntowanego IE danego terytorium. Obawa ta odzwierciedla ryzyko zidentyfikowane i opisane wyżej dla IT.

Anglojęzyczne IT jest łączone z marshallowskim dystryktem przemysłowym, będącym teoretycznym fundamentem dla rozwoju koncepcji klastra przemysłowego⁵⁹. Asocjacja ta dotyczy wymiaru interakcji międzyinstytucjonalnych, które prowadzą do poczucia wspólnoty w realizowanych przedsięwzięciach biznesowych. Sprzyja to mediacyjnemu nastawieniu w razie sprzecznych interesów i zapewnianiu silnej reprezentacji lokalnej w obliczu polityk gospodarczych o szerszym zasięgu. Zdaniem Amina (1994) IT jest, za pośrednictwem tego wymiaru, jedną z cech stanowiących o esencji dystryktu przemysłowego. Relacje między IT a dystryktem przemysłowym w ujęciu Marshalla szeroko omawiają Henry i Pinch (2001), wskazując przy tym dwie istotne różnice: IT silniej eksponuje proces instytucjonalizacji i nie zakłada, że sama obecność gęstej struktury instytucjonalnej gwarantuje jej funkcjonalność. Autorzy dokonują, swoją drogą, pomiaru IT wewnątrz klastra, argumentując, że formuła ta służy jako dogodny pole empirycznego związania wymiarów zjawiska. Zakorzenie koncepcji IT w teorii Marshalla podkreślają jej prekursorzy (Amin, Thrift 1994), skojarzenia takie dostrzegają też David Keeble i Frank Wilkinson (1999), Henry Yeung (2005) i Erkuş-Öztürk, (2008). Yeung proponuje model pokrewieństwa koncepcji i form ich uprzestrzennienia (ang. *spatial manifestations*) dla dyscypliny geografii ekonomicznej. Pojęcia klastrów, marshallowskich dystryktów⁶⁰ oraz IT zalicza do tej samej ramy percepcyjnej, określonej jako „pokrewne zasoby dla rozwoju lokalnego i regionalnego” (Yeung 2005, s. 40).

Bezpośredni wpływ na grona może mieć silna lokalna obecność instytucji, będąca wymiarem koncepcji IT. „Integracja różnorodności instytucjonalnej może odegrać rolę w odnowie klastrów, ułatwiając łączenie różnych rodzajów wiedzy i typów innowacji” (Grillitsch i in. 2015, s. 14). Rebecca Mitchell i in. (2009) zauważają, że IT integruje właściwości posiadające potencjał wypełnienia luki w wiedzy na temat procesów rozwoju i podtrzymywania współpracy w klastrach. Identyfikują cztery mechanizmy, dzięki którym IT może wpływać na kooperację w gronach: 1) ułatwianie budowania zaufania między organizacjami, 2) budowanie ram wspierających wzajemny altruizm, 3) budowanie wiedzy o lokalizacji zasobów, 4) ułatwianie dostępu do wiedzy.

⁵⁹ Patrz: podrozdział 4.1. *Koncepcja klastra*.

⁶⁰ Choć w tym przypadku autor posługuje się sformułowaniem *nodes* (z ang. węzły).

Jack Harris proponuje analizę rozwoju klastrów przy wykorzystaniu koncepcji konfiguracji instytucjonalnych klastra (ang. *concept of cluster institutional configurations*). Skupia się w niej na zdolności poszczególnych klastrowych aktorów do radzenia sobie z potencjalnym zamknięciem na ścieżce rozwoju i stymulowania ewolucji gron. Badacz zauważa, że „interesariusze klastra i powiązane z nimi instytucje są uwarunkowane i ograniczone przez IT regionu, w którym są zakorzenione, ale niekoniecznie przyjmują wiążące się z nim formalne zasady i nieformalne konwencje” (Harris 2021, s. 445). W rzeczywistości klastrowi aktorzy kształtują instytucje regionu za pomocą swoich celów i działań w ramach procesu tworzenia i instytucjonalnego konfigurowania gron. Także w optyce wpływu klastra na IT rozważania prowadzi Eduardo Madeiros (2022). Oddziaływanie takie opisuje na przykładzie klastrów o niedużej skali przestrzennej, zlokalizowanych na terenach wiejskich. Anna Stephens i Jörgen Sandberg (2020) zauważają, że praktyki klasteringu w dużych ośrodkach miejskich przyczyniają się do różnicowania i wzrostu IT, w szczególności wyróżnionej w jej ramach gęstości organizacyjnej, a w konsekwencji do budowania sieci, zwiększania interakcji i tworzenia zarządzających nimi struktur.

Keith Basset i in. (2002) przyglądają się wsparciu instytucjonalnemu w klastrach przemysłów kultury. Dostrzegają, że instytucje silnie zakorzeniają grona w jednostkach terytorialnych, choć na poziomie usprawniania interakcji w klastrach wpływ korzystnego IT jest niewidoczny. Keeble i in. (1999), na przykładzie wybranego regionu ilustrują, jak wzrastający poziom IT przyczynił się do rozwoju klastra wysokich technologii. May i in. (2001) dyskutują podobną zależność dla klastra technologii audio wysokiej wierności (ang. *high fidelity*). Mario Parrilli i in. dowodzą, że klastry oparte na innowacji nie rozwijałyby się na miarę oczekiwań bez odpowiedniego, zewnętrznego względem gron IT, gdyż takie aktywności jak działalność badawczo-rozwojowa (dalej: B+R), zaawansowane szkolenia czy wykwalifikowana pomoc techniczna są zbyt kosztowne. Ponadto brak instytucji wiedzy i innowacji prawdopodobnie ograniczyłyby zlokalizowane procesy uczenia się. Z drugiej strony „instytucje takie tworzą wiedzę, która jest łatwiej przyswajalna przez dystrykty i klastry niż przez izolowane firmy” (Parrilli i in. 2010, s. 360) co unaocznia, do jakiego stopnia powiązane są wzajemnie przedmioty koncepcji klastrów i IT.

Taylor w rozwijaniu modelu klastra poprzez dyskurs naukowy widzi promowanie koncepcji IT, którą nazywa chaotyczną. Wyraża opinię, że „w sercu koncepcji klastra jest frustrująco nieprecyzyjna i głęboko nieprzydatna idea IT” (Taylor 2010, s. 281), empirycznie ułomna, jako czynnik wyjaśniający rozwój gospodarczy nie poddająca się jednoznacznym zależnościom.

Relacje między WI, IE i IT a politykami klastrowymi należy postrzegać w optyce naturalnej konsekwencji przywołanych powyżej zależności między tymi właściwościami a klastrami. Nie odnotowano nurtu literaturowego wyraźnie skupiającego się na

takim powiązaniu, ale w wielu publikacjach kontekst politycznych implikacji jest bezsprzeczny (Mitchell i in. 2009; Taylor 2010; Grillitsch i in. 2015; Harris 2021). Stosunkowo głęboko temat ten analizują Miranda Ebbekink i Arnoud Lagendijk (2013). Twierdzą, że akademicka dyskusja na temat polityk klastrowych zbyt silnie odwołuje się do kontekstu ekonomicznego i geograficznego, a zbyt słabo do instytucjonalnego. Zauważają, że aranżowanie instytucji pod kątem potrzeb gromad jest narzędziem ukierunkowywania polityk klastrowych, a budowanie instytucjonalnych struktur przyczynia się do kształtowania administracyjnych procedur rzeczonych polityk. Alex Burfitt i Steward MacNeill, dyskutujący wyzwania i słabości polityk klastrowych, ustalają, że „niezależnie od tego, czy polityka klastrowa jest właściwym wyborem, jeśli chodzi o ekonomiczne narzędzie rozwoju, w każdej konkretnej sytuacji regionalnej lub gospodarczej, jej wybór zawsze wymaga wcześniejszego rozważenia zdolności instytucjonalnej potrzebnej do spełnienia stwarzanych przez nią wyzwań związanych z zarządzaniem” (Burfitt, MacNeill 2008, s. 492). Marcus Grillitsch i Bjorn Asheim (2017) sprawdzają, czy integracja różnorodności instytucjonalnej może wspierać politykę klastrową. Wyjaśniają, że najkorzystniejsza dla prowadzenia interwencji jest obecność organizacji integrujących różne instytucje mające dostęp do odmiennych zasobów wiedzy i innowacji. Zakorzenienie polityk terytorialnych w instytucjonalnym wyposażeniu, które to powiązanie jest sytuacją obiektywną w ujęciu podejścia instytucjonalnego w geografii ekonomicznej⁶¹, jest analizowane przez Marię Angeles Diez i Marię Soledad Esteban (2000, s.16) w odniesieniu specyficznym, dotyczącym polityk klastrowych. Badaczki zauważają, że każda polityka klastrowa jest unikalna, gdyż stanowi „specyficzną reakcję regionu na potrzeby firm i warunki kontekstowe. Ponadto, polityki te uwzględniają powstające instytucje jako kluczowy czynnik ciągłej adaptacji, innowacji i rozwoju. Polityki te są zatem mocno zakorzenione w społecznym i kulturowym kontekście, które z kolei osadzone są w specyficznym otoczeniu społeczno-gospodarczym i instytucjonalnym”. Nie zidentyfikowano ujęć, które wprost analizowałyby, jak na sukces polityk klastrowych wpływają określone poziomy WI, IE, IT⁶².

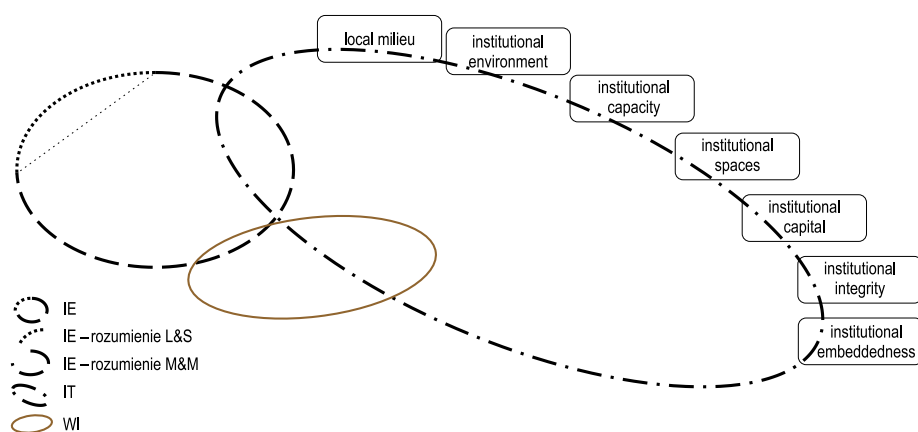
---

⁶¹ Patrz: podrozdział 1.1. [Zarys tematu pracy i motywy jego wyboru.](#)

⁶² Wyrażenia *institutional thickness* i *cluster policy(ies)* podobnie jak wyrażenia *institutional endowment* i *cluster policy(ies)* nie współwystępują w abstraktach, słowach kluczowych i tytułach publikacji indeksowanych w bazach Scopus i Web of Science (wg stanu na marzec 2022 roku). 60 współwystąpień zidentyfikowano w bazie Scopus dla *institutional thickness* i *cluster policy(ies)* w przekroju pełnych treści publikacji. Dodatkowych dziewięć zidentyfikowano dla *institutional thickness* i *cluster(-)based policy(ies)*.

3.4. Podsumowanie

Poszukiwanie powiązań między terminem „wyposażenie instytucjonalne” a ugruntowanymi literaturowo anglojęzycznymi terminami wyrażającymi podobną właściwość, przynosi konkretne efekty. Pokazuje, że konceptualizując i operacjonalizując to sformułowanie, można odwołać się do kilku niezależnych od siebie ujęć o odmiennym poziomie doniosłości naukowej. Jednocześnie uświadamia, że odwołania takie zdarzają się sporadycznie, a terminy WI i zidentyfikowane anglojęzyczne ujęcia są zestawiane ze sobą przeważnie w rozważaniach teoretycznych. Empiryczne zastosowania WI odwołują się do właściwości tego terminu rozumianej dosłownie, *per se*. Należy przy tym zauważyć, że mają wymiar przestrzenny, sprowadzany do skali lokalnej lub regionalnej, czym upodabniają się do scharakteryzowanych powyżej zastosowań *institutional endowment* i *institutional thickness* (ryc. 5).

Ryc. 5. Przenikanie się zakresów rzeczywistości delimitowanej i opisywanej w literaturze pod etykietami *institutional endowment* (IE), *institutional thickness* (IT) i wyposażenie instytucjonalne (WI)

Uwagi: powierzchnie pól zakresów orientacyjnie odzwierciedlają głębokość i rozległość adekwatnej literatury; L&S – Levy i Spiller, M&M – Maskell i Malmberg (patrz: [tab. 3](#)).

Źródło: opracowanie własne.

Wszystkie trzy przeanalizowane terminy charakteryzowane są przez właściwości istotne z perspektywy rozwoju klastrów. Jak, syntetycznie w odniesieniu do tych terminów, zauważają Asheim i in. „ewolucja klastrów (...) jest możliwa lub ograniczona przez porządek instytucjonalny i uwarunkowania społeczno-kulturowe, na które mają wpływ inicjatywy rządowe i programy polityczne w różnych skalach geograficznych” (Asheim i in. 2017, s. 16). Dostrzegana jest synergia napędzana wzajemnym wpływem

zjawisk. Na poziomie najbardziej podstawowym, wyabstrahowanym z powiązań, relacji i wartości, można je traktować jak zbiory sformalizowanych instytucji, przy czym zbiór WI/IE/IT jest zawsze bardziej zasobny niż zbiór klastrów. Instytucje (w wąskim rozumieniu organizacji) pozostające w zbiorze klastrów (będące z nim zintegrowane w formule członkostwa) budują szerszy zbiór wyposażenia danej lokalizacji. Im więcej instytucji z szerszego zbioru jest wartościowych dla zbioru mniejszego i go zasila, tym głębsza specjalizacja terytorialna, ale też obawa zamknięcia na ścieżce rozwoju. Amalgamacja taka prowadzi do sukcesywnego, wzajemnego przenikania gron i wyposażenia instytucjonalnego lokalizacji w wymiarach interakcyjnym i aksjonormatywnym, które są istotnym elementem ujęć i koncepcji teoretycznych, w jakich zjawiska te są osadzone⁶³.

Ponieważ, na potrzeby prowadzonych rozważań i powiązanych z nimi badań, wymiary interakcji i wartości zostały skonceptualizowane w ramach filaru kapitału społecznego, czyli drugiego hipotetycznego czynnika sukcesu polityk klastrowych na poziomie regionalnym, nie ujęto ich w przyjętym rozumieniu wyposażenia instytucjonalnego. Na wzór polskich zastosowań literaturowych zaproponowano własną dekompozycję zjawiska, sprowadzając je do obecności i jakości funkcjonowania określonych instytucji oraz ich usieciowienia. Jednocześnie wyznaczając granice definicyjne wyposażenia instytucjonalnego, pozostano najsilniej – spośród omówionych ujęć – pod wpływem koncepcji IT, widząc potencjał eksploatacyjny w jej warstwie funkcjonalnej, odwołującej się do reprezentowania, mediowania i usprawniania współpracy w skali określonego terytorium (Amin 1994). Nie uniknięto denotacyjnej formy definiowania WI, która jest właściwa wszystkim zidentyfikowanym powyżej rozumieniom, zarówno w prostych wykładniach jak i ujęciach złożonych. Taki sposób wyznaczania spektrum WI jest przydatny albo (jak w tym właśnie przypadku) do wydzielania odmiennych porządków charakteryzowania poszczególnych wymiarów zjawiska, albo (w przypadku wykładni prostych) do delimitowania typów instytucji konstytuujących WI. W konsekwencji jako wyposażenie instytucjonalne rozumie się w niniejszej pracy:

zlokalizowaną właściwość polegającą na 1) występowaniu formalnych instytucji, których zadaniem jest inicjowanie i sterowanie rozwojem gospodarczym, 2) realizacji przez te instytucje tych zadań, 3) usieciowieniu tych instytucji na rzecz realizacji tych zadań.

⁶³ Opis koncepcji klastrów znajduje się w rozdziale 4. [Polityka klastrowa – podstawy teoretyczne i uwarunkowania wdrożeniowe](#). W tym miejscu warto podkreślić, że wymiary instytucji, relacji i wartości są także w centrum koncepcji kapitału społecznego, która została opisana w rozdziale 2. [Kapitał społeczny – ujęcia teoretyczne i zastosowania empiryczne](#). Wymiary te, rozumiane jako płaszczyzna łącząca wszystkie trzy (wyposażenie instytucjonalne, klastry, kapitał społeczny) koncepcje zostały omówione także z perspektywy metodycznej ([rozdział 5](#)) i wyników badań ([rozdział 6](#)).

Rozdział 4.

Polityka klastrowa – podstawy teoretyczne i uwarunkowania wdrożeniowe

4.1. Koncepcja klastra

4.1.1. Źródła koncepcji klastra

Doniosłość i popularność naukowa koncepcji klastra jest pochodną zarówno jej obrazowości i intuicyjności, jak i funkcjonalności. Ostatnia cecha manifestuje się modelem zależności między specyficzną uwarunkowaną koncentracją geograficzną przedsiębiorstw a poziomem konkurencyjności i konkurencyjności regionów (Kwiatkowski 2018). *Industry cluster*, bo pod taką nazwą została spopularyzowana przez Michaela Portera w 1990 roku (Porter 1998), koncepcja gron⁶⁴ – stawiająca w swoim centrum skupienie przestrzenne firm z podobnych branż i powiązanych z nimi podmiotów, pozostających ze sobą w zależnościach – dojrzała uprzednio na niwie naukowej pod innymi szyldami, podnoszącymi kwestie lokalizacji w przestrzeni jako kluczowego czynnika rozwojowego. Fundamentem jej istoty był dystrykt przemysłowy, czyli przestrzenna koncentracja podmiotów z tej samej lub zbliżonej gałęzi przemysłu, dostarczająca korzyści aglomeracji (Marshall 2013). Skupiska przemysłowe i charakterystyczne dla nich zależności oraz wiążące się z nimi korzyści rozwojowe były następnie identyfikowane i analizowane w myśl takich teorii, koncepcji i metafor jak włoskie okręgi przemysłowe, sieci, *innovative millieux* (fr.), terytorialne kompleksy produkcyjne, regiony uczące się, regionalne systemy innowacji oraz, w ostatnich latach, inteligentne specjalizacje (por. Vanhaverbeke 2001; Brodzicki, Szultka 2002; Becattini 2002; Olejniczak 2003; Gancarczyk 2010; Lis, Lis 2011; Brodzicki 2012). Ujęcia te rozwijały lub modyfikowały marshallowską koncepcję, jednak nie rezonowały w literaturze naukowej i nie przeniknęły jako utrwalony model rozwojowy do polityk terytorialnych tak silnie jak

---

⁶⁴ Termin klaster jest w niniejszej pracy używany zamiennie z terminami: skupienie gospodarcze i grono.

porterowskie grona⁶⁵. Jak oceniają Tomasz Brodzicki i Stanisław Szultka, klastry „stanowią specyficzną formę przestrzennej organizacji sektorów przemysłu i usług uważaną za najbardziej dojrzałą formę organizacji produkcji – w warunkach gospodarki post-industrialnej – z punktu widzenia zdolności do podtrzymywania rozwoju” (Brodzicki, Szultka 2002, s. 4).

Koncepcja klastra ma charakter interdyscyplinarny. Ze względu na swoją przestrzenną właściwość, jej naturalnym środowiskiem rozwoju jest geografia ekonomiczna. Leży jednak także w kręgu zainteresowań ekonomii, socjologii oraz na pograniczu nauk prawnych, zarządzania i organizacji. Jako tłumacząca skupienia gospodarcze w optyce nośnika i przekaźnika wiedzy i innowacji (np. Malmberg, Power 2005; Micek 2006a; Kowalski 2013) koncepcja wpisuje się w nową teorię wzrostu (ang. *new growth theory*) i nową geografie ekonomiczną (ang. *new economic geography*) (Lis, Szerenos 2009; Olejniczak 2017). Dyskurs naukowy o klastrach odwołuje się też silnie do klasycznych teorii lokalizacji, wyjaśniających i systematyzujących przestrzenne konfiguracje określonych działalności gospodarczych. Możliwe zastosowanie ujęć takich ich reprezentantów jak Alfred Weber, August Lösch, Walter Isard czy Walter Christaller do analizy klastrów przybliży Kowalski (2013).

4.1.2. Definicje, systematyzacja i polemika z koncepcją klastra

Porter, pod spopularyzowanym przez siebie pojęciem klastrów, rozumie „geograficzne skupisko wzajemnie powiązanych przedsiębiorstw, wyspecjalizowanych podmiotów zaopatrujących, dostawców usług, firm działających w pokrewnych sektorach i powiązanych z nimi instytucji (np. uniwersytety, agencje normalizacyjne, izby handlowe), konkurujących między sobą, ale również współpracujących” (Porter 2008, s. 272). Uważa przy tym grona za warunek ponadprzeciętnej przewagi konkurencyjnej w ramach danej gałęzi przemysłu. Twierdzi, że są potencjalnym elementem każdej wysokorozwiniętej gospodarki krajowej, regionalnej, a nawet lokalnej. Dowodzi także, że klastry „nie tylko obniżają koszty transakcji i podnoszą efektywność, ale też tworzą wspólnotowy zasób w postaci informacji, specjalistycznych instytucji i reputacji” (Porter 1998, s. 13). Utrzymuje, że usprawniają procesy innowacyjne, pobudzają produktywność i przedsiębiorczość. Jako czynnik rozwojowy klastrów widzi globalizację, która pozwala lokować

⁶⁵ Spod tego ustalenia wyłączyć można, ewentualnie, koncepcję inteligentnej specjalizacji (IS). Stosunkowo najmłodsza, w ostatniej dekadzie stała się decyzją administracyjną, za pomocą tak zwanej warunkowości *ex-ante* (patrz: Capello, Kroll 2016), dominującym modelem rozwojowym państw Unii Europejskiej (Gianelle i in. 2020). Dyskutowana jest zasadność adaptacji modelu IS na gruncie gospodarek pozaeuropejskich (np. McCann, Ortega-Argilés 2016). W związku z tym, wydaje się być za wcześnie na porównawczą ocenę siły wpływu koncepcji klastra i IS na kształtowanie polityk rozwojowych w ujęciu globalnym. Tym bardziej, że koncepcje te się przenikają, a druga z nich wyraźnie czerpie z pierwszej. Zależność tę opisano szerzej w podrozdziale [4.8 Polityka klastrowa a koncepcja inteligentnej specjalizacji](#).

działalność z dala od określonych rynków i zasobów, za to w dynamicznym, wysoko-konkurencyjnym otoczeniu.

Proponowane przez Portera rozumienie klastra podlegało szerokiej dyskusji (por. takie licznie cytowane pozycje jak: Martin, Sunley 2003; Bathelt 2008; Motoyama 2008; Taylor 2010; Huggins, Izushi 2011). W literaturze naukowej dostępnych jest wiele trawestacji lub uzupełnień jego definicji (przegląd m.in. w: Olejniczak 2003; Stawicki 2008; Lis, Lis 2014; Heffner, Klemens 2011; Głównka 2016; Weresa i in. 2017). Z punktu widzenia dociekań autora niniejszej pracy – ogniskujących się na politykach klastrowych – taki pogłębiony przegląd nie jest tu nieodzowny. Grona, które są efektem lub przedmiotem polityk klastrowych, różnią się bowiem zasadniczo, tak jak zasadniczo różnią się rozumienia klastrowych przyjmowanych w ramach tych polityk. Na dalszą część rozważań pozostawia się w tym miejscu fakt prowadzenia polityk klastrowych bez zdefiniowania pojęcia klastra lub w warunkach sprzeczności i braku konsekwencji w jego rozumieniu⁶⁶.

Warto natomiast odnotować trzy podstawowe wyznaczniki gron, które rzeczony przegląd (podjęty, choć nie relacjonowany detalicznie) pozwala wyodrębnić jako stosunkowo powszechne: **1)** koncentrację przestrzenną (przedsiębiorstw, a także innych podmiotów rynkowych), **2)** ich koncentrację sektorową (jeden lub kilka pokrewnych sektorów), **3)** ich interakcje w formule współpracy i konkurencji. Zwraca się też zwykle uwagę na zakorzenienie klastrowych w specyficznych czynnikach społeczno-kulturowych⁶⁷, ponadprzeciętną specjalizację przedsiębiorstw konstytuujących grono, a także wysoką innowacyjność i intensywny przepływ wiedzy między klastrowymi podmiotami (Brodzicki, Szultka 2002; Basant 2002; Lis, Szerenos 2009; Dyba, Kawińska 2012; Kowalski 2013; Głównka 2016; Pronesti 2019). Lis i Lis (2014), na podstawie własnego przeglądu definicji, identyfikują 12 wyznaczników klastra, które grupują w cztery główne atrybuty: **1)** koncentrację, **2)** powiązania, **3)** bliskość i **4)** korzyści. Trzy pierwsze mają wymiar strukturalny. Ostatni ma wymiar aksjologiczny i pozwala na wartościowanie, wobec czego pozostaje relewantny dla namysłu nad klastrem jako czynnikiem rozwoju.

Definiowanie zjawiska klastra, wybór odpowiedniego jego rozumienia i konsekwentne stosowanie w prowadzonych analizach nastręcza badaczom trudności. Przyczyną dylematów jest wspomniana spuścizna piśmiennictwa, dotycząca koncentracji geograficznej działalności gospodarczej, budowana przyrostowo na rozumieniu marshallowskim, i proponująca szereg bliskoznacznych klastrowi, w wielu przypadkach nierozłącznych,

⁶⁶ Ułomności te można prześledzić w rozdziale wynikowym, w podrozdziale **6.4. Profile regionalnych polityk klastrowych**.

⁶⁷ Ramy takich czynników tworzy przestrzennie rozumiane wyposażenie instytucjonalne, któremu, jako kluczowemu wymiarowi niniejszej pracy, poświęcony jest osobny **rozdział 3. Wyposażenie instytucjonalne – ujęcia teoretyczne i zastosowania empiryczne**. W nim, w podrozdziale **3.3. Wyposażenie instytucjonalne a klastry** opisane są identyfikowane w literaturze zależności między tytułowymi zjawiskami.

terminów określających specyficzny typ aglomeracji. Trudność stwarza też stosunkowo ogólne, włączające rozumienie zaproponowane przez Portera, które skłania naukowców, ale też praktyków, do zawężania definicji klastra, co prowadzi do definicyjnego wielogłosu i destandardyzacji metodycznej dociekań. Szeroka definicja porterowska bywa też, ze względu na swoją popularność i awangardowość, wykorzystywana jako domyślna, co z kolei okazuje się ryzykowne w fazie empirycznej. „Nie zawsze autorzy badań precyzują, co rozumieją przez to pojęcie; często ujawnia to dopiero kontekst badania” (Winiarski 2018, s. 159). Ponadto, pozorna – poprzez odwoływanie się swym definiendum do skupienia winnych gron w formie kiści – intuicyjność koncepcji spowodowała jej adaptację do pozanaukowych porządków⁶⁸, co, przydając jej popularności, osłabiło jednocześnie jej wyjściowy potencjał. Jej „uwodzicielski charakter” przesądził o zbyt pośpiesznym i powszechnym naukowym wykorzystaniu, „pomijającym pożądaną odpowiedź na fundamentalne pytania natury koncepcyjnej, teoretycznej czy empirycznej” (Martin, Sunley 2003, s. 5). Kompleksowo ograniczenia potencjału koncepcji klastrów do wyjaśniania rozwoju terytorialnego omawia Taylor (2010). Wskazuje m.in. nadmierne upraszczanie procesów przedsiębiorczości, przykładanie zbyt dużej wagi do bliskości przestrzennej⁶⁹ oraz ignorowanie wykluczenia, kontroli i zatajania informacji jako immanentnych cech struktur sieciowych. Warto również zauważyć, że w warunkach polskich – te są dla bieżących rozważań kluczowe, choć problem dotyczy także innych krajów (patrz: Piotrowski 2019) – ograniczeniem definicyjnej przejrzystości klastra jest brak zakorzenienia prawnego formuły, którą on uosabia (Malinowski 2011).

Ze względu na swoje zróżnicowanie – warunkowane zarówno wykazaną elastycznością koncepcji, wielorakimi czynnikami determinowanymi lokalizacją (jako czynniki historycznie ukształtowanej specyfiki regionalnej sprzyjającej rozwojowi klastrów Arkadiusz Tuziak (2018) kwalifikuje: korzystne położenie, dobrą dostępność komunikacyjną, wysoką jakość infrastruktury technicznej, tradycję lokalizacji podmiotów określonej branży, wysoką kulturę pracy, zaawansowany poziom wiedzy z danej dziedziny oraz rozwiniętą bazę badawczo-rozwojową), jak i właściwą sobie branżą – klastry poddają się szerokiemu spektrum typologizacji. Literaturowe próby ich systematyzacji prowadzą się najczęściej do następujących osi zróżnicowania: **1)** genezy (od klastrów tworzonych spontanicznie, oddolnie, po zaplanowane politycznie, **2)** stadium rozwoju lub faz cyklu życia (od klastrów embrionalnych lub w fazie adaptacyjnej, po schyłkowe lub zanikłe), **3)** zaawansowania technologicznego, bądź innowacyjnego (od klastrów przemysłowych, niskotechnologicznych lub tradycyjnych po wysokotechnologiczne,

⁶⁸ Dla prowadzonych w tej pracy rozważań, szczególnie istotny jest porządek polityk rozwojowych. Adaptację do tego porządku omówiono szerzej w podrozdziale [4.3.2. Adaptacja koncepcji w politykach rozwoju](#).

⁶⁹ Rola bliskości w rozwoju klastrów została gruntownie przeanalizowana przez Lis (2018).

oparte na wiedzy lub badawcze), 4) zasięgu terytorialnego (od klastrów lokalnych po międzynarodowe), 5) pozycji konkurencyjnej (od klastrów ze słabą pozycją po liderów światowych), 6) rozległości pionowej lub poziomej powiązań (od klastrów płytkich lub wąskich po głębokie lub szerokie), 7) zdolności do kreowania zatrudnienia (od klastrów o zmniejszających po zwiększające liczbę pracowników swoich członków), 8) osobowości prawnej (klastry formalne lub nieformalne), 9) struktury władzy (od klastrów niehierarchicznych po wysokohierarchizowane), 10) typu usieciowienia (np. klastry w układzie satelitarnym lub kotwicznym), 11) siły relacji między członkami (silne lub słabe relacje) (Markusen 1996; Brodzicki, Szultka 2002; Baran 2008; Menzel, Fornahl 2010; Nowakowska 2011; Dyba, Kawińska 2012; Martin, Sunley 2011; Brodzicki 2012; Lis, Lis 2014).

Ta wielość wymiarów skłania innych badaczy do prób syntetyzowania i upraszczania skali do formatu pozwalającego wartościować ogólny poziom rozwoju gron. Narzędzie takie proponują Ferreira i in. (2012), dzielący grona na 1) zaawansowane (ang. *advanced*), których wyznacznikiem jest zdolność do absorbowania zewnętrznej wiedzy i tworzenia jej we własnym łonie poprzez działalność B+R, 2) średniozaawansowane (ang. *intermediate*), skupiające podmioty o różnym poziomie wiedzy, 3) podstawowe (ang. *basic*), mające niskie poziomy wiedzy własnej i dostępu do wiedzy zewnętrznej. Michael Enright (2003) do zobrazowania podobnego zróżnicowania stosuje pięciostopniową skalę samorealizacji klastrów, której najniższe stadium, czyli klastry pozostające w sferze marzeń (ang. *wishful thinking clusters*), obejmuje grona, które nie osiągnęły masy krytycznej, są niesamodzielne i nie mają potencjału do organicznego wzrostu. Najwyższe zaś stadium, czyli klastry w pełni operatywne (ang. *working clusters*), charakteryzuje struktury całkowicie wykształcone, przekraczające masę krytyczną działalności w aspekcie wiedzy, kadr i innych kluczowych zasobów. Tego typu heurystyczne modele tworzą platformę porównań między gronami, jednak ich stosowalność naukowa jest ograniczona. „Opracowanie uniwersalnej typologii, w którą wpisywałyby się poszczególne klastry występujące w gospodarce światowej, uniemożliwiają [bowiem] specyficzne uwarunkowania lokalne systemów produkcyjnych w różnych regionach” (Kowalski 2013, s. 39).

4.1.3. Identyfikacja klastrów

Identyfikowany, już ponad dekadę temu, brak jednej spójnej teorii klastra (Maskell, Kebir 2006; Lis, Szerenos 2009; Taylor 2010) pozostaje ustaleniem aktualnym. Wielowymiarowość koncepcji przekłada się na wyzwanie wielopłaszczyznowych analiz klastrowych struktur. W efekcie nie została wypracowana powszechnie uznana i akceptowana metoda identyfikacji gron (Górska, Łukasik 2013; Ketels 2013; Komorowski 2020). Na rozproszenie sposobów identyfikacji i narzędzi analizy gron zwracają uwagę m.in. Charles Davis (i in. 2006), Dorota Ciołek (2011), Kowalski (2013), Mykoła Kyzym

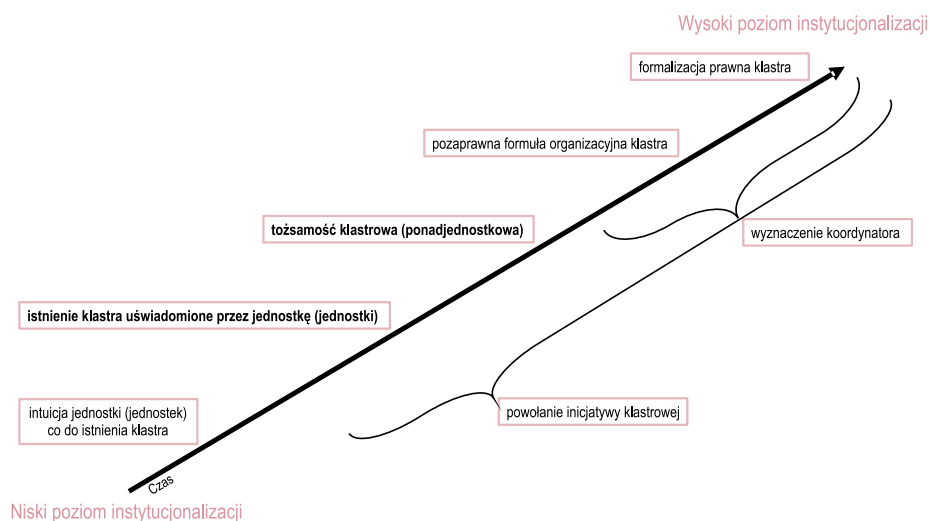
i Viktoriia Khaustova (2015) oraz Mercedes Delgado (i in., 2016). Kwiatkowski dowodzi, że „brakuje metodycznego standardu umożliwiającego identyfikowanie, analizowanie i porównywanie (*benchmarking*) gron. Zróżnicowanie stosowanych metod jest konsekwencją, m.in. nierównego dostępu do danych” (Kwiatkowski 2018, s. 111). Niedogodności takie są niwelowane przez inicjatywy dążące do standaryzacji pomiaru gron i zestawiające – gromadzone według własnych podejść metodycznych – wyniki, jak „European Cluster Observatory” czy „U.S. Cluster Mapping”.

Wyznacznikami gron najczęściej poddawanych analizom w celu identyfikacji struktury klastrowej są wysoki stopień koncentracji geograficznej i sektorowej przedsiębiorstw. Stosunkowo powszechnym narzędziem rozpoznania, które ma zastosowanie w obu tych wymiarach, jest iloraz lokalizacji⁷⁰ (ang. *location quotient*). Koncentracja w określonej jednostce przestrzennej jest dzięki niemu wychwytywana na podstawie rozróżnienia działalności wyrażonej kodami działów lub grup działalności gospodarczej⁷¹. Przy zastosowaniu tej miary określanie koncentracji opiera się zazwyczaj na liczbie zatrudnionych bądź liczbie firm. Wykorzystywane są też inne zmienne, jak przychody przedsiębiorstw lub wartość dodana (Brodzicki, Szultka 2002; Olejniczak 2003; Micek 2008; Kwiatkowski 2018). Wymiary koncentracji są też płaszczyzną dla poszukiwań gron przy wykorzystaniu modelu przesunięć udziałów (ang. *shift-share*), pozwalającego kontrolować trzy uwarunkowania rozwojowe badanego terytorium: **1)** wpływ szerszego terytorialnie (np. krajowego) rozwoju, **2)** wpływ konkurencyjności lokalnej przedsiębiorczości, **3)** wpływ rozwoju określonych sektorów przemysłu (Matatkova, Stejskal 2012; Mach 2014). Pomiar koncentracji można też prowadzić w oparciu o odległości geograficzne uczestników klastra od istotnego dla tego grona centrum. Mniejsze odległości prowadzą do bardziej intensywnej interakcji i wyższego wzajemnego zaufania. Czasami przyjmuje się, że walory te wyczerpują się poza dystansem 150 km (Müller i in. 2012). Z kolei dla wymiaru interakcji lub powiązań ugruntowanym narzędziem identyfikacji są przepływy międzygałęziowe (ang. *input-output*) pozwalające szacować istotność zależności między sektorami gospodarki (Davis i in. 2006; Sonis i in. 2007). Głębszy namysł nad metodami identyfikacji gron przeprowadzili m.in. Jaroslav Stejskal (2010), Matthias Brachert (i in. 2011), Ciołek (2011), Kowalski (2013), Cezary Główka (2016) i Kwiatkowski (2018). Unikatowość poszczególnych klastrów, determinowana wieloma czynnikami, w dużej mierze silnie zależnymi od lokalizacji, jest uwarunkowaniem skłaniającym do weryfikowania ekonometrycznych ustaleń identyfikacyjnych w drodze analiz jakościowych.

⁷⁰ Utrwalony w polskim piśmiennictwie także jako współczynnik lokalizacji (Brodzicki, Szultka 2002; Antonowicz 2014).

⁷¹ Na polskim gruncie mogą to być np. Polska Klasyfikacja Działalności (PKD), Scalona Nomenklatura Towarowa Handlu Zagranicznego (CN), Polska Klasyfikacja Wyrobów i Usług (PKWiU). Dla innych krajów – ich odpowiedniki lub standaryzowane klasyfikacje międzynarodowe.

Dla identyfikacji gron (a także z punktu widzenia dyskusji o klastrze jako mechanizmie rozwoju gospodarczego) istotne jest odróżnianie klastrowych struktur niezinstytucjonalizowanych od struktur, które zostały potwierdzone formułą prawną, lub ujęte w pozaprawną formułą organizacyjną. Odmienność taka jest, co prawda, hipotetycznie niezależna od poziomu rozwoju w sensie naukowym (np. w myśl przybliżonych wcześniej skal proponowanych przez Enrighta lub zespół Fereirry), może natomiast niebagatelnie wpływać na identyfikację. Wystawia bowiem badacza na pokusę uwzględniania w swych analizach, gron zweryfikowanych w procesie samoidentyfikacji, która po pierwsze, nie jest konieczna dla zaistnienia klastra, po drugie zaś, może być nietrafiona, tzn. oparta na kryteriach, które w sensie obiektywnym (naukowym) nie są podstawą do identyfikowania gron. Rozróżnienie, o którym mowa, częściowo wpisuje się w ós podziału gron przedstawioną⁷² jako „osobowość prawna” – i pozwalającą wyodrębnić klastry formalne lub nieformalne – jednak charakteryzuje się dalej idącą czułością skali (ryc. 6). Rozróżnienie to jest też pozornie bliskie rozdziałowi na klastry i wyróżnione z ich domeny pojęciowej inicjatywy klastrowe, czyli „zorganizowane starania na rzecz wzrostu i konkurencyjności regionalnej danego grona, angażujące przedsiębiorstwa, władze i środowisko badawcze” (Lindqvist i in. 2013, s. 1). W istocie, inicjatywy takie mogą powstać w sektorach i lokalizacjach, w których klastry w rozumieniu

Ryc. 6. Istotne możliwe etapy instytucjonalizacji klastra, istniejącego w rozumieniu porterowskim

Uwaga: pogrubiono etapy warunkujące wystąpienie kolejnych.

Źródło: opracowanie własne.

⁷² W niniejszym podrozdziale, w części wyodrębnionej jako [4.1.2. Definicje, systematyzacja i polemika z koncepcją klastra](#).

porterowskim się nie wykształciły. Z drugiej strony, instytucjonalizacja klastra może się dokonać w formule organizacyjnej pozbawionej znamion inicjatywy klastrowej. Więcej na temat formalizacji gron i przenikania się pojęciowych zakresów terminów „klaster” i „inicjatywa klastrowa” piszą m.in. Lis i Lis (2011) oraz Kwiatkowski (2018). Ostatni tłumaczy, w jaki sposób dochodzi w praktyce rozwoju gospodarczego do zawężania rozumienia klastrów do określonego katalogu podmiotów, reprezentowanych przez koordynatorów (*de facto* inicjatyw klastrowych). „Selekcja z katalogu ma charakter wyboru, a nie identyfikacji. Miejsce metod pomiaru relatywnej koncentracji geograficznej branż, stosowanych w podejściach naukowych, w podejściu administracyjnym zajmują kryteria zorientowane na struktury koordynatora klastra, jakość zarządzania, zasoby i dokonania” (Kwiatkowski 2018, s. 116). Zawężenie takie ma kluczowe znaczenie dla określenia zakresu podmiotowego prowadzonych, na potrzeby bieżącej pracy, badań⁷³.

4.2. Klaster a rozwój

Zgodnie z okołoklastrowymi rozważaniami Portera, rozwój ekonomiczny wymaga nacechowanej wigorem lokalnej rywalizacji, która prowadzi do specjalizacji w zakresie zarówno produkcji, jak i usług. To z kolei powoduje, że konkurencja coraz rzadziej opiera się na imitacji, a coraz mocniej na innowacji, a inwestycje w środki trwałe są wypierane przez nakłady na wiedzę i wysokie technologie. Klaster jest nieodzownym elementem tych transformacji (Porter 2008). Umożliwiane i maksymalizowane bliskością geograficzną podmiotów powiązania wewnątrzklasterowe objawiają się wieloma jednoczesnymi relacjami współpracy i konkurencji, które określa się mianem kooperacji (ang. *coopetition*) (Walley 2007). Formuła klastrowa wyzwała synergię powodującą, że wartość dodana całego grona jest większa niż suma wartości wszystkich jego podmiotów (Rosenfeld 1997; Nowakowska 2011). Zdaniem wielu badaczy wpływa dodatnio nie tylko na rozwój należących do niej podmiotów, ale też sektorów, które obejmuje, a także terytoriów, do których przynależy (np. Rosenfeld 2007; Porter 2008; Ketels, Memedovic 2008; Leśniewski 2012, Brodzicki, Kuczewska 2012). Zdaniem Tuziaka „klastry stanowią jedną z najefektywniejszych form organizacyjno-instytucjonalnych działalności gospodarczej oraz podnoszenia konkurencyjności i innowacyjności regionów” (Tuziak 2018, s. 437). Mechanizmy pozytywnego wpływu klastrów na intensyfikację przepływu wiedzy i innowacyjność gospodarek terytorialnych objaśniają m.in. Teresa Bal-Woźniak (2012), Kowalski (2013) i Sylwia Godlewska (2014). Jak utrzymują Brodzicki i Szultka „Istnieje wyjątkowa zgodność co do oceny potencjalnych korzyści, jakie dla lokalnej, regionalnej i narodowej gospodarki przynosi funkcjonowanie systemu produkcji typu

⁷³ Szczegóły opisano w rozdziale 5. [Procedura badawcza](#).

klastrowego” (Brodzicki, Szultka 2002, s. 4). Dynamika tego oddziaływania jest najlepiej widoczna w krajach na wysokim stopniu rozwoju (Heffner, Klemens 2011).

Klustry są urzeczywistnieniem modelu, przedstawionego przez Portera metaforycznie w graficznym zarysie diamentu bądź rombu, osadzonego w dyskursie nad źródłami przewag konkurencyjnych wynikających z lokalizacji. Badacz identyfikuje cztery takie źródła: czynniki produkcji, warunki popytu, sektory pokrewne i wspomagające oraz kontekst strategii i rywalizacji przedsiębiorstw (Porter 2008 s. 285). Źródła te, stanowiące cztery wierzchołki wyobrażonego rombu, wyróżnia jako czynniki pozwalające zrozumieć, dlaczego podmioty rynkowe potrafią zapewnić sobie, oraz gospodarce terytorialnej w ich bezpośrednim otoczeniu przestrzennym, rozwój dzięki określonemu umiejscowieniu. Jak interpretuje Grzegorz Micek, metafora diamentu oznacza, że zasilające go cztery rodzaje przewag wynikających z lokalizacji „składają się łącznie na dynamiczny system, ważniejszy niż jego części składowe. Wpływ jednego czynnika rozwoju grona na efektywność funkcjonowania skupienia zależy od stanu pozostałych. Poważna słabość którejkolwiek części rombu ogranicza możliwości zwiększania efektywności firmy. Przy istnieniu odpowiednich powiązań instytucjonalnych i innych, cztery typy korzyści wynikających z lokalizacji wzajemnie się wzmacniają” (Micek 2006b, s. 47). Model Portera w dużej mierze abstrahuje od pozaprzestrzennych czynników rozwoju, właściwych podmiotom rynku, branżom i sektorom.

Porter wyróżnia trzy grupy korzyści, jakie, w wyniku uwalniania szeregu pozytywnych procesów wzmacniających konkurencyjność danej lokalizacji, klustry generują dla objętych nimi podmiotów i pokrewnych sektorów gospodarki: 1) większą wydajność, do której dochodzi dzięki dostępności wyspecjalizowanych nakładów i pracowników, dostępności informacji, komplementarności w ramach działań sklastrowanych podmiotów, dostępności instytucji i uwspólnianiu zasobów oraz stymulowaniu zachęt do wydajnych działań i ich pomiaru, 2) wyższy poziom innowacyjności, którą stymulują większa świadomość potrzeb (także innowacyjnych) klientów oraz technologiczne lub operacyjne możliwości i szanse ich zaspokojenia, niższe koszty działalności eksperymentalnej oraz atmosfera presji na innowację i kreatywność, 3) więcej nowych przedsiębiorstw, co jest możliwe przez niższe bariery wejścia na rynek, prowadzące do rozwoju start-upów i wyodrębniania firm odpryskowych, oraz efekt zachęty do relokacji przedsiębiorstw z sektorów pokrewnych do geograficznego obszaru grona (Porter 2008, s. 287–288). Jak interpretuje Karol Olejniczak: „Z perspektywy całej lokalizacji [...] korzyści przynoszą oczywiście zwiększone zyski, podwyższenie eksportu, szybszy wzrost gospodarczy, zwiększenie produktywności. Uzyskana przewaga konkurencyjna danego miejsca przejawia się w skali krajowej, a nawet międzynarodowej” (Olejniczak 2003, s. 63).

Jak pokazuje Christian Ketels (2013), istnieje szeroka literatura zaświadcząca o braku wpływu obecności gron na wyniki gospodarcze. Ten stan rzeczy przypisuje

brakowi podzielanej powszechnie definicji klastra. Nazywając koncepcję klastrów „hipnotyzującą receptą na lokalną politykę rozwoju gospodarczego” Taylor (2010, s. 276) twierdzi, że wynaturzyła się ona w wyniku stosowania jej bez uwzględniania lokalnych kontekstów. Badacz postuluje dalsze wysiłki naukowe na rzecz niuansowania empirycznego podejścia do zagadnienia wzrostu opartego na czynnikach lokalizacji. Wtórują mu Andy Cumbers i Danny MacKinnon twierdzący, że brakuje empirycznie ugruntowanych, ale jednocześnie solidnie zakorzenionych w wymiarze teoretycznym, badań, ujmujących klastry w perspektywie przestrzennie warunkowanych nierówności rozwojowych i zmian, jakie przynosi globalizująca się gospodarka (Cumbers, MacKinnon 2004). Podnosi się też, że znacząca relacja między klastrami a rozwojem została w dużej mierze zaadaptowana do naukowego dyskursu „w oparciu o wiarę, że tak należy uważać.” W tym sensie grona, w rozumieniu Portera, dostarczyły proceduralnego wzornika do dekomponowania terytorialnych gospodarek do określonych grup. Grupy te są z kolei, modelem, który pozwala łatwiej zrozumieć i promować konkurencyjność i innowacyjność (Martin, Sunley 2003, s. 9). Z pogłębionego przeglądu spuścizny naukowej Portera w zakresie konkurencyjności, w tym metafory diamentu i przynależącego jej modelu klastra redagowanego przez Roberta Hugginsa i Hiro Izushiego wynika, że dobroczynny wpływ polityki klastrowej na rozwój regionalny nie jest oczywisty. Podkreśla się też m.in. że słabo zbadany jest faktyczny wpływ obecności w klastrze na wyniki firm – brak jest bowiem prób kontrolnych adekwatnych przedsięwzięciom spoza gron (za Mickiem 2012).

4.3. Integracja koncepcji klastra do rozważań nad terytorialnymi politykami rozwoju

4.3.1. Przenikanie koncepcji do dyskursu o politykach rozwoju

Zainteresowanie klastrem jako formułą z potencjałem do prowadzenia terytorialnej polityki rozwoju, wywierającej efekty przede wszystkim na poziomach regionalnym i lokalnym, objęło znaczącą grupę badaczy i było niewątpliwym czynnikiem upowszechnienia samej koncepcji skupień gospodarczych. Ten kierunek dociekań inspirował i zasiliał myślą sam Porter, uważający, że formuła grona pozwala ukierunkowywać myślenie o obszarach polityk daleko szerszych niż gospodarcze. Wskazywał korzyści zastosowania modelu, m.in. do strategii i programów badawczych, technologicznych, edukacyjnych, szkoleniowych oraz promocji eksportu i inwestycji zewnętrznych. Twierdził wręcz, że „istniejące lub kształtujące się grona są najlepszym sposobem danego terytorium do przyciągnięcia zagranicznych inwestycji i promowania eksportu” (Porter 2008, s. 325). Powodzenie zależeć miało jednak często od zgodnej współpracy wielu rządowych resortów odpowiedzialnych za poszczególne polityki. Olejniczak zaś

twierdzi, że czynnikiem sukcesu przeniknięcia koncepcji klastrów do dyskursu o politykach rozwoju była forma jej prezentacji. „Porter przedstawiał grona jako rozwiązanie biznesowe, gotowe do użycia, wręcz uniwersalne narzędzie analizy i działania na rzecz rozwoju (regionalnego, lokalnego, narodowego)” (Olejniczak 2003, s. 67). Jak zauważa Micek: „klastry są postrzegane jako panaceum na politykę w odniesieniu do problemów lokalnych i regionalnych, ponieważ stały się standardową koncepcją w dziedzinie biznesu międzynarodowego, zarządzania strategicznego i do pewnego stopnia w geografii ekonomicznej” (Micek 2012, s. 1).

W toku dyskusji na temat adaptacji modelu klastra do terytorialnych polityk rozwojowych wykształcił się w piśmiennictwie termin „podejście klastrowe” (ang. *cluster approach*), w którym zawierać się może spektrum działań „od polityk zachęcających do tworzenia sieci biznesowych o niskich zasobach, małych grup bez szczególnego ukierunkowania sektorowego, do złożonych, wielkoskalowych programów angażujących skoordynowane środki ukierunkowane na określoną, ograniczoną geograficznie, branżę” (Raines 2011a, s. 4). Inne – także wskazujące szeroki zakres form – rozumienie podejścia klastrowego obejmuje działania „lekkie”, polegające na pośredniczeniu w budowaniu partnerstw regionalnych interesariuszy na rzecz wsparcia klasteringu, przeorientowywanie różnych polityk tak, by móc priorytetyzować formuły klastrowe, a także dedykowanie gronom projektów (OECD 2010). Podejście klastrowe może być też rozumiane szerzej niż tylko w wymiarze strategicznych działań proklastrowych i obejmować poprzedzający je wymiar analiz gospodarczych. Analizy klastrowe mogą bowiem zapewnić nową perspektywę wglądu w gospodarcze przewagi i słabe strony danego terytorium, w tym luki w sieciach innowacyjnych lub infrastrukturalnych (Guinet 1999; Waits 2000). Podejście klastrowe, przyjęte na rzecz rozwoju gospodarczego, wykorzystuje klastry i dane klastrowe na wszystkich etapach procesu politycznego. Można sprowadzić go do cyklu, który rozpoczynają analizy, następuje przejście do fazy strategicznej, a następnie wdrożeniowej, po której następuje powrót do analiz (KE 2016). Podejście klastrowe jest alternatywą dla podejścia sektorowego w zarządzaniu rozwojem, synchronizującego namysł strategiczny i interwencję w układzie poszczególnych dziedzin życia gospodarczego. Skupia się na powiązaniach i współzależnościach między zsielowanymi podmiotami produkcyjnymi i usługowymi, w tym innowacyjnymi (Roelandt, den Hertog 1999). Podstawowym argumentem za jego pogłębianiem w dociekaniach akademickich i adaptacją w praktyce politycznej jest, wynikające z koncepcji klastra przekonanie, że sukces firm zależy, silniej niż się przypuszcza, od biznesowego środowiska w ich przestrzennym otoczeniu (Schiele 2008).

Analizując przenikanie koncepcji klastrów do polityk rozwojowych, Rosenfeld (1997) zauważył, że, z perspektywy tych ostatnich, wysoka specjalizacja sektorowa była dotychczas traktowana jako potencjalny problem, który należy rozwiązać, nie zaś jako przewaga konkurencyjna. W efekcie działania kierowane były na dywersyfikację.

W konsekwencji klastry postrzega się raczej jako rzadkie zjawisko, nietypową konfigurację gospodarczą będącą efektem fortunnnych historycznych zdarzeń. Wyzwaniem jest zatem dostrzeżenie w nich komponentu intencji i konsekwencji kierowanych działań. Świadomość, że formuła klastra jest korzystna dla rozwoju regionalnego, otwiera drogę do tworzenia szeregu polityk publicznych, które koncentrować się mogą nie na konkretnych miejscach lub pojedynczych przedsiębiorstwach, lecz na regionie i gronach. Podejście takie znosi potencjalny faworyzm przy definiowaniu priorytetów rozwojowych i wzmacnia przewagę konkurencyjną regionu w różnych wymiarach. Jak ujmują to Marzenna Weresa i in. (2017, s. 28): „u podstaw polityki klastrowej leży odejście od indywidualistycznego postrzegania przedsiębiorstwa na rzecz jego związków z otoczeniem oraz przekonanie, że kierowanie wsparcia publicznego do grup przedsiębiorstw zamiast do indywidualnych firm obniża koszty transakcyjne i ułatwia procesy uczenia się”. W tym sensie polityka klastrowa prowadzi do powstania zbiorowej wydajności (ang. *collective efficiency*) w regionie (Kowalski 2013). Poza strategicznymi, za adaptacją koncepcji do polityk rozwojowych przemawiały też argumenty finansowe i organizacyjne. Zdaniem Olejniczaka: „zgodnie z teorią gron rola władz miałyby być pomocnicza, a preferowanymi instrumentami byłyby selektywne, miękkie działania. Takie instrumentarium było znacznie mniej kosztowne od narodowych programów wspierania całych sektorów, wpisywało się więc doskonale w plany racjonalizacji wydatków na polityki krajowe” (Olejniczak 2003, s. 67).

Przeгляд 30-letniej spuścizny literatury klastrowej świadczy, że namysł nad potencjałem i faktycznym wykorzystaniem gron w politykach rozwojowych jest tematem stosunkowo popularnym. Zdaniem Luciany Lazzarretti i in., którzy przeprowadzili taką rewizję, wymiar polityk jest jednym z kilkunastu wyróżniających się pod względem intensywności analiz na łamach literatury klastrowej. Obok innowacyjności i sieci, jest przy tym wymiarem najczęściej analizowanym. Autorzy przewidują, że zainteresowanie naukowe się utrzyma. Wskazują bowiem polityki klastrowe jako jedną z ośmiu głównych trajektorii dalszego dyskursu na temat gron. Taki rozwój sytuacji łączą m.in. z powszechnymi politykami innowacyjności, „których polityki klastrowe stały się w ostatnich latach integralną częścią, i prawdopodobnie utrzyma się to przez długi czas” (Lazzarretti i in. 2019, s. 1888). Dostrzegają też przenikanie koncepcji klastrowych do innych polityk, co także interpretują jako platformę dla poszerzenia zakresu naukowej dyskusji o klastrze jako narzędziu rozwoju terytorialnego.

4.3.2. Adaptacja koncepcji w politykach rozwoju

Międzynarodowe instytucje odpowiedzialne za polityki rozwoju podjęły na przełomie XX i XXI wieku wysiłki na rzecz adaptacji podejścia klastrowego, poprzez upowszechnienie koncepcji i próby jej wykorzystania do pobudzania rozwoju gospodarczego, inwestycji zewnętrznych czy innowacyjności. Swoje rozumienie gron zaproponowały

m.in.: Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (dalej: OECD), Bank Światowy, Komisja Europejska (dalej: KE), Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Rozwoju Przemysłowego, czy Konferencja Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (por. przegląd w: Enright 2003; Kowalski 2013). W Polsce, na potrzeby zakotwiczenia klastrów w politykach rozwoju, swoje interpretacje przedstawiły m.in. Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (Podgórska 2016) oraz Ministerstwo Gospodarki (Malinowski 2011).

Spośród wymienionych instytucji, aktywnością w dociekaniach naukowych dotyczących klastra jako mechanizmu polityk rozwojowych wyróżniła się OECD⁷⁴. Organizacja dostrzegła bowiem w gronach nową formę struktur zarządczych bazujących na sieciach i partnerstwie, w oparciu o które warto budować system wsparcia gospodarek. W tym ujęciu, jako główne zadanie dla praktyków rozwoju widziano usprawnianie procesu sieciowania i tworzenia instytucjonalnego zaplecza sprzyjającego rozwojowi oddolnie wykształconych klastrów (Guinet 1999). W toku analiz realizowanych w różnych krajach wraz z holenderskim Ministerstwem Gospodarki OECD zidentyfikowała zestaw proklastrowych działań, od ich mapowania po brokering członków, podjętych przez organizacje międzynarodowe, ministerstwa, regionalne agencje rozwoju, instytucje otoczenia biznesu i same przedsiębiorstwa. Dobrano do nich trzy formuły implementacji: **1)** programy wspierające klastering, w tym adekwatne projekty, **2)** wpływanie na ramowe warunki funkcjonowania gron, np. podatki i dostęp do infrastruktury technicznej, **3)** wsparcie strategiczne poprzez zapewnienie dostępu do wiedzy, promocji, oraz tworzenie platform obsługi klastrów (Boekholt, Thuriaux 1999).

Z punktu widzenia niniejszej pracy, która skupia się na sukcesie polskich, regionalnych polityk klastrowych, mających swoją genezę przeważnie w programach operacyjnych finansowanych z funduszy europejskich, szczególnie istotny jest kontekst adaptacji koncepcji klastrów przez Komisję Europejską. W 2002 roku w komunikacie pt. „Polityka przemysłowa w rozszerzonej Europie, Komisja uznała tworzenie klastrów za priorytet dla rozwoju atrakcyjności Unii w kontekście jej produktywności” (KE 2002). W kolejnych publikacjach, organ pogłębiał i rozszerzał rozumienie roli gron (por. przegląd w Olejniczak 2003; Brodzicki i in. 2004; Kowalski 2013; Lindqvist i in. 2013)⁷⁵. Kilka lat później, w efekcie prowadzonych na zlecenie Komisji (w ramach inicjatywy Europe INNOVA⁷⁶) prac na rzecz rozwoju i testowania nowych narzędzi i instrumentów

⁷⁴ W ramach grup tematycznych na rzecz pogłębionych badań aspektów systemów innowacyjności – powołanych w projekcie „National Systems of Innovation (NSI)” – działała Grupa ds. Klastrów, której prace zaowocowały wieloma publikacjami (Roelandt, den Hertog 1998).

⁷⁵ Istota ewolucji tego rozumienia została omówiona w podrozdziale 4.5. **Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne.**

⁷⁶ Więcej o roli tej i innych inicjatywach Komisji Europejskiej (m.in. PRO INNO Europe, o której mowa jest w dalszej części rozdziału) w kształtowaniu założeń unijnej polityki klastrowej, por. Lis (2010) oraz Piątyśzek-Pych (2017).

wsparcia innowacji, opublikowano memorandum w sprawie europejskich klastrów zachęcające do podejmowania działań na rzecz grom, w tym opracowania założeń strategii wspierającej powstawanie i rozwój w Europie klastrów o znaczeniu globalnym (KE 2008a). Kilka miesięcy później w dokumencie pt. „W kierunku światowej klasy klastrów w Unii Europejskiej: wdrażanie szeroko zakrojonej strategii innowacyjności” (KE 2008b) organ zadeklarował, że rolą Unii Europejskiej jest ułatwianie i wspieranie wysiłków na rzecz realizacji lokalnych, regionalnych i krajowych polityk klastrowych. Przedstawił też własne rozumienie grona, definiując je jako „grupę przedsiębiorstw, powiązanych podmiotów gospodarczych, i instytucji, które zlokalizowane są blisko siebie i osiągnęły wielkość wystarczającą do rozwinięcia specjalistycznego doświadczenia, usług, zasobów, dostawców i umiejętności” (KE 2008b, s. 2)⁷⁷.

OECD i KE, jako instytucje upowszechniające koncepcję klastrów i ułatwiające jej adaptację w politykach rozwoju, argumentowały za opracowywaniem i wdrażaniem polityk klastrowych. Obie organizacje racjonalizowały takie podejście, powołując się na odpowiednie przesłanki. OECD wskazywała, że: **1)** obowiązujące regulacje hamują innowacyjność i konkurencyjność w niektórych klastrach, **2)** małe i średnie przedsiębiorstwa (dalej: MŚP) nie wykorzystują możliwości współpracy z innymi firmami, która mogłyby zwiększyć ich potencjał uczenia się i dostępu do zasobów dzięki kontaktom, **3)** przedsiębiorstwa, w szczególności MŚP, nie mogą uzyskać dostępu do wiedzy strategicznej, gdy działają w izolacji, **4)** przedsiębiorstwa nie wykorzystują usług dostawców wiedzy, podczas gdy dostawcy wiedzy są niewystarczająco wyposażeni, aby ją komercjalizować, **5)** istniejącym lub potencjalnym klastram brak tożsamości i samoświadomości, **6)** istniejącym lub potencjalnym klastram brakuje kluczowych elementów, które zwiększałyby synergię (Boekholt, Thuriaux 1999). KE uważała natomiast, że **1)** stymulując koncentrację wiedzy na ograniczonym obszarze geograficznym klastry działają jako magnesy innowacji, **2)** klastry zwiększają konkurencyjność uczestniczących przedsiębiorstw dzięki ekonomii skali i szybkiej dyfuzji wiedzy. Pomagają również przewyciężyć powszechne problemy i stymulować kulturę uczenia się, **3)** wsparcie dla klastrów opartych na technologii to strategiczna inwestycja w przyszły wzrost gospodarczy, **4)** klastrowanie ułatwia rozwój wspólnych wizji, a tym samym przyczynia się do osiągnięcia wspólnych celów (KE 2003).

W wyniku wysiłków upowszechniających, m.in. prowadzonych przez przywołane instytucje, rosła skala implementacji polityk klastrowych (w różnych wymiarach przestrzennych, od lokalnych po krajowe), które na przełomie pierwszych dwóch dekad XXI wieku zaczęły być traktowane jako „tradycyjne elementy polityk regionalnych we

⁷⁷ Bardziej szczegółowo adaptacja koncepcji klastrów przez Komisję Europejską została przedstawiona jako kontekst dla prowadzenia regionalnej polityki klastrowej w Polsce. Ujęcie to zostało zaprezentowane w podrozdziale [4.7. Strategiczne ramy polityki klastrowej w Polsce](#).

wszystkich rozwiniętych krajach” (Matátková, Stejskal 2012). W 2009 roku Oleksiuk podzielił się refleksją, że polityka ta „formułowana jest obecnie na wszystkich szczeblach od lokalnego (w tym również w ramach gmin miejskich oraz aglomeracji), przez regionalny, centralny, aż po szczebel supranarodowy – inicjatywy w ramach Unii Europejskiej czy OECD. Wyłoniły się również wyspecjalizowane agencje konsultingowe oferujące kompleksowe usługi w zakresie formułowania i wdrażania polityki wspierającej rozwój klastrów” (Oleksiuk 2009, s. 85). Badacze polityk klastrowych zasilali literaturę studiami poszczególnych przypadków (np. Rouvinen, Ylä-Anttila 1999; Drejer i in. 1999; Kaiser, Prange 2003; Dohse 2003; Ahedo 2004; Wawrzybok 2008; Aragón 2011), porównaniami dobrych praktyk w tym zakresie (np. Raines 2000; Hospers, Beugelsdijk 2002; Borrás, Tzagdis 2011), jak i próbami porządkowania zjawiska. W ramach ostatniej z kategorii, najbardziej podstawowe rozróżnienie sprowadza się przeważnie do działań kierowanych bezpośrednio do gron oraz wysiłków na rzecz wprzęgnięcia sprzyjających klastrom elementów interwencji w szereg polityk. Przykładem tego podziału jest zaszeregowanie do dwóch typów interwencji: 1) wspierania istniejących lub załączkowych gron, oraz 2) popularyzowania pojęcia klastra jako ważnego punktu odniesienia w kształtowaniu polityki regionalnej (KE 2002b). Próba porządkowania ze względu na cele interwencji prowadzi do podziału polityk klastrowych na kategorie ułatwiające (ang. *facilitating*), tradycyjne, ramowe (ang. *traditional, framework*) oraz rozwojowe (ang. *development*) (KE, 2008c). Pierwsze stymulują powstawanie i dynamikę klastrów poprzez tworzenie szerokiego środowiska sprzyjającego rozwojowi gospodarstwu i innowacyjności. Drugie stawiają na zastosowania gron jako narzędzi efektywnego wykorzystania instrumentów funkcjonujących w ramach dotychczasowych polityk. Trzecie dążą do tworzenia, mobilizowania lub wzmocnienia określonej kategorii klastrów, co skutkować ma wzmocnieniem określonego sektora. To do jakiego stopnia przedmiotem interwencji są same grona, a na ile traktowane są one przedmiotowo lub funkcjonalnie, ujmuje z kolei rozróżnienie działań polityki klastrowej⁷⁸ na 1) wspierające klastry, w celu wzmocnienia współpracy w ich ramach, 2) wspierające projekty angażujące klastry lub ich grupy, 3) poprawiające warunki ramowe dla rozwoju klastrów (KE 2012).

Enright (2003 s. 118) w wyniku metaprzejrzenia polityk klastrowych zaproponował typologię identyfikującą następujące, dominujące w nich elementy: 1) usprawnienie działania otoczenia biznesowego, 2) zapewnienie specjalistycznych danych i informacji gospodarczych i okołogospodarczych, 3) zapewnienie podstawowej, lecz specyficznej dla potrzeb klastrów, infrastruktury, edukacji i szkoleń, 4) sprzyjanie sieciowaniu przedsiębiorstw i współpracy między nimi, 5) zapewnienie usług biznesowych (np. badawczych, testujących, konsultingowych, księgowych), 6) budowanie wspólnoty wokół

⁷⁸ Rozróżnienie to jest istotą osi pośredniości polityki klastrowej, która została opisana w podrozdziale 4.6. **Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne.**

podzielanego celu i współpracy na rzecz jego osiągnięcia, 7) wpisywanie oceny i usprawniania publicznych programów i polityk w cele klastrowych inicjatyw. Elementy te znajdują odzwierciedlenie – i dosyć wiernie je pokrywają – w mechanizmach wykorzystywanych w politykach klastrowych w kolejnych latach, w tym współcześnie. Zmiany, jakie się w międzyczasie dokonały, polegały przede wszystkim na przesunięciu akcentu polityk klastrowych w stronę podejścia przedmiotowego (lub funkcjonalnego), określanego mianem *cluster-based*⁷⁹, którego przykładem jest ostatni z wyszczególnionych elementów. Badacz zaproponował też (Enright 2003, s. 120) rozróżnienie polityk klastrowych ze względu na rolę władz. Wyróżnił pięć poziomów prowadzonych przez nie interwencji: 1) brak aktywnej roli władz publicznych (ang. *non-existent*) oznacza, że działania na rzecz wspierania klastrów ani prowadzenie w oparciu o nie polityki nie są realizowane; 2) rola katalizatora (ang. *catalytic*) oznacza, że władze publiczne ograniczają się jedynie do zbliżania, facylitacji partnerów klastrów lub potencjalnych klastrów; 3) rola wspierająca (ang. *supportive*) polega na zapewnianiu – dostosowanych do potrzeb poszczególnych klastrów – inwestycji w infrastrukturę, edukację oraz szkolenia i promocję; 4) rola zarządcza (ang. *directive*) polega na wpływaniu, za pomocą programów wspierania klastrów, na strukturę lokalnej gospodarki lub włączania klastrów bezpośrednio w realizowanie polityki gospodarczej; 5) rola interwencjonistyczna (ang. *interventionist*), zgodnie z którą władze publiczne, oprócz wdrażania programów wspierania klastrów, w bezpośredni sposób zarządzają funkcjonowaniem struktur klastrowych i sprawują nad nimi kontrolę.

Porządkować zjawisko próbował również Ketels (2013), który, w wyniku przeglądu programów klastrowych w wielu państwach, zidentyfikował istotne różnicowanie ich celów i narzędzi. W odniesieniu do celów poczynił szereg obserwacji dotyczących wykorzystania gron do realizacji określonych polityk. Przede wszystkim ustalił, że programy klastrowe są przeważanie wpisywane w polityki innowacyjności. Niemal równie często są one traktowane jako element polityk rozwoju regionalnego. Spora grupa klastrowych programów jest elementem polityki doskonalenia przedsiębiorstw, w tym podnoszenia ich zdolności eksportowych. Zdarzają się też interwencje klastrowe wpisujące się w politykę rynku pracy oraz dywersyfikację gospodarek. Jeśli chodzi natomiast o narzędzia, większość programów klastrowych bazuje na finansowaniu określonych działań wewnątrzklastrowych prowadzonych przez reprezentujący lub uosabiający dane grono podmiot. W mniej rozwiniętych państwach wsparcie kierowane bywa bezpośrednio do kojarzonych z klastrem podmiotów (członków), co zbliża taką interwencję do tradycyjnej polityki sektorowej. Innym zidentyfikowanym narzędziem jest wsparcie zarządzania klastrem poprzez sieciowanie i szkolenia menadżerskie, które prowadzić mają do sprawniejszego pozyskiwania przez grona środków z różnych źródeł. Dostrzeżone są

⁷⁹ Reorientację tę opisano bardziej szczegółowo w kolejnym akapicie oraz w podrozdziale 4.6. **Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne.**

także bezpośrednie interwencje w infrastrukturę klastrów oraz wprowadzanie korzystnych dla określonych gron regulacji prawnych.

Wykorzystywanie modelu klastra na szeroką skalę w politykach rozwoju prowadzi do wtórnej interpretacji samego pojęcia, które bywa postrzegane przez pryzmat charakterystycznych dla danej interwencji elementów. Jak twierdzą Susana Borrás i Dimitrios Tsagdis (2011, s. 28) „różnorodność pojęć klastra (...) zwiększa się przez dodawane do niej pojęć politycznych, na przykład zależnych od przedmiotu i/lub podmiotu polityki”. Rozróżniają oni pięć podejść władz do polityki klastrowej, które petryfikują rzeczony dysonans: **1)** kreacjonistyczne – zorientowane na tworzenie gron, adresowanie potrzeb konkretnych skupień, **2)** wąskie – oparte wyłącznie o działania prowadzone przez władze publiczne, wykluczające polityki o niezamierzonym lub pośrednim wpływie na klastry, **3)** odgórne – ograniczające się do programów i schematów zaprojektowanych administracyjnie, **4)** ewolucyjne – dopuszczające rozwój gron w sposób kumulacyjny i stopniowy, przy zaangażowaniu władz i przedsiębiorstw, **5)** sieciowe – ukierunkowane na zbiorowe formy działania publicznego i partnerstwa publiczno-prywatnego i wspólne rozwiązywanie problemów. Brak rozłączności tych podejść, niejednotliwy porządek ich wyróżniania doprowadził autorów do zaproponowania podejścia uzupełniającego, wieloszczeblowego, które z jednej strony integruje, a z drugiej stanowi próbę odejścia od kategoryzowania polityk klastrowych w sposób jednowymiarowy. W takim ujęciu polityka klastrowa obejmuje zarówno działania wprost wspierające grona, jak i pośrednio poprawiające ich możliwości rozwojowe; działania prowadzone przez władze, w partnerstwach publiczno-prywatnych i przez same przedsiębiorstwa; działania oparte na szeregu instrumentów z katalogu różnych polityk (np. edukacyjnych, badawczych), zarówno twardych (np. infrastrukturalnych) jak i miękkich (np. budowanie tożsamości) (Borrás, Tsagdis 2011; Wilson, Konstantynova 2014).

4.4. Polityka klastrowa a rozwój

Uruchamianie pierwszych polityk świadomie nawiązujących do porterowskiej koncepcji klastra, i czerpiących z niej odbywało się przy dużej dozie wiary i zaufania, że model okaże się sprzyjający rozwojowi terytorialnemu w różnych skalach przestrzennych, w których był wprowadzany. Wola wdrożeń oparta była na podzielanym dosyć powszechnie przekonaniu (np. Sölvell i in. 2009; Komorowski 2020), że koncentracja geograficzna specyficznej działalności gospodarczej prowadzi do zwiększenia konkurencyjności terytorium, którego dotyczy⁸⁰. Z czasem, z punktu widzenia wdrożeniowców,

---

⁸⁰ Przekonanie to opierało się na silnych przesłankach naukowych. Ewolucję literaturowego dyskursu na temat korzyści z przestrzennej koncentracji podmiotów gospodarczych zarysowano w podrozdziale [4.1. Koncepcja klastra](#).

ale też teoretyków popularyzujących koncepcję, rosło oczekiwanie empirycznych dowodów, że podejście klastrowe przynosi korzyści. Wiele podejmowanych przez administrację różnych szczebli terytorialnych wysiłków na rzecz adaptacji modelu klastra, obejmujących imitacyjne, adaptacyjne lub autorskie wdrożenia pojedynczych narzędzi proklastrowych, testowanie modelu klastrowego w różnych wymiarach polityk, czy wręcz poprzedzone analizami prowadzenie szeroko zakrojonych polityk rozwoju w oparciu o klastry (CBP)⁸¹, dostarczyły badaczom materiału do przekrojowych ustaleń na temat efektów polityk klastrowych. Zauważono m.in. że polityki te, gdy realizowane są w oderwaniu od terytorialnego kontekstu, nie prowadzą do powstania gron. Fakt, że polityki klastrowe oznaczają złożony proces interwencyjny, opierający się na silnie kontekstowych, terytorialnie warunkowanych wyborach i działaniach, nie dyskredytuje jednak samego podejścia (Sölvell i in. 2009). Grona będące, przede wszystkim, funkcją solidnych podstaw ekonomicznych w ich przestrzennym otoczeniu i ponadprzeciętnej kolokacji zbliżonych aktywności biznesowych, mogą korzystać z polityk nakierowanych na wzmacnianie tych czynników, nie zaś polityk dekretujących zawiązanie i rozwój skupień. Fakt, że wiele realizowanych interwencji ma dosyć wąski – bo ograniczony do bezpośredniego, podmiotowego wsparcia – wymiar, nie pozwala się wypowiadać jednoznacznie o gospodarczych efektach polityk klastrowych w szerszym niż jednostkowe, ujęciu (Ketels 2013).

Próby takie były jednak podejmowane. Analiza ponad 40 przypadków, zlokalizowanych w siedmiu europejskich krajach, klastrów i mechanizmów ich administracyjnego wsparcia, doprowadziła m.in. do ustalenia, że „większość polityk nie oddziałuje w istotny sposób na rozwój klastrów przemysłowych ani na rozwój współpracy w ich ramach” (McDonald i in. 2006, s. 525). Niemal dekadę później badacze dochodzili do podobnych wniosków. Argumentowano, że istnieje wyraźna niejasność i wieloznaczność dotycząca sposobu wpływu modelu gron na wzrost gospodarczy oraz tego, czy polityka wdrożona w celu budowania lub wzmacniania klastrów rzeczywiście przynosi pożądaną rezultat. To powinno, z kolei, uświadamiać praktykom polityk rozwoju, że z korzyści, jakie z bycia w klastrze mogą osiągać firmy, nie wynika bezpośrednio, że administracyjne wspomaganie rozwoju klastrów przyniesie zamierzony efekt w wymiarze rozwoju terytorialnego. Był to rodzaj skrótu myślowego, bez silnych empirycznych fundamentów (Wolman, Hincapie 2015). Mimo to, spopularyzowane „przykłady tworzenia konkurencyjnych klastrów w wielu regionach na świecie zachęcają władze publiczne, szczególnie w obszarach słabiej rozwiniętych, do formułowania strategii i instrumentów polityki gospodarczej mających na celu rozwój struktur klastrowych, postrzeganych jako sposób na przezwyciężenie trudności strukturalnych” (Kowalski 2013, s. 250). W wyniku

---

⁸¹ CBP (ang. *cluster-based policy*) jako jeden z typów polityki klastrowej, został opisany w podrozdziale 4.5. [Polityka klastrowa jako kategoria opisu](#).

przeprowadzonego stosunkowo niedawno przeglądu literatury polityk klastrowych autorzy doszli do wniosku, że „początkowa era wielkiego entuzjazmu skłaniała czasem decydentów do bezkrytycznego przyjmowania koncepcji klastrów na potrzeby polityk rozwojowych, co często prowadziło do niepowodzeń. Mimo to polityki klastrowe są w wielu krajach nadal prowadzone” (Lazzeretti i in. 2019, s. 1888). Jak twierdzi Ketels (2013, s. 264) „mimo że pojawia się konsensus co do użyteczności klastrów jako narzędzia analitycznego, do porozumienia w akademickiej dyskusji na temat użyteczności polityki klastrowej jest jeszcze daleko”. Jego zdaniem brak podzielanej opinii jest, w dużym stopniu, konsekwencją wieloznaczności terminu „polityki klastrowej”⁸². Gdy politykę klastrową analizuje się w ujęciu mechanizmu służącego zmianie zastanych geograficznych układów gospodarczych trudno o dowody jej sukcesu. Gdy jednak patrzy się na nią jako na dźwignię umożliwiającą współpracę i udrażnianie kanałów komunikacji w ramach naturalnych, zastanych skupień gospodarczych, i osiągnięcie w ten sposób rozwojowych celów, potencjał tej polityki jest oczywisty.

Efekty zewnętrzne, które prowadzą do powstawania klastrów, tworzą szereg niedoskonałości rynku (ang. *market failures*) uzasadniających wdrażanie polityk klastrowych. Można wśród nich wymienić: **1)** niedoskonałość koordynacji, polegającą na podejmowaniu przez firmy decyzji o lokalizacji w obrębie klastra bez uwzględniania wpływu na innych członków grona, **2)** asymetrię informacji, polegającą na dostępie do wiedzy o wpływie przystąpienia do klastra na innych członków klastra, **3)** zależność od ścieżki (ang. *path dependency*), rozumianą w tym przypadku jako wpływ decyzji o (nie)przystąpieniu do grona na ścieżkę jego ewolucji (Sölvell i in. 2009; Ketels 2009). Polityka klastrowa może adresować takie niedoskonałości, tworząc platformy zbiorowego działania w celu przezwyciężenia niepowodzeń w koordynacji i wynikających z asymetrii informacji. Stosunkowo powszechne wdrożenia polityk klastrowych i przyjęcie, przez praktyków polityk rozwoju, modelu klastrowego jako domyślnego, doprowadziło – mimo braku jednoznacznych przesłanek empirycznych – do zamknięcia etapu rozważań o tym, czy, z poziomu administracji terytorialnych, adaptować ten model, i otwarcie etapu rozważań o tym, jak to robić. Jak zauważa Ketels, „mimo że nie ma silnych dowodów empirycznych na skuteczność programów klastrowych, te klastrowe interwencje, które nie doprowadziły do powstania gron, radziły sobie przynajmniej tak dobrze, jak tradycyjne polityki stosowane przez rządy. Mierzone w stosunku do tego rzeczywistego punktu odniesienia, zamiast teoretycznej polityki idealnej, programy klastrowe wypadają stosunkowo dobrze” (Ketels 2013, s. 262). Podobne ustalenia prowadzą teoretyków zagadnienia do uniwersalnych założeń o pozytywnym wpływie polityk klastrowych na rozwój regionalny. Tuziak utrzymuje, że „stwarzanie przez władze publiczne

⁸² Wieloznaczność ta została przeanalizowana w podrozdziale 4.5. Polityka klastrowa jako kategoria opisu.

korzystnych warunków dla powstawania i funkcjonowania klastrów jest [...] pożądanie z punktu widzenia tempa i efektywności rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie regionalnym” (Tuziak 2018, s. 441). Małgorzata Borkowska-Niszczoła dochodzi do wniosku, że „biorąc pod uwagę korzyści z działalności klastrów, władze regionalne powinny mieć na uwadze ich rozwój, wykorzystując w tym celu odpowiednie instrumenty wsparcia” (Borkowska-Niszczoła 2019, s. 109). Mariusz Citkowski zaś uważa, że „klastry, winne być przedmiotem zainteresowania podmiotów kształtujących procesy rozwojowe zarówno na poziomie regionalnym, jak i krajowym” (Citkowski 2014, s. 462). Uzasadnień dla wdrożeń polityki klastrowej poszukuje Brodzicki (2012). Na podstawie przeglądu literatury identyfikuje niejednoznaczność przełożenia zarówno obecności klastrów jak i polityki klastrowej na rozwój gospodarczy regionów.

Współcześni badacze polityk klastrowych skupiają się przeważnie na tym, jak interwencja wpływa na rozwój na poziomie mikro: sieciowania przedsiębiorstw (Nishimura, Okamuro 2011), ich innowacyjności (Uyarra, Ramlogan 2012), aktywności badawczo-rozwojowej (Engel i in. 2013), konkurencyjności (Falck i in. 2010) czy eksportu (Arslan 2020). Analizy prowadzone na tym poziomie pozwalają tylko w sposób pośredni, indukcyjny orzekać o rozwoju w szerszym rozumieniu, odnoszącym się do danego terytorium lub do zakorzenionych przestrzennie sektorów gospodarczych. Literatura poświęcona efektom polityk klastrowych w ujęciu relatywnie szerokim, wychodzącym poza jednostki, które klaster skupia, jest nadal stosunkowo uboga. Poza silnie rezonującymi w piśmiennictwie przekrojowymi ustaleniami Christiana Ketelsa, Örjana Sölvella i innych wyróżnionych powyżej autorów, warto przywołać jeszcze wnioski poczynione w odniesieniu do niemieckiej polityki klastrowej. Eric Lehman i Matthias Menter (2018) w wyniku analiz kilkunastu kluczowych gron potwierdzają sukces polityk klastrowych, przypisując im wpływ na wzrost regionalnego PKB⁸³. Zwracają przy tym uwagę, że pozytywny wpływ polityk klastrowych zależy od zastanego środowiska przedsiębiorczości i innowacyjności. David Audretsch i in. (2019) odnoszą się z kolei do rozwoju całych przemysłów, pokazując, że te, które zostały objęte interwencją klastrową, poprawiły swoją rynkową pozycję wyrażoną zasobami kapitału ludzkiego, społecznego i finansowego.

---

⁸³ Więcej na temat wymiarów sukcesu polityk klastrowych, patrz: podrozdział 4.9. [Sukces polityk klastrowych](#).

4.5. Polityka klastrowa jako kategoria opisu

4.5.1. Węzeł definicyjny

Termin „polityka klastrowa” jest, do pewnego stopnia, samoobjaśniany. To pozwoliło na operowanie nim w dotychczasowej dyskusji bez wprowadzania definicji. Takie podejście jest powszechnie stosowane w literaturze przedmiotu, a rozumienie często pozostawia się intuicji, która buduje się przede wszystkim na kontekście, w jakim zagadnienie polityki klastrowej jest rozważane. Jak dwie dekady temu utrzymywali Boekholt i Thuriaux „nie ma jednoznacznej, uznanej za wzorzec, definicji polityki klastrowej, ani podzielanego przekonania, gdzie leżą jej granice” (Boekholt, Thuriaux 1999, s. 407). Philip Raines mówił z kolei o „niejasnych granicach polityki klastrowej” (Raines 2002, s. 1). Niemal dekadę później Ketels zauważył, że „ze względu na znaczne nieporozumienia dotyczące polityki klastrowej, mamy do czynienia z brakiem ogólnej definicji polityki klastrowej, która mogłaby służyć jako punkt wyjścia do dyskusji” (Ketels 2009, s. 19). Kolejne kilka lat później Göran Lindqvist i in. (2013) argumentowali, że „polityka klastrowa jest wykorzystywana w szerokiej gamie programów publicznych zorientowanych na klastry. Brak powszechnie przyjętej definicji polityki klastrowej sprawił jednak, że trudno jest dojść do porozumienia w sprawie wpływu i korzyści z polityki klastrowej” (Lindqvist i in. 2013, s. 43). Współcześnie sytuacja ma się podobnie. Literatura przedmiotu dostarcza szeregu określeń na działania, które, w mniejszym lub większym stopniu, wypełniają znamiona scharakteryzowanego powyżej⁸⁴ podejścia klastrowego (ang. *cluster approach*), stanowiącego stosunkowo szerszą domenę pojęciową. Poza najczęściej używanym, często stosowanym domyślnie, terminem polityka klastrowa (ang. *cluster policy* – CP) najczęściej spotyka się określenia polityka rozwoju klastrów (ang. *cluster development policy* – CDP), polityka oparta na klastrach (ang. *cluster-based policy* – CBP) i polityka rozwoju oparta na klastrach (ang. *cluster-based development policy* – CBDP). Wszystkie one zazwyczaj świadomie zawężają CP do określonego typu interwencji. Redukcja ta jest przeważnie efektem namysłu nad przeszłymi interwencjami i wyodrębnieniem w ich ramach jednego lub więcej wymiarów. Z tego powodu na ogół pojawiają się one wtórnie. Np. Citkowski (2020) w ramach domeny CP wyodrębnia CDP, które określa jako podejście podmiotowe i CBDP, w którym widzi dominację aspektów funkcjonalnych. Odnotowuje się także szereg przypadków, w których wprowadzone tu cztery terminy są używane zamiennie, bez semantycznego rygору i definicyjnej refleksji.

⁸⁴ W podrozdziale 4.3. [Integracja koncepcji klastra do rozważań nad terytorialnymi politykami rozwoju.](#)

4.5.2. Polityka klastrowa (CP)

Zachowując chronologię wprowadzonego powyżej rozróżnienia czterech terminów, ich przegląd należy rozpocząć od polityki klastrowej. CP może być rozumiana jako „połączenie zabiegów wspierających platformy [instytucjonalny wymiar grona – TK] do planowania i wdrażania wspólnych działań ze wsparciem takich wspólnych działań bezpośrednio” (Ketels, Protsiv 2016, s. 26). Ujęcie to łączy podejście podmiotowe z funkcjonalnym, co jednak nie jest regułą. Przykładowo, CP może być rozumiana jako „szereg działań i instrumentów ukierunkowanych na wspieranie rozwoju określonego skupiska firm i instytucji” (Dzierżanowski 2011, s. 7), co szereguje ją jako interwencję o charakterze bardziej podmiotowym. Podobny charakter ma definicja Komisji Europejskiej, dla której „polityka klastrowa jest wyrazem politycznej woli, zmanifestowanym zestawem konkretnych interwencji władz, ukierunkowanych na wzmocnienie klastrów istniejących lub powstanie nowych” (KE 2016, s. 11) oraz rozumienie przyjęte przez Jamesa Wilsona i Anastasię Konstantynową: „wszystkie działania rządowe we współpracy z innymi instytucjami publicznymi i prywatnymi, które mają na celu tworzenie i/lub rozwój klastrów oraz wzmacnianie ich efektywności” (Wilson, Konstantynova 2014, s. 8). Zawężanie interwencji CP do samych gron jest też interpretacją wynikającą z innej – od przywołanej powyżej – definicji Ketelsa, pochodzącej z jego wcześniejszych badań: „wszystkie wysiłki rządowe [różnych poziomów administracji terytorialnej], samodzielnie lub we współpracy z firmami, uniwersytetami i innymi podmiotami, skierowane do klastrów w celu rozwijania ich konkurencyjności” (Ketels 2009, 19–20). Wyklucza ona interwencje, które mogą wesprzeć klastry mimochodem lub wykorzystać grona (z korzyściami lub bez korzyści dla nich) do rozwoju danej administracyjnej jednostki przestrzennej. W swojej istocie zbliża się wyraźnie do rozumianej dosłownie, na poziomie leksykalnym, CDP. Z kolei rozumienie pod szyldem CP „ogółu działań publicznych szczebla krajowego i regionalnego służących rozwojowi kooperacji pomiędzy różnymi podmiotami (przedsiębiorstwa, IOB, uczelnie wyższe, i inne) skupionymi w klastrach” (Choińska i in. 2020, s. 4) wydaje się na tyle ogólne, że wymyka się rozpatrywaniu tu podziałowi, choć w swojej rozciągłości nie wyklucza żadnego z podejść. To szerokie rozumienie jest charakterystyczne dla CP, która semantycznie jest najbardziej pojemnym, spośród wyróżnionych, terminów. Wyraźnie otwierającą definicję CP proponują np. Wilson i Konstantynova, zaliczając do niej „wszystkie publiczne środki obliczone na wsparcie i rozwój klastrów” (Wilson i Konstantynova 2014, s. 7).

4.5.3. Polityka rozwoju klastrów (CDP)

Polityka rozwoju klastrów jest terminem semantycznie węższym od CP, wskazującym, że celem interwencji są grona i ich rozwój. W tym podejściu wzrost klastrów jest przyjmowany jako wartość sama w sobie, a implikowany nim rozwój (gospodarczy, społeczny)

w szerszym terytorialnym wymiarze jest drugoplanową, możliwą konsekwencją podejmowanej interwencji. Citkowski rozumie CDP jako „wszelkie działania władz publicznych (szczebla krajowego i/lub szczebla regionalnego), podejmowane samodzielnie lub przy współpracy z powołanymi do tego instytucjami lub innymi podmiotami, które służą powstawaniu i rozwojowi klastrów” (Citkowski 2014, s. 107), przy czym świadomie, w imię płynności opisu, stosuje ten termin zamiennie z CP. Dodatkowo, samo wyodrębnienie terminu CDP wywodzi z pracy Ketelsa, który, mimo że w definicji „ogół działań władz, samodzielnych lub we współpracy z firmami, uczelniami i innymi podmiotami, skierowanych do klastrów w celu rozwijania ich konkurencyjności” (Ketels 2009, s. 19–20) rzeczywiście wskazuje bezpośrednio na rozwój gron, czym potwierdza podejście CDP, jako definiendum stawia CP. Przywołane powyżej literaturowe definicje CP pokazują, że sytuacja ta nie jest odosobniona. Wyodrębnienie Citkowskiego jest zatem propozycją utrwalenia określonego, lecz niewyartykułowanego dotychczas porządku definicyjnego. Badacz proponuje cztery możliwe płaszczyzny CDP: 1) rozwoju współpracy, 2) rozwoju zasobów ludzkich, 3) wzrostu innowacyjności oraz 4) wsparcia ekspansji i internacjonalizacji. Wywodzi je z autorskiej delimitacji wymiarów rozwoju klastrów, dla których, w wyniku szeroko zakrojonego przeglądu programów klastrowych wysokoprzemysłowych gospodarek, znajduje rzeczywiste mechanizmy wsparcia (Citkowski 2014). Co prawda, w literaturze polityk klastrowych identyfikuje się odrębne użycia sformułowań CDP, nie są one jednak definiowane (Raines 2001b; Beddig 2008; Figal Garone i in. 2015; Aboal i in. 2020). Ich przegląd pozwala orzec, że są stosowane jako synonimy dla CP, nie zaś jako rezultat przeprowadzonego intencjonalnie terminologicznego wyodrębnienia. Świadome użycie CDP można natomiast odnotować w dokumencie strategicznym dotyczącym polskiej polityki klastrowej, w którym ten rodzaj interwencji jest jedną z dwóch osi (obok CBDP) proponowanego modelu CP (Choińska i in. 2020). Jeszcze inny przypadek stanowi praca Lis (2010), w której autorka używa sformułowania CDP, jej rozważania dotyczą identyfikowanego z tym terminem wsparcia podmiotowego, jednocześnie jednak określa taką interwencję anglojęzycznym terminem CBP.

4.5.4. Polityka oparta na klastrach (CBP)

Polityka oparta na klastrach jest rozumiana przez Brodzickiego jako „zespół działań i instrumentów wykorzystywanych przez władze różnych szczebli dla podnoszenia poziomu konkurencyjności gospodarki poprzez stymulowanie rozwoju istniejących bądź tworzenie nowych systemów klastrowych przede wszystkim na szczeblu regionalnym” (Brodzicki i in. 2004, s. 16). Funkcjonalny segment tej definicji, wynikający z ustawienia gron w roli narzędzi rozwoju gospodarczego, jest wyraźny. Można jednak wyodrębnić także jej podmiotowy, kracjonistyczny komponent, który ujawnia się w zaproponowanym przez autorów komentarzu o zaliczeniu do CBP także działań

interwencjonistycznych, polegających na ogólnym wdrażaniu klastrów. Przywołana definicja utrwaliła się w polskim piśmiennictwie. W swoich rozważaniach oparli się na niej m.in. Michał Adam Leśniewski (2012), Dominika Walec (2012), Agnieszka Wicher-Baluta (2012), Małgorzata Kwietniewska-Sobstyl (2012), Katarzyna Kładź-Postolska (2019) oraz Borkowska-Niszczota (2019). Ostatnia, jako jedyna z wymienionych, przykłada do CBP punkt odniesienia w postaci CP. Uważa bowiem CBP za pojęcie szersze, „wpływające na tworzenie podstawowych warunków do powstawania klastrów, jednocześnie wykorzystujące strukturę klastra jako narzędzie do procesu poprawy konkurencyjności całego systemu gospodarczego, w którym został on zlokalizowany” (Borkowska-Niszczota 2019, s. 109). Takim rozróżnieniem sprowadza – choć w sposób niewyartykułowany – CP do opisanego w poprzednim akapicie rozumienia CDP. Przywołana wyżej Kładź-Postolska posługuje się definiensem opracowanym przez Brodzickiego i in., ale jako definiendum podaje CDP. Pojęcie CBP wykorzystuje też Kaźmierska. Definiuje ją jako „odejście przez organy władzy regionalnej od tradycyjnego bezpośredniego, czy też – mówiąc wprost – ręcznego sterowania lokalną gospodarką na rzecz działań pośrednich i stymulujących rozwój klasteringu” (Kaźmierska 2017, s. 129). Określa przy tym CBP jako „klasyczne podejście do polityki klastrowej” (Kaźmierska 2017, s. 134), wskazując tym samym na jej podrzędność zakresową względem CP. W literaturze anglojęzycznej sformułowanie CBP spopularyzowała OECD. Po raz pierwszy terminu tego użyli Theo Roelandt i den Pim Hertog (1998). Rok później był on używany już przez wielu autorów opracowania zbiorowego OECD wydanego pt. *Boosting innovation. The cluster approach* (1999). W publikacjach tych CBP nie była, co prawda, definiowana, natomiast została scharakteryzowana poprzez szereg cech interwencji, które do CBP zostały zaliczone. Większość z nich polega na tworzeniu ramowych warunków rozwoju (np. zapewnianie platform do tworzenia partnerstw, działania brokeringowe, sprzyjające tryby zamówień publicznych, zapewnianie strategicznej wiedzy) (por. Roelandt, den Hertog 1998, s. 41). Z perspektywy celu CBP dąży do likwidacji niedoskonałości systemów innowacji poprzez prowadzenie działań na rzecz ich sprawnego funkcjonowania. W optyce CBP grona są traktowane jako systemy innowacji w mniejszej skali (Roelandt, den Hertog 1999), co czyni z niej skrajnie funkcjonalne podejście. Pojęciem CBP posługuje się też Porter. Nie tylko przedstawia jej rozumienie, ale też wykazuje jej przewagę nad CP, sugerując, że jest znaczeniowo szersza. Jak twierdzi „polityka klastrowa nie oznacza dużych inwestycji kapitałowych ani programów wsparcia na dużą skalę. Natomiast myślenie w kategoriach polityki opartej na klastrach koncentruje się na poprawie skuteczności istniejących polityk publicznych w dokonywaniu lepszych wyborów politycznych, angażowaniu sektora prywatnego w inicjatywy publiczno-prywatne oraz sprawianiu, że istniejące programy rozwoju gospodarczego są znacznie bardziej skuteczne” (Porter 2007, s. 6). CBP powinna być, zdaniem Portera, realizowana z uwzględnieniem następujących pryncypiów: 1) wystrzegać się działań na

rzecz konkretnych branż, 2) integrować różne polityki gospodarcze, 3) uczynić klastry centralnym punktem organizowania wsparcia z wykorzystaniem programów gospodarczych, 4) stosować klastering jako kryterium ułatwiające dostęp do wsparcia zbiorowych inwestycji prywatnych (Porter 2007).

4.5.5. Polityka rozwoju oparta na klastrach (CBDP) i pochodne

Polityka rozwoju oparta na klastrach jest terminem precyzującym to, co w CBP zostaje w domyśle, tzn. że wykorzystanie gron jako mechanizmu organizowania polityki oznacza oparcie na nich działań rozwojowych terytorium, którego polityka ta dotyczy. W polskiej literaturze, sformułowaniu CBDP jako pierwszy posługują się Brodzicki i Szultka. Używają go jednak zamiennie z CBP, a w charakterystyce powołują się na źródła, w których dla działań wpisujących się w klastrowe podejście używa się sformułowań CP i CBP. Mimo tej terminologicznej niekonsekwencji, kontekst pozwala przywołać za autorami, że zasadniczym celem CBDP „powinno być trwałe podniesienie poziomu konkurencyjności lokalnej, regionalnej i narodowej gospodarki” (Brodzicki i Szultka 2002, s. 6). Także w optyce funkcjonalnej CBDP definiuje Citkowski, widząc w niej „działania wykorzystujące klastry jako instrumenty realizacji określonych zadań publicznych, w zakresie polityk kształcenia, rynku pracy czy innowacyjności” (Citkowski 2020, s. 96). Swoje rozumienie CBDP proponuje też Maciej Dzierżanowski, wyróżniając ją jako najszersze ujęcie CP. W jego przekonaniu CBDP obejmuje „wiele różnych polityk i instrumentów, które w sposób skoordynowany wspierają rozwój klastrów. Jej ważnym elementem jest, m.in. oddziaływanie na specyficzne warunki ramowe istotne dla rozwoju danego klastra” (Dzierżanowski 2011, s. 7). Tym, co odróżnia ją od CDP jest fakt, że niezależnie od tego, czy *en passant* wsparte zostanie samo grono lub jego koordynator, interwencja ma przede wszystkim charakter przedmiotowy, co znaczy, że kierowana jest na projekty realizowane przez klastry i ich konsorcja. CBDP jest w kluczowym, krajowym, obowiązującym dokumencie strategicznym kreślącym i argumentującym polskie podejście klastrowe wskazana jako pożądaný model rozwoju (Choińska-Jackiewicz i in. 2020). Termin jest jednak definiowany przez przywołane w poprzednim akapicie definiendum CBP, co wskazuje na bliskość znaczeń, prowadzącą do zacierania granic między nimi. W piśmiennictwie anglojęzycznym formułą CBDP operują m.in. Edward Murray (1999) oraz Harold Wolman i Diana Hincapie (2015).

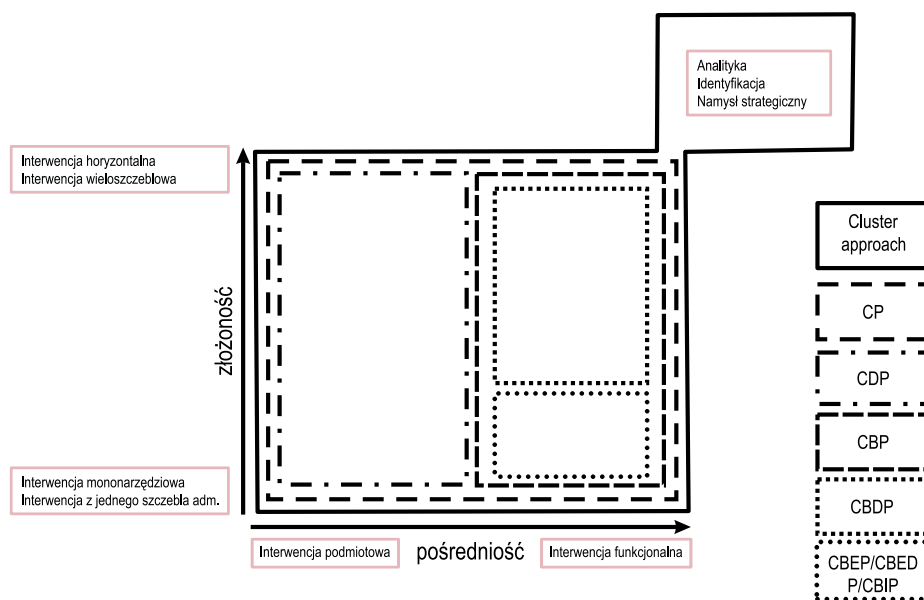
Formuła leksykalna komunikująca opieranie (ang. *to base*) polityk na modelu klastra okazała się atrakcyjna także dla opisu bardziej specyficznych, niż ogólnie rozumiany rozwój, pożądaných obszarów wzrostu. Wykształciły się bowiem takie terminy jak polityka gospodarcza oparta na klastrach, polityka rozwoju gospodarczego oparta na klastrach czy polityka innowacyjności oparta na klastrach (*cluster-based economic/economic development/innovation policy* – CBEP/CBEDP/CBIP) (por. Felbinger, Robey 2001; Porter 2007; Wolman, Hincapie 2015; Weresa i in. 2017; Al-Saleh 2018; Galvin 2019).

Terminem CBEP posługiwał się m.in. Ketels (2009), wg którego interwencja taka nadbudowuje CP, w jej podmiotowym rozumieniu, o działania dążące do likwidacji barier powstawania gron oraz wysiłki wzmacniające konkurencyjność klastrów poprzez opieranie interwencji rozwojowych na ich potencjale. Przegląd pozostałych zastosowań terminów CBEP i CBIP pozwala zakwalifikować je bądź jako intencjonalne zawężenia CPDP, bądź też jako efekty funkcjonalnych zamienników językowych.

Wykazane brak konsekwencji w stosowaniu terminów, stosowanie ich odtworzeniowo, bez namysłu nad definiensem oraz brak ich rozłączności, utrudniają zachowanie dyscypliny przy dalszym charakteryzowaniu omawianego zjawiska. Racjonalizacyjnie przyjmuje się zatem, że w dalszej części niniejszego rozdziału, wszędzie gdzie będzie mowa o polityce klastrowej, autor będzie miał na myśli dowolną konfigurację wyróżników wszystkich scharakteryzowanych powyżej ujęć. Taki zapis będzie jednocześnie sugerował, że, w danym fragmencie opisu, szczegółowe rozróżnienie nie jest istotne, lub jest niemożliwe do przeprowadzenia. Użycie któregoś z akronimów, wprowadzonych w niniejszym podrozdziale, będzie oznaczało intencjonalne odwołanie się do konkretnego ujęcia. Definicja polityki klastrowej przyjęta na potrzeby prowadzonych w niniejszej pracy badań została przedstawiona w części wieńczącej bieżący rozdział, w podrozdziale 4.10. **Podsumowanie**. Propozycję uchwycenia wzajemnych zależności między przedstawionymi w bieżącym podrozdziale terminami przedstawiono na rycinie 7.

4.6. Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne

Wspominana wcześniej popularność podejścia klastrowego (ang. *cluster approach*) i niemal powszechne w ostatnim ćwierćwieczu, w wysokorozwiniętych gospodarkach, wysiłki na rzecz jego adaptacji zaowocowały przepastnym katalogiem odmiennych, dostrojonych do terytorialnych uwarunkowań i wyzwań, interwencji prorozwojowych nawiązujących do – lub wręcz czerpiących z – modelu grona. Zróznicowanie to wydaje się naturalne, gdyż „z punktu widzenia rosnącej konkurencyjności, innowacyjności i umiędzynarodowienia regionalnych gospodarek, celowe jest stosowanie modeli polityki klastrowej dostosowanych do ich aktualnego stanu oraz struktury ogólnej populacji regionalnych gron” (Citkowski 2020, s. 102). Detaliczne i kompleksowe prześledzenie dynamiki narzędzi adaptowanych przez praktyków rozwoju na potrzeby prowadzenia polityk klastrowych – w najszerszym rozumieniu tego terminu – jawi się jako aktualne, choć osobne wyzwanie badawcze. Tymczasem w świetle dostępnej literatury przedmiotu można zaobserwować przesunięcie pierwszoplanowych akcentów w debacie nad politykami klastrowymi. Niewątpliwie odzwierciedlają one na poziomie meta ewolucję samych polityk (ryc. 7). Głównymi osiami tego przesunięcia wydają się być:

Ryc. 7. Typy interwencji publicznych opartych na koncepcji klastra na osi ich złożoności i pośredniości

Uwaga: skróty typów interwencji zgodnie z rozwinięciem wprowadzonym w podrozdziale 4.5. [Polityka klastrowa jako kategoria opisu](#).

Źródło: opracowanie własne.

1) poziom pośredniości interwencji (z początku kierowane na powstawanie lub podmiotowe wsparcie istniejących gron, z czasem polityki przenoszą na klastry odpowiedzialność za realizację zadań publicznych) i 2) jej złożoności (z prostych narzędzi wsparcia, np. dofinansowania biura, koordynowanych z jednego poziomu administracji terytorialnej, katalog polityk rozrasta się ku wielu dostępnym gronom mechanizmów, przynależnych różnym wymiarom polityk). Samo przesunięcie dokonuje się natomiast wraz z rosnącą sumą indywidualnych doświadczeń płynących z wdrożeń, ale też z przechodzeniem skupień przez kolejne etapy cyklu rozwoju⁸⁵ i wiążącą się z tym zmianą potencjału, jaki prezentują one w obliczu identyfikowanych przez administrację terytorialną potrzeb rozwojowych.

Wariant, w którym polityka klastrowa, w miejsce wsparcia podmiotowego, przybiera formy interwencji funkcjonalnej, a klastry wykorzystywane są jako narzędzia realizacji terytorialnych celów rozwojowych, określane jest zazwyczaj mianem polityki rozwoju

⁸⁵ Cykle rozwoju klastrów, określane też jako cykle ich życia, analizują szczegółowo m.in. Menzel i Fornahl (2010), Brenner i Schlump (2011) oraz Kładź-Postolska (2013).

opartej o klastry⁸⁶. Na osi pośredniości interwencji jest to stadium zaawansowane. Jego odpowiednikiem na osi złożoności są realizacja polityki klastrowej w układzie zarządzania wieloszczeblowego (ang. *multi-level governance* – *MLG*) oraz traktowanie jej jako polityki horyzontalnej. *MLG* w odniesieniu do polityki klastrowej oznacza, że jest ona elementem interwencji na różnych poziomach administracji terytorialnej, z których każdy posiada odmienne kompetencje. O powodzeniu tak złożonej polityki decyduje przede wszystkim należyta koordynacja pionowa (Kaiser, Prange 2004; Kowalski 2013). Polityka klastrowa jako koncept horyzontalny oznacza, z kolei, że przenika ona szereg innych polityk poziomych (np. regionalnych, przemysłowych, innowacyjności). Umiejętne rozkładanie jej akcentów, mimo nieposiadania własnej, wyodrębnionej agendy, umożliwia osiągnięcie efektu synergii (Porter, 2008; Weresa i in. 2017).

W optyce dwóch wprowadzonych osi, podejścia daleko pośrednie i wysoce złożone reprezentowane są współcześnie przez politykę klastrową Unii Europejskiej, istotną z punktu widzenia prowadzonych w tej pracy rozważań. Zasada się ona na silnie funkcjonalnym podejściu do gron i ujęciu horyzontalnym. KE rozumie politykę klastrową jako narzędzie dla regionalnych i krajowych strategii przemysłowych, rozwoju regionalnego, umiędzynarodowienia, przedsiębiorczości, ale przede wszystkim dla strategii innowacyjności. Postuluje się promowanie i upowszechnianie gron opartych na łańcuchach wartości⁸⁷ budowanych przekrojowo względem sektorów gospodarki. Oczekuje się ponadto, że polityka klastrowa będzie prowadzić do wsparcia młodej przedsiębiorczości i rozwoju inteligentnych specjalizacji. W wymiarze podmiotowym stawia się na doskonałość zarządczą, mającą uprawdopodobnić realizację tych celów. „Polityka klastrowa UE powinna funkcjonować jako rodzaj jednoczącego katalizatora dla polityk regionalnych i innowacji, poprzez uwzględnienie łańcuchów wartości UE i odpowiednie pozycjonowanie w globalnych łańcuchach wartości. Polityka klastrowa zapewniać powinna wsparcie MŚP, w tym przedsiębiorstwom typu *start-up* i *scale-up*. Ponadto służyć powinna realizacji strategii inteligentnych specjalizacji i promowaniu współpracy w różnych regionach, krajach i sektorach” (KE 2018, s. 2). Europejska polityka klastrowa ma ponadto dążyć do stawiania gronom oczekiwań dotyczących kluczowych wyzwań rozwojowych. Aktywność klastrów powinna być pożytkowana na przewodzenie transformacji energetycznej (ang. *green transition*), przyspieszanie transformacji cyfrowej (ang. *digital transition*) i budowanie rezyliencji, pozwalającej gospodarkom i społeczeństwom łatwiej przechodzić przez rozwojowe kryzysy (KE 2021, s. 6–8).

⁸⁶ Patrzyć: przegląd definicji polityk klastrowych w podrozdziale 4.5. [Polityka klastrowa jako kategoria opisu](#).

⁸⁷ Więcej na temat łańcuchów wartości w kontekście regionalnych polityk rozwojowych, patrz: Szklarczyk (2021).

W ujęciu bardziej specyficznym, krajowym, także dostrzegalny jest ruch w kierunku interwencji pośredniej. Jak wynika z obowiązującego, kluczowego dokumentu strategicznego prezentującego założenia polskiej polityki klastrowej: „Główne wsparcie dotychczas było ukierunkowane na wsparcie koordynatorów i podmiotów współtworzących klastry (podejście podmiotowe). (...) można równolegle realizować politykę, w której klastry będą stanowiły instrument rozwoju regionu/kraju. Klaster przestanie być tylko podmiotem wsparcia, lecz stanie się instrumentem do realizacji zadań publicznych (podejście funkcjonalne)” (Choińska-Jackiewicz i in. 2020, s. 38). Oczekuje się przy tym interwencji złożonej, zarządzanej wieloszczeblowo. „Nowoczesna polityka klastrowa powinna (...) dopuszczać możliwość wsparcia klastrów na danym szczeblu w zależności od aktualnych uwarunkowań gospodarczych oraz możliwości finansowych i organizacyjnych danego szczebla polityki klastrowej”. (Choińska-Jackiewicz i in. 2020, s. 39). Złożoność manifestuje się także w oczekiwaniu interwencji długookresowej, opartej na przeglądach i aktualizacjach odpowiadających na zwroty w krajowym, wspólnotowym i ponadeuropejskim otoczeniu. Dynamikę akcentów dominujących w polskiej polityce klastrowej próbują uchwycić Dominika Kuberska i Marta Mackiewicz (2022). Zidentyfikowane w ostatnich kilkunastu latach krajowe podejścia zestawiają w cykl życia składający się z czterech etapów: powstania, wzrostu, podupadania i odrodzenia. Ostatni z nich, którego początek łączony jest z eksperckimi pracami i publikacją przywoływanego krajowego dokumentu strategicznego, jest charakteryzowany przez podejście polityki opartej na klastrach (w wariancie CBEP), przy jednoczesnym utrzymaniu wsparcia podmiotowego z poziomu interwencji regionalnej.

4.7. Strategiczne ramy polityki klastrowej w Polsce

4.7.1. Kontekst europejski

Początki namysłu strategicznego Komisji Europejskiej nad korzyściami z odwoływania się do modelu klastra w prowadzeniu polityk terytorialnych przypadły na pierwsze lata XXI wieku⁸⁸, choć, jak pisze Olejniczak, „w instytucjach Unii Europejskiej rozwijanie innowacji i potencjału regionalnego poprzez wspieranie gron już od połowy lat dziewięćdziesiątych znalazło swoje zastosowanie w licznych studiach i programach”

⁸⁸ Przełożenie tego namysłu na poziom oficjalnych dokumentów politycznych zostało wprowadzone w podrozdziale 4.3. *Integracja koncepcji klastra do rozważań nad terytorialnymi politykami rozwoju*. Bieżący podrozdział jest w dużym stopniu komplementarny do przywołanego podrozdziału. Zdecydowano się go wyróżnić ze względu na nieco odmienną perspektywę. Podczas gdy w 4.3.1. zagadnieniu przyglądnięto się przez pryzmat literatury przeważnie naukowej, głównie w ujęciu dynamicznym, tutaj skupiono się na obowiązujących lub relatywnie niedawno zdezaktualizowanych inicjatywach i dokumentach politycznych.

(Olejniczak 2003, s. 70). Badacz wymienia wiele, prowadzonych na przełomie wieków przez KE lub rozwijanych pod wpływem impulsu od tego organu, inicjatyw polegających na wymianie doświadczeń, upowszechnianiu wiedzy o klastrach i ich identyfikacji, a także bezpośrednim wsparciu. W wymiarze przenikania idei do głównego nurtu polityk, formowania ich założeń i przekładania się na dokumenty strategiczne, węzłowy jest jednak⁸⁹ przywołany wcześniej komunikat (KE 2008b), w którym Komisja apeluje: „państwa członkowskie wzywa się do dalszego integrowania polityki klastrowej z ich krajowymi programami reform w ramach partnerstwa na rzecz wzrostu i zatrudnienia oraz do składania corocznych sprawozdań ze swoich osiągnięć. Pomaga to decydom dalej opracowywać skuteczną politykę klastrową na poziomie krajowym i regionalnym oraz zachęcać do dzielenia się wiedzą i dobrymi praktykami w całej UE” (KE 2008b, s. 6). Za pośrednictwem tego dokumentu postuluje się rozwijanie i udoskonalanie europejskiego centrum monitorowania klastrów (The European Cluster Observatory), utworzenie europejskiej grupy ds. polityki klastrowej (European Cluster Policy Group), uruchomienie europejskiej inicjatywy pilotażowej na rzecz doskonałości organizacji klastrów (European Pilot Initiative for Excellence of Cluster Organisations) oraz wykorzystywanie doświadczeń z międzynarodowej współpracy klastrów za pośrednictwem nowotworzonej sieci Enterprise Europe Network. Rozwiązania te wychodzą naprzeciw wyzwaniom dla europejskiej polityki klastrowej, które zostały zidentyfikowane w efekcie prac przywołanej wcześniej działającej od 2006 roku inicjatywy eksperckiej Europe INNOVA (KE 2008c).

Zaproponowane narzędzia polityk klastrowych – w ich najszerszym rozumieniu – były w kolejnych latach wykorzystywane. Niektóre z nich funkcjonują do dziś. Wspomniane obserwatorium założono w 2006 roku, na wzór amerykańskiego odpowiednika⁹⁰ jako efekt inicjatywy Europe INNOVA. Dane z prowadzonego tam „mapowania klastrów po raz pierwszy dały spójny obraz geografii ekonomicznej klastrów w Europie. Był to ważny krok naprzód dla badań klastrów i polityki klastrowej” (Sölvell i in. 2009, s. 20). W 2012 roku obserwatorium podzieliło się na dwa, bazujące na dotychczasowym dorobku. Jedno z nich działa przy Stockholm School of Economics pod nazwą Cluster Observatory, a drugie przy KE pod nazwą European Observatory for Clusters and Industrial Change. Pierwsze pełni funkcję platformy dostępu do danych i analiz klastrowych. Oferuje też edukację w zakresie zarządzania gromami i opartymi o nie

⁸⁹ W przywołanym tu dokumencie KE stwierdza m.in. że „choć ogólny rozwój polityki klastrowej znajduje się wciąż we wczesnej fazie w UE, to jednak nabiera rozpędu” (KE 2008b, s. 3). Lindqvist i in. (2013) odnotowują, że równoległe wykształciła się „pierwsza faza” europejskiej polityki klastrowej (s. 47). Wilson i Konstantynova (2014) twierdzą, że od połowy pierwszej dekady XXI wieku polityka klastrowa zaczęła wchodzić do głównego nurtu rozwojowego regionów i państw.

⁹⁰ Patrz: <https://clustermapping.us/> [dostęp: wrzesień, 2021 r.].

politykami⁹¹. Drugie zapewnia wsparcie polityczne dla istniejących lub powstających klastrów na poziomie krajowym i regionalnym. Opracowuje też koncepcje i założenia nowoczesnej polityki klastrowej, która promuje regionalne zmiany strukturalne i rozwój powstających gałęzi przemysłu⁹².

Przywołana grupa ds. polityki klastrowej działała w latach 2009–2010 jako ciało doradcze dla KE i państw członkowskich w zakresie wspierania rozwoju światowej klasy klastrów w Unii⁹³. Skupiała się m.in. na identyfikowaniu wyzwań dla polityk klastrowych, szukaniu możliwości przekładania założeń strategicznych dotyczących gron na realne instrumenty ich wsparcia oraz ocenie trendów w zakresie rozwoju klastrów. Jako jej następczynię można traktować nieformalną, powołaną w 2019 roku europejską grupę ekspertów ds. klastrów (European expert group on clusters), doradzającą Komisji oraz krajom i regionom Unii w zakresie strategicznego wykorzystania klastrów w polityce przemysłowej, współpracy międzyregionalnej i integracji MŚP w unijnych i globalnych łańcuchach wartości⁹⁴. Efektem prac grupy jest m.in. cytowany wcześniej dokument zawierający rekomendację oparcia o klastry działań rozwojowych wynikających ze współczesnych wyzwań gospodarczych takich jak transformacja energetyczna, cyfrowa i odbudowa po kryzysie (KE 2021).

Wymieniana również pilotażowa inicjatywa na rzecz doskonałości zaowocowała wykształceniem dwóch mechanizmów polityki klastrowej: europejskiego programu na rzecz doskonałości klastrów (European cluster excellence programme) oraz europejskiej inicjatywy na rzecz doskonałości klastrów (European cluster excellence initiative). Pierwszy, działający od 2014 roku, służy wzmocnieniu umiejętności zarządzania klastrami, ich strategii i wspólnych działań, poprzez analizę porównawczą, szkolenia i mentoring, a także wdrażanie nowych narzędzi do promowania strategicznej współpracy międzyregionalnej⁹⁵. Drugi uruchomiony w 2009 roku doprowadził do wypracowania metodyki porównań (ang. *benchmarking*) procesów zarządzania gronami i jakości usług dostarczanej ich członkom. Sukces w tych wymiarach jest odzwierciedlany przyznawanymi w ramach inicjatywy trzystopniowymi certyfikatami doskonałości (ang. *cluster excellence label*)⁹⁶.

⁹¹ Patrz: <https://www.hhs.se/en/research/centers/csc/> [dostęp: wrzesień 2021 r.].

⁹² Patrz: https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy/observatory/previous-results_en [dostęp: luty 2022 r.].

⁹³ Patrz: <https://wbc-rti.info/object/organisation/9102> [dostęp: luty, 2022 r.].

⁹⁴ Patrz: https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy_en#:~:text=The%20European%20expert%20group%20on,EU%20and%20global%20value%20chains [dostęp: luty 2022 r.].

⁹⁵ Patrz: https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy/european-clusters-excellence_en [dostęp: luty 2022 r.].

⁹⁶ Patrz: https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy/european-clusters-excellence_en [dostęp: luty 2022 r.].

Sieć Enterprise Europe Network od 2008 roku oferowała klastrom bezpłatne usługi w zakresie tworzenia i finansowania międzynarodowych partnerstw (Waymouth 2021). Obecnie jej usługi są wpisane w powołaną przez Komisję platformę współpracy gron (European Cluster Collaboration Platform), która funkcjonuje jako węzeł kontaktowy dla klastrow w zakresie ich mapowania i wchodzenia w projektowe sieci. W ramach platformy działa m.in. inicjatywa europejskich partnerstw klastrowych (European Cluster Partnerships) zachęcająca grona do intensyfikacji współpracy ponadregionalnej i ponadsektorowej. Inicjatywa rozwija partnerstwa w czterech wymiarach: innowacyjności, umiędzynarodowienia, doskonałości zarządczej i inteligentnych specjalizacji, a ponadto, strukturyzuje i oferuje bazę wiedzy na temat gron⁹⁷.

Najbardziej uniwersalna, ale też doniosła z racji rangi dokumentu, deklaracja Unii w zakresie polityki klastrowej drugiej dekady XXI wieku zawarta jest w komunikacie rozwijającym zamierzenia zapisane w strategii Europa 2020⁹⁸, dotyczące projektu przewodniego⁹⁹ pt. „Polityka przemysłowa w erze globalizacji...”. Stwierdza się w niej, że „polityka w zakresie regionalnych, krajowych i unijnych klastrow powinna być ukierunkowana na pokonanie istniejących nieprawidłowości w funkcjonowaniu rynku i niedoboru finansowania, a szczególnie na stworzenie pomostu między przedsiębiorstwami i instytucjami badawczymi” (KE 2010a, s. 16). Równoważne odniesienia w wymiarze rangi dokumentu, na podstawie których tworzone mogą być polityki klastrowe w Unii, znaleźć można także w komunikacie rozwijającym inne założenia strategii, powiązane z projektem przewodnim pt. „Unia innowacji” (KE 2010b).

Polityka klastrowa jest w Unii zakorzeniona instytucjonalnie, w pionie administracyjnym Komisji ds. Rynku Wewnętrznego, Przemysłu, Przedsiębiorczości i MŚP¹⁰⁰. W ciągu ostatnich lat wielokrotnie zmieniał się zakres kompetencji jednostek, którym formalnie podlegała. Były to m.in. kolejno: 1) Clusters, Social Economy and Entrepreneurship, 2) Advanced Technologies, Clusters and Social Economy, 3) Industrial Forum, Alliances, Clusters. Ich aktywność zaowocowała m.in. wydaniem przewodnika wykorzystywania formuły klastra do stymulacji rozwoju regionalnego (KE 2016). Podkreśla się w nim, że grona są narzędziem przemysłowej modernizacji oraz rozwoju małej i średniej przedsiębiorczości. Zaznacza się też synergię między formułą klastra a inteligentną specjalizacją regionalną. Tę ostatnią zależność osadza się w narracji „nowoczesnej polityki klastrowej, czyli podejścia systemowego, które łączy różne polityki, programy i instrumenty”

⁹⁷ Patrz: <https://clustercollaboration.eu/> [dostęp: luty 2022 r.].

⁹⁸ Nadrzędna strategia Unii do roku 2020. Pełna nazwa: „EUROPA 2020 Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu” (KE 2010c).

⁹⁹ Na temat projektów przewodnich Komisji Europejskiej, patrz: Zygierewicz 2011.

¹⁰⁰ Patrz: https://ec.europa.eu/growth/index_en [dostęp: luty 2022 r.].

(KE 2016, s. 11)¹⁰¹. Publikacja proponuje szereg silnie podpartych doświadczeniami europejskich państw i regionów, strategicznych i operacyjnych rozwiązań dla prowadzenia rzeczowej nowoczesnej polityki klastrowej. Przybliży też katalog instrumentów wsparcia polityk i programów klastrowych realizowanych lub wspieranych przez Komisję. Rozwiązania te są praktycznym rozwinięciem sformułowanego w komunikacie pt. „Na rzecz odrodzenia przemysłu europejskiego” (KE 2014a) założenia, że „potencjał klastrowy w zakresie tworzenia otoczenia, które sprzyja innowacjom, dla wzajemnie wspierających się grup MŚP musi być lepiej wykorzystywany jako sposób wspierania ich rozwoju” (KE 2014a, s. 18).

Europejski kontekst dla prowadzenia polityki klastrowej w Polsce tworzony jest także obok głównych przemysłów, dokumentów i działań KE. Formatywny jest w tym zakresie wkład szwedzkich ekspertów, którzy w 2003 roku zaproponowali politykom wnioski z szerokiego przeglądu sposobów organizacji i wdrożeń inicjatyw klastrowych (Sölvell i in. 2003). Przywołane wcześniej rozumienie inicjatywy klastrowej jest, co prawda, zdecydowanie węższe niż polityki klastrowej (w każdym z jej omówionych ujęć), natomiast zawarty w nim możliwy choć niekonieczny komponent starań władz pozwala włączać je w dyskurs o politykach klastrowych jako ich istotny element. Jak bowiem argumentuje KE, „inicjatywy klastrowe są jednym z głównych kanałów, za pośrednictwem których polityka klastrowa może włączać grona” (KE 2016, s. 15). Podkreślając rolę inicjatyw klastrowych dla polityk rozwoju gospodarczego i pokazując możliwe działania na ich rzecz, Sölvell i in. w rzeczywistości wzmacniają model polityki klastrowej wyodrębniony uprzednio jako CDP. Przegląd inicjatyw klastrowych został powtórzony dekadę później. Autorzy zauważają, że w międzyczasie „punkt ciężkości przesunął się z zachęcania do stosowania polityki klastrowej na podniesienie jakości polityki klastrowej w całej Europie” (Lindqvist 2013, s. 47). Ekspertyki namysł i rekomendacje w zakresie polityki klastrowej zostały udostępnione także przez środowisko wdrożeniowców. Autorzy w oparciu o zebrane doświadczenia i oczekiwania osób odpowiedzialnych za polityki klastrowe w kilku europejskich krajach zaproponowali szereg argumentów na rzecz wsparcia gron, a także przedstawili propozycje narzędzi możliwych do wykorzystania w politykach klastrowych (Christensen i in. 2012).

4.7.2. Kontekst krajowy

W przeprowadzonych na początku XXI wieku międzynarodowych przeglądach polityk klastrowych (np. Raines 2000; Hospers, Beugelsdijk 2002; Enright 2003; Olejniczak 2003; Sölvell i in. 2003) nie odnotowano przypadków z Polski. Zgodnie z ustaleniami Anny Masłoń-Oracz „przed akcesją do Unii Europejskiej koncepcja wspierania klastrowy

¹⁰¹ Więcej na temat zależności między polityką klastrową a koncepcją inteligentnych specjalizacji, patrz: [4.8. Polityka klastrowa a koncepcja inteligentnej specjalizacji](#)

lub polityki opartej na klastrach nie była w Polsce rozwinięta. Pod tym względem występowało zapóźnienie nawet w stosunku do innych krajów z regionu Europy Środkowej i Wschodniej” (Masłoń-Oracz 2014, s. 187). Zdaniem Brodzickiego i Szultki „w Polsce – zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym – brakuje kompleksowej polityki nastawionej na wspieranie i rozwój klastrów” (Brodzicki, Szultka 2002, s. 11). Olejniczak rok później dzielił się kilkoma przekrojowymi refleksjami na temat zagranicznych polityk klastrowych, sugerując jasno, że dyskusję na ich temat Polska ma przed sobą: „(...) warto o tym pamiętać, rozpoczynając debatę nad wspieraniem gron w Polsce” (Olejniczak 2003, s. 73). Elżbieta Wojnicka z zespołem, którzy w 2005 roku przygotowali dla OECD klastrowe studium przypadku Polski, skonstatowali, że ani polityka klastrowa, ani polityka oparta na klastrach w kraju nie istnieje.

Współczesna polityka klastrowa Polski jest zakorzeniona w doświadczeniach europejskich, a jej początki zbiegają się ze wstąpieniem do Unii i wiążącą się z tym dostępnością funduszy, których ukierunkowanie, m.in. na polityki klastrowe, było efektem uniwersalnych w przekroju Wspólnoty strategicznych decyzji Komisji Europejskiej¹⁰². Siła wpływu tych doświadczeń na rozwój polskiej polityki klastrowej jest znacząca, głównie ze względu na wspomniany brak własnej praktyki i rutyny w tym zakresie. Jeśli bowiem chodzi o samodzielność w jej kreowaniu, nie odnotowuje się konkretnych oczekiwań i wytycznych Komisji co do formatu i modelu. Interwencja dopuszczalna jest w ramach kontraktów szeroko określających cele i założenia krajowych programów realizowanych z wykorzystaniem środków wspólnotowych, w poszczególnych perspektywach budżetowych Unii¹⁰³. „Najważniejsze decyzje, związane z polityką rozwoju klastrów, leżą w gestii poszczególnych państw członkowskich. Komisja Europejska działa jedynie na rzecz promowania wspólnych działań, mających na celu poprawę funkcjonowania struktur klastrowych” (Pełka 2013, s. 83). Jak z perspektywy czasu ocenili Lindqvist i in. (2013) „kraje, które przystąpiły do UE po 2003 roku, często kładą większy nacisk na programy klastrowe niż starsze kraje członkowskie” (Lindqvist i in. 2013, s. 49).

Rozszerzenie Wspólnoty dokonane w 2004 roku niemal zbiegło się z powstaniem pierwszych krajowych gron, datowanych na 2003 rok (Frankowska, Myszak 2018). W krajowych dokumentach strategicznych, formuła klastra została po raz pierwszy wskazana jako pożądana w 2003 roku (Rada Ministrów). Została wówczas uwzględniona w zarysie działań planowanych do realizacji w ramach programów operacyjnych na lata 2004–2006. Dostępność określonych grantów na projekty inwestycyjne przedsiębiorstw

¹⁰² Patrz: powyższe treści niniejszego podrozdziału, wyodrębnione jako podrozdział [4.7.1. Kontekst europejski](#).

¹⁰³ Przykładem takiego kontraktu jest Umowa Partnerstwa (Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, 2020a). Rozróżnienie perspektyw budżetowych i charakterystyka właściwych im polityk klastrowych zostały przedstawione w podrozdziale [6.4.1. Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych](#).

miała być warunkowana funkcjonowaniem w formule klastra. Rok 2004 zaowocował pierwszymi rekomendacjami dla polskiej polityki klastrowej (Brodzicki i in.2004). Zostały one opracowane już w ramach projektu finansowanego z funduszy europejskich. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową (IBnGR), który był wydawcą, zbudował w toku prac nad publikacją silne zaplecze eksperckie, które angażowało się w prace nad politykami klastrowymi w następnych latach, w tym, w istotnym z punktu widzenia prowadzonych w tej pracy rozważań, województwie zachodniopomorskim.

Rekomendacje te, opracowane i wydane przez instytucję trzeciego sektora, były przez wiele lat istotnym punktem odniesienia w dyskusji o politykach klastrowych w Polsce. Dopiero rok 2012 przyniósł oficjalny rządowy dokument strategiczny pt. „Kierunki i założenia polityki klastrowej do 2020 roku. Rekomendacje grupy roboczej ds. polityki klastrowej” (Dzierżanowski 2012), w którym nakreślona została wizja rozwoju polskiej gospodarki w oparciu o klastry do roku 2020. Przewidywano wsparcie istniejących i tworzących się gron, oraz integrowanie wsparcia wokół klastrów kluczowych w skali gospodarki krajowej i regionalnych¹⁰⁴. Dokument ten formatuje interwencję. Wyróżnia bowiem kilka zasad o nadrzędnym znaczeniu dla powodzenia przyszłej polityki klastrowej, które dają się sprowadzić do dwóch pierwszoplanowych rekomendacji: koncentracji wsparcia na gronach o największym potencjale rozwoju i tworzenia specjalizacji gospodarczych oraz koordynacji wokół nich narzędzi różnych polityk rozwojowych. Podejście takie łączy elementy CDP (z uwzględnieniem potrzeb członków klastra) i CBDP. Dokument rozróżnia ponadto zadania regionalnej i krajowej polityki klastrowej. Pierwsza orientowana jest na wsparcie członków gron poprzez preferencyjny dostęp do środków oraz na podmiotowe wsparcie funkcji koordynacyjnych, z wyłączeniem umiędzynarodowienia. Druga zasadza się na wsparciu koordynatorów w wymiarze internacjonalizacji. Na obu poziomach postuluje się też interwencję funkcjonalną, a więc realizację za pośrednictwem klastrów usług publicznych. Jak ocenia Piotr Kryjom, publikacja tej strategii uważana jest „za umowny początek realizacji polityki klastrowej w Polsce jako składowej polityki rozwoju państwa” (Kryjom 2019, s. 3). Opinia ta współgra z konstatacją poczynioną rok przed powstaniem dokumentu, wedle której „polityka klastrowa w Polsce na poziomie krajowym nie jest zdefiniowana jako samodzielna polityka i stanowi zasadniczo element polityki innowacyjnej” (Dzierżanowski 2011).

W wymiarze oficjalnych dokumentów, okres między cytowaną wcześniej publikacją IBnGR a scharakteryzowaną w poprzednim akapicie strategią z 2012 roku przyniósł kilka pozycji, które budowały ramy polityki klastrowej, choć nie miały dla niej wagi strategicznej, lub, mimo strategicznej rangi, dotyczyły polityki klastrowej tylko pośrednio. Potrzeba wspierania klastrów jako pożądanej formuły realizacji przedsięwzięć

¹⁰⁴ Więcej na temat Krajowych Klastrów Kluczowych, patrz: Kwiatkowski (2018).

innowacyjnych została zauważona m.in. przez Ministerstwo Gospodarki (2006). Trzy lata później opublikowało ono projekt dokumentu pod tytułem „Kierunki i polityka rozwoju klastrów w Polsce” (2009), który jednak nie został w pełni odzwierciedlony w treści. Opracowanie ma charakter diagnostyczny a wymiar kierunkowy zaznacza się odosobnionymi, ogólnymi zaleceniami, takimi jak: „zasadne jest wprowadzanie programów wsparcia inicjatyw klastrowych (...) na poziomie centralnym” (Ministerstwo Gospodarki 2009, s. 18). Zawiera ono ponadto deklarację wsparcia klastrów, z wykorzystaniem dostępnych wówczas instrumentów (mowa jest o programach strategicznych, operacyjnych, pracach analitycznych i formułach współpracy międzynarodowej) oraz poddaje pod rozagę wprowadzenie nowych instrumentów w przyszłości. W innym dokumencie strategicznym Ministerstwo Rozwoju Regionalnego określiło wspieranie rozwoju klastrów jako nowoczesny instrument polityki regionalnej, deklarując jednocześnie, że „wsparcie będzie skierowane szczególnie do klastrów o największym potencjale konkurencyjnym – wykazujących się obecnie konkurencyjnością międzynarodową, bądź dających realną szansę na zbudowanie takiej konkurencyjności w przyszłości” (Ministerstwo Rozwoju Regionalnego 2010, s. 1481). W omawianym okresie treści, które można uznać za kontekst dla prowadzenia polityki klastrowej, nie zaś specyficzne jej przejawy, zidentyfikowano także w projekcie Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego na lata 2007–2013 (Ministerstwo Gospodarki i Pracy 2005), Narodowym Planie Rozwoju na lata 2007–2013 (Ministerstwo Gospodarki i Pracy 2005), Narodowej Strategii Spójności 2007–2011 (Ministerstwo Rozwoju Regionalnego 2007a) oraz Strategii Rozwoju Kraju 2007–2015 (Ministerstwo Rozwoju Regionalnego 2006)¹⁰⁵. Podobnie można traktować postulowane działania „rozwoju inicjatyw klastrowych oraz ich monitoringu, a także rozbudowy instrumentarium wspierania powstawania i umiędzynarodowienia działalności klastrów i powiązań sieciowych” (Rada Ministrów 2011, s. 33) zapisane w Krajowym Programie Reform na rzecz realizacji strategii Europa 2020. Są one przełożeniem na krajowy grunt opisywanych powyżej strategicznych założeń dotyczących polityki klastrowej, zawartych w projektach przewodnich pt. „Zintegrowana polityka przemysłowa w erze globalizacji...” oraz pt. „Unia innowacji”.

Przywoływaną założycielską strategię (Dzierżanowski 2012) zastąpiono dokumentem pt. „Kierunki Rozwoju Polityki Klastrowej w Polsce po 2020 roku”. Jeszcze silniej wybrzmiewa w nim potrzeba rozdziału na interwencję w modelu CDP i CBDP, przy czym konstatuje się, że podejście funkcjonalne, mimo ugruntowania w dotychczasowym dokumencie, nie zostało wdrożone. „Obecnie realizowana polityka klastrowa jest polityką rozwoju klastrów. Główne wsparcie dotychczas było ukierunkowane na

---

¹⁰⁵ Poglębiony przegląd tych oraz innych dokumentów strategicznych pod kątem odniesień do polityk klastrowych proponuje Citkowski (2014).

wsparcie koordynatorów i podmiotów współtworzących klastry (podejście podmiotowe)” (Choińska-Jackiewicz i in. 2020, s. 38). Dokument ten wyraźnie pozycjonuje przyszłą politykę klastrową jako koncept horyzontalny¹⁰⁶.

Oprócz szkół wyższych, główne zaplecze instytucji strategicznych kształtujących i prowadzących polityki klastrowe w Polsce stanowią ministerstwa gospodarcze. Na przestrzeni lat odpowiadających zakresowi czasowemu prowadzonych rozważań, czyli 2004–2020, były to kolejno Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Ministerstwo Gospodarki, Ministerstwo Rozwoju oraz Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii. Część swoich kompetencji wykonywały za pomocą podległej im Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP). Agencja ta zrealizowała wiele krajowych i międzynarodowych projektów klastrowych, w tym przedsięwzięcie „Polskie klastry i polityka klastrowa”, w ramach którego opracowano pierwszą krajową strategię w obszarze polityki klastrowej (Dzierżanowski 2012). PARP realizowała też w latach 2005–2007 pierwszy w Polsce projekt dotyczący polityki klastrowej na szczeblu krajowym pt. *Program szkoleń promujących clustering*, którego celem było przybliżenie firmom i administracji samorządowej formuły gron i wynikających z nich korzyści (Citkowski 2014). Agencja utworzyła także system wyboru Krajowych Kłastrów Kluczowych. Silne zaplecze eksperckie oferował Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową. Przez kilka lat wsparcie oferował Parlamentarny Zespół ds. Polityki Klastrowej, którego aktywność ustała po trzech posiedzeniach i organizacji trzech Kongresów Kłastrów Polskich w latach 2012–2015¹⁰⁷. Na poziomie regionalnym zapleczem takim są przeważnie urzędy marszałkowskie, choć niekiedy dzielą się one kompetencjami z podległymi sobie agencjami¹⁰⁸.

Mimo braku kompleksowej regulacji prawnej w randze ustawy odnoszącej się do systematyki prawnoustrojowej klastra (Malinowski 2011; Dzierżanowski 2011) jego rozumienie zostało wyłożone w Rozporządzeniu Ministra Gospodarki¹⁰⁹. Mowa jest w nim o możliwości wsparcia rozwoju klastra, udzielanego za pośrednictwem koordynatora, który może przyjmować określone formy prawne. W ten sposób poten-

¹⁰⁶ Ponieważ strategia dotyczy okresu nieobjętego rozważaniem, w niniejszej pracy nie będzie rozważana jako kontekst strategiczny. Wyłaniający się z jej przeglądu model polityki klastrowej został natomiast scharakteryzowany w podrozdziale 4.6. *Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne* oraz podrozdziale 4.8. *Polityka klastrowa a koncepcja inteligentnej specjalizacji*.

¹⁰⁷ Patrz: <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=ZESPOL&Zesp=213> [dostęp: luty 2022 r.].

¹⁰⁸ Wykaz instytucji stanowiących istotny kontekst dla regionalnych polityk klastrowych w czterech, adekwatnych do zakresu przestrzennego badań, regionach, znajduje się w części wynikowej pracy, w podrozdziale 6.4. *Profile regionalnych polityk klastrowych*.

¹⁰⁹ Z 2 grudnia 2006 r. w sprawie udzielania przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości pomocy finansowej niezwiązanej z programami operacyjnymi, Dz.U. 2006 nr 226 poz. 1651.

cyjna interwencja ograniczana jest do formuły CDP i gron zinstytucjonalizowanych. Odmienne rozumienia klastra zostały przedstawione w dwóch rozporządzeniach Ministra Rozwoju Regionalnego¹¹⁰. Oba umożliwiają wsparcie podmiotowe, udzielane za pośrednictwem koordynatora przedsięwzięć grupujących przedsiębiorców z określonego sektora i wspierające je instytucje. W pierwszym przypadku konfiguracja taka określana jest jako powiązanie kooperacyjne, w drugim mowa jest wprost o klastrze. Z badań Citkowskiego wynika, że ranga rozporządzeń jest dla środowiska gron niedostateczna, i że jako barierę identyfikuje ono „brak uregulowań prawnych traktujących klastry jako podmiot gospodarczy, czy też brak systemowych rozwiązań związanych z ochroną własności intelektualnej w klastrach i inicjatywach klastrowych” (Citkowski 2014, s. 433).

Rozgraniczenie zakresu interwencji możliwej do prowadzenia w ramach polityki klastrowych przez władze centralne i regionalne jest przedmiotem ustaleń w ramach tzw. linii demarkacyjnej. Prowadzone jest ono na potrzeby poszczególnych generacji programów krajowych, które, od wstąpienia Polski do Unii, pokrywają się zakresem czasowym z wieloletnimi perspektywami budżetowymi Wspólnoty. Ustalenia takie mają w dużym stopniu charakter umowny, gdyż brak prawnego zakotwiczenia pojęcia klastra oraz fakt, że zinstytucjonalizowane skupienia mogą przyjmować wiele form prawnych, sprawiają, że wykluczenie gron z interwencji na danym poziomie administracji jest trudne do przeprowadzenia. Z tego samego powodu trudne do przeprowadzenia jest celowe i precyzyjne objęcie klastrów interwencją. Próby demarkacji między poziomem centralnym i regionalnym odnoszą się przy tym przeważnie do podmiotowego wymiaru interwencji. Interwencje przedmiotowa lub funkcjonalna, w których grona są realizatorami zadań publicznych lub partnerami w projektach sprzyjających różnym programom publicznym, pozostają, do pewnego stopnia, poza kontrolą administracji publicznej, a ich oczekiwanie jest wyrażane głównie na poziomie woli politycznej i determinacji do poszukiwania rozwiązań poza schematami dostępnymi w ramach programów zapośredniczających fundusze strukturalne. Dla prowadzonych w niniejszej pracy rozważań, istotny jest fakt, że demarkacja jest kwestią bilateralnych lub multilateralnych uzgodnień pomiędzy właściwym ministerstwem a regionem lub regionami.

---

¹¹⁰ Z dnia 7 kwietnia 2008 r. w sprawie Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego z dnia 7 kwietnia 2008 r. w sprawie udzielania przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości pomocy finansowej w ramach Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, 2007–2013, Dz.U. 2008 nr 68 poz. 414, oraz z dnia 1 kwietnia 2009 r. w sprawie udzielania przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości pomocy finansowej na promocję gospodarczą Polski Wschodniej, stworzenie sieci współpracy centrów obsługi inwestora, tworzenie i rozwój klastrów, tworzenie polityki rozwoju regionalnego w ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013, Dz.U. 2009 nr 61 poz. 503.

Polityki klastrowe czterech regionów będących terenem badań zostały w przekroju dokumentów strategicznych szczegółowo scharakteryzowane w części wynikowej pracy, w podrozdziale 6.4. **Profile regionalnych polityk klastrowych**. Charakterystyka ta obejmuje też wymiar operacyjny, wyszczególnia regionalne schematy interwencji i zawiera opisy wdrażanych projektów. Z punktu widzenia zakresu przedmiotowego prowadzonych badań, operacyjny wymiar interwencji na poziomie krajowym jest kwestią drugorzędną, choć jego komplementarność w stosunku do interwencji regionalnej jest okolicznością, którą warto mieć na uwadze. Polska literatura obfituje w tym zakresie w wiele skrupulatnych przeglądów (por. Pander, Stawicki 2008; Tamowicz, Brodzicki 2009; Lis 2010; Dzierżanowski 2011; Dzierżanowski i in. 2011; Spychała 2012; Kowalski 2013; Citkowski 2014; Fabińska 2015; Bucka 2017; Frankowska, Myszak 2018; Kładź-Postolska 2019; Choińska-Jackiewicz i in. 2020).

4.8. Polityka klastrowa a koncepcja inteligentnej specjalizacji

Koncepcję inteligentnej specjalizacji zapisano w projekcie przewodnim pt. „Unia Innowacji” (KE 2010b) i od tamtego czasu jest konsekwentnie rozwijana w obszarze polityki spójności Unii Europejskiej. Podobnie jak w przypadku nowoczesnej polityki klastrowej, aspirującej do systemowości¹¹¹ pozwalającej łączyć różne polityki, programy i instrumenty, inteligentna specjalizacja (dalej: IS) jest próbą odpowiedzi na wyzwanie koncentracji interwencji na określonych zasobach. W przypadku IS większy nacisk kładziony jest na wymiar badań, rozwoju i innowacji, który w istocie konstytuuje „inteligentność”. Jak zauważa Kwiatkowski „koncentracja jest istotą *idée fixe* Komisji Europejskiej, czyli tzw. inteligentnej specjalizacji – strategii określenia priorytetów gospodarczych w obszarze B+R+I oraz skupienia inwestycji na obszarach zapewniających zwiększenie wartości dodanej gospodarki i jej konkurencyjności na rynkach zagranicznych” (Kwiatkowski 2018, s. 109).

„Koncepcja inteligentnej specjalizacji i klastrów są do siebie podobne, jednak na inne aspekty jest w nich położony nacisk. Klastry (...) nie powinny być utożsamiane z koncepcją inteligentnej specjalizacji. Inteligentna specjalizacja jest szerszą strategią dążącą do transformacji gospodarki lokalnej. Klastry mogą przybliżyć się do inteligentnej specjalizacji tylko wtedy, kiedy stymulują rozwój nowego sektora i nowej wiedzy” (Masłoń-Oracz 2014, s. 191-192). Podobieństwa między gronami a IS dotyczą: **1)** istoty mechanizmu (w myśl obu modeli produktywność i innowacyjność mają kluczowe znaczenie dla trwałego wzrostu), **2)** faktu, że istnieje wiele uwarunkowań rzeczowej produktywności

¹¹¹ Patrz: oś złożoności na [ryc. 7](#), wraz z opisem.

i innowacyjności oraz 3) dużego znaczenia bliskości i lokalnych efektów zewnętrznych oraz kontekstu lokalizacyjnego (KE 2013)¹¹².

W perspektywie polityki klastrowej grona są instrumentem pozwalającym rozwijać IS w skali regionalnej i krajowej (KE 2014a, 2017). Kładź-Postolska twierdzi, że na gruncie polskim polityka rozwoju klastrów jest narzędziem koncepcji IS (Kładź-Postolska 2019). Od administracji publicznej oczekuje się używania klastrów jako czynnika zachęcającego do stosowania podejścia IS. Komisja Europejska deklaruje wręcz, że „polityka klastrowa i strategia inteligentnych specjalizacji są kluczowe dla realizacji strategii Unii na rzecz wzrostu, ponieważ pomagają uwzględnić tematyczny i przestrzenny kontekst w celu pobudzenia zatrudnienia, wzrostu i inwestycji MŚP” (KE 2016, s. 5). Immanentna dla modelu klastra sektorowa specjalizacja (KE, 2008c) jest bazą do rozwijania charakterystyk IS. Oczekuje się, że koncepcje sprzęgną się zwrotnie. Komisja zachęca państwa członkowskie do „wspierania «inteligentnej specjalizacji» dzięki polityce regionalnej UE w celu rozwoju klastrów i lepszych osiągnięć regionów w zakresie innowacji” (KE 2010b, s. 17). Wojciech Dziemianowicz i Klaudia Peszat przewidują, że klastry mogą okazać się beneficjentem unijnych środków przeznaczonych na rozwój inteligentnych specjalizacji. Zastrzegają przy tym, że w regionach peryferyjnych (rozumianych jako słabo rozwinięte) „dyfuzja oczekiwanych pozytywnych efektów innowacji będzie ograniczana przede wszystkim przez niski kapitał społeczny” (Dziemianowicz, Peszat 2016, s. 289).

Zalety z korzystania z modelu klastra przy wdrażaniu koncepcji inteligentnych specjalizacji kategoryzuje Kowalski (2013). Wskazuje on: 1) przytaczaną już koncentrację sektorową w priorytetach wykazujących terytorialne przewagi konkurencyjne, 2) wspomnianą synergę, zarówno pionową jak i poziomą, wielu różnych polityk, 3) możliwe, dzięki krytycznej masie inwestycyjnej, skuteczniejsze wykorzystanie funduszy publicznych, 4) wzmocnienie regionalnych systemów innowacji, efektywności prac B+R i przepływów wiedzy. Grona są postrzegane jako środowisko mobilizacji zasobów na rzecz rozwijania IS. Wartościowe w tym ujęciu są ich ukontekstowiona regionalnie wiedza oraz związane sieci. Jak zauważają Dominique Foray i in., klastry mogą być włączane zarówno do planowania polityki w zakresie IS, jak i jej wdrażania. W fazie planistycznej „mogą służyć do identyfikacji mocnych stron i aktywów przemysłowych w regionie, przyczyniając się do wyznaczenia strategicznych priorytetów i podejmowania właściwych decyzji politycznych. (...) W fazie wdrożenia mogą być wykorzystywane jako wydajne platformy, które mogą skoncentrować się na, i szybko przyczynić się do, realizacji celów inteligentnej specjalizacji” (Foray i in. 2012, s. 67).

---

¹¹² Przywołana publikacja pozwala szczegółowo prześledzić także różnice pomiędzy oboma modelami.

Polityka rozwoju terytorialnego opartego o inteligentne specjalizacje rozszerza model polityki klastrowej o wymiar poszukiwań i eksperymentacji na rzecz zlokalizowanego potencjału innowacyjnego. Doświadczenia związane z politykami klastrowymi mogą być traktowane jako baza do wprowadzenia interwencji wykorzystującej założenia IS. Giuseppe Pronesti dąży do określenia synergii między dwoma konstruktami tych polityk, odwołując się do koncepcji cyklu życia klastra¹¹³. Ustala, że „klastry w stadiach wykształcania się, rozwoju i transformacji stwarzają optymalne warunki ramowe dla wdrożenia procesu przedsiębiorczego odkrywania¹¹⁴, a w konsekwencji dla efektywnej operacjonalizacji całej konstrukcji polityki IS” (Pronesti 2019, s. 106). Będące w tych stadiach grona wytwarzają przeważnie innowacyjne i przedsiębiorcze środowisko, w którym dochodzi do intensywnej wymiany wiedzy i które sprawia, że podmioty dostrzegają przewagi konkurencyjne, które mogą dzięki temu wykorzystać.

Związek między politykami inteligentnych specjalizacji i klastrowymi znajdują Hassink i Gong (2019). Uważają wręcz, że IS nie jest nowym instrumentem polityki, a kontynuacją podejścia klastrowego. Proponują szeroki przegląd literatury dotyczącej omawianej zależności, dochodząc do wniosku, że pytanie o to, do jakiego stopnia strategię inteligentnych specjalizacji różnią się od polityk klastrowych, są aktualnym wyzwaniem badawczym. Niejednokierunkowe relacje między dwoma zjawiskami zauważa Dominique Foray, uważany za ojca koncepcji inteligentnych specjalizacji (Capello, Kroll 2016). Odnotowuje on, że „strategie inteligentnej specjalizacji stanowią (...) zarówno ciągłość, jak i zerwanie z praktyką polityki klastrowej” (Foray 2014, s. 13). Kontynuacja dotyczy wymiaru przestrzennej koncentracji zasobów, na którym zasadzają się oba podejścia. Odejście polega na przeniesieniu ciężaru interwencji na początkowe wysiłki identyfikacji i zawiązania domeny specjalizacyjnej. Pierwszoplanowe jest przedsiębiorcze poszukiwanie, odkrywanie potencjalnych obszarów rozwojowych, w których w przyszłości może dojść do koncentracji i zawiązania gron na jej bazie.

Korzyści, jakie dla realizacji polityki inteligentnych specjalizacji zapewnia doświadczenie w klasteringu, przybliży empirycznie Maximilian Benner (2019). Badani przez niego wdrożeniowcy widzą interwencję w IS jako rozszerzenie poprzedzających programów klastrowych. Dzięki temu, że nie określa bezpośrednio obszarów interwencji, IS otwiera możliwości dostosowawcze dla interesariuszy takich jak klastry. To pozwala im reagować poprzez dopasowanie i zagospodarowywanie specjalistycznych domen, a w efekcie stawanie się ich *spiritus movens*. Także w drodze regionalnego studium przypadku, del Castillo i in. (2013) ustalają, że klastry mogą odgrywać kluczową rolę

¹¹³ Więcej na temat cykli życia klastra, patrz: podrozdział 4.6. [Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne.](#)

¹¹⁴ Więcej na temat PPO (*entrepreneurial process of discovery* lub *entrepreneurial discovery process*), patrz: Foray (i in. 2012) oraz Aranguren (i in. 2019).

w definiowaniu, wdrażaniu i monitorowaniu polityk IS. Zależność ta widoczna jest na dwóch poziomach: 1) klastra jako narzędzia priorytetyzacji i uzasadnienia wyboru domen specjalizacyjnych, 2) klastra jako interesariusza domen specjalizacyjnych. Na gruncie literatury krajowej poszukiwanie związków między polityką inteligentnych specjalizacji a klastrową prowadził Dariusz Perło (2015), lecz heurystyczne ujęcie tematu nie pozwoliło mu ich znaleźć.

Koncepcja IS silnie przenika, w kilku ostatnich latach, regionalne i krajowe polityki klastrowe w Europie, co wskazano w podrozdziale 4.6. [Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne](#). Zjawisko to zostało szczegółowo przeanalizowane również w czterech regionach, adekwatnych do zakresu przestrzennego prowadzonych w niniejszej pracy rozważań¹¹⁵. Do sprzęgania się polityk klastrowych i koncepcji inteligentnej specjalizacji przyczynia się znacząco, egzekwowany od 2014 roku w polityce spójności Unii, obowiązek posiadania zarówno na poziomie regionów, jak i krajów „Strategii innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)”, czyli zintegrowanego programu transformacji gospodarczej opartego na założeniach koncepcji IS (KE, 2014b). Pokazane synergie między koncepcjami są w dokumentach rozwijane w wymiarze strategicznym, a następnie przekładane na poziom operacyjny, co skutkuje wdrożeniami rozwiązań, w których grona osadzone są w rolach służebnych wobec IS. Strategie RIS3, integrując instrumenty bazujące na modelach klastrowych, stają się istotnymi dokumentami programowymi w zakresie polityki klastrowej.

W dwóch charakteryzowanych wcześniej polskich dokumentach strategicznych dotyczących polityki klastrowej (Dzierżanowski 2012; Choińska-Jackiewicz i in. 2020) inteligentna specjalizacja jest pozycjonowana jako idea horyzontalna, której wzmocnieniu polityka klastrowa powinna się przysłużyć. W pierwszym, w którym wprost jest mowa, że „koncepcja klastrów i polityki rozwoju bazującej na klastrach łączą się z koncepcją inteligentnej specjalizacji” (Dzierżanowski 2012, s. 17), sformułowano oczekiwanie, aby wsparcie publiczne integrować wokół gron wpisujących się w IS kraju i regionu. Postuluje się dopasowanie kryteriów wyboru klastrów kluczowych do kryteriów stawianych selekcji inteligentnych specjalizacji, co ma wzmocnić ich innowacyjny wymiar, oraz wspieranie takich gron, które wyznaczają lub wpisują się w domeny IS. W drugim dokumencie konstatuje się, że „klastry w wielu przypadkach wspierają realizację założeń inteligentnych specjalizacji, stanowiąc narzędzie pogłębiania i rozwoju tej koncepcji” (Choińska-Jackiewicz i in. 2020, s. 4). Proponuje się traktować grona funkcjonalnie, jako narzędzie rozwoju IS, szczególnie na poziomie regionalnym. Jako przykład narzędziowego wykorzystania podaje się moderowanie przez klastry tzw. procesu przedsiębiorczego odkrywania¹¹⁶.

---

¹¹⁵ Patr.: podrozdział 6.4. [Profile regionalnych polityk klastrowych](#).

¹¹⁶ Jest to oddolny, angażujący różne środowiska, proces identyfikacji, weryfikacji i modyfikacji priorytetowych wydatków na innowacje (Bank Światowy, 2014).

Pełniąc rolę dokumentu RIS3 na poziomie kraju „Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki Dynamiczna Polska 2020”¹¹⁷ (Ministerstwo Gospodarki 2013) klarownie zwraca uwagę na rolę grom w rozwoju IS: „podstawową formą wdrażania inteligentnej specjalizacji polskiej gospodarki będzie forma oddolna, wynikająca z zaangażowania wszystkich interesariuszy, w szczególności przedsiębiorców, platform technologicznych oraz klastrów” (Ministerstwo Gospodarki 2013, s. 66). Dokument wyznacza też kierunek interwencji polegającej na wspieraniu współpracy w ramach klastrów. Jego realizacja obejmować ma: **1)** promowanie oddolnego podejścia do rozwoju klastrów, **2)** wspieranie wyższych form funkcjonowania powiązań klastrowych, takich jak internacjonalizacja czy projekty badawcze na poziomie UE, **3)** wsparcie dla powstawania powiązań klastrowych w ramach specjalnych stref ekonomicznych, **4)** wzmocnienie współpracy pomiędzy klastrami i parkami naukowo-technologicznym, **5)** tworzenie centrów technologii, inkubatorów na potrzeby klastra oraz kształtowanie infrastruktury technicznej na jego rzecz.

4.9. Sukces polityk klastrowych

4.9.1. Sukces polityk klastrowych jako kategoria literaturowa

Sformułowanie „sukces polityk klastrowych”, centralne i węzłowe dla prowadzonych w niniejszej pracy rozważań, jest kategorią stosunkowo nieostrą, słabo wyróżnioną w piśmiennictwie. Przedstawione dotychczas szerokie pole interwencji realizowanej pod szyldem polityk klastrowych, mnogie tego szyldu ujęcia i interpretacje w dyskusji akademików i wdrożeniowców, jak i różne lokalne i regionalne uwarunkowania prowadzenia interwencji, powodują, że nie można przyłożyć do oceny sukcesu uniwersalnej miary. Dla polityki w formule CDP, prowadzonej w skali określonej jednostki administracji terytorialnej, sukcesem może być przyrost liczby członków określonego grona, dla CBEP – wzrost innowacyjności w sektorach skupionych w określonym klastrze, a dla CBDP – skuteczniejsza realizacja zadań publicznych w wielu obszarach lub wyższy regionalny PKB. W podrozdziale [4.4. Polityka klastrowa a rozwój](#) przywołano próby metodycznych kwantyfikacji efektów różnie zarysowanych polityk klastrowych. Zamieszczony tam przegląd literatury poświęconej szerokim – wychodzącym poza korzyści jednostek, które klaster skupia – efektom polityk klastrowych, dowodzi, że piśmiennictwo na ten temat jest stosunkowo ubogie. Nieliczne próby szukania przyczynowo-skutkowych zależności między politykami klastrowymi a rozwojem nie podlegają

---

¹¹⁷ Mimo tak ustawionego horyzontu czasu, dokument nie doczekał się kontynuacji. Według stanu na 1 marca 2022 roku, dokument następczy pt. Strategia produktywności 2030, ma status projektu.

narracji sukcesu, co oznacza, że są prowadzone w oderwaniu od celów, jakie polityki te sobie stawiają.

Niezależnie od zasygnalizowanych dylematów, wiążących się z odmienną istotą poszczególnych polityk klastrowych, ocena sukcesu tych polityk może podlegać szerszym prawidłowościom, określonym dla polityk publicznych w ogóle. Zgodnie z rozumieniem Mallory Compton i in., polityka odnosi sukces „w takim stopniu, w jakim celowo tworzy szeroko cenione rezultaty społeczne poprzez rygorystyczne procesy i rezultaty te udaje się utrzymać przez znaczny okres, nawet w obliczu zmieniających się okoliczności” (Compton i in. 2019, s. 123). Z tego punktu widzenia, ocena sukcesu odbywa się przez pryzmat specyficznych i aktualnych celów, co uniemożliwia (lub przynajmniej podważa) zasadność, prowadzenia jej w sposób imitacyjny, oderwany od kontekstowych uwarunkowań i wyzwań. Dodatkową okolicznością, która dla porównywania sukcesów polityk klastrowych ma istotne znaczenia, jest fakt, że polityki te są zjawiskiem „posiadającym wiele wymiarów, często odnoszącym sukcesy pod pewnymi względami, ale pod innymi nie, co może być przesądzone zarówno faktami jak i ich interpretacjami” (McConnell 2010). Dodatkowo, „aby zrozumieć i wyjaśnić politykę publiczną, należy przeanalizować postrzeganie problemu politycznego przez różne zainteresowane strony” (Hanberger 2001, s. 45).

Systemowo do zagadnienia sukcesu polityk klastrowych próbują podchodzić nieliczni badacze. Wilson i Konstantynova (2014) w konsekwencji przeglądu rekomendacji dotyczących polityk klastrowych zauważają, że każda faza polityki klastrowej wiąże się z szeregiem czynników decydujących o pożądanym rezultacie interwencji. Prowadzenie analizy przez pryzmat rekomendacji nie pozwoliło autorom, co prawda, zidentyfikować faktycznych sukcesów, nakreśliło jednak katalog warunków, które są z nimi identyfikowane. Jako warunki dla fazy wdrożenia polityk klastrowych wyróżniono m.in.: 1) interwencję w oparciu o ugruntowane programy klastrowe i doświadczone instytucje, 2) przygotowanie systemu oceny wraz z adekwatnymi wskaźnikami, 3) współpracę na wielu poziomach administracji, 4) stopniowe zmniejszanie wsparcia podmiotowego dla gron. Także w logice czynników i warunków na temat sukcesu polityki klastrowej dywagują Kuberska i Mackiewicz (2022). Mimo iż samego pojęcia nie definiują ani nie dekomponują, ustalają, że aby sukces wystąpił w polskiej rzeczywistości, na poziomie kraju powinna zostać przyjęta kierunkowa polityka, a na poziomie kraju i regionów opracowane powinny zostać kompleksowe strategie rozwoju klastrów.

Tuziak (2018) wymienia osiem czynników sukcesu klastrów, z których trzy leżą bezpośrednio w gestii organów odpowiedzialnych za terytorialne polityki rozwojowe: 1) pobudzanie ducha przedsiębiorczości, głównie przez długofalowe, zintegrowane działania władz regionalnych polegające m.in. na stosowaniu finansowych i pozafinansowych instrumentów stymulowania przedsiębiorczości; 2) stworzenie możliwości rozwoju i współpracy przez lokalnych i regionalnych liderów, w tym przez władze;

3) możliwości korzystania z różnych źródeł finansowania. Na część pozostałych czynników, jak np. aktywna działalność instytucji otoczenia biznesu, organy te mogą mieć wpływ poprzez odpowiednio sprofilowaną interwencję. Czynniki te mogą być elementem uświadomionych polityk klastrowych i w tej perspektywie być rozpatrywane w kategoriach sukcesów tych ostatnich. Mogą też stymulować grona w sposób niezamierzony. W drugim przypadku wypełniające je działania nie zostaną najpewniej zakwalifikowane jako polityki klastrowe i przeanalizowane w perspektywie sukcesu. Scenariusz taki może się natomiast spełnić, jeśli dojdzie do samoidentyfikacji rzeczonych interwencji jako proklastrowych, lub do wyodrębnienia w ich ramach wsparcia kierowanego do gron.

4.9.2. Ewaluacja jako narzędzie pomiaru sukcesu polityk klastrowych

Ocena sukcesu polityk klastrowych jest możliwa przez pryzmat kryteriów ewaluacyjnych¹¹⁸. Wykorzystujące je badania osadzone są zazwyczaj w piśmiennictwie nauk o polityce i administracji oraz o zarządzaniu i jakości. Ewaluacja, którą, w jednym z najprostszych ujęć można definiować jako wydawanie osądów na temat wartości zmierzonych wpływów wdrożonej polityki publicznej (Venetoklis 2002), tworzy ramy systemowej oceny unikalnego (lub przynajmniej posiadającego takie elementy) zjawiska, w każdej swojej odsłonie¹¹⁹. Tendencja jej wykorzystania w pomiarze sukcesu polityk klastrowych jest wzmocniona faktem, że za interwencją taką idą znaczące środki publiczne (Kaźmierski 2012) W polskiej literaturze zagadnienie ewaluacji polityk klastrowych premierowo zgłębili Luc Palmen i Marcin Baron (2008) oraz Miller (2008). Pierwsi zaproponowali przegląd miar dostępnych w piśmiennictwie anglojęzycznym, odnoszących się zarówno do sukcesów polityk klastrowych jak i sukcesów samych gron, ale traktowanych – co zostało zweryfikowane w źródłach, na które powołują się autorzy – jako wartość indukowana interwencją publiczną. Drugi dał do zrozumienia, na jak wczesnym, a jednocześnie rozwojowym, stadium była wówczas metodyka oceny sukcesu polityk klastrowych. Zauważył, że Komisja Europejska oczekuje ewaluowania polityk klastrowych, nie precyzując wszak, jak należy to robić. Poczynił obserwację, która dla prowadzonych w niniejszej pracy rozważań ma wartość porządkującą, że „pojęcie ewaluacji klastrowych spełnia funkcję zbiorczej kategorii, w której mieszczą się: ewaluacja programów klastrowych, ewaluacja polityk klastrowych, ewaluacja samych klastrowych, ewaluacja programów, które tylko pośrednio zorientowane są na wspieranie inicjatyw klastrowych” (Miller 2008, s. 78). Ocena każdego z tych elementów może być miarą

¹¹⁸ Przegląd kryteriów ewaluacyjnych proponują m.in. KE (1999) czy Olejniczak i in. 2008. Więcej na temat konstrukcji kryteriów, do jakich odwołano się w badaniach prowadzonych w niniejszej pracy, patrz: rozdział 5. **Procedura badawcza.**

¹¹⁹ Przegląd definicji i ujęć terminu ewaluacja, w rozumieniu oceny interwencji publicznej, proponują m.in. Bachtler (2001) czy Olejniczak i Ferry (2008).

sukcesu polityki klastrowej. Ta wielowymiarowość wymaga uwzględnienia wielu poziomów oceny interwencji: od sukcesów rozwojowych samych gron (w modelu CDP), przez podniesienie poziomu innowacyjności terytorium, w skali którego prowadzona jest interwencja, po wzrost gospodarczy na tym obszarze. Autor zidentyfikował także, w dużej mierze nadal aktualny¹²⁰, brak metodologii pozwalającej na międzyregionalną porównywalność wyników ewaluacji polityk klastrowych.

Problem ten jest wciąż aktualny. Jak utrzymują zgłębiający zagadnienie ewaluacji gron i polityk klastrowych Weresa i in. „zakres i charakter interwencji może się różnić w poszczególnych krajach i regionach, w związku z czym nie jest możliwe wypracowanie jednolitej metodologii ewaluacji klastrów” (Weresa i in. 2017, s. 126). Zwracają uwagę na zidentyfikowaną powyżej możliwą wielowymiarowość oceny sukcesu polityk klastrowych, na którą składają się: 1) różne cele, modele i intensywność podejmowanych interwencji, 2) interwencja w czynniki „miękkie”, trudne do rozpoznania i zmierzenia, 3) rozłożenie się w czasie skutków interwencji, 4) trudność w rozgraniczeniu wpływu interwencji od czynników rynkowych. Jednocześnie podkreślają oni, że „systemy ewaluacji polityk klastrowych powinny brać (...) pod uwagę to, że rola podmiotów publicznych jest pomocnicza, a preferowanymi instrumentami są selektywne miękkie działania” (Weresa i in. 2017, s. 127). Zalecenie to wywodzą z przekonania, że właściwym modelem polityki klastrowej jest formuła CBEP, która ma charakter wtórny wobec zainicjowanych procesów rozwoju, co pozwala jej na zachowanie właściwych proporcji między komponentem rynkowym a interwencjonistycznym.

Pierwsze – formułowane w metodycznych i terminologicznych kategoriach pomiaru ewaluacyjnego – wytyczne dla oceny sukcesu polityk klastrowych, zidentyfikowano w opracowaniu brytyjskiej administracji (Ecotec Research & Consulting 2004). Zaleca się w nim, aby pomiar interwencji oparty był na trzech kryteriach: 1) trafności, odniesionej do wyzwań technicznych, społecznych i gospodarczych, 2) skuteczności, 3) efektywności. Zauważa się potencjalną wielowymiarowość interwencji i idącą za tym potrzebę zróżnicowania wskaźników. Zwraca się też uwagę na potrzebę rozróżniania (i odzwierciedlania w pomiarze) wpływu interwencji na rozwój klastrów od jej szeroki, społeczno-gospodarczych rezultatów. Proponuje się szereg wskaźników sukcesu polityk klastrowych. Miary warunków dla rozwoju gron i oceny ich działalności proponują Davis i in. (2006). Wyodrębniają m.in. wyznaczniki instytucjonalnego i programowego wsparcia publicznego. Sugerują też cykliczne zestawianie wskaźników, co przybliży proponowaną metodę do monitoringu. Rezultaty polityk klastrowych, w rozumieniu Komisji Europejskiej, ewaluowane powinny być w dwóch wymiarach: 1) tworzenia i intensyfikowania współpracy oraz wymiany wiedzy między członkami

¹²⁰ Patrz: rozdział 5. [Procedura badawcza](#) i opisany w nim dylemat doboru miar sukcesu polityk klastrowych.

klastra, oraz **2**) zwiększania intensywności i jakości innowacyjności gron (KE 2012). W ich ramach należy poszukiwać możliwości pomiaru bezpośrednich i pośrednich sukcesów interwencji. Wskaźniki powinny pokrywać poszczególne etapy interwencji prowadzonej w logice od wkładu, przez produkty, rezultaty, po długookresowe oddziaływanie.

Przegląd metod i wskaźników właściwych do wykorzystania w ewaluacji polityk klastrowych zarówno na poziomie interwencji bezpośrednich typu CDP, jak i pośrednich typu CBP, proponuje Claudia Schmiedeberg (2010). Wskazuje na możliwości wykorzystania przeglądu proceduralnego interwencji, technik ekonometrycznych, studiów przypadku, przepływów międzygałęziowych, analizy sieci i benchmarkingu. Ponadto proponuje namysł nad dostępnością danych do analiz i badań. Zauważa też trudności w ocenie sukcesu, wiążące się z horyzontalnością interwencji proklastrowych, integrujących wiele polityk, oraz z tym, że inne polityki mogą w sposób niezamierzony i niekontrolowany wpłynąć na elementy rzeczywistości, które wykorzystuje się jako wskaźniki polityki klastrowej. Model ewaluacji polityki klastrowej proponują Aragón i in. Próbują przy tym wyeliminować słabość, jaką identyfikują w innych tego typu przedsięwzięciach, która manifestuje się „tendencją do przeprowadzania ewaluacji pod kątem efektywności wdrażania i realizacji polityk klastrowych, czyli ewaluacji procesów i osiągniętych korzyści operacyjnych, nie zaś skuteczności czy oddziaływania tych polityk” (Aragón i in. 2011, s. 56). Stosują wskaźniki uwarunkowań podstawowych (kapitału społecznego i wspólnego interesu), produktów polityki klastrowej (stosunków pomiędzy członkami grona, współpracy przy strategicznych projektach) oraz rezultatów (podniesionego poziomu konkurencyjności firm).

Wielowymiarowość polityk klastrowych, która powinna być brana pod uwagę przy ich ewaluacji zauważają Anke Merkl-Rachbauer i Iris Reingruber (2012). W publikacji przygotowanej dla Komisji Europejskiej, w ramach projektu PRO INNO Europe, wskazują na potrzebę prowadzenia oceny: **1**) na poziomie zarządzania samymi gronami przez ich koordynatorów, **2**) na poziomie konkretnych projektów klastrowych, w odniesieniu do ich rezultatów w aspekcie współpracy badawczo-rozwojowej i innowacyjnej, **3**) na poziomie oddziaływania całych programów i polityk klastrowych. Formułują też szereg rekomendacji dla ewaluacji polityk klastrowych, odnoszących się do kwestii metodycznych i organizacyjnych. Potrzebę wyodrębnienia, na użytek ewaluacji, trzech wymiarów polityk klastrowych dostrzegają także Sonja Kind i Gerd Meier zu Köcker (2012). Wskazują na: **1**) warunki ramowe, **2**) członków gron, **3**) koordynatorów klastrów. Proponują też trzy odmienne płaszczyzny analityczne, które można wykorzystać przy prowadzeniu oceny: **1**) zarządzania polityką klastrową, **2**) spójności jej celów, **3**) namysłu strategicznego nad jej ewolucją. Potrzebę stosowania, przy ocenie sukcesu polityk klastrowych, szerokiego spektrum instrumentów zauważają Elisa Giuliani (i in. 2013), Alessandro Maffioli (i in. 2016) oraz Petra Marešová (2014). Dwoje pierwszych,

odwołując się do analizowanych przez siebie przypadków z różnych krajów i regionów, prezentuje dobre praktyki ewaluacyjne, obejmujące interwencję w modelu CDP. Ostatnia prezentuje zaś model ewaluacji inicjatyw klastrowych, którego jednym z elementów jest ocena sukcesu regionalnych i krajowych polityk klastrowych. Angeles Diez (2001) argumentuje, że techniką adekwatną do oceny polityk klastrowych jest ewaluacja partycypacyjna, która, poza wymiarem poznawczym, przynosi korzyści w postaci mobilizacji interesariuszy gron w kierunku działań przyczyniających się do rozwoju regionalnego.

4.10. Podsumowanie

Polityka klastrowa jako strategiczna rama rzeczywistej interwencji jest zagadnieniem płynnym, podlegającym rekonfiguracjom w zależności od terytorialnych kontekstów, w jakich jest wdrażana, jak i narracjom zewnętrznym. Te ostatnie, w największym uproszczeniu, można sprowadzić do wymiaru koncepcyjnego, czyli naukowego, strategicznego i politycznego namysłu nad przełożeniem koncepcji klastra na rozwój. Jak wynika z przeglądu teorii, mimo że interwencja może być w swoich założeniach kierowana do członków gron, klastrow jako całości, powiązanych sektorów działalności, regionów czy krajów, to oczekiwany (choć często niewyartykułowany) rozwój dotyczy zawsze administracyjnych jednostek terytorialnych, w skali których dana polityka klastrowa jest prowadzona. Koncepcyjne tło polityk klastrowych zasadza się na wielu płaszczyznach, co czyni samo zagadnienie trudnym do syntetycznego ujęcia. Znajduje to odzwierciedlenie w zaprezentowanym wielogłosie definicyjnym.

Przyczyną wielowymiarowości polityk klastrowych i dużego zróżnicowania istoty ich rzeczywistych wdrożeń jest koncepcja klastra. Przegląd jej podstaw, interpretacji i adaptacji pozwala wyróżnić dwa wymiary problemowe: mglistość/zawiełość i szeroki zakres stosowalności. Pierwszy prowadzi do niejednoznacznych odczytań, drugi tworzy pokusę fragmentarycznych wykorzystania, choć może też prowokować złudną nadzieję uniwersalności. Bardziej szczegółowo ograniczenia koncepcji klastrow omawia Taylor (2010).

Dyskusja akademicka na temat klastrow i polityki klastrowej w Polsce, podobnie jak próby jej wdrażania, rozpoczęły się około dziesięć lat później niż polemika anglojęzyczna, zapoczątkowana przez badaczy i wdrożeniowców amerykańskich, skandynawskich i holenderskich. Zagadnienie to wciąż jest w Polsce stosunkowo nowe i pozostawia pola niewiedzy warte eksploracji. Polityka klastrowa w wymiarze krajowych dokumentów strategicznych istnieje w Polsce od dekady, w wymiarze intencjonalnych proklastrowych działań od kilkunastu lat, a w wymiarze rozpoznania zagadnienia i pierwszych rekomendacji od dwóch dekad.

Na potrzeby dalszej dyskusji uporządkowano terminologię niezbędną do prowadzenia badań i opisu wyników. Zdecydowano o nieprzyjmowaniu ścisłej definicji klastra. W logice prowadzonych rozważań istotne jest bowiem każde skupienie będące efektem, podmiotem lub przedmiotem regionalnej polityki klastrowej. Biorąc pod uwagę to, jak zasadniczo polityki te mogą się różnić, wszelkie próby zawężenia rozumienia grona spowodowałyby niekorzystne i trudne do uzasadnienia wyłączenia. Przyjęto zatem pomocnicze, robocze ujęcie, w myśl którego klastrem jest każdy podmiot, który jako klastr się określa, i który jako taki zostaje rozpoznany lub kwalifikowany w założeniach lub działaniach polityk regionalnych. Do wystąpienia klastra potrzebna jest zatem auto-identyfikacja jego reprezentantów z formułą określaną jako „klastr” i jakaś forma jej uzewnętrznienia, podatna na interwencję regionalną. Jako politykę klastrową o zasięgu regionalnym, kluczowym dla prowadzonych rozważań, rozumie się w niniejszej pracy:

wszystkie działania postulowane do realizacji w publicznych, regionalnych dokumentach operacyjnych, programowych, strategicznych, konkursowych, obliczone na tworzenie, wspieranie lub wykorzystywanie do realizacji zadań publicznych, form instytucjonalnych nazwanych wprost inicjatywami klastrowymi, klastrami lub powiązaniem kooperacyjnymi, lub/i ich koordynatorów, lub członków (ale wyłącznie z tytułu koordynowania lub bycia członkiem takiej formy).

Jak wykazano, istotny dla prowadzenia przedmiotowych rozważań termin „sukces polityk klastrowych” nie jest ugruntowaną kategorią literaturową. W ujęciach akademickich prowadzi się głównie rozważania i analizy dotyczące wpływu polityk klastrowych na rozwój w określonej skali terytorialnej. Te ujęcia nie odnoszą jednak efektów interwencji do celów. Perspektywa sukcesu bywa natomiast podnoszona w piśmiennictwie ewaluacji polityk klastrowych, w którym proponuje się standaryzowane kryteria oceny. Sukces polityk klastrowych jako zjawisko wielowymiarowe został na potrzeby prowadzonych badań sprowadzony do kilku kryteriów, i opisany za ich pomocą. Nie proponuje się jego ujednoliconej definicji.

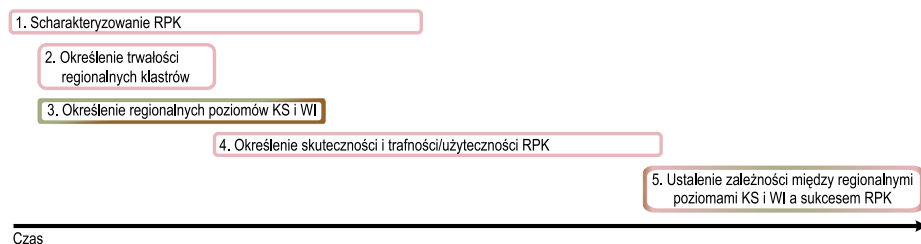
Rozdział 5.

Procedura badawcza

5.1. Konceptualizacja

5.1.1. Logika procesu badawczego

Proces badawczy zasadzał się na pięciu fundamentalnych etapach. Zaproponowana (ryc. 8) numeracja odzwierciedla chronologię ich rozpoczęcia, a szerokość wyobrażających je pól określa orientacyjnie relatywny czas ich trwania, który, z kolei, jest pochodną nakładu pracy autora. Ostatni etap sprowadzał się do syntezy zebranych w poprzednich etapach wiedzy oraz szukania statystycznych i heurystycznych zależności między analizowanymi zjawiskami. Etapy te integrują wiele zastosowanych metod badawczych i technik analitycznych, opisanych szczegółowo w kolejnych podrozdziałach. Przyjętym schematem badawczym wypełniono znamiona triangulacji, czyli wykorzystania zróżnicowanych procedur i instrumentów przy empirycznym podejściu do określonego zjawiska. Triangulacja korzysta z ustalenia, że „skoro każda metoda jest kluczem do różnych cech rzeczywistości empirycznej, to żadna metoda nie jest w stanie w pełni uchwycić wszystkich istotnych cech tej rzeczywistości” (Denzin 1978, s. 15). Odwołuje się też do przekonania, że istnieje zagrożenie zniekształcenia wyników badania na skutek zastosowania wyłącznie jednej metody (Tarka 2017). Spośród kilku możliwych wymiarów triangulacji (Denzin 1978), w zrealizowanym procesie badawczym wypełniono znamiona dwóch: **1)** danych – polegającej na różnicowaniu źródeł w odniesieniu do czasu, przestrzeni i osób oraz **2)** metody – polegającej na różnicowaniu metod i technik.

Ryc. 8. Schemat dynamiki procesu badawczego

Uwaga: KS – kapitał społeczny, WI – wyposażenie instytucjonalne, RPK – regionalne polityki klastrowe.

Źródło: opracowanie własne.

W ramach pięciu wyodrębnionych etapów zrealizowano następujące cele proceduralne: **1)** zidentyfikowano mechanizmy i zakresy polityk klastrowych w regionach, w ujęciu dynamicznym (etap 1), **2)** dokonano przeglądu, oceny przydatności i stosowalności oraz delimitacji zmiennych skuteczności i użyteczności regionalnych polityk klastrowych (etap 1), **3)** ustalono zmienne trwałości gron oraz określano ich regionalne poziomy i ich zależność od wsparcia w ramach regionalnych polityk klastrowych (etap 2), **4)** dokonano przeglądu i delimitacji literaturowych zmiennych kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego (etap 3), **5)** skonceptualizowano i zoperacjonalizowano kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne (etap 3), **6)** określono regionalne poziomy kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego (etap 3), **7)** skonceptualizowano i zoperacjonalizowano skuteczność i trafność/użyteczność regionalnych polityk klastrowych (etap 4), **8)** określono regionalne poziomy skuteczności i trafności/użyteczności regionalnych polityk klastrowych (etap 4), **9)** określono i scharakteryzowano generalną zależność oraz zależności regionalne między poziomem kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego a sukcesem polityk klastrowych (etap 5).

Przedstawiony schemat wiąże trzy zasadnicze obszary rzeczywistości, określane w dalszej części jako metazmienne: kapitał społeczny¹²¹, wyposażenie instytucjonalne¹²² i sukces polityk klastrowych. Dwie pierwsze mają postać zmiennych niezależnych i rozpatrywane są jako czynniki. Ostatnia, w myśl głównej hipotezy badawczej, zależy od nich. Każda z metazmiennych rozpatrywana jest w aspekcie przestrzennym, na poziomie czterech polskich województw (regionów na poziomie statystycznym NUTS 2). Metazmienne niezależne opisują stosunkowo spójne, literaturowo uchwycone i scharakteryzowane obszary rzeczywistości¹²³. Metazmienna zależna również opiera się na takim obszarze, ale dopełnia go komponentem sukcesu. Sama polityka klastrowa nie jest obszarem tak łatwo kwantyfikowalnym i stopniowalnym jak KS i WI. Dodatkowo, polityka klastrowa bez wymiaru sukcesu nie może być wartościowana w sposób, w jaki ma to miejsce w przypadku pozostałych dwóch metazmiennych¹²⁴. Komponent sukcesu pozwala zatem określić poziom wartościowych emanacji polityk klastrowych.

Metazmienne niezależne zostały zdekomponowane do zmiennych podrzędnych. Metazmienna zależna została przełożona na jedną taką zmienną. Wszystkie zmienne

¹²¹ Rozumiany i określane zamiennie, w dalszej części także jako zjawisko.

¹²² Rozumiane i określane zamiennie, w dalszej części także jako właściwość.

¹²³ Patrz: rozdziały 2. [Kapitał społeczny – ujęcia teoretyczne i zastosowania empiryczne](#) oraz 3. [Wyposażenie instytucjonalne – ujęcia teoretyczne i zastosowania empiryczne](#).

¹²⁴ Mowa tu o generalnym rozumieniu, że im większy poziom zlokalizowanego KS lub WI, tym lepiej. Od rozumienia takiego są odstępstwa. Podnoszone jest m.in. że sieciowe zasoby kapitału społecznego sprzyjają rozwojowi struktur mafijnych (np. Taylor 2010), a wyposażenie instytucjonalne może być czynnikiem biurokratyzacji systemów regulacyjnych (Levy, Spiller 1994).

sprowadzają obszary rzeczywistości do postaci, którym przypisać można wymiary (tab. 4). W przypadku KS posłużono się ugruntowanymi wymiarami dostępnymi w literaturze¹²⁵. W ramach zmiennych są one rozłączne. Same zmienne jako odwołujące się do odmiennych porządków klasyfikacyjnych nie cechują się rozłącznością. W przypadku WI posłużono się wymiarami autorskimi, choć silnie nawiązującymi do typologii literaturowych¹²⁶. W ramach zmiennych nie są one rozłączne. Same zmienne, jako odwołujące się do odmiennych porządków klasyfikacyjnych, także nie cechują się rozłącznością. W przypadku sukcesu PK posłużono się ugruntowanymi literaturowo kryteriami ewaluacyjnymi (Bienias i in. 2012). Są one rozłączne. Każdemu z wymiarów został przyporządkowany przynajmniej jeden wskaźnik badawczy¹²⁷.

Tab. 4. Matryca logiczna konceptualizacji

	Metazmienna													
	Kapitał społeczny						Wyposażenie instytucjonalne					Sukces regionalnych polityk klastrowych		
Typ zmiennej	niezależna						niezależna					zależna		
Zmienna podrzędna	istota		typ relacji		formalizacja relacji		istota		zakres ujęcia			kryterium oceny		
Wymiar	strukturalny	normatywny	pomostowy	wiązący	formalny	nieformalny	gęstość	funkcjonalność	usieciowienie	IOB	szeroki	skuteczność	efektywność / użyteczność	trwałość
Liczba wskaźników opisujących wymiar	14	9	12	6	9	8	9	8	3	8	10	11	13	3
w tym: kontrolujących go	10	5	9	3	5	4	5	5	3	8	10	7	9	3

Uwaga: IOB – instytucje otoczenia biznesu.

Źródło: opracowanie własne.

Ze względu na zastosowaną w procesie badawczym triangulację, nie było możliwe dochowanie absolutnego rygoru zakresów czasowych danych zastanych i wywołanych. Zbierając informacje zastane, opierano się – tam, gdzie było to możliwe – na szeregach

¹²⁵ Patrz: tabela 2, w podrozdziale 2.5. Podsumowanie.

¹²⁶ Patrz: podrozdział 3.2. Pomiar wyposażenia instytucjonalnego.

¹²⁷ Wskaźniki zestawione są w podrozdziale 5.3. Operacjonalizacja.

wieloletnich. Niewiele źródeł zachowywało jednak ciągłość przez 17 lat¹²⁸. Prowadząc badania terenowe, brano pod uwagę ograniczenia percepcyjne respondentów (Kahneman 2011), i tylko w uzasadnionych przypadkach proszono ich o analizę zjawisk w ujęciu dynamicznym lub w perspektywie przedziałów czasowych. Prezentowany wcześniej przegląd literatury dawał podstawy do traktowania obu metazmiennych niezależnych – kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego – jako silnie zakorzenionych terytorialnie, a tym samym o stosunkowo ograniczonej zmienności w czasie. Odwołując się do uzasadnienia, jakie dla podobnego wyzwania wypracował Działek, także badający kapitał społeczny w ujęciu przestrzennym, przyjęło, „że poszczególne elementy analizowanego zjawiska, a w szczególności ich rozkłady przestrzenne, są względnie stałe i stabilne w tym okresie oraz że oddziałują one przez cały okres z podobnym natężeniem” (Działek 2011a, s. 70). Zagadnienie zmienności polityk klastrowych w czasie omówiono w dalszej części podrozdziału.

5.1.2. Kapitał społeczny

Pomiar kapitału społecznego jest przedsięwzięciem złożonym i prowadzi do nieuniknionej konfrontacji z trudnościami natury koncepcyjnej i metodycznej (np. Van Deth 2003; Łopaciuk-Gonczaryk 2012). Podjęcie się kwantyfikacji relacji społecznych może prowadzić do „potrzasku i ułudy” (ang. *snare and delusion*) (Arrow 2000, s. 4). Na potrzeby rozważań kapitał społeczny, pełniący w procesie badawczym funkcję metazmienną niezależną, zdefiniowano¹²⁹ jako:

wykształcone w ramach danej zlokalizowanej zbiorowości sieci formalnych i nieformalnych powiązań społecznych uprawdopodobniających, dzięki właściwym im normom, wartościom i postawom, relacje członków zbiorowości i zbiorowości jako całości z osobami i zbiorowościami z odmiennych środowisk.

Takie, stosunkowo szerokie rozumienie, zostało przyjęte w celu stworzenia możliwości kontrolowania kilku zmiennych zjawiska. Uznano, że przyjmowane podejście powinno integrować różne ujęcia kapitału społecznego, a jednocześnie być możliwie upraszczające. KS potraktowano, na potrzeby prowadzonych rozważań, jako szerokie, regionalne i rozumiane w perspektywie długiego trwania tło realizacji polityk klastrowych. Mimo iż dowiedziony jest dodatni wpływ kapitału społecznego opartego na relacjach typu pomostowego na rozwój klastrow (Wolfe 2000; Lis, Lis 2014), z czego można było snuć hipotezę o podobnym wpływie na sukces polityk klastrowych,

¹²⁸ Warto przypomnieć, że zakres czasowy badań wyznaczono na lata 2004–2020.

¹²⁹ Ścieżka dojścia do takiego rozumienia i jego racjonalizacja została przedstawiona w podrozdziale 2.5. Podsumowanie.

postanowiono przeanalizować także zasoby kapitału społecznego typu wiążącego, silnie różnicowane regionalnie (Działek 2011a). Uznano, że powodzenie gron, a następnie polityk klastrowych, może zależeć od tego wymiaru. Wszak klastry, podobnie jak organizacje zawodowe i branżowe¹³⁰, tworzą wewnętrzne, bliskie relacje, dzięki którym jako wspólnota mają większą zdolność wchodzenia w biznesowe konfiguracje zewnętrzne, włączenia się w regionalne i ponadregionalne łańcuchy wartości. Kontroli poddano także różne wymiary istoty zjawiska – strukturalny i normatywny. W normatywnym zintegrowano przejawy obywatelskości¹³¹. W ramach wymiaru strukturalnego rozróżniono stopień formalizacji relacji na utrzymywane w ramach sieci formalnych i nieformalnych.

Biorąc pod uwagę zmienną poziomu zakorzenienia, uznano, że dla interpretacji na poziomie regionalnym najważniejszy jest wymiar zbiorowy zjawiska¹³². Jego nośnikiem i empiryczną emanacją mogą być osoby, które w określonej skali przestrzennej internalizują zjawisko w wymiarze normatywnym i są twórczym jego struktur. Wymiaru tego nie kontrolowano jednak na poziomie wskaźników; przyjęto go jako obowiązujący przy konceptualizacji i interpretacji wyników model. Zmienna poziomu zakorzenienia kapitału społecznego jest istotna ze względu na przestrzenny charakter prowadzonych w niniejszej pracy rozważań. Wykorzystanie tej zmiennej wynika z potrzeby rozwinięcia aspektu lokalizacji kapitału społecznego, zaznaczającego się w zaproponowanej definicji.

Kontrolowanie poszczególnych zmiennych kapitału społecznego w ramach poszczególnych technik badawczych nakierowanych na pozyskiwanie informacji¹³³ zależało od dostępności źródeł, obserwacji poczynionych w ramach pilotażu narzędzi badawczych, a dotyczących ich potencjału do zbierania określonych danych, oraz od podjętych, na potrzeby niniejszej pracy, wyborów obszarów eksploracji. Wymiary zmiennych sprowadzono do wskaźników scharakteryzowanych w podrozdziale 5.3. **Operacjonalizacja**. Relacje między technikami badawczymi i kontrolowanymi w ich ramach wymiarami KS prezentuje tabela 5.

---

¹³⁰ Jako grupy, w których dominuje kapitał typu wiążącego, wskazuje je Markowska-Przybyła (2016).

¹³¹ Taką integrację stosuje m.in. Działek (2011a).

¹³² Określany też jako zewnętrzny, kolektywny; patrz: [tabela 2](#). Jak uważają Grootaert, van Bastelaer (2002), zaszerogowania takie są umownymi punktami na continuum między KS typu mikro a makro.

¹³³ Techniki badawcze opisane zostały w podrozdziale 5.2. **Metody i techniki badawcze**. Ich syntezę zaproponowano w [tabeli 8](#).

Tab. 5. Zastosowane techniki badawcze¹³⁴ oraz kontrolowane w ich ramach zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego

	Zmienna	Istota		Typ relacji		Formalizacja relacji	
	Wymiar	strukturalny	normatywny	pomostowy	wiązący	formalny	nieformalny
Technika	CATI	x	x	x	nd.	x	x
	IDI ¹³⁵	(x)	(x)	x	nd.	(x)	(x)
	analiza źródeł	x	x	x	x	x	x

Uwagi: wprowadzone skróty są ugruntowanymi (Lucas 2014; Ryciuk 2017) akronimami angielskich nazw technik. Kolejno: CATI (ang. *computer assisted telephone interview*) – wspomagany komputerowo, indywidualny wywiad telefoniczny, IDI (ang. *in-depth interview*) – indywidualny wywiad pogłębiony. Są one stosowane w dalszej części pracy, x – wymiar kontrolowany w ramach techniki, (x) – wymiar objęty w ramach techniki, lecz nie skontrolowany.

Źródło: opracowanie własne.

5.1.3. Wyposażenie instytucjonalne

Jak wykazano w przeglądzie piśmiennictwa, wyposażenie instytucjonalne jest przeważnie sprawdzane do obecności określonych instytucji, najczęściej mających wymiar formalnych organizacji. Wyróżnik ten uczyniono punktem wyjścia do konceptualizacji właściwości. Wymiar obecności instytucji, określanej dalej także jako ich regionalna gęstość, postanowiono uzupełnić o przyjmowane w literaturze dwa wymiary: funkcjonalny, dotyczący realizowania zadań (Amin 1994; Sekuła 2009) oraz usieciowienia (Amin, Thrift 1994; Dominiak 2013; Javakhishvili-Larsen 2022). W ten sposób zwiększono głębię analityczną. Oparto się przy tym na założeniu, że oba te wymiary odwołujące się do efektów funkcjonowania mogą wpływać na polityki klastrowe silniej niż samo istnienie instytucji.

¹³⁴ Pominięto FGI (ang. *focus group interview*) – zogniskowany wywiad grupowy z ekspertami. Technikę tę wykorzystano do badań w optyce confirmacyjnej. Nie pozyskiwano informacji na temat poszczególnych zmiennych i ich wymiarów, dyskutowano natomiast wyniki zebrane przy użyciu pozostałych technik, nadając im w ten sposób kontekst. Pominięto IDI z ekspertami. W wywiadach pozyskiwano informacje przydatne do konceptualizacji KS, nie zaś do określenia wartości przyjętych wskaźników.

¹³⁵ Z koordynatorami klastrow. Patrz: podrozdział 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

Na potrzeby rozważań wyposażenie instytucjonalne, pełniące w procesie badawczym funkcję metazmiennej niezależnej, zdefiniowano¹³⁶ jako:

zlokalizowaną właściwość polegającą na **1)** występowaniu formalnych instytucji, których zadaniem jest inicjowanie i sterowanie rozwojem gospodarczym, **2)** realizacji przez te instytucje tych zadań, **3)** usieciowieniu tych instytucji na rzecz realizacji tych zadań.

Skonstruowanie rozumienia WI wokół podmiotów, których zadaniem jest inicjowanie i sterowanie rozwojem gospodarczym, wyznaczyło potencjalnie szeroki zbiór instytucji. Chęć kontrolowania właściwości w ujęciu węższym, dotyczącym wyłącznie oddziaływania instytucji kształtujących regionalną innowacyjność i przedsiębiorczość, a więc procesy o wysokim natężeniu w klastrach (Baran 2010; Nowakowska 2010; Kowalski 2013), doprowadziła do wyróżnienia subwymiaru dla zmiennej zakresu ujęcia WI. Objął on instytucje otoczenia biznesu, rozumiane i sprowadzone (za Mażewską i in. 2021) do zbioru ośrodków innowacji i przedsiębiorczości. IOB to podmioty, za pomocą których „władza regionalna (...), a także pośrednio i władza centralna, realizują w praktyce swoją politykę gospodarczą. Jednocześnie pośredniczą one i usprawniają kontakty między sferami: administracji publicznej, nauki i biznesu, w zakresie tworzenia i rozwoju ekosystemów przedsiębiorczości” (Mażewska i in. 2021, s. 16). Porzucono pierwotne założenie, aby na potrzeby wymiaru szerokiego, wprowadzić do definicji zastrzeżenie wykluczające instytucje takie jak urząd marszałkowski lub inne jednostki samorządu terytorialnego. Uznano, że – mimo iż jako ustawowo narzucone nie będą regionalnie różnicować wyników w wymiarze gęstości – ich zmienność funkcjonalna może być istotna.

Kontrolowanie poszczególnych wymiarów dwóch opisanych zmiennych wyposażenia instytucjonalnego możliwe było w ramach wszystkich technik badawczych nakierowanych na pozyskiwanie informacji¹³⁷. Wymiary zmiennych sprowadzone zostały do wskaźników scharakteryzowanych w podrozdziale 5.3. [Operacjonalizacja](#). Relacje między technikami badawczymi i kontrolowanymi w ich ramach wymiarami WI prezentuje tabela 6.

¹³⁶ Ścieżka dojścia do takiego rozumienia i jego racjonalizacja została przedstawiona w podrozdziale 3.4. [Podsumowanie](#).

¹³⁷ Techniki badawcze opisane zostały w podrozdziale 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

Tab. 6. Zastosowane techniki badawcze¹³⁸ oraz kontrolowane w ich ramach zmienne, i ich wymiary, wyposażenia instytucjonalnego

Zmienna		Istota			Zakres ujęcia	
		Wymiar	gęstość	funkcjonalność	usieciowienie	IOB
Technika	CATI	x	x	x	x	x
	IDI ¹³⁹	x	x	x	x	x
	analiza źródeł	x	x	x	x	x

Uwaga: x – wymiar kontrolowany w ramach techniki.

Źródło: opracowanie własne.

5.1.4. Sukces polityk klastrowych

Na potrzeby rozważań regionalną politykę klastrową, której sukces pełnił w procesie badawczym funkcję metazmiennej zależnej, zdefiniowano¹⁴⁰ jako:

wszystkie działania postulowane do realizacji w publicznych, regionalnych dokumentach operacyjnych, programowych, strategicznych, konkursowych, obliczone na tworzenie, wspieranie lub wykorzystywanie do realizacji zadań publicznych, form instytucjonalnych nazwanych wprost inicjatywami klastrowymi, klastrami lub powiązaniem kooperacyjnymi, lub/i ich koordynatorów lub członków (ale wyłącznie z tytułu koordynowania lub bycia członkiem takiej formy).

Podstawowym wyzwaniem dla konceptualizacji sukcesu polityk klastrowych była jego międzyregionalna porównywalność. Jak zauważono¹⁴¹, sukces wszelkich polityk jest trudny do porównywania, gdyż specyfika (uwarunkowania wewnętrzne), punkt wyjścia i czynniki egzogenne różnie warunkują przebieg interwencji. Na te utrudnienia nakłada się fakt, że regionalne polityki klastrowe w Polsce cechują się dużym

¹³⁸ Pominięto FGI z ekspertami. Technikę tę wykorzystano do badań w optyce confirmacyjnej. Nie pozyskiwano informacji na temat poszczególnych zmiennych i ich wymiarów, dyskutowano natomiast wyniki zebrane przy użyciu pozostałych technik, nadając im w ten sposób kontekst. Pominięto IDI z ekspertami. W wywiadach pozyskiwano informacje przydatne do konceptualizacji WI, nie zaś do określania wartości przyjętych wskaźników.

¹³⁹ Z koordynatorami klastrów. Patrz: podrozdział 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

¹⁴⁰ Ścieżka dojścia do takiego rozumienia i jego racjonalizacja została przedstawiona w podrozdziale 4.10. [Podsumowanie](#). Tam też zaproponowano pomocniczą definicję klastra.

¹⁴¹ W podrozdziale 4.9. [Sukces polityk klastrowych](#).

stopniem niezależności¹⁴² co, w efekcie, oznacza, że ich istoty oraz niuanse są odmienne. Dodatkowo, zakres czasowy badania odnosił się do trzech generacji polityk klastrowych, a działania możliwe do kwalifikowania jako polityka klastrowa, uruchamiane były w różnym czasie, co rodziło pytanie o właściwe etapowanie sukcesu. Jak swoje obserwacje formułuje prowadzący rozważania na poziomie lokalnym Gwosdz, „niestety, chyba nie istnieje uniwersalny wyznacznik sukcesu miejscowości dla (...) długiego okresu czasowego” (Gwosdz 2004, s. 14). Wszystkie te zastrzeżenia złożyły się na dylemat, czy poszukiwać uniwersalnych miar sukcesu, czy oceniać sukces poszczególnych interwencji odniesionych do regionalnych specyfik i konkretnych momentów. Zaproponowano więc rozwiązanie dwutorowe, pozwalające przyjrzeć się zjawisku z obu perspektyw. W pierwszym z ujęć sukces regionalnych polityk klastrowych odniesiono do generalnych wskaźników wymiarów skuteczności i trafności/użyteczności¹⁴³ zestawionych w oparciu o źródła zastane, dotyczących równoległych przedziałów czasu. W podobny sposób osadzono w modelu badawczym zmienną trwałości klastrow¹⁴⁴. W drugim ujęciu odwołano się do intersubiektywnej, zakorzenionej regionalnie i biorącej pod uwagę kontekst regionalny, opinii interesariuszy polityk klastrowych, dotyczących rzeczonych wymiarów. Badani byli, w tym wypadku, uświadamiani, że dyskutowana materia obejmuje regionalne polityki klastrowe *en bloc*, od momentu ich pierwszych przejawów.

Kontrolowanie każdego z trzech wymiarów sukcesu polityk klastrowych możliwe było niemal w ramach wszystkich technik badawczych¹⁴⁵. Wymiary zmiennych sprowadzono do wskaźników scharakteryzowanych w podrozdziale 5.3. [Operacjonalizacja](#). Relacje między technikami badawczymi i kontrolowanymi w ich ramach wymiarami sukcesu PK prezentuje tabela 7.

---

¹⁴² Patrz: podrozdział 6.4. [Profile regionalnych polityk klastrowych](#), a szczególnie wstęp do niego.

¹⁴³ W tym ujęciu oceniono sukces w oparciu o kryterium trafności, w drugim w oparciu o kryterium użyteczności. Uzasadnienie takiego podejścia przedstawiono w podrozdziale 5.3. [Operacjonalizacja](#).

¹⁴⁴ Należy mieć na uwadze, że wymiary skuteczności i trafności/użyteczności charakteryzują polityki klastrowe, podczas gdy wymiar trwałości dotyczy klastrow. To trwałość klastrow, a nie trwałość polityk klastrowych jest zatem wymiarem sukcesu polityk.

¹⁴⁵ Techniki badawcze opisane zostały w podrozdziale 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

Tab. 7. Zastosowane techniki badawcze¹⁴⁶ oraz kontrolowane w ich ramach wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrowych

		Zmienna	Kryterium oceny		
		Wymiar	skuteczność	trafność/użyteczność	trwałość
Technika	CATI	x	x	nd.	
	IDI ¹⁴⁷	x	x	x	
	analiza źródeł	x	x	x	

Uwaga: x – wymiar kontrolowany w ramach techniki.

Źródło: opracowanie własne.

5.2. Metody i techniki badawcze

Przez metody badawcze w niniejszym podrozdziale rozumieć należy „typowe i powtarzalne sposoby zbierania, opracowywania, analizy i interpretacji danych empirycznych, służące do uzyskania maksymalnie (...) uzasadnionych odpowiedzi na stawiane w nich pytania” (Nowak 1985, s. 22). Techniki badawcze stanowią zaś „zrutynizowany sposób wykorzystywania narzędzi do rozwiązywania problemu” (Runge 2006, s. 20) zarówno na etapie pozyskiwania materiału badawczego, jak i jego analizy i interpretacji. W prowadzonych badaniach wykorzystano szereg metod i technik badawczych (tab. 8). W związku z brakiem powszechnie podzielanej, zamkniętej typologii metod oraz licznymi wymiarami ich literaturowych kategoryzacji (por. ich przegląd u: Runge 2006), przyjęte rozróżnienie na badania terenowe i studyjne, o charakterze ilościowym i jakościowym, i prowadzone na różnych etapach procesu badawczego, czerpie z wielu źródeł (Nowak 1985; Babbie 2005; Mroczo 2014). Zastosowane spektrum technik i wymiarów metod wyczerpuje większość z 11 typów metod wyróżnionych przez Apanowicza (2003).

5.2.1. Badania terenowe

Indywidualne wywiady pogłębione objęły dwie grupy respondentów: osoby koordynujące klastry oraz krajowych i regionalnych ekspertów polityk klastrowych. Wywiady trwały od 60 do 120 minut. Wywiady z koordynatorami prowadzone były zdalnie, przy

¹⁴⁶ Pominięto FGI z ekspertami. Technikę tę wykorzystano do badań w optyce confirmacyjnej. Nie pozyskiwano informacji na temat poszczególnych zmiennych i ich wymiarów, dyskutowano natomiast wyniki zebrane przy użyciu pozostałych technik, nadając im w ten sposób kontekst.

¹⁴⁷ Z koordynatorami klastrowych i ekspertami polityk klastrowych. Patrz: podrozdział 5.2. Metody i techniki badawcze.

Tab. 8. Zastosowane techniki badawcze oraz zmienne i wymiary metod badawczych

Zmienna metody badawczej		Okoliczność pozyskiwania/ analizowania informacji		Postać pozyskiwanych/ analizowanych informacji		Etap procesu badawczego		
		terenowe	studyjne	ilościowe	jakościowe	pozyskiwanie informacji	analiza i interpretacja	
Technika badawcza	wywiad	indywidualny pogłębiony (IDI)	x	nd.	x	x	x	x
		zogniskowany grupowy (FGI)	x	nd.	nd.	x	nd.	x
		wspomagany komputerowo indywidualny telefoniczny (CATI)	x	nd.	x	nd.	x	nd.
	analiza	źródeł	nd.	x	x	x	x	x
		statystyczna	nd.	x	x	nd.	nd.	x
	heurystyka	nd.	x	nd.	x	nd.	x	
	studium przypadku	x	x	x	x	nd.	x	

Uwaga: x – technika wpisuje się w wymiar metody.

Źródło: opracowanie własne.

użyciu oprogramowania teleinformatycznego umożliwiającego kontakty wzrokowy i głosowy; z ekspertami natomiast – stacjonarnie. Scenariusz rozmowy z koordynatorami był standaryzowany i cechował się dużym stopniem strukturyzacji¹⁴⁸. Zawierał kilkanaście pytań o charakterze ilościowym, które służyły jako punkt wyjścia do pogłębiania wiedzy przy wykorzystaniu pytań otwartych. Mimo niewielkiej liczebności, próba badawcza obejmowała blisko 60% populacji koordynatorów¹⁴⁹, co uprawniało uogólnianie wyników na podstawie zebranych w ten sposób danych ilościowych (Kośny, Paternek 2011; Pasikowski 2015). Wywiady z ekspertami miały swobodniejszy charakter i nie były standaryzowane, przygotowywano je na bazie prowadzonego uprzednio przeglądu regionalnych dokumentów dotyczących polityk klastrowych. Scenariusze zawierały wyłącznie pytania otwarte. Wywiady z ekspertami pogłębiane za pomocą kontaktów pocztą elektroniczną, telefonem oraz na spotkaniach, co zbliżało proces do metody delfickiej (Landeta 2006). Scenariusz rozmowy z koordynatorami poddano pilotażowi u dwóch koordynatorów klastrów z województwa małopolskiego.

Zogniskowany wywiad grupowy objął rzeczonych ekspertów polityk klastrowych. Proces wzajemnych interakcji, jaki zaszedł podczas dyskusji, dopełnił wspomnianą metodę delficką. Wywiad był częściowo strukturyzowany, a jego scenariusz wyznaczony był przedstawionymi przez badacza wstępnymi wynikami projektu i określonymi z wyprzedzeniem potrzebami ich interpretacji. Rozmowa trwała 150 minut i była prowadzona zdalnie, przy użyciu oprogramowania teleinformatycznego umożliwiającego kontakty wzrokowy i głosowy.

¹⁴⁸ Patr: narzędzia badawcze w [aneksie A2](#).

¹⁴⁹ Patr: podrozdział 5.4. [Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka](#).

Wspomagane komputerowo indywidualne wywiady telefoniczne objęły członków klastrow. Trzonem kwestionariusza wywiadu było 18 twierdzeń ocenianych w pięciostopniowej skali likertowskiej (Joshi i in. 2015). Dopełniały go cztery, związane z istotą badań, pytania zamknięte i półotwarte oraz sześć pytań metryczkowych, pozwalających kontrolować pomocnicze zmienne: czasowo-przestrzenne i gospodarcze oraz natury organizacyjnej¹⁵⁰. Wywiad trwał średnio 20 minut. 6% zrealizowanych kwestionariuszy, na wyraźne życzenie respondentów, zostało wypełnionych przy użyciu ankiety internetowej typu CAWI¹⁵¹. Narzędzie do CATI/CAWI¹⁵² zostało opracowane po zakończeniu IDI z koordynatorami. Wiedza pozyskana w trakcie IDI pozwoliła na głębszy namysł przy konstrukcji kwestionariusza. Kwestionariusz wywiadu został poddany pilotażowi w gronie 40 członków klastrow z ośmiu województw niepokrywających się z tymi, w których później prowadzono badanie właściwe.

Poza wyszczególnionymi i scharakteryzowanymi powyżej technikami terenowymi, wiedzę na potrzeby niniejszej pracy pozyskiwano *ad hoc*, w kontaktach niestrukturyzowanych i nieformalnych. Były one konsekwencją poleceń w ramach badań planowanych, bądź wynikały z potrzeby autora podążania za informacją przekazaną w toku tych badań. Sprowadzały się do rozmów telefonicznych i korespondencji za pomocą poczty elektronicznej. Dobór respondentów miał charakter kuli śnieżnej (Grabowska-Lusińska, Okólski 2008). Przeważająca część materiału zebranego tą drogą dotyczyła metazmiennej sukcesu polityk klastrowych, szczególnie zaś mechanizmów, narzędzi i konkretnych projektów będących elementami tych polityk. Zagregowaną do poziomu reprezentowanej instytucji listę respondentów, którzy w ramach rzeczonych kontaktów przekazali wiedzę lub opinie wykorzystane w niniejszej pracy zamieszczono w [aneksie A4](#).

5.2.2. Analizy studyjne

Analiza źródeł prowadzona była w czasie całego procesu badawczego. Poprzedziła ją kwerenda. Główne kategorie przeanalizowanych źródeł to: 1) regionalne, publiczne dokumenty strategiczne, operacyjne, planistyczne, wdrożeniowe itd., 2) literatura naukowa w zakresie rzeczowym dotyczącym trzech analizowanych metazmiennych, 3) statystyki publiczne, 4) literatura konsultingowa, ewaluacyjna, 5) dokumenty własne klastrow. Pełna lista źródeł, z których zrobiono użytek w procesie badawczym, została przedstawiona w podrozdziale [5.4.2. Źródła danych zastanych](#). Analiza doprowadziła m.in. do wyboru najbardziej adekwatnych wskaźników trzech metazmiennych, które,

¹⁵⁰ Patrz: narzędzia badawcze w [aneksie A2](#).

¹⁵¹ Ang. *Computer assisted web interview*. Wspomagany komputerowo indywidualny wywiad, realizowany przez stronę internetową.

¹⁵² Ze względu na dominujący udział kwestionariuszy zrealizowanych techniką CATI, w dalszej części opracowania przy odwoływaniu się do tego etapu badań będzie mowa o technice CATI.

w drodze analizy statystycznej, posłużyły do budowy ich indeksów. Kryteria ważenia wskaźników na potrzeby indeksów zostały przedstawione w opisie techniki: analizy statystyczne.

Analizy statystyczne różniły się w zależności od technik, w ramach który pozyskano materiał badawczy. Komponent pochodzących z IDI zmiennych ilościowych został przeanalizowany przy wykorzystaniu statystyk opisowych.

Na potrzeby analizy danych pochodzących z badania CATI zbudowano pięciokonstruktowy formatywny model strukturalny (model nr 1), opisany m.in. przez Jörga Henselera (2021), pozwalający określić zależności między metazmiennymi, a także między ich wybranymi wymiarami. Metazmienną zależną (endogeniczną), czyli sukces polityk klastrowych, opisano za pomocą konstruktów P1+P2, w którym P1 wyrażało wymiar skuteczności, a P2 wymiar użyteczności. Metazmiennie niezależne (egzogeniczne) opisano za pomocą konstruktów P3 (wyposażenie instytucjonalne) i P4+P5 (kapitał społeczny), w którym P4 wyrażało wymiar normatywny, a P5 wymiar strukturalny. Przyjęte podejście różni się od klasycznego SEM tym, że nie analizuje się związków pomiędzy konstruktami, czyli zmiennymi ukrytymi, które wpływają na wskaźniki (model refleksywny), ale pomiędzy konstruktami, na które mają wpływ wskaźniki. W tabeli 9 przedstawiono wskaźniki ujęte w analizie. Stojącą za ich wyborem argumentację oraz literaturę, do której się odwołano, przedstawiono w podrozdziale 5.3. **Operacjonalizacja**. Przed redukcją, każdy konstrukt składał się z 3–4 wskaźników. W zależności od modelu (ryc. 9–11) dokonano redukcji wskaźników¹⁵³ w konstruktach P4 i P5.

W literaturze anglojęzycznej konstrukty z modeli formatywnych nazywane są *composites* albo *emergent variables*, a na wykresach modeli strukturalnych przedstawiane są za pomocą sześciokątów albo elips – w tym ostatnim przypadku tak samo jak w modelach refleksywnych Henseler (2021). Na rycinie 9 przedstawiono schemat powiązań pomiędzy metazmienną zależną a konstruktami niezależnymi. Sformułowano dwie hipotezy: 1) wyposażenie instytucjonalne (P3) jest pozytywnie powiązane z sukcesem polityk klastrowych (P1 + P2), 2) kapitał społeczny (P4 + P5) jest pozytywnie powiązany z sukcesem polityk klastrowych (P1 + P2).

Równolegle zbudowano dwa dodatkowe, czterokonstruktowe modele, w których zmienną zależną (endogeniczną) była skuteczność polityk klastrowych i osobno ich użyteczność. Schemat obu modeli przedstawiono na rycinach 10 i 11. Dla pierwszego modelu (nr 2) sformułowano hipotezę: 3) wyposażenie instytucjonalne (P3) jest pozytywnie powiązane ze skutecznością polityk klastrowych (P1), 4) kapitał społeczny (P4 + P5) jest pozytywnie powiązany ze skutecznością polityk klastrowych (P1). Dla drugiego

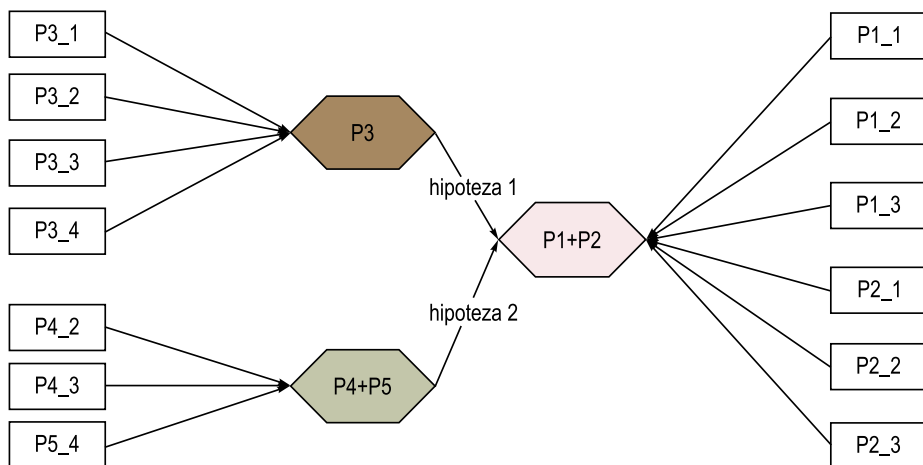
¹⁵³ Regułę wyłączenia opisano w rozdziale wynikowym, w podrozdziale 6.5. **Zależność sukcesu regionalnych polityk klastrowych od regionalnych poziomów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego**.

Tab. 9. Konstrukty modelu formatywnego i odpowiadające im wskaźniki

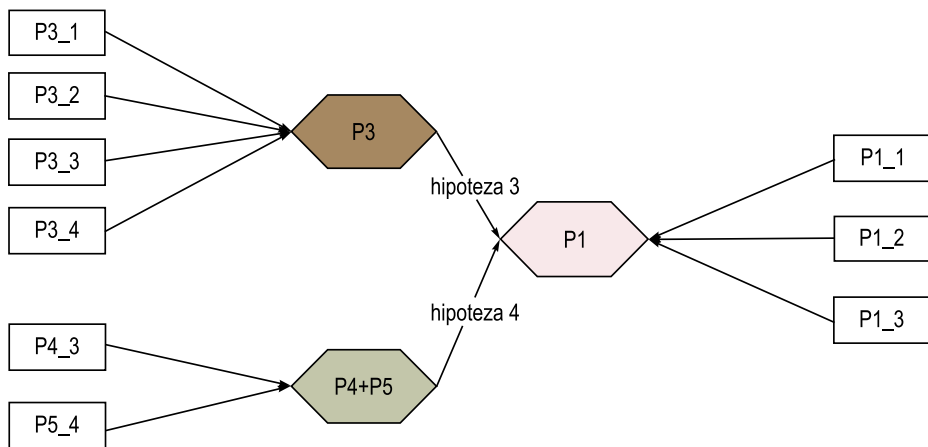
Konstrukty (zmiennie ukryte)	Wskaźniki (zmiennie jawne)
P1 sukces polityki klastrowej w wymiarze jej skuteczności	P1_1 Mam przeświadczenie, że moja firma/instytucja została kiedykolwiek objęta wsparciem regionalnym P1_2 Poziom rozwoju inicjatywy klastrowej, której moja firma/instytucja jest członkiem, uważam za wysoki P1_3 Uczestnictwo w inicjatywie klastrowej przełożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/instytucji
P2 sukces polityki klastrowej w wymiarze jej użyteczności	P2_1 Uważam, że dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie, rozwój czy animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom inicjatywy, której moja firma/instytucja jest członkiem P2_2 Dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie/rozwój/animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/instytucji P2_3 Działania regionalne dedykowane dotychczas klastrom lub ich członkom, w praktyce doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/instytucji
P3 wyposażenie instytucjonalne	P3_1 Z punktu widzenia mojej firmy/instytucji oferta usług publicznych będących w gestii instytucji regionalnych była dotychczas/od momentu wejścia do UE szeroka P3_2 Uważam, że jakość funkcjonowania publicznych instytucji regionalnych była dotychczas/od momentu wejścia do UE wysoka P3_3 Uważam, że w województwie wykształcił się dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji P3_4 W ofercie regionalnych instytucji otoczenia biznesu było dotychczas/od momentu wejścia do UE, wiele interesujących usług dla mojej firmy/instytucji
P4 wymiar normatywny kapitału społecznego	P4_1 Uważam, że wręczanie łapówek jest niewłaściwe P4_2 Uważam, że ludziom można ufać P4_3 Uważam, że ludzie przede wszystkim starają się służyć pomocą innym P4_4 Uważam, że człowiek, który chce być dobrym obywatelem, powinien koniecznie brać udział w wyborach
P5 wymiar strukturalny kapitału społecznego	P5_1 Uważam, że ludzie powinni koniecznie aktywnie angażować się na rzecz społeczności lokalnej P5_2 Uważam, że ludzie powinni być członkami jakichś organizacji, stowarzyszeń, klubów, partii, rad lub kół P5_3 Uważam, że ludzie powinni koniecznie mieć bardzo dobre relacje z sąsiadami P5_4 Uważam, że ludzie powinni aktywnie angażować się w wolontariat

Źródło: opracowanie własne.

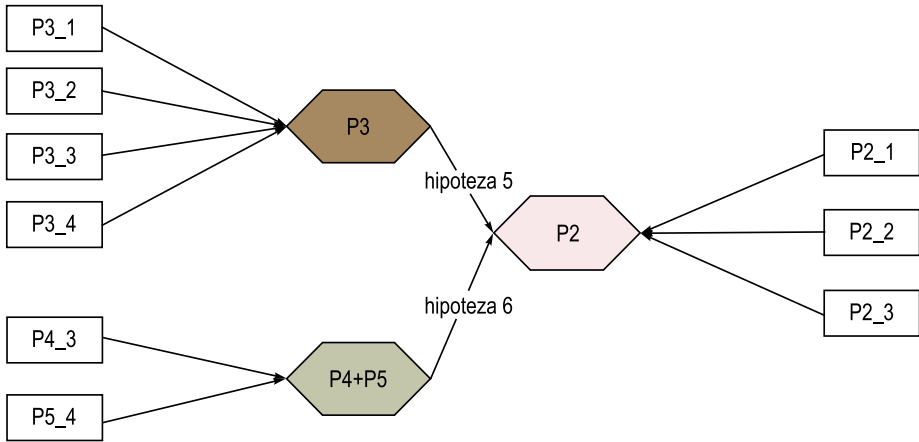
Ryc. 9. Schemat modelu formatywnego dla sukcesu polityk klastrowych (model nr 1)

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 10. Schemat modelu formatywnego dla wymiaru sukcesu polityk klastrowych: skuteczności (model nr 2)

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 11. Schemat modelu formatywnego dla wymiaru sukcesu polityk klastrowych: użyteczności (model nr 3)

Źródło: opracowanie własne.

modelu (nr 3): **5**) wyposażenie instytucjonalne (P₃) jest pozytywnie powiązane z użytecznością polityk klastrowych (P₂), **6**) kapitał społeczny (P₄ + P₅) jest pozytywnie powiązany z użytecznością polityk klastrowych (P₂).

Do oceny współliniowości zastosowano wskaźnik inflacji wariancji (VIF, ang. *variance inflation factor*) dla modelu zewnętrznego (pomiarowego), jak i wewnętrznego (strukturalnego). Jakość modelu oceniano za pomocą wskaźnika RMSEA, współczynników CFI, GFI, NFI oraz współczynnika determinacji R².

Dane pochodzące z badania CATI zostały także przeanalizowane przy wykorzystaniu statystyk opisowych, ze szczególną atencją dla rozkładów regionalnych. Twierdzenia likertowskie, będące jednocześnie wskaźnikami (patrz: podrozdział 5.3. *Operacjonalizacja*), zostały zważone przez regionalnych i krajowych ekspertów polityk klastrowych¹⁵⁴ w ramach każdego z wymiarów (P₁-P₅) z osobna. Wagi przełożyły się na nieznaczne korekty rozkładów, wobec czego zdecydowano o prezentowaniu ich, w rozdziale wyników niniejszej pracy, w postaci surowej, nieważonej.

Na potrzeby analizy statystycznej danych źródłowych, poza statystykami opisowymi, skonstruowano indeksy, czyli porządkowe mierniki wielu zmiennych (Babbie 2005, s. 173 i dalej). Umożliwiły one podsumowanie, w jednym wyniku liczbowym, wartości wskaźników wyselekcjonowanych w ramach każdego z trzech filarów (metazmiennych). Przed przystąpieniem do budowy indeksu ekspercko ustalono współczynniki wagowe

¹⁵⁴ Ich charakterystyka znajduje się w podrozdziale 5.4. *Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka*.

zmiennych składowych. Do ważenia przyjęto następujące kryteria: **1)** waga wskaźnika rośnie wraz ze wzrostem liczby lat z których pochodzą odczyty, **2)** waga wskaźnika rośnie wraz ze wzrostem aktualności odczytów, **3)** waga wskaźnika rośnie wraz z liczbą integrowanych wymiarów danego zjawiska, **4)** waga wskaźnika rośnie wraz ze wzrostem liczebności próby badawczej, na której prowadzone były badania terenowe, **5)** waga wskaźnika rośnie wraz z dokładnością i rzetelnością opisu procesu badawczego prowadzącego do zebrania wykorzystywanych odczytów, **6)** waga wskaźnika rośnie wraz z rozłącznością – mierzzonego, przez niego i przez inne wskaźniki – zakresu zjawiska.

Sumowanie wartości pojedynczych zmiennych odbywało się po wcześniejszej normalizacji (unitaryzacji, ujednoliceniu), którą przeprowadzono w oparciu o następujące wzory:

$$x_i^* = \frac{x_i - x_{\min.}}{x_{\max.} - x_{\min.}} \quad \text{dla stymulant}$$

$$x_i^* = \frac{x_{\max.} - x_i}{x_{\max.} - x_{\min.}} \quad \text{dla destymulant}$$

gdzie:

x_i – wartość zmiennej X,

$x_{\min.}$ – minimalna wartość zmiennej X,

$x_{\max.}$ – maksymalna wartość zmiennej X,

x_i^* – znormalizowana wartość.

Przy konstrukcji indeksów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego, skrajne wartości zmiennych pochodziły z szeregów zestawionych dla wszystkich polskich regionów (poziom statystyczny NUTS 2). Dla metazmiennej sukcesu regionalnych polityk klastrowych pochodziły one z szeregu czterech regionów stanowiących przestrzenny zakres rozważań.

Ze względu na częściowy brak wzajemnej rozłączności¹⁵⁵ niektórych wskaźników budujących indeksy, ich kompozycja jest do pewnego stopnia ułomna. Należy ją traktować jako model wyjściowy do dalszych udoskonaleń.

Heurystyka była nieodłącznym elementem procesu badawczego na wszystkich jego etapach, od stawiania hipotez, przez konceptualizację, po analizę zebranego materiału. Najsilniej zaznaczyła się na ostatnim z nich, służąc znajdowaniu zależności między ustalonymi faktami. Spośród dziewięciu wyodrębnionych przez Piecha (2003) wymiarów heurystyki, w pracy odwoływano się do trzech: metodologicznego, intuicyjnego i pragmatycznego. Mnogość technik pozyskiwania informacji, ich krzyżowanie się z trzema metazmiennymi i wymiarami zmiennych podrzędnych, poszukiwanie własności

¹⁵⁵ Obszary nierozłączności są znane i zostały zminimalizowane poprzez przyjęcie określonych kryteriów doboru wskaźników, opisanych w podrozdziale 5.4.2. [Źródła danych zastanych](#).

regionalnych, jak i zależności międzyregionalnych, ustalanie dynamiki procesów, były wyzwaniem, które heurystyka pozwalała oswajać i porządkować. W ramach przedmiotowego procesu badawczego, heurystyka przyczyniła się do usprawnienia czterech z sześciu geograficznych typów wyjaśniania naukowego wyróżnionych przez Harveya (1986): **1)** opisu poznawczego, **2)** analizy przyczynowoskutkowej, **3)** analizy w przedziałach czasowych oraz **4)** analizy funkcjonalnej i ekologicznej.

Studia przypadku (ang. *case study*) opracowano dla polityk klastrowych czterech, badanych regionów. Zgodnie z ugruntowanymi schematami postępowania (por. Tellis 1997), zintegrowano w ich ramach wiedzę zebraną przy wykorzystaniu różnych technik badawczych: IDI z koordynatorami klastrowych i regionalnymi ekspertami polityk klastrowych oraz analizy źródeł. Studia te abstrahują od ocen sukcesu polityk. Skupiają się na genezie regionalnych myśli i działań proklastrowych oraz ich ewolucji. Epifenomenem studium przypadku, rozumianego jako technika strukturyzująca wiedzę, jest wyodrębniony fragment treści. W niniejszej pracy cztery takie fragmenty, właściwe czterem regionom, zostały zaprezentowane w podrozdziale [6.4. Profile regionalnych polityk klastrowych](#).

5.3. Operacjonalizacja

Mając opisane techniki badawcze i znając przebieg konceptualizacji procesu badawczego, należy wyjaśnić, co następuje. Badania CATI z członkami klastrowych oraz IDI z koordynatorami klastrowych zostały zaprojektowane głównie na potrzeby oceny sukcesu polityk klastrowych. Badani byli interesariuszami i potencjalnymi beneficjentami rzeczonych polityk, co czyniło z nich naturalnych i cennych respondentów. Grupy te poproszono też, niejako dodatkowo, o ocenę regionalnego kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego. Wiedza dostarczana przez nich w zakresie metazmiennych niezależnych nie może być jednak traktowana jako reprezentatywna w skali regionu. Percepcja poziomu KS może bowiem być – w charakteryzujących się wszak sieciową strukturą i ponadprzeciętną liczbą wzajemnych relacji gronach – specyficzna. Także WI może być wśród respondentów identyfikowane i oceniane inaczej niż wśród podmiotów gospodarczych pozostających poza gronami. Klastrowe, koncentrujące i często także reprezentujące firmy i inne podmioty, są dla instytucji realizujących zadania inicjowania i sterowania rozwojem gospodarczym, naturalnym partnerem. W związku z powyższym wiedza o KS i WI pozyskana w środowisku klastrowym nie może być bezrefleksyjnie przyjmowana jako mająca zastosowanie do ogólnych, regionalnych zasobów tego zjawiska i tej właściwości. Należy zatem mieć na uwadze, że o regionalnym poziomie KS i WI świadczą zestawione w niniejszej pracy wskaźniki literaturowe, natomiast wskaźniki zastosowane w badaniach terenowych charakteryzują te metazmienne w ograniczonej perspektywie.

Jednocześnie, równoważąc do pewnego stopnia opisane ograniczenie, można zakładać, że to właśnie środowisko klastrowe, w którym KS jako regionalny zasób może być pożytkowany¹⁵⁶, i które ma (jak można tylko przypuszczać) ponadprzeciętną w skali regionu wiedzę na temat istnienia i realizowanych zadań instytucji otoczenia biznesu, jest źródłem nader dobrze ugruntowanych doświadczeń ocen.

5.3.1. Kapitał społeczny

W ramach techniki **CATI**, wyodrębniono osiem wskaźników regionalnego kapitału społecznego – po cztery dla wymiaru strukturalnego i normatywnego (tab. 10). Każdy z nich mierzono za pomocą jednego twierdzenia, które oceniane było na pięciopunktowej skali typu likertowskiego. Wszystkie wskaźniki dotyczące wymiaru strukturalnego, odnosiły się do relacji typu pomostowego. Dla zmiennej formalizacji relacji, jeden ze wskaźników dotyczył sieci formalnej, dwa sieci nieformalnych, a jeden pozostał niezakwalifikowany. Wskaźniki wymiaru normatywnego pozostały niezakwalifikowane do wymiarów typu relacji i ich formalizacji. Redagując twierdzenia, opierano się na rozwiązaniach stosowanych lub dyskutowanych w wieloletnim projekcie „Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków”, badaniach Głównego Urzędu Statystycznego (Bieńkuńska, Piasecki 2020), w wieloletnim „Międzynarodowym programie sondaży społecznych” (International Social Survey Programme)¹⁵⁷, w badaniach Banku Światowego (Grootaert i in. 2003) oraz przez Działka (2011a). Zastosowane twierdzenia zostały wystandaryzowane w sposób umożliwiający badanie ich wzajemnych zależności w wielowymiarowej statystycznej procedurze modelowania równań strukturalnych (ang. *structural equation modeling*; dalej: SEM) (Ullman, Bentler 2013). Wraz ze wzrostem zgody respondenta z danym twierdzeniem, rósł poziom skonceptualizowanego kapitału społecznego.

W ramach techniki **IDI** w efekcie pilotażu narzędzia zrezygnowano z pytań dotyczących wymiaru wiążącego relacji, które sprawiały respondentom trudność. Częściowo strukturyzowaną, pogłębioną dyskusję na temat regionalnego kapitału społecznego pomostowego ogniskowano na trzech wskaźnikach, z których każdy sprowadzony był do jednego pytania o charakterze ilościowym oraz szeregu pytań pogłębiających. Odpowiedzi na pytania ilościowe udzielane były na pięciostopniowej skali typu likertowskiego. Wraz z wyższym wskazaniem na skali, rósł poziom lub dodatnia dynamika skonceptualizowanego kapitału społecznego. Ostatnim z przedstawionych w tabeli 11 wskaźników wprowadzono wymiar pośredni (określany też jako mezo¹⁵⁸

¹⁵⁶ Patrz: podrozdział 2.4. **Kapitał społeczny a klastry**.

¹⁵⁷ Dokumentacja projektu, w tym stosowane w jego ramach narzędzia badawcze, dostępne są na stronie: <https://issp.org/> [dostęp: marzec 2022 r.].

¹⁵⁸ Grootaert, van Bastelaer (2002).

Tab. 10. Zastosowane w badaniu CATI wskaźniki (twierdzenia)¹⁵⁹ oraz zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego

	Zmienna	Istota		Typ relacji		Formalizacja relacji	
	Wymiar	strukturalny	normatywny	pomostowy	wiązący	formalny	nieformalny
Wskaźnik (twierdzenie)	uważam, że wręcanie łapówek jest niewłaściwe	nd.	x	nd.	nd.	nd.	nd.
	uważam, że ludziom można ufać	nd.	x	nd.	nd.	nd.	nd.
	uważam, że ludzie przede wszystkim starają się służyć pomocą innym	nd.	x	nd.	nd.	nd.	nd.
	uważam, że człowiek, który chce być dobrym obywatelem, powinien koniecznie brać udział w wyborach	nd.	x	nd.	nd.	nd.	nd.
	uważam, że ludzie powinni koniecznie aktywnie angażować się na rzecz społeczności lokalnej	x	nd.	x	nd.	nd.	nd.
	uważam, że ludzie powinni być członkami jakichś organizacji, stowarzyszeń, klubów, partii, rad lub kół	x	nd.	x	nd.	x	nd.
	uważam, że ludzie powinni koniecznie mieć bardzo dobre relacje z sąsiadami	x	nd.	x	nd.	nd.	x
	uważam, że ludzie powinni aktywnie angażować się w wolontariat	x	nd.	x	nd.	x	nd.

Uwaga: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik.

Źródło: opracowanie własne.

lub grupowo-warstwowy¹⁶⁰) poziomu zakorzenienia kapitału społecznego, otwierając możliwość odniesienia wartości jego wskaźników do wskaźników dominującego w niniejszej pracy wymiaru zbiorowego.

W ramach techniki **analizy źródeł** zidentyfikowano i wyróżniono kilkadziesiąt, uchwytnych na poziomie regionalnym, wskaźników kapitału społecznego¹⁶¹. Po redukcji i uśrednieniu odczytów cyklicznych, pozostawiono dziesięć miar pochodzących

¹⁵⁹ Ponieważ każdy wskaźnik był mierzony za pomocą jednego twierdzenia, uznano, że dla łatwiejszego odbioru wyników pozostawione zostaną twierdzenia w brzmieniu oryginalnym, nie zamieniane na bezosobową formę wskaźnikową. Informacja ta ma zastosowanie do analogicznego zestawienia dla wyposażenia instytucjonalnego.

¹⁶⁰ Bartkowski (2007).

¹⁶¹ Pełna lista źródeł wskaźników oraz ich charakterystyki zostały przybliżone w podrozdziale 5.4. **Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka.**

Tab. 11. Zastosowane w badaniu IDI wskaźniki oraz zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego

	Zmienna	Istota		Typ relacji		Formalizacja relacji	
	Wymiar	strukturalny	normatywny	pomostowy	wiązący	formalny	nieformalny
Wskaźnik	poziom regionalnego KS typu pomostowego odniesiony do średniego poziomu krajowego	nd.	x	nd.	nd.	nd.	nd.
	dynamika regionalnego poziomu KS typu pomostowego	nd.	x	nd.	nd.	nd.	nd.
	poziom KS typu pomostowego w klastrze dniesiony do średniego poziomu regionalnego	nd.	x	nd.	nd.	nd.	nd.

Uwagi: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik, (x) – wymiar objęty przez wskaźnik, lecz nie skontrolowany; KS – kapitał społeczny.

Źródło: opracowanie własne.

z sześciu źródeł¹⁶². Większość miar była zestawiona we wzajemnie odmiennych porządkach i skalach. Wskaźniki były też między sobą jawnie lub dyskretnie nierozłączne, co tworzyło wyzwanie natury analitycznej¹⁶³. Zestawiany w publikacjach pochodzących z przywoływanego projektu „Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków”, co dwa lata syntetyczny wskaźnik kapitału społecznego jest wybitnie silną miarą przekrojową. Integruje on wymiar strukturalny i normatywny zjawiska; drugi z nich, także w aspekcie zaufania. Obejmuje relacje formalne i nieformalne, jednak tylko w wymiarze pomostowym. Obliczona na potrzeby niniejszych rozważań wieloletnia średnia z odczytów rzeczonoego wskaźnika jest – biorąc pod uwagę duże próby badawcze przyjmowane w projekcie¹⁶⁴ – stosunkowo najbardziej kompleksową z przyjętych miar. W efekcie poszukiwań jak najbardziej rozłącznych z nią wskaźników, wyselekcjonowano dodatkowych dziewięć propozycji (tab. 12). Kryteria selekcji opisano w podrozdziale 5.4.2. Źródła danych zastanych. Tam też zamieszczono pełną listę źródeł wskaźników jakie wstępnie przeanalizowano oraz ich charakterystyki.

¹⁶² Podana liczba odnosi się do domen źródeł. W przypadkach, w których miara syntetyzowana była w ramach jednej domeny wydawniczej, na podstawie szeregu cyklicznych publikacji, unikalnych źródeł było więcej. Ich szczegółową listę można prześledzić w tabeli 29.

¹⁶³ Patrz: podrozdział 5.2. Metody i techniki badawcze.

¹⁶⁴ Między 10 tys. a 27 tys. respondentów w badaniu indywidualnym (oprócz indywidualnego, w ramach projektu prowadzone było też badanie gospodarstw domowych) (Czapiński, Panek 2015).

Tab. 12. Zastosowane wskaźniki źródłowe oraz zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego¹⁶⁵

	Zmienna	Istota		Typ relacji		Formalizacja relacji	
	Wymiar	strukturalny	normatywny	pomostowy	wiązący	formalny	nieformalny
Wskaźnik	syntetyczna miara KS pomostowego	(x)	(x)	x	nd.	(x)	(x)
	syntetyczna miara KS	(x)	(x)	(x)	(x)	x	nd.
	frekwencja wyborcza	nd.	x	x ¹⁶⁵	nd.	nd.	nd.
	syntetyczna miara izolacji społecznej	x	nd.	(x)	(x)	(x)	(x)
	syntetyczna miara KS stowarzyszeniowego	x	nd.	(x)	(x)	x	nd.
	syntetyczna miara dobrych relacji sąsiedzkich	(x)	(x)	x	nd.	nd.	x
	syntetyczna miara powiązań stowarzyszeniowych	x	nd.	x	nd.	x	nd.
	rozległość kontaktów z rodziną	x	nd.	nd.	x	nd.	x
	zadowolenie ze stosunków z najbliższą rodziną	x	nd.	nd.	x	nd.	x
	syntetyczna miarapowiązań wspólnotowych	x	nd.	nd.	x	(x)	(x)

Uwagi: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik, (x) – wymiar objęty przez wskaźnik, lecz nie skontrolowany; KS – kapitał społeczny.

Źródło: opracowanie własne.

5.3.2. Wyposażenie instytucjonalne

W ramach techniki **CATI** wyodrębniono cztery wskaźniki regionalnego wyposażenia instytucjonalnego (tab. 13). Każdy z nich był mierzony za pomocą jednego twierdzenia, które oceniane było na pięciopunktowej skali typu likertowskiego. Każdy wymiar istoty właściwości został uchwycony przynajmniej przez jeden wskaźnik. Zakres oferty instytucji kwalifikowany był jako wskaźnik gęstości, a jej jakość jako wskaźnik funkcjonalności. Miary pokryły też zarówno wąskie, jak i szerokie ujęcie wyposażenia, przy czym należy pamiętać, że pierwszy wyznaczany przez nie zbiór w całości zawiera się w drugim. Redagując twierdzenia, opierano się na rozwiązaniach zaproponowanych przez Urszulę Kobylińską (2013), Monikę Kondratiuk-Nierodzińską (2013) oraz autor-skich. Zastosowane twierdzenia zostały wystandaryzowane na potrzeby SEM. Wraz ze wzrostem zgody respondenta z danym twierdzeniem rósł poziom skonceptualizowanego wyposażenia instytucjonalnego.

¹⁶⁵ Zaszeregowanie zgodnie z argumentacją przyjętą w komentarzu pod tabelą 1, w podrozdziale 2.3. *Adaptacja empiryczna koncepcji*, w tym do wymiaru przestrzennego.

Tab. 13. Zastosowane w badaniu CATI wskaźniki (twierdzenia) oraz zmienne, i ich wymiary, wyposażenia instytucjonalnego

	Zmienna	Istota			Zakres ujęcia	
	Wymiar	gęstość	funkcjonalność	usieciowienie	IOB	szeroki
Wskaźnik	z punktu widzenia mojej firmy/institucji, oferta usług publicznych, będących w gestii instytucji regionalnych, była dotychczas/ od momentu wejścia do UE szeroka	x	nd.	nd.	nd.	x
	uważam, że jakość funkcjonowania publicznych instytucji regionalnych była dotychczas/ od momentu wejścia do UE wysoka	nd.	x	nd.	nd.	x
	uważam, że w województwie wykształcił się dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji ¹⁶⁶	nd.	nd.	x	nd.	x
	w ofercie regionalnych instytucji otoczenia biznesu było dotychczas/ od momentu wejścia do UE, wiele interesujących usług dla mojej firmy/institucji	x	nd.	nd.	x	nd.

Uwaga: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik.

Źródło: opracowanie własne.

W ramach techniki **IDI** zastosowano pięć wskaźników regionalnego WI (tab. 14). Każdy wskaźnik sprowadzony był do jednego pytania o charakterze ilościowym oraz szeregu pytań pogłębiających. Odpowiedzi na pytania ilościowe udzielane były na pięciostopniowej skali typu likertowskiego oraz skali dychotomicznej tak – nie. Wraz z wyższym/pozytywnym wskazaniem na skali rósł poziom lub dodatnia dynamika skonceptualizowanego WI. Każdy z wyróżnionych, w ramach dwóch zmiennych, wymiarów został uchwycony przynajmniej jednym wskaźnikiem.

W ramach techniki **analizy źródeł** zidentyfikowano i wyróżniono kilkadziesiąt, uchwytnych na poziomie regionalnym, wskaźników wyposażenia instytucjonalnego. Miary były zestawione we wzajemnie odmiennych porządkach i skalach. Wskaźniki były też między sobą jawnie lub dyskretnie nierozłączne. W efekcie redukcji i uśredniania odczytów cyklicznych pozostawiono dziewięć miar (tab. 15) pochodzących z ośmiu źródeł¹⁶⁷. Kryteria selekcji opisano w części pracy wyróżnionej jako

¹⁶⁶ Definicja regionalnego systemu innowacji (RSI) zaproponowana na potrzeby badań i analiz brzmiała: 'regionalnie skoordynowany i zsieciowany zbiór różnorodnych instytucji, interakcji i zdarzeń wpływających korzystnie na procesy innowacyjne'. Została ona przedstawiona respondentom (patrz: narzędzie badawcze w [aneksie A2](#)). RSI jako kategorię pojęciową wprowadził do piśmiennictwa Cooke (1992).

¹⁶⁷ Podana liczba odnosi się do domen źródeł. W przypadkach, w których miara syntetyzowana była w ramach jednej domeny wydawniczej, na podstawie szeregu cyklicznych publikacji, unikalnych źródeł było więcej. Ich szczegółową listę można prześledzić w [tabeli 30](#).

Tab. 14. Zastosowane w badaniu IDI wskaźniki oraz zmienne, i ich wymiary, wyposażenia instytucjonalnego

	Zmienna	Istota			Zakres ujęcia	
	Wymiar	gęstość	funkcjonalność	usieczowanie	IOB	szeroki
Wskaźnik	dynamika jakości szerokiego WI	nd.	x	nd.	nd.	x
	wykształcenie się dobrze funkcjonującego RSI	nd.	nd.	x	nd.	x
	nasylenie regionu IOB	x	nd.	nd.	x	nd.
	dynamika nasylenia regionu IOB	x	nd.	nd.	x	nd.
	korzystanie z usług regionalnych IOB	(x)	(x)	nd.	x	nd.

Uwagi: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik, (x) – wymiar objęty przez wskaźnik, lecz nie skontrolowany; WI – wyposażenie instytucjonalne, RSI – regionalny system innowacji, IOB – instytucje otoczenia biznesu.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 15. Zastosowane wskaźniki źródłowe oraz zmienne, i ich wymiary, wyposażenia instytucjonalnego

	Zmienna	Istota			Zakres ujęcia	
	Wymiar	gęstość	funkcjonalność	usieczowanie	IOB	szeroki
Wskaźnik	ośrodki innowacji i przedsiębiorczości na 100 tys. PGN	x	nd.	nd.	x	nd.
	aktywne instytucje otoczenia biznesu na 100 tys. PGN	x	nd.	nd.	x	nd.
	syntetyczna miara rozwoju otoczenia biznesu	(x)	(x)	nd.	x	nd.
	syntetyczna miara infrastruktury gospodarczej	(x)	(x)	nd.	nd.	x
	efektywność funkcjonowania urzędów marszałkowskich	nd.	x	nd.	nd.	x
	jakość usług świadczonych firmom przez lokalną administrację	nd.	x	nd.	nd.	x
	syntetyczna miara sprawności instytucjonalnej gmin	(x)	(x)	nd.	nd.	x
	funkcjonowanie regionalnego systemu innowacji	nd.	nd.	x	nd.	x
	skuteczności działania inst. otoczenia innowacyjnego biznesu	nd.	x	nd.	x	nd.

Uwagi: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik, (x) – wymiar objęty przez wskaźnik, lecz nie skontrolowany; PGN – podmioty gospodarki narodowej.

Źródło: opracowanie własne.

podrozdział 5.4.2. Źródła danych zastanych. Tam też zamieszczono pełną listę źródeł wskaźników jakie wstępnie przeanalizowano oraz ich charakterystyki.

5.3.3. Sukces polityk klastrowych

W ramach techniki **CATI** wyodrębniono osiem wskaźników sukcesu polityk klastrowych – pięć dla wymiaru skuteczności i trzy dla wymiaru użyteczności (tab. 16). Należy zaznaczyć, że kryterium użyteczności posługiwano się wywołując dane, a zatem w ramach rzeczonych technik CATI oraz IDI. Natomiast gdy opierano się na danych zastanych, stosowano kryterium trafności. Są to wymiary pokrewne i często mylone ze sobą (Felcis i in. 2012) ogniskujące się na adekwatności interwencji do potrzeb jej odbiorców¹⁶⁸. Trafność pomaga mierzyć tę adekwatność przez pryzmat planów, bądź stawianych celów; użyteczność w perspektywie efektów interwencji (Szarfenberg 2019). Z punktu widzenia momentu interwencji ocena trafności ma charakter *ex-ante*, zaś ocena użyteczności, charakter *ex-post* (Olejniczak 2012).

Dla sześciu z ośmiu wskaźników przyjętych w ramach CATI wyodrębniono po jednym twierdzeniu ocenianym na pięciopunktowej skali typu likertowskiego. Dwóm pozostałym poświęcono po jednym pytaniu, na które odpowiedzi udzielane były na siedmiostopniowej skali z oznaczonymi biegunami. Redagując twierdzenia i pytania, opierano się na rozwiązaniach zaproponowanych przez Enrighta (2003), Deloitte Business Consulting (2010), Bogusława Pławgo i in. (2013), Tuziaka (2018) oraz autor-skich. Twierdzenia zostały wystandaryzowane na potrzeby SEM. Wraz ze wzrostem zgody respondenta z danym twierdzeniem, rósł poziom skonceptualizowanego sukcesu polityk klastrowych. Wraz ze wzrostem odpowiedzi respondenta na pytanie na skali siedmiopunktowej, rósł poziom skonceptualizowanego sukcesu polityk klastrowych.

W ramach techniki **IDI** zastosowano osiem wskaźników sukcesu regionalnych PK. W badaniu koordynatorów klastrów wskaźniki sprowadzone były do pytań o charakterze ilościowym (od jednego do czterech) oraz do szeregu otwartych pytań pogłębiających. W badaniu ekspertów od polityk klastrowych wszystkie pytania miały charakter otwarty. Odpowiedzi na pytania ilościowe udzielane były przeważnie na pięciostopniowej skali typu likertowskiego oraz skali dychotomicznej tak – nie. Wraz z wyższym/pozytywnym wskazaniem na skali rósł poziom skonceptualizowanego WI. Wyjątek stanowiły dwa ostatnie wskaźniki (tab. 17), które służyły confirmacji wyników pozyskanych w toku analizy źródeł i podlegały otwartej dyskusji. Każdy z wyróżnionych wymiarów został uchwycony przynajmniej jednym wskaźnikiem.

¹⁶⁸ Adekwatność traktowana można być też szerzej, w odniesieniu do kontekstu interwencji, problemów społecznych czy szeroko rozumianych wyzwań ekonomicznych (np. Habe 2007, Górniak i in. 2010; Olejniczak 2012).

Tab. 16. Zastosowane w badaniu CATI wskaźniki (twierdzenia)¹⁶⁹ oraz wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrowych

	Zmienna	Kryterium oceny		
	Wymiar	skuteczność	użyteczność	trwałość
Wskaźnik (twierdzenie)	mam przeświadczenie, że moja firma/institucja została, kiedykolwiek, objęta wsparciem regionalnym dzięki członkostwu w inicjatywie klastrowej	x	nd.	nd.
	poziom rozwoju inicjatywy klastrowej, której moja firma/institucja jest członkiem, uważam za wysoki	x	nd.	nd.
	uczestnictwo w inicjatywie klastrowej przełożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/institucji	x	nd.	nd.
	uważam, że dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie, rozwój czy animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom inicjatywy, której moja firma/institucja jest członkiem	nd.	x	nd.
	dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie/rozwój/animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/institucji	nd.	x	nd.
	działania regionalne dedykowane dotychczas klastrom lub ich członkom, w praktyce doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/institucji	nd.	x	nd.
	stopień umiędzynarodowienia członka klastra	x	nd.	nd.
	stopień innowacyjnoścotechnologicznych członka klastra	x	nd.	nd.

Uwaga: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik.

Źródło: opracowanie własne.

W ramach techniki **analizy źródeł** zidentyfikowano i wyróżniono kilkanaście, uchwytnych na poziomie regionalnym, wskaźników sukcesu polityk klastrowych¹⁷⁰. W porównaniu do zmiennych niezależnych, wskaźniki sukcesu PK są stosunkowo słabo ugruntowane literaturowo. Wobec tego zaproponowano głównie (z wyjątkiem zestawionych przez Deloitte Business Consulting (2010) ocen polityk klastrowych) wskaźniki własne, syntetyzujące wiedzę surową z wielu źródeł. Ostatecznie było to dziewięć miar (tab. 18) pochodzących z wielu, często rozproszonych, źródeł. Miary te były zestawione w odmiennych porządkach i skalach. Wskaźniki były też między sobą dyskretnie nierozłączne. Należy przypomnieć, że wymiar trwałości charakteryzuje trwałość klastrow a nie polityk klastrowych (patrz: [przyapis 144](#)).

¹⁶⁹ W przypadku wskaźników, które były mierzone za pomocą jednego twierdzenia, uznano, że dla łatwiejszego odbioru wyników pozostawione zostaną twierdzenia w brzmieniu oryginalnym, nie zamieniane na bezosobową formę wskaźnikową. W przypadku wskaźników, które były mierzone poprzez odpowiedź na pytania (dwa ostatnie wiersze tabeli), zastosowano bezosobową formę wskaźnikową.

¹⁷⁰ Pełna lista źródeł wskaźników oraz ich charakterystyki zostały przybliżone w podrozdziale [5.4.2. Źródła danych zastanych](#).

Tab. 17. Zastosowane w badaniu IDI wskaźniki oraz wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrów

Zmienna		Kryterium oceny		
Wymiar		skuteczność	użyteczność	trwałość
Wskaźnik	ocena sukcesu regionalnej polityki klastrowej przez pryzmat celów	x	nd.	nd.
	zależność między regionalną polityką klastrową a rozwojem klastrów	(x)	(x)	nd.
	samodzielność klastra	(x)	(x)	nd.
	fakt istnienia regionalnej polityki klastrowej	(x)	(x)	nd.
	fakt realizacji określonej potrzeby klastra	nd.	x	nd.
	wpływ klastra na kształt regionalnej polityki klastrowej	nd.	x	nd.
	przetrwanie klastrów	nd.	nd.	x
	wiek klastrów aktywnych	nd.	nd.	x
	stopień innowacyjnoścotechnologicznych członka klastra	x	nd.	nd.

Uwaga: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik, (x) – wymiar objęty przez wskaźnik, lecz nie skontrolowany.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 18. Zastosowane wskaźniki źródłowe oraz wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrów

Zmienna		Kryterium oceny		
Wymiar		skuteczność	użyteczność	trwałość
Wskaźnik	liczba dokumentów prorozwojowych dedykowanych klastrów	nd.	x	nd.
	głębokość odniesień do klastrów w regionalnych programach strategicznych	nd.	x	nd.
	głębokość odniesień do klastrów w regionalnych programach operacyjnych	nd.	x	nd.
	zróżnicowanie interwencji w ramach regionalnej polityki klastrowej	nd.	x	nd.
	ocena polityk władz publicznych na rzecz rozwoju klastrów	(x)	(x)	nd.
	udział klastrów wspartych w wymiarze podmiotowym lub przedmiotowym w klastrach aktywnych	x	nd.	nd.
	przetrwanie klastrów	nd.	nd.	x
	wiek klastrów aktywnych	nd.	nd.	x
	długość działalności klastrów	nd.	nd.	x

Uwaga: x – wymiar kontrolowany przez wskaźnik, (x) – wymiar objęty przez wskaźnik, lecz nie skontrolowany.

Źródło: opracowanie własne.

5.4. Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka

5.4.1. Jednostki w badaniach terenowych

W badaniu techniką **IDI**, obejmującym koordynatorów klastrow, jednostką badawczą był klastrow. Na badanym obszarze zidentyfikowano w latach 2004-2020 działalność 96 grom¹⁷¹. W wyniku wieloetapowej weryfikacji ustalono, że w drugiej połowie 2020 roku aktywnych było 38 skupień. Identyfikacja i weryfikacja przebiegały w ośmiu etapach: **1)** analiza opracowań o charakterze naukowym i konsultingowym, identyfikujących grona, **2)** identyfikacja grom za pośrednictwem portali internetowych urzędów marszałkowskich i agencji regionalnych, **3)** identyfikacja grom za pośrednictwem narzędzi przeszukiwania internetu, **4)** identyfikacja grom za pośrednictwem ekspertów regionalnych, **5)** analiza aktywności grom za pośrednictwem ich stron internetowych i profili w mediach społecznościowych, **6)** przesyłanie do grom, drogą e-mail, próśb o potwierdzenie ich aktywności (tylko do grom, w przypadku których poprzednie etapy nie dawały pewności), **7)** kontakt telefoniczny z gromami w celu potwierdzenia ich aktywności (także tylko do grom, w przypadku których poprzednie etapy nie dawały pewności), **8)** weryfikacja aktywności za pośrednictwem ekspertów regionalnych (tylko w odniesieniu do grom, w przypadku których poprzednie etapy nie dawały pewności). Jako grono aktywne kwalifikowano jednostki, co do których ustalono, że w ostatnich 18 miesiącach uzewnętrznili autoidentyfikację z formułą klastra, za pomocą własnych stron internetowych, mediów społecznościowych, w ramach kontaktów z mediami elektronicznymi, w ramach kontaktów nawiązanych w przedmiotowych badaniach, lub wnioskując o środki publiczne jako klastrow.

Dobór próby miał charakter celowy. Szukano kompromisu między możliwie wysoką reprezentatywnością próby w ramach każdego regionu a ograniczeniami organizacyjnymi, które pozwalały na przeprowadzenie 20 wywiadów. Kwotę tę rozdysponowano w myśl następujących założeń: **1)** badane jednostki powinny być aktywne, **2)** badane jednostki powinny być zostać w przeszłości wsparte w ramach regionalnej polityki klastrowej, lecz dla kontroli badanych zjawisk oczekiwane są też jednostki niewsparte, **3)** międzyregionalna struktura liczby badanych jednostek powinna, możliwie wierne, odzwierciedlać strukturę liczby jednostek zidentyfikowanych. Z prośbą o udział

---

¹⁷¹ W toku przeglądu literatury docierano sporadycznie do informacji o powstających lub wykształconych w pierwszej dekadzie XXI w. klastrach, których nie udało się zweryfikować w innym źródle. Gron takich nie zaliczano jako zidentyfikowanych. Analizę stanu rozwoju struktur klastrowych, pokazującą ogólną skalę i charakter zjawiska w poszczególnych regionach, zaprezentowano w podrozdziale 6.4. [Profile regionalnych polityk klastrowych](#). Warto przy tym zaznaczyć, że w niniejszej pracy przedmiotem poznania nie jest zjawisko klastra, a polityka klastrowa. Klastrow rozumiany jest jako przedmiot badania, traktowany jest też jako narzędzie działania polityk (por. typologia regionu ekonomicznego Dziewońskiego 1967).

w badaniach zwrócono się do wszystkich aktywnych gron¹⁷². W zwiększaniu pozytywnych odpowiedzi na zaproszenie do wywiadu, udział mieli eksperci regionalnych polityk klastrowych. Spośród 21 umówionych wywiadów zrealizowano 20 (tab. 19).

Tab. 19. Struktura populacji i próby badawczej klastrów w przekroju regionów¹⁷³

Województwo	Liczba klastrów				
	zidentyfikowane	aktywne	wsparte w ramach RPK	wsparte w ramach RPK i aktywne	zbadane (w tym wsparte w ramach RPK)
Kujawsko-pomorskie	34	14	31	14	6 (6)
Podkarpackie	27	12	15	8	6 (5)
Świętokrzyskie	16	6	5	2	3 (2)
Zachodniopomorskie	19	11	8	5	5 (3)
Łącznie	96	43	59	29	20 (16)

Uwaga: RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Dobór krajowych i regionalnych ekspertów polityk klastrowych, którzy zostali objęci technikami **IDI** i **FGI**, miał charakter celowy. Znając wyzwania badawcze, określono zapotrzebowanie na czterech ekspertów regionalnych (po jednym w każdym z analizowanych województw) i dwóch krajowych¹⁷⁴. Od ekspertów regionalnych oczekiwane było doświadczenie wdrożeniowe w zakresie polityki klastrowej, od ekspertów krajowych – wiedza teoretyczna na temat polityk klastrowych i doświadczenie w zarządzaniu nią na potrzeby wdrożeniowe. Rozpoznanie potencjalnych ekspertów regionalnych przeprowadzono z wykorzystaniem kontaktów profesjonalnych prowadzących do poleceń, a następnie do nawiązania współpracy. W efekcie, ekspertami regionalnymi byli przedstawiciele administracji regionalnych lub powiązanych z nimi instytucji. Wybór ekspertów krajowych prowadzono w środowisku naukowym, a poprzedzono analizą szczegółowych zainteresowań akademików zajmujących się krajowymi politykami klastrowymi. Obecność obu kategorii ekspertów umożliwiła dywersyfikację perspektywy; wszak, z racji dużych liczebności prób badawczych (patrz: powyższe i poniższe akapity

¹⁷² Wyjątek zrobiono w województwie kujawsko-pomorskim, w którym duża liczba aktywnych podmiotów nakazywała rozsyłać zaproszenia sukcesywnie.

¹⁷³ Lista klastrów scharakteryzowanych przy pomocy wyróżnionych w tabeli kategorii została przedstawiona w [aneksie A1](#).

¹⁷⁴ Określenie krajowych używane jest dla rozróżnienia od określenia regionalnych i oznacza, że osoby takie mają szerszą niż regionalna perspektywę na polityki klastrowe zarówno w ich regionalnych, jak i krajowych odśłonach.

bieżącego rozdziału), realne było zagrożenie zdominowania prowadzonej w niniejszej pracy dyskusji przez koordynatorów klastrów i ich członków.

W badaniu techniką CATI, obejmującym menadżerów lub właścicieli podmiotów, jednostką badawczą był członek klastra, który miał siedzibę w tym samym regionie co grono. Ich dobór miał charakter wyczerpujący w ramach populacji 20 gron objętych badaniem IDI. Reprezentatywność regionalna koordynatorów klastrów była zatem istotnym czynnikiem reprezentatywności regionalnej populacji członków inicjatyw klastrowych. Dla tak ukształtowanej populacji 816 osób, przyjęto dwa poziomy warstw: 1) regiony i 2) klastry. Na każdym poziomie warstwy były rozłączne i wyczerpujące. Przeprowadzono losowo-warstwowy dobór próby. Przyjęto dodatkowe założenia, mające na celu zabezpieczenie możliwie wysokich i proporcjonalnych poziomów zwrotu z badań (ang. *response rate*): 1) oczekiwany poziom zwrotu na poziomie populacji ustalono na 40%, 2) oczekiwany poziom zwrotu na poziomie każdego z regionów ustalono na 25%, 3) oczekiwany poziom zwrotu na poziomie każdego klastra ustalono na 10%, 4) do poziomu zwrotu zalicza się kwestionariusze z kompletem zrealizowanych pytań, nie wliczając w to pytania niezadanych w wyniku filtracji. Osiągnięcie poziomu zwrotu na poziomie 40%¹⁷⁵ uprawdopodobnione było wcześniejszym badaniem koordynatorów, w ramach którego pozyskiwano akceptację i przychylność dla badania członków. Deklarację o powiadomieniu członków o zbliżającym się badaniu i zachęceniu do wzięcia w nim udziału złożyło 18 z 20 badanych koordynatorów. Zrealizowano próbę o strukturze (tab. 20 i 21) spełniającej wszystkie przyjęte założenia.

Tab. 20. Struktura populacji i próby badawczej członków klastrów w przekroju regionów

Województwo	Liczba członków	Oczekiwany zwrot		Rzeczywisty zwrot	
		liczba	(%)	liczba	(%)
Kujawsko-pomorskie	173	44	25	93	54
Podkarpackie	270	68	25	112	41
Świętokrzyskie	142	36	25	62	44
Zachodniopomorskie	231	58	25	86	37
Łącznie	816	327	40	353	43

Źródło: opracowanie własne.

¹⁷⁵ Dla porównania, metaanaliza wyników 117 badań ankietowych, przeprowadzona przez Barucha i Holtoma (2008), pokazała, że średni poziom zwrotów w gronie podmiotów nieindywidualnych (*organizations*) kształtuje się na poziomie 35,7%.

Tab. 21. Struktura populacji i próby badawczej członków klastrów w przekroju klastrów

Woj.	Klaster	Liczba członków ¹⁷⁶	Oczekiwany zwrot		Rzeczywisty zwrot	
			liczba	(%)	liczba	(%)
Kujawsko-pomorskie	Bydgoski Klaster Informatyczny	29	3	10	14	48
	Bydgoski Klaster Przemysłowy	76	8	10	43	57
	Klaster Turystyki Medycznej i Uzdrawiskowej	24	3	10	12	50
	Stowarzyszenie Klaster „Grupa Meblowa HoReCa”	13	2	10	7	54
	Klaster Przemysłów Kreatywnych	24	3	10	15	63
	Spizarnia Kujawsko-Pomorska Klaster Spółdzielczy	7	1	10	2	29
Podkarpackie	Podkarpacki Klaster Energii Odnawialnej	48	5	10	18	38
	Klaster IT – Klaster Firm Informatycznych Polski Wschodniej	87	9	10	34	39
	Klaster Jakości Życia „Kraina Podkarpackie”	20	2	10	10	50
	Klaster Motoryzacyjny (Wschodni Sojusz Motoryzacyjny)	21	3	10	10	48
	Podkarpackie Powiązania Kooperacyjne – Klaster Lotnictwa Lekkiego i Ultralekkiego	33	4	10	9	27
	Klaster „Podkarpackie smaki”	61	7	10	31	51
Świętokrzyskie	Grono Targowe Kielce	83	9	10	34	41
	Świętokrzysko-Podkarpacki Klaster Budowlany INNOWATOR	49	5	10	22	45
	Klaster Gospodarki Odpadowej i Recyklingu ¹⁷⁷	10	1	10	6	60
Zachodniopomorskie	Klaster ICT Pomorze Zachodnie	76	8	10	23	30
	Zachodniopomorski Klaster Morski	56	6	10	26	46
	Szczeciński Klaster Meblowy	30	3	10	13	43
	Zachodniopomorski Klaster Chemiczny „Zielona Chemia”	30	3	10	5	17
	Klaster Metalowy METALIKA	39	4	10	19	49
Łącznie		816	327	40	353	43

Źródło: opracowanie własne.

Na zrealizowaną próbę (n = 353) składało się 17 przypadków odpowiedzi powielonych na poziomie unikalnego respondenta, czyli zapisów odpowiedzi członków należących do więcej niż jednego z badanych klastrów. Narzędzie CATI było sformułowane w sposób identyfikujący takie przypadki i badający respondentów, podczas tego samego wywiadu, na okoliczność bycia członkiem innego/innych gron. Ponadto,

¹⁷⁶ Mających siedzibę w województwie, w którym siedzibę ma adekwatny klaster.

¹⁷⁷ Po badaniu, w drugiej połowie 2021 roku, klaster przeniósł siedzibę do województwa mazowieckiego.

zidentyfikowano 16 podmiotów utożsamiających się z innym regionem niż klaster, któremu zostały przyporządkowane¹⁷⁸.

Ponieważ badaniem obejmowano członków, którzy mieli siedzibę na terenie województwa, w którym siedzibę miał klaster, do którego przynależeli, zdecydowano o niepoddawaniu tych przypadków analizie. Ostatecznie, analizie wyników CATI poddano 337 rekordów.

Poniżej przedstawiono strukturę próby członków klastrów ze względu na skontrolowane zmienne pomocnicze w układzie regionalnym. Zachowując kolejność poniższych tabel, warto zwrócić uwagę na następujące wyniki: stosunkowo duży udział członków, których macierzyste grono nie zostało wsparte w ramach regionalnych polityk klastrowych, w województwie zachodniopomorskim (tab. 22), zgrupowanie dat powstania klastrów świętokrzyskich, z których pochodzili badani członkowie w trzech kolejnych latach powstawania (tab. 23), wyraźna przewaga członków, którzy nie byli zrzeszeni w macierzystych inicjatywach od początku w województwach zachodniopomorskim i podkarpackim (tab. 24), stosunkowo umiarkowane międzyregionalne zróżnicowanie form działalności członków, przy wyraźnej dominacji spółek z ograniczoną odpowiedzialnością (tab. 25), wahający się od 4,5% do 12% udział członków, niepotrafiących zakwalifikować swojego udziału w gronie jako formalny bądź nieformalny, (tab. 26), ponadprzeciętny udział partykularnych przesłanek zrzeszenia się w klastrze wśród członków z kujawsko-pomorskiego i najsilniejsze motywacje związane z ponadjednostkowymi korzyściami wśród podmiotów w zachodniopomorskim (tab. 27), oraz wyraźnie najniższy udział członków z sekcji C Polskiej Klasyfikacji Działalności, związanej z produkcją przemysłową, w województwie świętokrzyskim (tab. 28).

Tab. 22. Udział członków klastra, w zależności od faktu objęcia ich macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Województwo	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
Objęty RPK	(%)				
Nie	0,0	8,3	8,6	35,4	12,8
Tak	100,0	91,7	91,4	64,6	87,2
					100,0

Uwagi: n = 337; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

¹⁷⁸ Ryzyko wystąpienia takich jednostek w próbie zminimalizowano przed badaniami poprzez czyszczenia operatu badawczego z członków klastrów pochodzących z innych regionów niż grona, których byli członkami. W efekcie populację zredukowano o ok. jedną czwartą, z pierwotnego 1094 do ostatecznych 816 członków.

Tab. 23. Udział członków klastra w zależności od roku powstania ich macierzystego klastra

Rok powstania klastra	Województwo	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
	(%)					
2006		44,9	0,0	0,0	0,0	11,9
2007		0,0	29,6	0,0	32,9	17,5
2008		0,0	8,3	56,9	31,7	20,2
2009		0,0	0,0	34,5	0,0	5,9
2011		0,0	43,5	8,6	22,0	20,8
2012		0,0	9,3	0,0	0,0	3,0
2013		28,1	0,0	0,0	13,4	10,7
2014		7,9	9,3	0,0	0,0	5,0
2015		19,1	0,0	0,0	0,0	5,0
						100,0

Uwagi: n = 337; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 24. Udział członków klastra, w zależności od należenia do macierzystego klastra od momentu jego powstania

Członek od momentu powstania	Województwo	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
	(%)					
Nie		41,6	58,3	34,5	67,1	51,9
Tak		58,4	41,7	65,5	32,9	48,1
						100,0

Uwagi: n = 337; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 25. Udział członków klastra o określonej formie działalności

Forma działalności	Województwo	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
	(%)					
Instytucja otoczenia biznesu		3,4	1,9	8,6	0,0	3,0
Jednoosobowa dział. gosp.		22,5	29,6	32,8	18,3	25,5
Sp. cywilna, jawna, komandyt., partn.		2,3	7,4	6,9	1,2	4,5
Spółka akcyjna		10,1	9,3	5,2	12,2	9,5
Spółka z o.o.		48,3	39,8	41,4	47,6	44,2
Stowarzyszenie, spółdzielnia		1,1	4,6	3,5	6,1	3,9
Uczelnia, szkoła		11,2	5,6	1,7	1,2	5,3
Urząd, samorządowa jednostka organizacyjna		1,1	1,9	0,0	13,4	4,2
						100,0

Uwagi: n = 337; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 26. Udział członków klastra o określonym charakterze udziału w klastrze

Województwo Charakter udziału	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
	(%)				
Formalny	86,5	81,5	70,7	75,6	79,5
Nieformalny	9,0	9,3	17,2	17,1	12,5
Trudno powiedzieć	4,5	9,3	12,1	7,3	8,0
					100,0

Uwagi: n = 337; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 27. Udział członków klastra o określonej motywacji przystąpienia do klastra

Województwo Główna motywacja	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
	(%)				
Rozwój własny	70,8	53,7	60,3	47,6	57,9
Rozwój branży	15,7	25,9	17,2	24,4	21,4
Rozwój regionu	7,9	3,7	6,9	12,2	7,4
Inny motyw	4,4	9,3	8,6	8,5	7,7
Brak konkretnego motywu	1,1	7,4	6,9	7,3	5,6
					100,0

Uwagi: n = 337; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 28. Udział członków klastra o określonej przynależności do sekcji PKD

Województwo Sekcja PKD	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
	(%)				
Sekcja A	0,0	5,6	0,0	0,0	1,8
Sekcja B	0,0	0,0	3,5	0,0	0,6
Sekcja C	41,6	27,8	12,1	39,0	31,5
Sekcja D	0,0	0,9	0,0	0,0	0,3
Sekcja E	1,1	0,0	3,5	0,0	0,9
Sekcja F	1,1	8,3	12,1	1,2	5,3
Sekcja G	9,0	5,6	3,5	7,3	6,5
Sekcja H	0,0	0,9	3,5	1,2	1,2
Sekcja I	0,0	6,5	13,8	0,0	4,5
Sekcja J	14,6	22,2	5,2	20,7	16,9
Sekcja K	2,3	0,0	0,0	1,2	0,9

Województwo Sektora PKD	Kujawsko-pomorskie	Podkarpackie	Świętokrzyskie	Zachodniopomorskie	Łącznie
	(%)				
Sektora L	1,1	0,0	1,7	1,2	0,9
Sektora M	7,9	10,2	19,0	6,1	10,1
Sektora N	0,0	1,9	6,9	0,0	1,8
Sektora O	2,3	1,9	0,0	13,4	4,5
Sektora P	12,4	5,6	5,2	1,2	6,2
Sektora Q	5,6	0,0	0,0	0,0	1,5
Sektora R	0,0	0,9	0,0	0,0	0,3
Sektora S	1,1	1,9	10,3	7,3	4,5
					100,0

Uwagi: n = 337; PKD – Polska Klasyfikacja Działalności; sekcja A: Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo; sekcja B: Górnictwo i wydobywanie; sekcja C: Przetwórstwo przemysłowe; sekcja D: wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych; sekcja E: dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją; sekcja F: Budownictwo; sekcja G: Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle; sekcja H: Transport i gospodarka magazynowa; sekcja I: Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi; sekcja J: Informacja i komunikacja; sekcja K: Działalność finansowa i ubezpieczeniowa; sekcja L: Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości; sekcja M: Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna; sekcja N: Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca; sekcja O: Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne; P: Edukacja; sekcja Q: Opieka zdrowotna i pomoc społeczna; sekcja R: Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją; sekcja S: Pozostała działalność usługowa.

Źródło: opracowanie własne.

5.4.2. Źródła danych zastanych

W podrozdziale 5.3. **Operacjonalizacja** przedstawiono w układzie trzech metazmiennych 28 wskaźników wyselekcjonowanych w efekcie analizy źródeł. Część z nich została przeniesiona z literatury lub zestawień statystycznych w postaci 1:1, w formie gotowych odczytów wartości regionalnych. Przyjmowały one postaci jednowymiarowe lub złożone (por. rozróżnienie typów wskaźników w Babbie 2005), integrujące miary zestawione w odmiennych porządkach analitycznych lub wyrażone odmiennymi jednostkami. Część tych miar była zasilana więcej niż jednym odczytem o jednolitym charakterze. Przypadki takie poddawano uśrednieniu. Niektóre wskaźniki relatywizowano poprzez odniesienia do regionalnych statystyk z adekwatnych zakresów czasu. Część wskaźników wyposażenia instytucjonalnego i sukcesu regionalnych polityk klastrowych, zestawionych w oparciu o źródła i z tej racji opisywanych w tej części podrozdziału, dopełniono informacjami pozyskanymi w ramach badań terenowych.

Poniżej (tab. 29, 30 i 31) scharakteryzowano pokrótce wszystkie źródła, które nie zostały wyeliminowane na etapie kwerendy, a z których pozyskano miary i przeanalizowano je pod kątem przydatności dla prowadzonych rozważań. Oznaczono te wskaźniki, które ostatecznie zasiły indeksy metazmiennych. Decyzja o zasileniu była

podejmowana na podstawie tych samych kryteriów, które posłużyły ważeniu wskaźników w ramach indeksów¹⁷⁹, uzupełnionymi o potencjał wskaźników do kontrolowania poszczególnych wymiarów metazmiennych¹⁸⁰. Istotny pozostawał też fakt różnicowania (bądź nie) zjawiska przez daną miarę¹⁸¹. Dwa ostatnie kryteria przesądziły, że włączono parę wskaźników¹⁸² zestawionych – pierwotnie, w źródle – z danych sięgających do lat sprzed zakresu czasowego badań prowadzonych w niniejszej pracy. Poza argumentami płynącymi z rzeczonych kryteriów, przy decyzji o wykorzystaniu tych wskaźników brano pod uwagę, że: 1) zakres zintegrowanych danych sprzed 2004 roku był mniejszy niż późniejszych, 2) jak ustalono wcześniej, układy przestrzenne kapitału społecznego są względnie stałe i stabilne w czasie.

---

¹⁷⁹ Patrz: podrozdział 5.2. **Metody i techniki badawcze.**

¹⁸⁰ Potencjał ten przeanalizowano w podrozdziale 5.3. **Operacjonalizacja.**

¹⁸¹ Odrzucono dwa spełniające wszystkie pozostałe kryteria i posiadające istotny potencjał wyjaśniania wskaźniki zwracające taką samą wartość dla wszystkich czterech regionów oraz kilka wskaźników różnicujących wyniki w nieznaczący sposób.

¹⁸² Patrz: **tabela 29** dotycząca miar KS.

Tab. 29. Źródła i charakterystyki wskaźników kapitału społecznego poddanych analizie

Źródło	Wskaźnik KS	Charakterystyki wskaźników KS				Wagi
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸³	wykorzystany w Indeksie KS	
Markowska-Przybyła (2016)	miara syntetyczna aktywności w organizacjach typu pomostowego	2013	%	3,5–8,1 (16)	nd.	Miara zaszerzeganowa do pięciu przedziałów. Brak możliwości odczytu wartości specyficznej dla regionu.
	organizacje typu pomostowego na 10 tys. mieszkańców	2005–2013	liczba	19,3–32 (16)	nd.	jw.
	organizacje typu pomostowego na 10 tys. mieszkańców	2009–2013	liczba	17,5–29,7 (16)	nd.	jw.
	miara syntetyczna KS strukturalnego	2009–2013	liczba	≈0,17–≈0,68 (16)	nd.	Odczyt z ryciny, miara przybliżona.
	NGOs wybranego typu na 10 tys. mieszkańców	2006	liczba	7,2–12,7 (16)	nd.	nd.
Bank Danych Lokalnych (2021)	aktywne podmioty non-profit na 10 tys. mieszkańców	2008–2018	liczba	16–29,8 (17)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.
spis.ngo.pl (2020)	NGOs na 10 tys. mieszkańców	2020	liczba	43,5–51,1 (4)	nd.	nd.
Bank Danych Lokalnych (2021)	członkostwo w aktywnych podmiotach non-profit	2010–2018	%	97–98,36 (4)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.
Czapiński, Panek (2005)	syntetyczna miara KS pomostowego	2005	liczba	-0,10–0,07 (16)	x	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.
Czapiński, Panek (2007)		2007				
Czapiński, Panek (2009)		2009				
Czapiński, Panek (2011)		2011				
Czapiński, Panek (2013)		2013				
Czapiński, Panek (2015)		2015				

¹⁸³ Zakres rzeczywisty (uśredniony w przypadkach odczytów za wiele lat) wyznaczony skrajnymi odczytami dla regionów. W nawiasie podano liczbę regionów, dla których dokonano odczytu, 16 oznacza wszystkie województwa, 17 oznacza regiony statystyczne wg GUS, 4 oznacza regiony będące przedmiotem prowadzonych analiz, 5 oznacza regiony historyczne.

Źródło	Wskaźnik KS	Charakterystyki wskaźników KS			
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸³	wykorzystany w Indeksie KS
Herbst, Swianiewicz (2008)	miara syntetyczna KS pomostowego łączącego	2008	liczba	nieznany (16)	nd.
		2005, 2011, 2013	liczba	6,4–7 (4)	nd.
Rada Monitoringu Społecznego (2020)	utrzymywane kontakty ze znajomymi	2017	liczba	0,28–0,69 (5)	nd.
Markowska-Przybyła i in. (2017)	miara syntetyczna KS pomostowego	2014	liczba	-0,038– -0,364 (16)	x
Włczak-Roszkowska (2016)	syntetyczna miara KS	2015	%	6,8–29,9 (16)	nd.
	zaufanie do ludzi			24,4–46,2 (16)	nd.
Czapiński, Jerzyński (2016)	przekonanie o uczciwym postępowaniu	2015	%	22,4–61,3 (16)	nd.
	przekonanie o uczciwości liczenia głosów w wyborach			1,7–10,7 (16)	nd.
	obecna lub przeszła przynależność do partii polit.			19,9–61,6 (16)	nd.
	obecna lub przeszła przynależność do klubu sport/kult/zainteres.	2006	%	8,8–18,9 (5)	nd.
Bartkowski (2008)	aktywność społeczna	2015	%	nieznany (16)	nd.
Rada Ministrów (2020)	miara syntetyczna KS	2013	liczba	23,5–38 (16)	nd.
Bednarek-Szczeptańska (2013)	autorska kategoryzacja poziomów KS	2005			
Czapiński, Panek (2005)	miara syntetyczna wrażliwości na dobro wspólne	2009	liczba	2,44–2,49 (4)	nd.
Czapiński, Panek (2009)		2011			
Czapiński, Panek (2011)					

5.4. UZASADNIENIE DOBORU PRÓBY I JEJ CHARAKTERYSTYKA

Źródło	Wskaźnik KS	Charakterystyki wskaźników KS					uwagi
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości	wykorzystany w indeksach KS		
Bank Danych Lokalnych (2021)	frekwencja wyborcza	2007–2020	%	43,9–56,6 (16)	x	Wszystkie szczeble wyborów. Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.	
Jazwiński, Kłóska (2010)	miara syntetyczna KS	≈2007	liczba	23–76 (16)	nd.	Miara wyliczona dla stolic województw.	
Bank Danych Lokalnych (2021)	firmy przemysłowe współpracujące w zakresie działalności innowacyjnej	2007, 2010, 2013, 2016, 2019	%	6,7–11,6 (4)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.	
Bank Danych Lokalnych (2021)	firmy usługowe współpracujące w zakresie działalności innowacyjnej	2007, 2010, 2013, 2016, 2019	%	1,5–6,7 (4)	nd.	iw.	
Bank Danych Lokalnych (2021)	firmy przemysłowe współpracujące w ramach inicjatywy klastrowej lub innej sformalizowanej współpracy w % przed. aktywnych innowacyjnie	2010, 2013, 2016, 2019	%	8,9–18,8 (4)	nd.	iw.	
Główny Urząd Statystyczny (2021)	firmy współpracujące	2017–2019	%	4,6–10,4 (16)	nd.	nd.	
Bierkińska, Piasecki (2013)	syntetyczna miara izolacji społecznej	2011				Destymulanta. Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.	
Bierkińska, Sobestjański (2017)		2015	%	5,7–11,8 (16)	x		
Bierkińska, Piasecki (2020)		2018					
Bierkińska, Piasecki (2013)	syntetyczna miara zaangażowania w sieć formalną	2011	%	16–30 (16)	x	Średnia dwuodczytowa zestawiona samodzielnie. W latach 2013 i 2017 autorzy posłużyli się innymi nazwami. Zaadaptowano nazwę z 2017 roku.	
Bierkińska, Sobestjański (2017)	syntetyczna miara KS stowarzyszeniowego	2015	%				
Rada Monitoringu Społecznego (2020)	zaufanie do ludzi	2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015	%	11,5–13,5 (4)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.	

Źródło	Wskaźnik KS	Charakterystyki wskaźników KS				wagi
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸³	wykorzystany w Indeksie KS	
Bierkuńska, Piasecki (2020)	zaufanie do nieznanymych	2011	%	27–47 (16)	nd.	nd.
Bierkuńska, Sobestjański (2017)	zaufanie do władz	2015	%	49,5–60 (4)	nd.	Średnia dwuodczytowa zestawiona samodzielnie.
Bierkuńska, Piasecki (2020)		2018				
Bierkuńska, Sobestjański (2017)	brak akceptacji dla pracy na czarno	2015	%	17,8–32,5 (4)	nd.	Średnia dwuodczytowa zestawiona samodzielnie.
Bierkuńska, Piasecki (2020)		2018				
Bierkuńska, Sobestjański (2017)	brak akceptacji dla wręczenia łapówek	2015	%	68,5–87,3 (4)	nd.	jw.
Bierkuńska, Piasecki (2020)		2018				
Janc (2009)	miara syntetyczna KS w aspekcie instytucjonalnym	2005	%	0–26,3 (4)	nd.	Udział powiatów z „wysokim” i „bardzo wysokim” KS. Obliczenia samodzielnie.
Janc (2009)	miara syntetycznaKS w aspekcie uczestnictwa	≈2006				
Działek (2009)	miara syntetyczna aktywności stowarzyszeniowej	2000–2009	liczba	-0,25–0,20 (4)	nd.	Średnia odczytów subregionalnych zważona liczbą mieszkańców. Obliczenia samodzielnie.
Bank Danych Lokalnych (2021)		2000–2009				
Działek (2009)	miara syntetyczna aktywności w ramach grup hobbyistycznych i sportowych	2000–2009	liczba	-1,14–0,99 (4)	nd.	jw.
Bank Danych Lokalnych (2021)		2000–2009				
Działek (2011a)	miara syntetyczna powiązań społecznościowych	1999–2009	liczba	-1,17–2,49 (16)	nd.	nd.
Działek (2011a)	miara syntetyczna powiązań stowarzyszeniowych	1999–2009				

5.4. UZASADNIENIE DOBORU PRÓBY I JEJ CHARAKTERYSTYKA

Źródło	Wskaźnik KS	Charakterystyki wskaźników KS				
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸³	wykorzystany w indeksie KS	uwagi
Herbst, Swianiewicz (2008)	wolontariatusze WOŚP na 1 tys. mieszkańców	2003-2006	liczba	2-5,3 (16)	nd.	nd.
Rada Monitoringu Społecznego (2020)	angaż na rzecz społeczności lokalnej	2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015	%	12,7-16,4 (4)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.
Rada Monitoringu Społecznego (2020)	członkostwo różnorakie	2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015	%	8,1-16,7 (16)	nd.	Źw.
Markowska-Przybyła (2016)	syntetyczna miara aktywności w organizacjach typu pomostowego	2013	%	2,6-8,8 (16)	nd.	Miara zaszerzegowywana do pięciu przedziałów. Brak możliwości odczytu wartości specyficznej dla regionu.
Markowska-Przybyła (2016)	organizacyjtępu wiążącego na 10 tys. mieszkańców	2009-2013	liczba	8,6-16,6 (16)	nd.	Źw.
Herbst, Swianiewicz (2008)	udział w praktykach religijnych	2005	%	31,1-67,8 (4)	nd.	nd.
Rada Monitoringu Społecznego (2020)	rozległość kontaktów z rodziną	2005, 2011, 2013, 2015	liczba	7,2-9,2 (16)	x	Miara wyraża średnią liczbę członków rodziny podlegających kontaktom. Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie.
Rada Monitoringu Społecznego (2020)	zadowolenie ze stosunków z najbliższą rodziną	2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015	%	65,2-75,5 (16)	x	Suma kategorii „zadowolony” i „bardzo zadowolony”.
Czapiński, Jerzyński (2016)	przynależność do związku zawodowego	2015	%	19,4-38,5 (16)	nd.	Suma kategorii „obecnie” i „kiedys”.
Czapiński, Jerzyński (2016)	przynależność do kościoła lub innej organizacji religijnej	2015	%	46,3-86,5 (16)	nd.	Suma kategorii „aktywnie”, „aktywnie nie” i „kiedys”.
Bartkowski (2008)	aktywność społeczna	2006	%	6,9-15,4 (5)	nd.	Suma kategorii „wiązący” i „wiązący i pomostowy”.

Źródło	Wskaźnik KS	Charakterystyki wskaźników KS			
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸	wykorzystany w Indeksie KS
Bierkuńska, Sobestjański (2017)	syntetyczna miara kapitału rodzinnego	2015	%	19–34 (16)	nd.
Działek (2009)	syntetyczna miara aktywności wspólnotowej	2000–2009	liczba	-1,18–1,94 (4)	nd.
Działek (2011a)	syntetyczna miara powiązań wspólnotowych	1999–2009	liczba	-1,01–2,75 (16)	x
Bierkuńska, Piasecki (2013)		2011			
Bierkuńska, Sobestjański (2017)	syntetyczna miara dobrych relacji sąsiedzkich	2015	%	52,8–67,5 (16)	x
Bierkuńska, Piasecki (2020)		2018			
Herbst, Swianiewicz (2008)	syntetyczna miara KS wiążącego	2008	liczba	nieznany (16)	nd.

Uwagi: kolejność przedstawienia źródeł jest pochodną chronologii namysłu autora niniejszej pracy nad zasadnością wykorzystania poszczególnych wskaźników; lata podane w nawiasach przy Banku Danych Regionalnych, Radzie Monitoringu Społecznego i portalu spis.ngo.pl oznaczają rok, w którym wygenerowano dane z baz tych instytucji; x – wskaźnik zasilil indeks kapitału społecznego (patrz: podrozdział 6.1.2. Wyniki w świetle danych zastanych); NGOs (*ang. non-governmental organisations*) – organizacje pozarządowe.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 30. Źródła i charakterystyki wskaźników wyposażenia instytucjonalnego poddanych analizie

Źródło	Wskaźnik WI	Charakterystyki wskaźników WI				uwagi
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸⁴	wykorzystany WI w indeksie	
senat.gov.pl (2021)	agencje rozwoju regionalnego i lokalnego na 100 tys. PGN	2004–2020	liczba	1–3,6 (4)	nd.	Miara zestawiona samodzielnie. Średnia PGI za lata 2009–2020 na podstawie danych BDL (2021)
sooipp.org.pl (2021)						
parp.gov.pl (2021)						
Strony www urzędów marszałkowskich (2021)						
Bąkowski, Mażewska (2014)	ośrodki innowacji i inkubatory przedsiębiorczości na 100 tys. PGN	2014	liczba	4,1–7,9 (4)	nd.	Średnia PGI za lata 2009–2020 na podstawie danych BDL (2021)
Matusiak (2005)						
Bąkowski, Mażewska (2012)	ośrodki innowacji przedsiębiorczości na 100 tys. PGN	2005	liczba	1–16 (16)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie. Średnia PGI za lata 2009–2020 na podstawie danych BDL (2021)
		2007				
2009						
2010						
2014						
Bąkowski, Mażewska (2015)		2015				
Bąkowski, Mażewska (2018)		2017				

¹⁸⁴ Zakres rzeczywisty (uśredniony w przypadkach odczytów za wiele lat) wyznaczony skrajnymi odczytami dla regionów. W nawiasie podano liczbę regionów, dla których dokonano odczytu: 16 oznacza wszystkie województwa, 4 oznacza regiony będące przedmiotem prowadzonych analiz.

Źródło	Wskaźnik WI	Charakterystyki wskaźników WI				
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸⁴	wykorzystany WI w indeksie WI	uwagi
Bąkowski, Mazewska (2012)	udział ośrodków innowacji w ośrodkach i innowacji i przedsiębiorczości	2009				Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie
		2010				
		2012	%	20,1–29,9 (4)	nd.	
		2014				
		2017				
Bąkowski, Mazewska (2014)	dynamika udziału ośrodków innowacji w ośrodkach innowacji i przedsiębiorczości	2009	%	70,8–308,4 (4)	nd.	Dynamika obliczona samodzielnie (2009 = 100%)
		2017				
Bąkowski, Mazewska (2018)	podmioty z akredytacją ośrodka innowacji MRIT na 100 tys. PGN	2019–2021 ¹⁸⁵	liczba	0–2,4 (4)	nd.	Średnia PGN za lata 2009–2020 na podstawie danych BDL (2021)
		2015	liczba	0,79–10,98 (16)	x	
Komor (2017)	aktywne instytucje otoczenia biznesu na 100 tys. PGN	2009	liczba	-0,65–1,99 (16)	x	nd.
		2019	liczba	0–1,65 (4)	nd.	PGN za lata rok 2019 na podstawie danych BDL (2021)

¹⁸⁵ Źródło obejmuje m.in. podmioty, którym akredytację przyznano w styczniu 2021. Uznano to za nieznaczne wyjście poza zakres czasowy badań i – biorąc pod uwagę, że akredytacja przyznawana była na podstawie informacji i danych o ośrodkach przekazanych z wyprzedzeniem – zdecydowano o analizie źródła. Ostatecznie miara nie została wykorzystana w indeksie WI.

5.4. UZASADNIENIE DOBORU PRÓBY I JEJ CHARAKTERYSTYKA

Źródło	Wskaźnik WI	Charakterystyki wskaźników WI				
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸⁴	wykorzystany WI	uwagi
Gajewski (i in., 2019)	symetyczna miara potencjału parków technologicznych	2019	liczba	0,15–0,21 (4)	nd.	Regionalna średnia odczytów dla parków. Obliczenia samodzielnie
Dominiak (2013)	symetyczna miara wyposażenia instytucjonalnego	2009	liczba	-0,8–1,68 (16)	nd.	Miara zaszerogowywana do jednej z czterech stopniowalnych kategorii. Specyficzne odczyty regionalne nieznane
Kalinowski (2007)	symetyczna miara infrastruktury gospodarczej	2007	liczba	-0,59–1,21 (16)	x	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie
Nowicki (2009)		2009				
Nowicki (2014)		2014				
Szultka (2016)		2016				
Kalinowski (2007)	dynamika symetycznej miary infrastruktury gospodarczej	2007	%	-300–71,8 (4)	nd.	Dynamika obliczona samodzielnie (2007 = 100%)
Szultka (2016)		2016				
Figiel (i in. 2018)	efektywność funkcjonowania urzędów marszałkowskich	2005–2012	liczba	0,5–1 (16)	x	nd.
Bank Danych Lokalnych (2021)	powierzchnia objęta obowiązującymi MPZP	2009, 2014, 2016, 2019	%	5,5–31,1 (4)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie
Bank Danych Lokalnych (2021)	dynamika powierzchni objętej obowiązującymi MPZP	2009, 2019	%	123–214,7 (4)	nd.	Dynamika obliczona samodzielnie (2009 = 100%)
Bank Danych Lokalnych (2021)	radni z wyższym wykształceniem	2009–2019	%	86,3–94,2 (4)	nd.	Średnia wieloletnia zestawiona samodzielnie. Obejmuje radnych rad gmin, powiatów i sejmików województw

Źródło	Wskaźnik WI	Charakterystyki wskaźników WI			
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸⁴	wykorzystany w indeksie WI
Gryczuk, Russel (2014)	średnia gminna liczba IOB, w których powoływaniu uczestniczyli lub współuczestniczyli JST	2012	liczba	0,2–0,9 (16)	nd.
Chrastina (i in. 2010)		2010			
Kierzkowski (2015)		2011–2014			
Kierzkowski (2016)		2015			
Kierzkowski (2017)		2016	liczba	101–103,8 (16)	x
Fulara, Michalik (2018)		2017			
Michalik (2019)		2018			
Michalik (2020)		2019			
palih.gov.pl (2020)	stosunek powierzchni ofert inwestycyjnych typu <i>greenfield</i> niepochoźających SP ani KOWR i udziału regionu w krajowym PKB	2020	liczba	50,3–133,2 (4)	nd.
Główny Urząd Statystyczny (2018)	JAP, które posiadały politykę lub strategię <i>Open Data</i>	2017	%	1,7–16,3 (16)	nd.
	JAP, które korzystały z systemu elektronicznego zarządzania dokumentami	2017	%	41,6–95 (16)	nd.
Pierzchała i in. (2020)	syntetyczna miara zarządzania innowacyjnością	2020	%	0,55–1 (4)	nd.
					Miara zestawiona samodzielnie, na podstawie wybranych wymiarów oceny (tamże, s. 95). Oceny regionów odniesiono do oceny krajowego lidera

5.4. UZASADNIENIE DOBORU PRÓBY I JEJ CHARAKTERYSTYKA

Źródło	Wskaźnik WI	Charakterystyki wskaźników WI				
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸⁴	wykorzystany WI	wagi
Marks-Bielska i in. (2017)	symetyczna miara sprawności instytucjonalnej gmin	2006–2014	liczba	0,274–0,330 (16)	x	nd.
Strony www urzędów marszałkowskich (2021)						Analiza własna, wspierana badaniami terenowymi. Skala porządkowa: 2 – aktywna, 1 – funkcjonowała lub funkcjonuje, ale nieaktywna, 0 – nie funkcjonowała lub nie funkcjonuje
Różne źródła (2021)	funkcjonowanie regionalnych rad innowacyjności	2004–2020	liczba	0–2	nd.	Suma ważonych kategorii „istnieje” i „częściowo istnieje”. Wagi (2 i 1) wyznaczone samodzielnie
Plawgo (i in. 2013)	funkcjonowanie regionalnego systemu innowacji	2012	liczba	3–12 (16)	x	jw.
	skuteczności działania instytucji otoczenia innowacyjnego biznesu					

Uwagi: kolejność przedstawienia źródeł jest pochodną chronologii namysłu autora niniejszej pracy nad zasadnością wykorzystania poszczególnych wskaźników; BDL – Bank danych lokalnych, IOB – instytucje otoczenia biznesu, JAP – jednostki administracji publicznej (termin podany za źródłem, niezdefiniowany), JST – jednostka samorządu terytorialnego, KOWR – Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa, MPZP – miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, PGN – podmioty gospodarki narodowej, SP – Skarb Państwa MRiIT – Ministerstwo Rozwoju i Technologi; lata podane w nawiasach przy Banku Danych Lokalnych oraz stronach internetowych oznaczają rok, w którym wygenerowano dane lub pobrano informacje; x – wskaźnik zasilił indeks wyposazenia instytucjonalnego (patrz: podrozdział 6.2.2. Wyniki w świetle danych zastanych).

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 31. Źródła i charakterystyki wskaźników sukcesu regionalnych polityk klastrowych poddanych analizie

Źródło	Wskaźnik sukcesu RPK	Charakterystyki wskaźników sukcesu RPK				
		odczył za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸⁶	wykorzystany w indeksie RPK	uwagi
Strony www urzędów marszałkowskich (2021)	liczba dokumentów prorozwojowych dedykowanych klastrom	2004–2020	liczba	1–32 (4)	x	Analiza własna, wspierana jakościowymi badaniami terenowymi. Zliczano: 1) strategię/ programy rozwojowe kierowane wyłącznie do gron/ na klastering w ogóle, 2) dedykowane poszczególnym gronom lub ich grupie koncepcje funkcjonalne lub rozwojowe (z komponentem strategicznym lub planistycznym), opracowane z udziałem środków regionalnych.
Różne źródła		2004–2020	liczba	2,6–3,33 (4)	x	Analiza własna wspierana jakościowym badaniami terenowymi. Oceniono i zsumowano głębokość odniesień we wszystkich RS i SRW ¹⁸⁸ . Sumę punktów podzielono przez liczbę dokumentów. Punkty przyznano według zasad: 0 – brak odniesień; 1 – tylko poziom diagnostyczny; 2 – najwyższy poziom analityczny; 3 – poziom strategiczny bez konkretnych celów/działań; 4 – poziom celów/działań
Regionalne dokumenty strategiczne ¹⁸⁷	głębokość odniesień do klastrow w regionalnych programach strategicznych	2004–2020	liczba	2,6–3,33 (4)	x	

¹⁸⁶ Zakres rzeczywisty wyznaczony skrajnymi odczytami dla regionów. W nawiasie podano liczbę regionów, dla których dokonano odczytu: 16 oznacza wszystkie województwa, 4 oznacza regiony będące przedmiotem prowadzonych analiz.

5.4. UZASADNIENIE DOBORU PRÓBY I JEJ CHARAKTERYSTYKA

Źródło	Wskaźnik sukcesu RPK	Charakterystyki wskaźników sukcesu RPK				
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁸⁸	wykorzystany w indeksie RPK	uwagi
Regionalne programy operacyjne ¹⁸⁹	głębokość odniesień do klastrów w regionalnych programach operacyjnych	2007–2020	liczba	3–4 (4)	x	Analiza własna wspierana jakościowymi badaniami terenowymi. Oceniono i zsumowano głębokość odniesień w RPO i URPO dwóch perspektyw budżetowych. Punkty przyznano według zasad: 0 – brak odniesień; 1 – tylko poziom diagnostyczny; 2 – poziom planistyczny bez konkretnych schematów działań lub preferencyjne warunki dostępu do działań/konkursów niededykowanych wprost gronom; 3 – poziom schematów działań/konkursów
Regionalne dokumenty strategiczne i programy operacyjne + różne źródła	źródnicowanie interwencji w ramach RPK	2004–2020	liczba	0–2 (4)	x	Analiza własna, wspierana jakościowymi badaniami terenowymi. Punkty przyznano według zasad: 0 – brak różnicowania interwencji; 1 – różnicowanie interwencji ze względu na charakterystyki/potrzeby klastrów lub prowadzenie interwencji w modelu CBP 2 – różnicowanie interwencji ze względu na charakterystyki/potrzeby klastrów oraz prowadzenie interwencji w modelu CBP

¹⁸⁷ Odwołania literaturowe i charakterystyka znajdujących się w dokumentach odniesień do klastrów zostały zawarte w podrozdziale 6.4. **Profile regionalnych polityk klastrowych.**

¹⁸⁸ Z analizy wyłączone dokumenty przyjęte pod koniec 2019 oraz w 2020 roku, których potencjalne oddziaływanie dotyczy okresu poza zakresem czasowym badań.

¹⁸⁹ Odwołania literaturowe i charakterystyka znajdujących się w programach odniesień do klastrów, zostały zawarte w podrozdziale 6.4. **Profile regionalnych polityk klastrowych.**

Źródło	Wskaźnik sukcesu RPK	Charakterystyki wskaźników sukcesu RPK				
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ¹⁹⁸	wykorzystany w Indeksie RPK	uwagi
gov.pl/web/rozwoj-technologie (2022)	liczba Krajowych Klastrow Kluczowych (KKK) ¹⁹⁹	2015–2020	liczba	2 (4)	nd.	Suma przyznanych statusów KKK w czterech rundach naboru ¹⁹¹ .
Deloitte Business Consulting (2010)	ocena polityk władz publicznych na rzecz rozwoju klastrow	2010	liczba	0,8–6,9 (16)	x	nd.
Kryjom (2019)	udział klastrow wspartych w wymiarze podmiotowym lub przedmiotowym w klastrach aktywnych	2014–2020	%	0,17–0,5 (4)	x	W perspektywie budżetowej lat 2014–2020. Analiza własna wspierana jakościowymi badaniami terenowymi. Aktywność klastrow według stanu na 2020 rok
Strony www urzędów marszałkowskich (2021)						
Różne źródła						

¹⁹⁰ Więcej na temat KKK, patrz: podrozdział 4.7. Strategiczne ramy polityki klastrowej w Polsce.

¹⁹¹ Nie wzięto pod uwagę rundy piątej przeprowadzonej w latach 2021–2022, jako wychodzącej poza zakres czasowy badań.

¹⁹² Patrz: podrozdział 4.5. Polityka klastrowa jako kategoria opisu.

¹⁹³ Brano pod uwagę tylko nadrzędne, przekrojowe, wieloletnie dokumenty rozwojowe.

Źródło	Wskaźnik sukcesu RPK	Charakterystyki wskaźników sukcesu RPK			
		odczyt za rok	jednostka	zakres wartości ⁹⁶	wykorzystany w Indeksie RPK
Różne źródła	przetwarzanie klastrów	2020	%	33–57 (4)	x
					Udział klastrów aktywnych w klastrach wspartych w ramach RPK w latach 2004–2013. Analiza własna wspierana jakościowymi badaniami terenowymi

Uwagi: kolejność przedstawienia źródeł jest pochodną chronologii namysłu autora niniejszej pracy nad zasadnością wykorzystania poszczególnych wskaźników; CBP – polityka oparta na klastrach⁹⁵, PGN – podmioty gospodarki narodowej, RPK – regionalna polityka klastrowa, RPO – regionalne programy operacyjne, RSI – regionalne strategie innowacji, SRW – strategie rozwoju województw⁹³, URPO – uszczegółowienia regionalnych programów operacyjnych; lata podane w nawiasach przy stronach internetowych oznaczają rok, w którym wygenerowano dane lub pobrano informacje; x – wskaźnik zasilił indeks sukcesu regionalnych polityk klastrowych (patrz: podrozdział 6.3.2 Wyniki w świetle danych zastanych).

Źródło: opracowanie własne.

Rozdział 6.

Wyniki badań

Rozdział ten, za pomocą podrozdziałów, dzieli wyniki badań na pięć części. Trzy pierwsze poświęcone są trzem metazmiennym – kolejno: kapitałowi społecznemu, wyposażeniu instytucjonalnemu i regionalnym politykom klastrowym. W ramach każdej z nich wyniki sformalizowane były metodami badawczymi użytymi do ich pozyskania, a na niższych poziomach zastosowanymi technikami i wymiarami badanych zjawisk. W efekcie struktura treści, wyrażona zarówno tytułami tych podrozdziałów, jak i nieindeksowanymi śródtytułami jest dla rzeczonych trzech części paralelna. Czwarty podrozdział prezentuje profile regionalnych polityk klastrowych czterech analizowanych województw. Część ta nie jest *sensu stricto* rozłączna z trzema pierwszymi podrozdziałami, integruje bowiem partię prezentowanych w nich – pochodzących z badań jakościowych – wyników, przydając im nowy kontekst. Ostatni podrozdział syntetyzuje wyniki badania terenowego za pomocą modelu wzajemnych zależności trzech metazmiennych.

6.1. Regionalne poziomy kapitału społecznego

6.1.1. Wyniki w świetle danych pochodzących z badań terenowych

Badanie techniką CATI

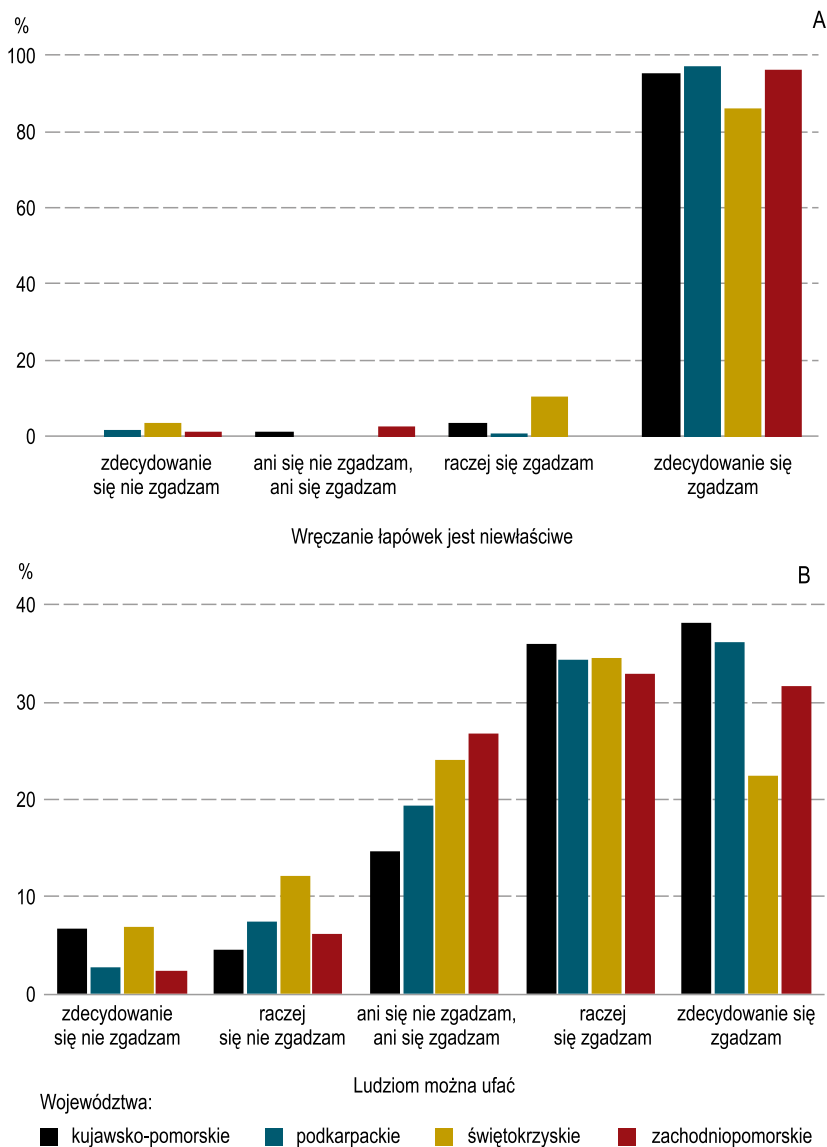
Poziom **normatywnego kapitału społecznego** stosunkowo nieznacznie różni się między regionami. Najsilniej innym ludziom ufają członkowie klastrow z kujawsko-pomorskiego. Mają oni też najmocniejsze przekonanie o potrzebie czynnego udziału w wyborach. Miary źródłowe pokazują z kolei, że frekwencja wyborcza była w tym regionie, w ostatnich dwóch dekadach, relatywnie niska¹⁹⁴. Każdy z zaproponowanych wskaźników sygnalizuje odstawanie województwa świętokrzyskiego (ryc. 12 i 13) od pozostałych. Aspekt zaufania do ludzi jest płaszczyzną największych różnic między tym regionem a resztą. Kontrast ten nie znajduje potwierdzenia we wskaźnikach literaturowych¹⁹⁵.

---

¹⁹⁴ Przy omawianiu wyników pochodzących z badań terenowych, w miejscach, w których w wartościowy poznawczo sposób korespondują one z przedstawionymi w dalszej części podrozdziału wskaźnikami źródłowymi, miary będą do siebie odnoszone w toku narracji.

¹⁹⁵ Jest to przykład odwołania się do wskaźnika, którego szczegółowych rozkładów nie zaprezentowano w niniejszej pracy, jednak przeanalizowano. Lista takich miar znajduje się w tabelach 29, 30 i 31 w podrozdziale 5.4.2. [Źródła danych zastanych](#).

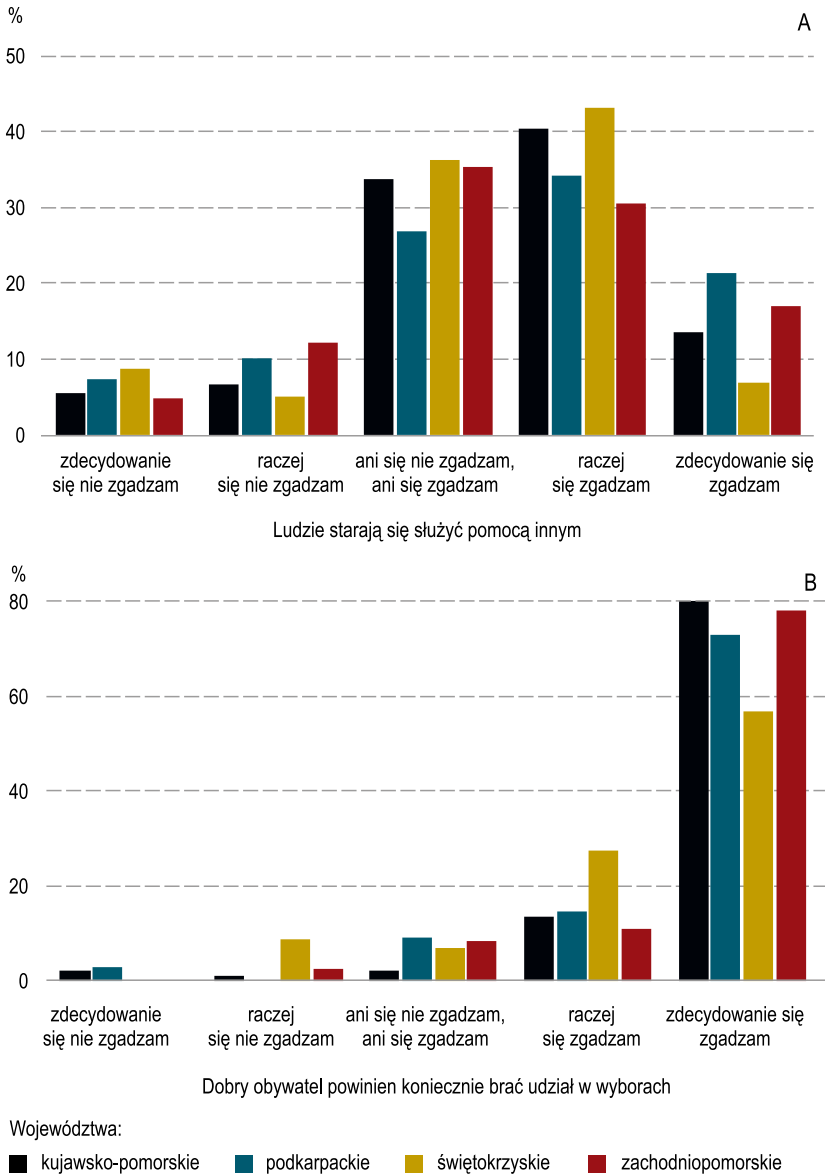

Ryc. 12. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń¹⁹⁷: wręczenie łapówek jest niewłaściwe (A); ludziom można ufać (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

¹⁹⁷ W tytułach rycin podano skrócone, oddające istotę, zapisy twierdzeń. Ich pełne brzmienia podane zostały w podrozdziale 5.2. Metody i techniki badawcze oraz w aneksie A2 zawierającym kompletne narzędzia badawcze.

Ryc. 13. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: ludzie starają się służyć pomocą innym (A); dobry obywatel powinien koniecznie brać udział w wyborach (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Rozkłady ocen czterech omówionych twierdzeń potraktowane ilościowo, zostały wyrażone w postaci średniej arytmetycznej, a następnie porównane w przekroju regionalnym (tab. 32). Minimum skali (czyli ocena „zdecydowanie się nie zgadzam”) przyjmowało wartość 1, a maksimum („zdecydowanie się zgadzam”) wartość 5. Analiza wymiaru normatywnego kapitału społecznego, uśrednionego dla czterech reprezentujących go twierdzeń, wskazuje istotne statystycznie¹⁹⁶ różnice między regionami ($p = 0,0098$). Odnotowuje się znaczne dysproporcje pomiędzy najmniej zasobnym w kapitał normatywny województwem świętokrzyskim a pozostałymi. Między kujawsko-pomorskim oraz między podkarpackim różnice te są statystycznie istotne.¹⁹⁷

Tab. 32. Regionalne rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru normatywnego kapitału społecznego

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
4,27	4,23	3,99	4,21	4,19

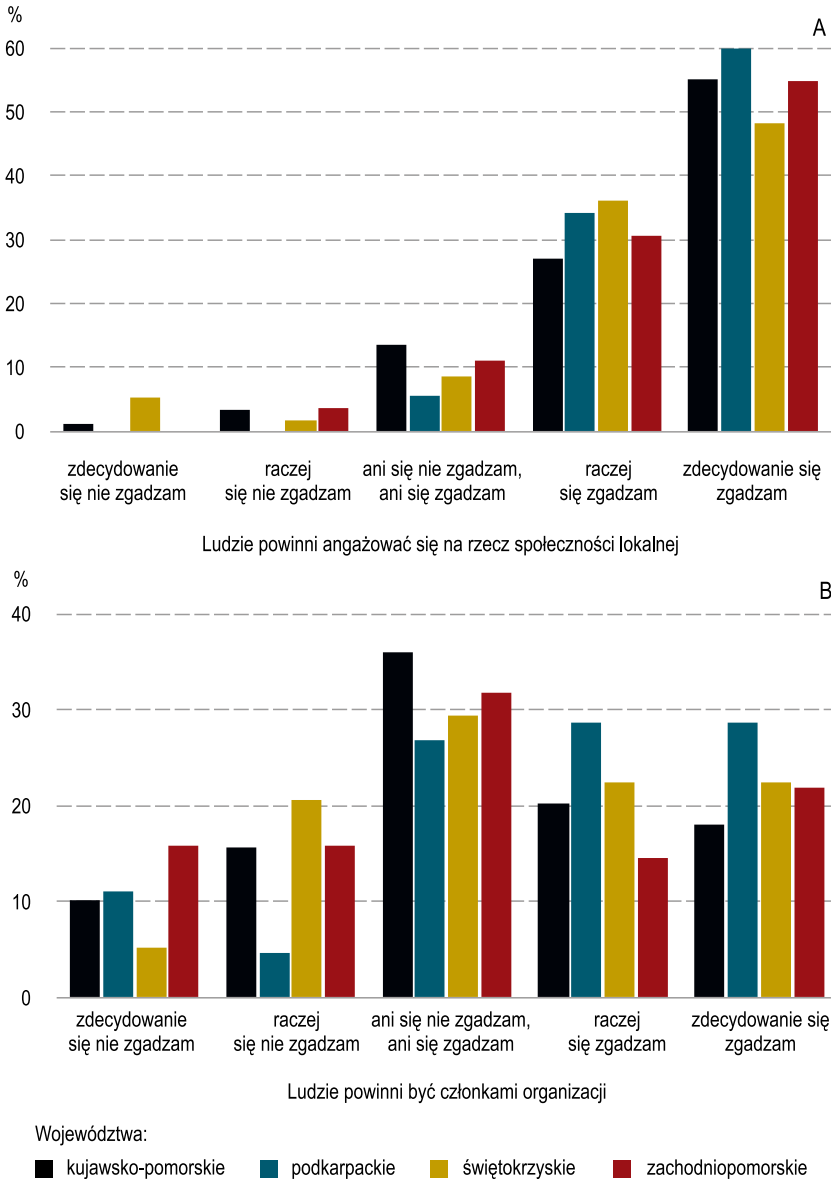
Uwagi: $n = 337$; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

Województwo podkarpackie wyróżnia się pozytywnie pod względem zasobów **strukturalnego kapitału społecznego** rezydującego w gronie członków klastrowych (ryc. 14 i 15). Dominuje nad innymi regionami na poziomie każdego z czterech przyjętych wskaźników. Prymat jest najbardziej widoczny dla przeświadczenia o powinności zrzeczania się oraz utrzymywania dobrych relacji sąsiedzkich. Jeśli chodzi o wymiar relacji formalnych, wyrażonych rzeczonym zrzeczaniem się oraz zaangażem w wolontariat, najniższy poziom kapitału cechuje województwo zachodniopomorskie. Wynik nie współgra z rozkładem kontrolowanych pod tym względem wskaźników literaturowych, zgodnie z którymi region osiąga relatywnie przeciętne wartości. Gdy spojrzeć na niego (wynik) jako na wskaźnik wymiaru relacji pomostowej znajduje potwierdzenie w stosunkowo najwyższej izolacji społecznej. Relacje z sąsiadami charakteryzujące wymiar nieformalny najrzadziej postrzegane są jako wartość w świętokrzyskim.

Analiza wymiaru strukturalnego kapitału społecznego, uśrednionego dla czterech reprezentujących go twierdzeń (których oceny potraktowano ilościowo) wykazuje istotne statystycznie różnice ($p = 0,0011$), do których przyczynia się wyraźna przewaga zasobu Podkarpacia nad pulą kapitału innych województw (tab. 33). Różnica względem

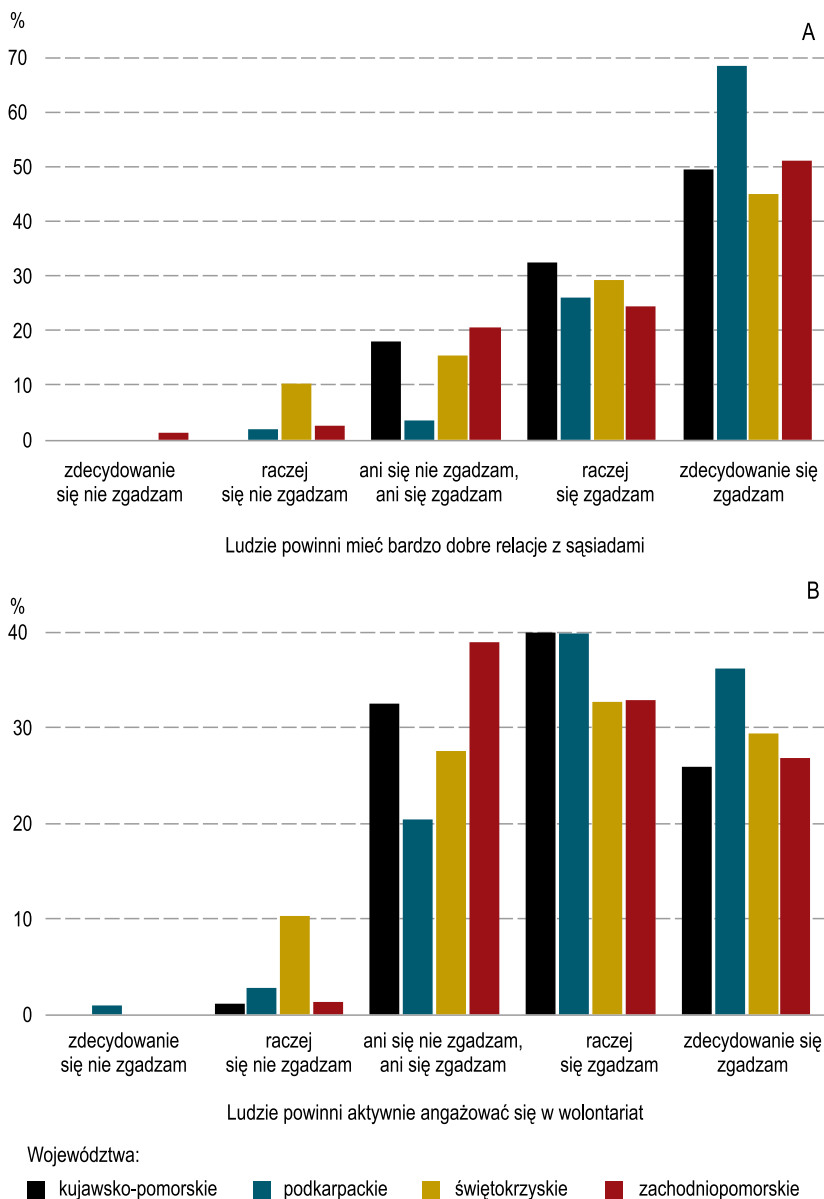
¹⁹⁶ Dla określenia istotności wyników opisanych w podrozdziale bieżącym oraz podrozdziałach analogicznych (dla wyposażenia instytucjonalnego – 6.2.1. i sukcesu regionalnych polityk klastrowych – 6.3.1.) posłużono się testem Kruskala-Wallis. Istotność przyjęto dla $p < 0,05$.

Ryc. 14. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: ludzie powinni angażować się na rzecz społeczności lokalnej (A); ludzie powinni być członkami organizacji, stowarzyszeń, klubów, partii, rad lub kół (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 15. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: ludzie powinni mieć bardzo dobre relacje z sąsiadami (A); ludzie powinni aktywnie angażować się w wolontariat (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 33. Regionalne rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru strukturalnego kapitału społecznego

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
3,94	4,21	3,87	3,89	4,00

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

każdego z nich jest statystycznie istotna. W regionach tych poziom rezydującego w członkach klastrów kapitału społecznego jest w swoim strukturalnym wymiarze stosunkowo zbliżony.

Zależność poziomu kapitału społecznego od form działalności, w których jest zakorzeniony, jest – między większością typów organizacji – niewielka (tab. 34). W wymiarze **normatywnym** KS jest relatywnie najsilniejszy w urzędach i jednostkach samorządu terytorialnego, a najsłabszy w jednoosobowych działalnościach gospodarczych. Różnica ta jest istotna statystycznie ($p = 0,0176$). W wymiarze **strukturalnym** zasób najsilniej rezyduje w instytucjach otoczenia biznesu, najsłabiej w placówkach edukacyjnych i naukowych.

Zasób KS zależy też (choć nieistotnie w sensie statystycznym) od roku, w którym powstało grono. Zarówno w wymiarze normatywnym, jak i strukturalnym odnotowuje się wyższe poziomy dla klastrów działających krócej. Subtelne i nieistotne statystycznie

Tab. 34. Rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru normatywnego i czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru strukturalnego regionalnego kapitału społecznego, w zależności od formy działalności członka klastra

Forma działalności	Wymiar KS	
	normatywny	strukturalny
Instytucja otoczenia biznesu	4,40	4,40
Jednoosobowa działalność gospodarcza	4,03	3,99
Spółka cywilna, jawna, komandytowa, partnerska	4,16	4,10
Spółka akcyjna	4,33	4,27
Spółka z o.o.	4,21	3,96
Stowarzyszenie, spółdzielnia	4,25	3,98
Uczelnia, szkoła	4,35	3,82
Urząd, samorządowa jednostka organizacyjna	4,57	3,91
łącznie	4,19	4,00

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5; KS – kapitał społeczny.

Źródło: opracowanie własne.

okazują się różnicowania obu tych wymiarów w zależności od faktu zrzeszenia w macierzystym gronie od momentu jego powstania oraz od tego, czy udział w klastrze jest traktowany jako formalny.

Analiza kapitału społecznego przez pryzmat **łączonych wymiarów: normatywnego i strukturalnego kapitału społecznego** porządkuje regiony w kolejności tożsamej z ustaloną w badaniach aspektu strukturalnego. Wymiary do pewnego stopnia znoszą się, co prowadzi do stosunkowo wypłaszczonych odczytów (tab. 35). Różnicowanie jest statystycznie istotne ($p = 0,0045$), ale ustalenie to dotyczy tylko pary skrajnych regionów. Najwyższy poziom kapitału społecznego odnotowano w województwie podkarpackim, najniższy w świętokrzyskim.

Tab. 35. Regionalne rozkłady średnich ocen ośmiu twierdzeń będących wskaźnikami kapitału społecznego

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
4,10	4,22	3,93	4,05	4,10

Uwagi: $n = 337$; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

Badanie techniką IDI

Koordynatorzy klastrow, którzy oceniali poziom kapitału społecznego typu pomostowego własnych regionów na tle wyobrażonego średniego poziomu krajowego, relatywnie najmniejszy zasób zidentyfikowali w świętokrzyskim. Najniższa regionalna dynamika KS w odniesieniu do roku 2013, a więc w okresie pełnej perspektywy budżetowej środków europejskich¹⁹⁸, dostrzegana jest z kolei w podkarpackim (tab. 36). We wszystkich regionach poziom KS zakorzenionego w gronach jest wyższy od ogólnego w województwie (równowagę między klastrem, a regionem wyznaczał środek skali, czyli wartość „3”). Przewaga ta jest najwyraźniejsza w świętokrzyskim i zachodniopomorskim.¹⁹⁹

Każdy z trzech aspektów został poddany pogłębionej dyskusji z koordynatorami gron $[K_n]$. Najbardziej wyraziste wypowiedzi, budujące kontekst dla wyników ilościowych i osadzające je w warunkach regionalnych, przytoczono poniżej. Materiał podzielono i obramowano według województw, w których został zebrany i których dotyczy. Aby zachować pluralizm opinii, dla każdego województwa zacytowano wypowiedzi co najmniej trzech rozmówców.

¹⁹⁸ Charakterystyka perspektyw i właściwych im regionalnych schematów i narzędzi proklastrowych została przeprowadzona w podrozdziale 6.4. Profile regionalnych polityk klastrowych.

¹⁹⁹ Skrócony, oddający istotę, zapis aspektów. Ich pełne, wskaźnikowe brzmienia, w tej samej kolejności, podane zostały w podrozdziale 5.3. Operacjonalizacja, natomiast zapis pytań, na podstawie których zbierane były oceny, dostępny jest w aneksie A2 zawierającym kompletne narzędzia badawcze.

Tab. 36. Regionalne rozkłady średnich ocen aspektów będących wskaźnikami wymiaru pomostowego kapitału społecznego

Aspekty oceny ¹⁹⁹	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
Relatywny poziom KS	3,08	3,17	1,83	3,00	2,77
Dynamika poziomu KS	3,67	2,33	2,67	4,00	3,17
Relatywny poziom KS w klastrze	3,50	3,58	4,33	4,20	3,90

Uwagi: n = 20; dla wszystkich aspektów skala ocen: 1–5; KS – kapitał społeczny.

Źródło: opracowanie własne.

Kujawsko-Pomorskie

To jest kwestią mieszanki właśnie tych... wymieszania się dwóch zaborów. Bo część województwa była kiedyś pod zaborem rosyjskim, część pod zaborem pruskim. Może ten pozytywny miks zmieszania się społeczeństwa spowodował, że... ta otwartość typowa dla jednak społeczeństwa wschodniego, intuicyjność... otwartość z profesjonalizmem niemieckim fajnie się wymiksowała.

[K₆]

***

Dzisiaj ludzie dostrzegają, że ten stary model funkcjonowania klasycznego, że robimy u siebie wszystko, zaczyna tracić sens. Te więzi kooperacyjne wymuszone przez rynek wymuszają na ludziach zmiany społeczne.

[K₆]

***

Przedsiębiorcy nie są przyzwyczajeni do... tak, jak i większość naszego społeczeństwa, nie są przyzwyczajeni do działania zespołowego (...) moim zdaniem... moje pokolenie, czyli czterdziestoparolatków(-tek), z punktu widzenia kapitału społecznego jest pokoleniem straconym.

[K₂]

***

Są kulturowe zaszczości, które aktywność wspólną mocno zdegenerowały. I to dotyczy również instytucji otoczenia biznesu. No, bo to otoczenie biznesu, instytucje otoczenia biznesu, to są instytucje, które mają wspólnie działać. Wszystko jedno czy dwie, czy trzy firmy, czy dziesięć, czy dwadzieścia, czy klastr.

[K₁]

***

Jesteśmy na styku jeszcze Księstwa Poznańskiego z zaborów i pomorskiego, czyli bismarcowego. Myślę, że to ma wpływy. Inaczej. Historyczne uwarunkowania mają wpływy na kapitał... budowanie kapitału społecznego.

[K₁]

Podkarpackie

To jest właśnie to ciągnięcie szkolnictwa za tym, co się dzieje w przemyśle, w nowoczesnym przemyśle. Ale też integracja przemysłu ze szkolnictwem. To jest też tworzenie tego kapitału społecznego, po to, żeby się zacząć wzajemnie rozumieć.

[K₈]

***

Przybyło pewnych instytucji. Przybyło pewnych więzi. Sądzę, że nawet... przynajmniej my, jak weszliśmy do tych inteligentnych specjalizacji, mamy na różnych forach kontakty ze sobą.

[K₈]

***

Nasza polityka ogólnie przekładająca się... polityka naszego rządu przekładająca się na politykę regionalną także sprawia, że podkopywane jest zaufanie do pewnych instytucji publicznych.

[K₉]

***

Cechą charakterystyczną, jakby regionu... to jest to, że... charakter podmiotów, które też składają się na... czy tworzą ten kapitał społeczny, jest taki, że one są, można powiedzieć, statystycznie trochę słabsze niż w skali kraju.

[K₁₂]

Świętokrzyskie

Nasze wskaźniki gospodarcze niestety, ale dowodzą, że nasze województwo zostaje. Że świat odjeżdża, a my zostajemy. Na to się nakłada na pewno to wymywanie kapitału ludzkiego. No i konsekwencją tego jest również brak, deficyty kapitału społecznego.

[K₁₅]

***

Wiemy, że ten kapitał [społeczny] istnieje. Wiemy, że te firmy... czegoś by może chciały. Nawet sobie już niektóre próbowały to... czy sobie uzmysławiały, że są takie czy inne możliwości. My to wyzwoliliśmy w tej fazie wstępnej organizacji klastra.

[K₁₄]

***

Nawet zmiana pokoleniowa nie pomogła. (...) Jest to bardzo trudny region pod kątem współpracy właśnie tego kapitału społecznego. Bardzo duży brak zaufania. Bardzo duże problemy takie, powiedzmy, na poziomie komunikacyjnym, mała otwartość, mały... absolutnie, prawie zerowa znajomość języków, ubytki społeczne. Ci, którzy troszeczkę szerzej myślą, mają większe perspektywy, absolutnie odpływają. Zostają automatycznie te osoby, które ten kapitał społeczny utrzymują na poziomie, którym... ponieważ są w stanie tam wytrzymać, no to automatycznie tak też go kreują, na tym poziomie.

[K₁₃]

***

Klastering pewnie można powiedzieć, że opiera się w pewnym sensie o relacje. Jest relacyjny. I oczywiście, że przecież te osoby, które tam pracują na tym poziomie, na którym my się kontaktujemy, to jest jakiś rodzaj elity regionalnej.

[K₁₃]

Zachodniopomorskie

Widzę, że jest wzrost też zaufania do nas do klastra, ale też w środku, wśród klastrowiczów, wśród firm. Ale też i nasza taka lepsza współpraca, zrozumienie z instytucjami różnymi w regionie. Przy czym tak, jak powiedziałem(-łam), że ta współpraca jest bardziej w takich obszarach miękkich. Ale to zaufanie, ten taki kapitał... bym powiedział(-ła) społeczny, jako jeden z elementów kapitału społecznego jest tutaj myślę, że na coraz wyższym poziomie.

[K₁₆]

***

Widzimy taką coraz większą otwartość firm podczas różnych spotkań online'owych, które organizujemy. Mam na myśli... firmy opowiadają się, zwierają z różnych jakichś takich, powiedzmy sobie problemów, czy wspólnie omawiają różne rzeczy typu, jak zarządzać pracownikami teraz w systemie pracy zdalnej... albo kwestie, mamy problem z zatrudnianiem pracowników. Więc otwarcie się w stronę właśnie Białorusi czy Ukrainy. Albo też po prostu coraz większą liczbę takich zleceń wewnętrznych, wzajemnych zapytań. Więc po tym twierdzą, że ten kapitał zaufania wzrósł.

[K₁₆]

***

Kontakty, które mamy z... czy to z instytucjami (...) czy zaufanie, czy łatwość kontaktu, również poziom kontaktu niesformalizowany, dużo szybszy... bazując na tym powiedział(-łabym), że jest coraz wyższy.

[K₂₀]

***

Jeżeli popatrzymy na poziom w ogóle społeczeństwa polskiego, no to raczej wyższy. Duża część naszych firm to są firmy, które muszą mieć w naturalny sposób powiązania ponadregionalne i ponadnarodowe czy międzynarodowe.

[K₁₈]

6.1.2. Wyniki w świetle danych zastanych

Analiza wrozkładów poszczególnych miar

Do analiz zróżnicowań międzyregionalnych wybrano dziesięć miar kapitału społecznego²⁰⁰. Przynależą one sześciu wymiarom wyróżnionym w oparciu o trzy zmienne²⁰¹, opisują więc osiem teoretycznych obszarów rzeczywistości (2*2*2 wymiary). Biorąc pod uwagę tę mnogość oraz fakt, że w ramach niektórych wskaźników kontrola wymiarów nie była możliwa, zdecydowano o niewydzielaniu w poniższym opisie ośmiu fragmentów narracyjnych. Przy charakterystyce poszczególnych miar zadbano natomiast o wprowadzanie informacji o wymiarach, którym są właściwe.

Zdecydowanie najsilniejsza, integrująca wartości syntetycznego wskaźnika kapitału społecznego typu pomostowego z sześciu edycji badań cyklicznych, jest pierwsza z przedstawionych (tab. 37) miar. Źródłowy wskaźnik wiąże następujące aspekty, choć ich wykorzystanie różni się w zależności od edycji badania: **1)** aktywność na rzecz społeczności lokalnej/środowiska lokalnego, **2)** udział w ostatnich (niezależnie od rodzaju) wyborach/referendach, **3)** udział w nieobowiązkowych zebraniach, **4)** zabieranie na nich głosu, **5)** pozytywny stosunek do demokracji, **6)** przynależność do organizacji i pełnienie w nich funkcji, **7)** przekonanie, że większości ludzi można ufać, **8)** pogląd, że wszystkim należy się szacunek, **9)** że wszystkie narody są sobie równe i **10)** że gdyby wszyscy Polacy byli równo traktowani, mielibyśmy mniej problemów w kraju, **11)** przekonanie, że ważne jest, aby potrzebującym pomagać oraz **12)** przejmowanie się działaniami naruszającymi dobro wspólne. Wyraźnie najkorzystniejszy odczyt odnotowany na Podkarpaciu jest konsekwencją regularnie wysokich tam wartości w przeanalizowanych latach. Relatywnie niski wynik województwa kujawsko-pomorskiego jest jednocześnie drugim najsłabszym w skali kraju. Widziana jako zaleta uniwersalność omawianej miary równoważona jest ograniczeniem sprowadzającym się do niemożności kontrolowania w oparciu o nią wymiarów takich zmiennych zjawiska jak istota ani formalizacja relacji.

²⁰⁰ Procedurę wyboru opisano w podrozdziale [5.4. Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka](#).

²⁰¹ Patrz: podrozdział [5.3. Operacjonalizacja](#).

Tab. 37. Regionalne odczyty wskaźników kapitału społecznego

Wskaźnik	Województwo				Zakres wartości (dla 16 regionów)
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	
Syntetyczna miara KS pomostowego	-0,08	0,06	-0,03	-0,05	-0,10–0,07
Syntetyczna miara KS	0,231	0,264	0,098	0,166	-0,038–0,364
Frekwencja wyborcza	47,96	50,26	49,87	47,71	43,87–56,61
Syntetyczna miara izolacji społecznej ²⁰²	7,33	5,67	8,17	11,83	5,67–12,33
Syntetyczna miara KS stowarzyszeniowego	21,5	24,0	16,5	20,0	16–30
Syntetyczna miara dobrych relacji sąsiedzkich	55,10	67,53	61,40	52,80	52,8–67,5
Syntetyczna miara powiązań stowarzyszeniowych	-1,02	-0,40	-0,50	-0,28	-1,99–1,99
Rozległość kontaktów z rodziną	8,26	8,63	7,65	7,19	7,19–9,16
Zadowolenie ze stosunków z najbliższą rodziną	73,0	71,9	69,0	72,4	65,2–75,5
Syntetyczna miara powiązań wspólnotowych	-0,36	2,75	-1,01	-0,46	-1,01–2,75

Uwagi: KS – kapitał społeczny.

Źródło: opracowanie własne.

Inna syntetyczna miara integrująca zarówno wymiar pomostowy, jak i wiążący, ale ograniczająca zjawisko kapitału społecznego do relacji formalnych, także wskazuje na przodującą pozycję województwa podkarpackiego. Ujęcie to premiuje też kujawsko-pomorskie, zaś defaworyzuje świętokrzyskie, które okazuje się najsłabszym z czterech analizowanych i drugim najsłabszym regionem w Polsce. Na Podkarpaciu jest też najwyższy poziom kapitału społecznego typu wiążącego. Odczyt syntetycznej miary powiązań wspólnotowych, integrującej m.in. liczebność członków zespołów artystycznych, klubów sportowych, organizacji parafialnych, uczestnictwo w nabożeństwach, jest w tym regionie najwyższy w Polsce. Wartość dla świętokrzyskiego jest najniższa w kraju.

Wskaźnik syntetyczny KS stowarzyszeniowego wyodrębniający strukturalny wymiar zjawiska jest kolejną miarą, w której zestawieniu prym wiedzie Podkarpacie, a odstaje świętokrzyskie. Inna miara powiązań stowarzyszeniowych, abstrahująca z nich i oceniająca wymiar pomostowy, wykazała, że najbardziej zasobne jest weń województwo zachodniopomorskie. Najsłabiej, w tym świetle, wypada kujawsko-pomorskie.

Trzy wybrane do analiz kapitału społecznego wskaźniki pozwalają uchwycić regionalny zasób relacji nieformalnych. Najlepszymi stosunkami sąsiedzkimi przynależącymi

²⁰² Destymulanta.

wymiarowi pomostowemu cieszą się mieszkańcy Podkarpacia. Składowe czynności tej miary, czyli odwiedzanie swoich sąsiadów, wspólne spędzanie czasu oraz świadczenie sobie różnych przysług, najrzadziej jest udziałem ludności Pomorza Zachodniego. Odczyty dla dwóch wymienionych regionów są jednocześnie skrajne w skali Polski. Wymiar wiążący uchwycony jest wskaźnikami rozległości kontaktów z rodziną i zadowoleniem ze stosunków z nią. Z największą liczbą, bo średnio z niemal dziewięcioma osobami z rodziny, relacje utrzymują mieszkańcy Podkarpacia, z najmniejszą, z niewiele ponad siedmioma osobami, ci z Pomorza Zachodniego. Satysfakcja z takich stosunków najniższa jest w świętokrzyskim. Pozostałe trzy regiony odnotowują stosunkowo podobne odczyty.

Wymiary wiążący i pomostowy w ich strukturalnym aspekcie łączy destymulatywny wskaźnik izolacji społecznej. Najmniej wyizolowani – a więc mający nie więcej niż trzy typy relacji z rodziną poza gospodarstwem domowym, ze znajomymi i sąsiadami w ramach praktyk religijnych, z przyjaciółmi lub w ramach zaangażowania w organizacjach – są mieszkańcy województwa podkarpackiego, najbardziej zaś zachodniopomorskiego.

Najwyższa – w ujęciu uśrednionym dla wszystkich szczebli głosowania w przedziale lat 2007–2020 – frekwencja wyborcza świadcząca o poziomie KS w wymiarze normatywnym, była na Podkarpaciu. Niewiele niższą odnotowano w świętokrzyskim. Dwa pozostałe województwa wykazują w tym aspekcie wyraźnie niższą aktywność obywatelską.

W tabeli 37 zestawiającej omówione powyżej odczyty miar dla czterech analizowanych regionów zamieszczono zakresy wartości, jakie poszczególne wskaźniki przyjmują dla szesnastu polskich województw. W ten sposób osadzono wyniki w szerszym kontekście.

Indeks kapitału społecznego

Na potrzeby budowy indeksu kapitału społecznego dziesięciu dyskutowanym powyżej wskaźnikom (zmiennym składowym) przypisano ekspercko współczynniki wagowe²⁰³ (tab. 38). Wskaźniki mierzące wymiar pomostowy stanowiły 45% wagi indeksu, wymiar wiążący – 25%, natomiast integrujące oba wymiary – 30%. Wskaźniki kwantyfikujące wymiar strukturalny stanowiły 55% wagi indeksu, wymiar normatywny – 10%, natomiast integrujące oba wymiary – 35%. Wskaźniki mierzące wymiar formalny stanowiły 25% wagi indeksu, wymiar nieformalny – 15%, natomiast integrujące oba wymiary – 60%.

Wartości indeksu kapitału społecznego dla analizowanych regionów przedstawiono w tabeli 39. Największym poziomem kapitału społecznego charakteryzuje się województwo podkarpackie, będące jednocześnie ogólnopolskim liderem. Pozostałe trzy regiony cechują ponaddwukrotnie niższe wartości.

²⁰³ Kryteria ważenia opisano w podrozdziale 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

Tab. 38. Wagi zmiennych składowych indeksu kapitału społecznego

Wskaźnik	Waga
Syntetyczna miara KS pomostowego	0,25
Syntetyczna miara KS	0,05
Frekwencja wyborcza	0,10
Syntetyczna miara izolacji społecznej ²⁰⁴	0,10
Syntetyczna miara KS stowarzyszeniowego	0,05
Syntetyczna miara dobrych relacji sąsiedzkich	0,05
Syntetyczna miara powiązań stowarzyszeniowych	0,15
Rozległość kontaktów z rodziną	0,05
Zadowolenie ze stosunków z najbliższą rodziną	0,05
Syntetyczna miara powiązań wspólnotowych	0,15
	1

Uwagi: KS – kapitał społeczny.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 39. Wartości indeksu kapitału społecznego w badanych regionach

Województwo				Zakres wartości (dla 16 regionów)
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	
0,3195	0,7750	0,3524	0,2813	0,2750–0,7750

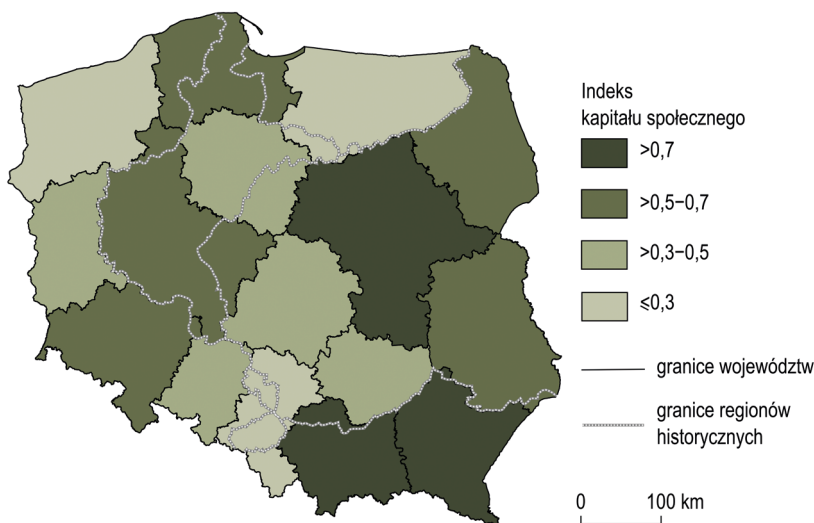
Źródło: opracowanie własne.

Odczyty indeksów dla wszystkich województw przedstawiono na rycinie 16. Świętokrzyskie, kujawsko-pomorskie i zachodniopomorskie charakteryzują się kapitałem społecznym na poziomie wyraźnie poniżej mediany krajowej. W przypadku ostatniego jest to drugi najsłabszy wynik w skali kraju²⁰⁵. Warto zauważyć, że zachodniopomorskie oraz warmińsko-mazurskie, w których odnotowano najniższe odczyty, są jednocześnie regionami o stosunkowo wysokim udziale ludności napływowej²⁰⁶, co wiąże się z osłabieniem więzi społecznych (Łukaszewska-Bezulska 2015). Trzecie od końca śląskie jest z kolei obszarem styku czterech regionów historycznych (Bartkowski 2003). Stosunkowo najwyższy poziom kapitału społecznego w podkarpackim można rozpatrywać łącznie z wysokim odczytem w sąsiednim małopolskim. Te wyniki można odczytywać w logice społeczno-kulturowej spuścizny Galicji Zachodniej, pokrywającej się, swojego czasu, ze współczesnymi obszarami tych dwóch województw.

²⁰⁴ Destymulanta.

²⁰⁵ Patrząc: rozkład szczegółowy w [aneksie A3](#).

²⁰⁶ Biorąc pod uwagę zmiany demograficzne, jakie w ujęciu przestrzennym zaszły w Polsce po II wojnie światowej (Kosiński 1968; Bartkowski 2003; Eberhardt 2006; Cimała 2015; Machatek 2016).

Ryc. 16. Wartości indeksu kapitału społecznego we wszystkich regionach

Uwagi: granice regionów historycznych odtworzone, na podstawie opisu Bartkowskiego (2003), za Działkiem (2011a); źródło podkładu kartograficznego: Państwowy Rejestr Granic, dostępny na stronie [www: https://mapy.geoportal.gov.pl/](https://mapy.geoportal.gov.pl/) [dostęp: maj 2022 r.].

Źródło: opracowanie własne.

6.2. Regionalne poziomy wyposażenia instytucjonalnego

6.2.1. Wyniki w świetle danych pochodzących z badań terenowych

Badanie techniką CATI

W wąskim, sprowadzonym do instytucji otoczenia biznesu wymiarze, najwyższy poziom regionalnego wyposażenia odczuwają członkowie klastrów z kujawsko-pomorskiego. Zastosowany wskaźnik pozwala jednak formułować taką opinię tylko w stosunku do wąskiego, sprowadzonego do IOB wymiaru gęstości. Jeśli chodzi natomiast o gęstość w wymiarze szerokim, pozytywnie wyróżniają się Podkarpacie i Pomorze Zachodnie. Pierwsze okazuje się też być najsprawniej usieciowione w aspekcie innowacyjności, choć zebrane dziewięć lat wcześniej²⁰⁷ opinie pokazują, że system innowacyjności funkcjonował tam najsłabiej. W wymiarze funkcjonalności najwyższe opinie

²⁰⁷ I zaprezentowane w niniejszym rozdziale, w części dotyczącej danych zastanych ([podrozdział 6.2.2.](#)).

szeroko rozumianym instytucjom wystawiają członkowie grom z województw zachodniopomorskiego i kujawsko-pomorskiego. Współgra to ze źródłową oceną jakości usług świadczonych firmom przez lokalną administrację, która w tych dwóch regionach jest najlepsza. Województwo świętokrzyskie charakteryzuje się największym udziałem ocen negatywnych dla każdego z czterech twierdzeń budujących metazmienną WI w ramach badania CATI (ryc. 17 i 18).

Analiza wyposażenia instytucjonalnego, uśrednionego dla czterech reprezentujących go twierdzeń (których oceny potraktowano ilościowo), nie wykazuje istotnych statystycznie różnic regionalnych. Można natomiast zaobserwować wyraźne zapóźnienie świętokrzyskiego, które cechuje się najniższym poziomem wyposażenia instytucjonalnego wśród badanych województw (tab. 40); najlepiej wyposażone w instytucje jest Podkarpacie.

Tab. 40. Regionalne rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wyposażenia instytucjonalnego

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
3,18	3,26	2,93	3,15	3,15

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

Zależność poziomu wyposażenia instytucjonalnego od form działalności, w ramach których jest percepowany, jest stosunkowo niewielka. Najniżej właściwość tę oceniają reprezentanci jednoosobowych działalności gospodarczych a najwyżej urzędów i jednostek samorządu terytorialnego. Różnice te nie są jednak istotne statystycznie. Warto zauważyć, że biegunowe w ocenie WI formy działalności są zbieżne z biegunowymi formami działalności dla oceny KS.

Członkowie zrzeszeni w macierzystym gronie od momentu jego powstania odczuwają nieznacznie wyższy poziom wyposażenia niż ci, którzy później dołączyli. Ponadto, ocena WI istotnie zależy ($p = 0,0044$) od roku, w którym powstało grono (tab. 41). Wyraźnie korzystniej właściwość ta jest opiniowana wśród członków

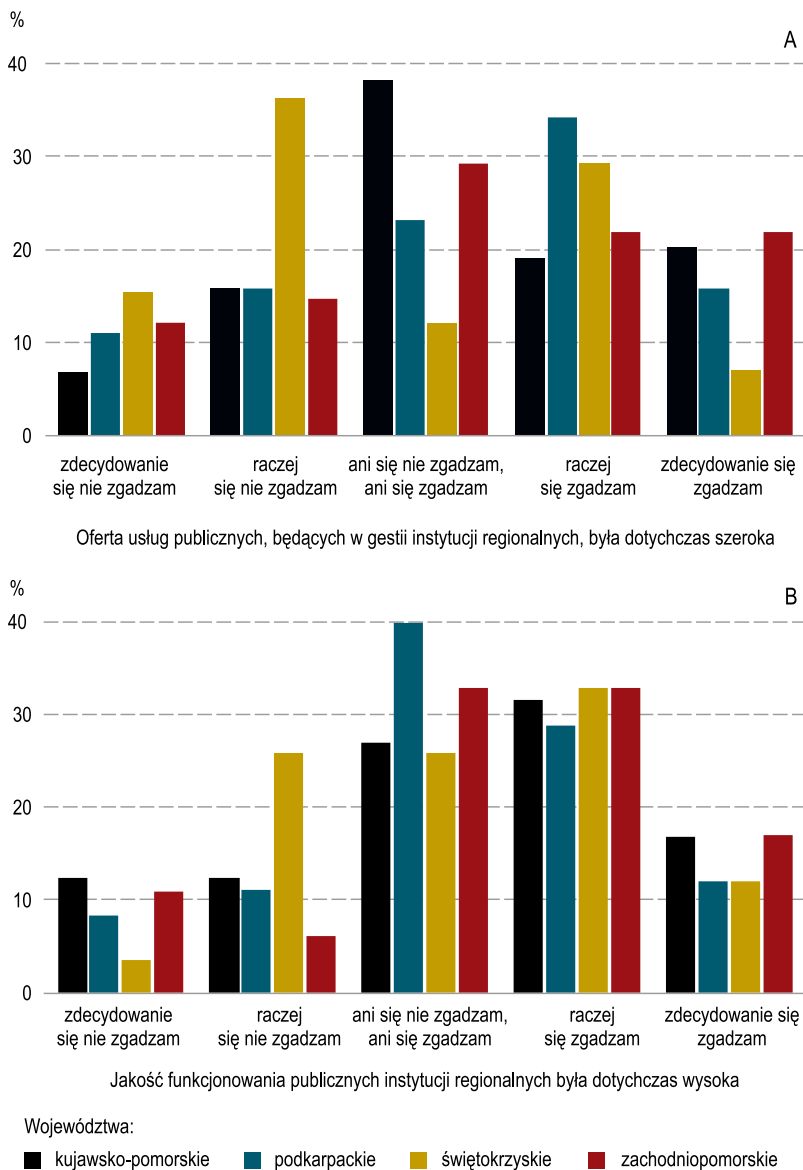
Tab. 41. Rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami regionalnego wyposażenia instytucjonalnego, w zależności od roku powstania klastra

Rok powstania klastra	Wyposażenie instytucjonalne
2006	3,10
2007	3,10
2008	2,89
2009	3,09
2011	3,22
2012	3,15
2013	3,39
2014	3,97
2015	3,06
łącznie	3,15

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

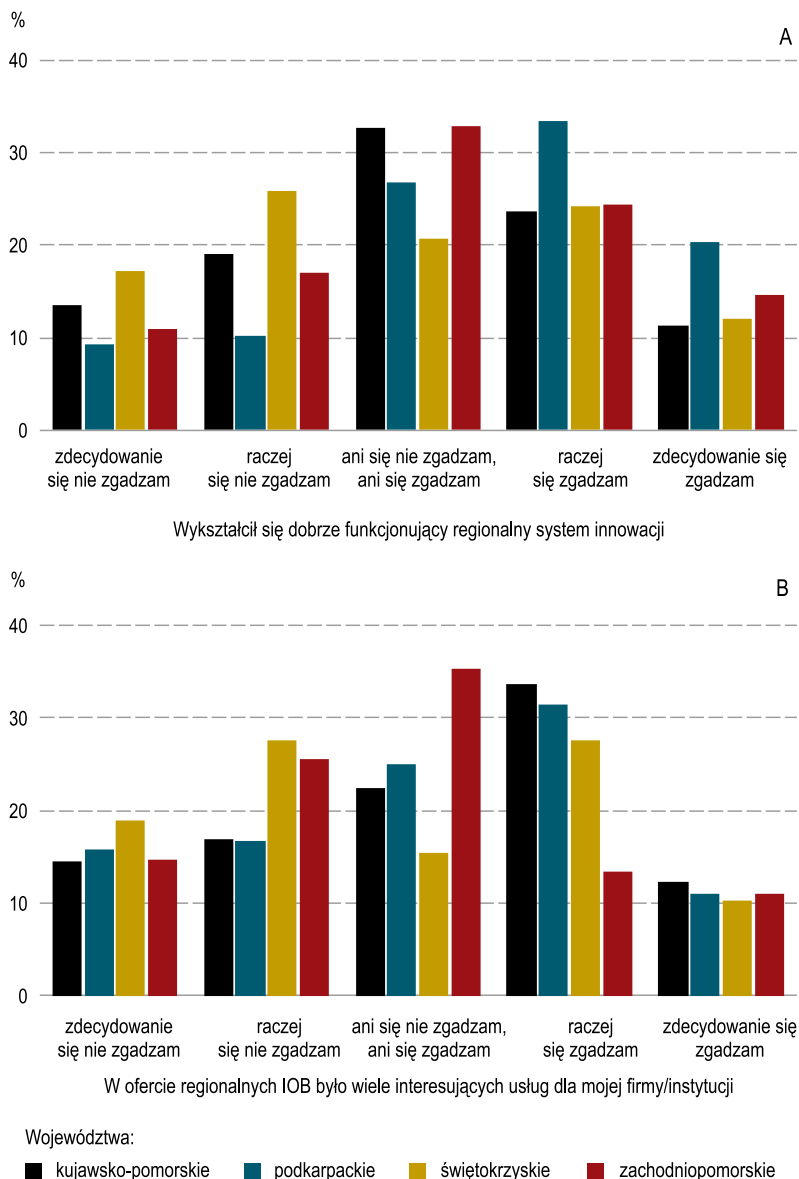

Ryc. 17. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: oferta usług publicznych, będących w gestii instytucji regionalnych, była szeroka (A); jakość funkcjonowania publicznych instytucji regionalnych była wysoka (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 18. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: wyształcił się dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji (A); w ofercie regionalnych IOB było wiele interesujących usług dla mojej firmy/institucji (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 42. Rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami regionalnego wyposażenia instytucjonalnego, w zależności od charakteru udziału członków klastra w klastrze

Charakter udziału	Wyposażenie instytucjonalne
Formalny	3,13
Nieformalny	3,07
Trudno powiedzieć	3,56
Łącznie	3,15

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Zródło: opracowanie własne.

klastrów młodszych. Najwyższa różnica osądów odnotowana została dla lat 2008 i 2014. Na granicy statystycznej istotności ($p = 0,0561$) jest różnica oceny poziomu WI w zależności od tego, czy udział w klastrze jest traktowany jako formalny (tab. 42). Najwyżej oceniają go tacy członkowie, którzy nie potrafią się wypowiedzieć konkretnie w sprawie swojej przynależności.

Badanie techniką IDI

Koordynatorzy klastrów z czterech województw podobnie, czyli umiarkowanie pozytywnie, oceniają zmiany jakości regionalnego WI, w jego szerokim ujęciu (zgodnie z zastosowaną skalą wartość „3” oznaczałaby stagnację w latach 2013–2020). Inne aspekty również nie różnicują znacząco ocen w wymiarze przestrzennym. Wyjątkiem jest nasycenie regionu IOB, za pomocą którego kontrolowany jest wymiar gęstości WI (tab. 43). Odstaje pod tym względem świętokrzyskie, w którym (zdaniem koordynatorów klastrów) jest wyraźnie mniej instytucji niż powinno być. Nie potwierdzają się

Tab. 43. Regionalne rozkłady średnich ocen aspektów będących wskaźnikami wyposażenia instytucjonalnego

Aspekty oceny ²⁰⁸	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
Dynamika jakości WI	3,33	3,60	3,33	3,20	3,37
Wykształcony RSI	0,00	0,25	0,00	0,33	0,15
Nasycenie IOB	3,17	2,83	2,33	3,20	2,88
Dynamika nasycenia IOB	3,83	3,17	3,33	3,25	3,40
Korzystanie z usług IOB	0,17	0,40	0,33	0,40	0,33

Uwagi: n = 20; RSI – regionalny system innowacji; dla aspektu „wykształcony RSI” oraz „korzystanie z usług IOB” skala ocen: 0–1; dla pozostałych aspektów skala ocen: 1–5; IOB – instytucje otoczenia biznesu; WI – wyposażenie instytucjonalne.

Zródło: opracowanie własne.

²⁰⁸ Skrócony, oddający istotę zapis aspektów. Ich pełne, wskaźnikowe, brzmienia w tej samej kolejności podane zostały w podrozdziale 5.3. **Operacjonalizacja**, natomiast zapis pytań, na podstawie których zbierane były oceny, dostępny jest w **aneksie A2** zawierającym kompletne narzędzia badawcze.

dominujące w badaniu CATI (głównie na Podkarpaciu) głosy o dobrze funkcjonującym regionalnym systemie innowacji.

Każdy z ocenianych aspektów został poddany dyskusji z koordynatorami grom [K_n]. Najistotniejsze wypowiedzi dla wyklarowania i interpretacji wyników przytoczono poniżej. Materiał podzielono i obramowano według województw, w których został zebrany i których dotyczy. Aby zachować pluralizm opinii, dla każdego województwa przytoczono wypowiedzi co najmniej trzech rozmówców. Dążono też do wyboru odpowiedzi w taki sposób, aby reprezentowały każdy z aspektów oceny; nadrzędna była jednak oryginalność i przekrojowość spojrzenia oraz głębia refleksji.

Kujawsko-Pomorskie

Nastąpiła duża profesjonalizacja tych jednostek. Wzrost doświadczenia i okres funkcjonowania na rynku pozwoliły im chyba lepiej te struktury wykształcić, skuteczniej działać. Widać, że tam już jest jakaś koncepcja działania. Nie tylko martwy twór.

[K₆]

***

Na uczelniach powstały te laboratoria rzeczywiście i jest to na zupełnie innym poziomie. Ale niestety, na uczelniach dalej na przykład Centra Transferu Technologii nie działają jeszcze tak, jak powinny, jeżeli chodzi o ten system innowacyjności.

[K₃]

***

Odnosiłbym w przypadku Torunia to jest właśnie Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego. Muszę powiedzieć, że bardzo wysoko oceniam sposób funkcjonowania tej instytucji. Dużo wsparcia, dużo dobrych inicjatyw... fajnych, profesjonalnie zrobionych, zorganizowanych dużo spotkań, dużo zaproszeń, dużo konferencji, które jednoczą środowisko biznesowe, integrują przedsiębiorców z różnych branż. Wydaje mi się, że to jest bardzo dobry model.

[K₆]

***

Z punktu widzenia tych spółek, jakby które powołuje urząd marszałkowski, które powinny być odpowiedzialne za ten rozwój innowacyjności (...), powstał K-PAI [Kujawsko-Pomorska Agencja Innowacji sp. z o.o.], tak. Szczerze? Mam wrażenie, że nie dało to nic, a tak naprawdę przedsiębiorcy jeszcze bardzo narzekają na instytucję i na sposób realizacji tych projektów, które miały ten poziom innowacyjności zdecydowanie podnieść.

[K₃]

***

Jeżeli chodzi o samą ilość, to myślę, że jest ich liczba wystarczająca. Ale też nie w całym regionie. Jeżeli rozmawiamy o całym regionie, to z tego, co ja wiem, to mamy takie luki na przykład w Grudziądzu, który też jest dużym miastem. I mamy lukę we Włocławku, chociaż

tam się coś zmienia. To nasycenie w Bydgoszczy czy w Toruniu myślę, że jest OK. Ale to jednak... to nie jest cały region.

[K₃]

***

To jest rozproszone. Nie ma... jakbym był(a) inwestorem typu, nie wiem, Google i zadzwonił(a) do Urzędu Marszałkowskiego... i bym powiedział(a), że szukam kogoś, kto mi tutaj rozwiąże jakiś problem, no to nie wiem, czy by potrafił(m) mnie odpowiednio pokierować albo systemowo by mnie obsłużył(a).

[K₅]

***

W wąskim [ujęciu] istnieje progres. W szerokim... w szerokim progresu nie ma, bo działań systemowych nie ma i tych łącz od tego, że się mnoży ilość podmiotów, nie przybywa. Bo jeżeli wydzielał z jednej jednostki inną jednostkę, to to dalej są ci sami ludzie. To są dalej te same instrumenty. I trudno mówić o przyroście systemowym jakimś szerokim, skoro cały czas obracamy się w tym samym gronie.

[K₂]

***

Jedyne, co rzeczywiście powstało..., ale zupełnie oddolnie i co ciekawe bez wsparcia... tak, zupełnie bez wsparcia regionu. To jest taka regionalna sieć centrów transferu technologii uczelnianych. One się zsięciowały same z siebie, tak. (...) I to jest inicjatywa, która powstała absolutnie poza systemem wsparcia regionalnym. Region w ogóle o tym nie wiedział.

[K₂]

Podkarpackie

Są firmy, które są na miejscu i potrzebują jakiegoś czasami wsparcia. I tego nie ma. To pewnie jakieś regionalne stowarzyszenia tych przedsiębiorców, czy lokalne stowarzyszenia przedsiębiorców mogłyby taką rolę też pełnić. Ale z tego, co się orientuję, to chyba... to chyba nic takiego nowego nie ma. Te izby gospodarcze, które kiedyś funkcjonowały, to myślę, że ich było więcej kiedyś, niż dzisiaj ich jest.

[K₈]

***

W inkubatorze [przedsiębiorczości] (...) się sprowadziło do tego, że to po prostu było... przestrzeń biurowa. Nie było tam jakby systemu takiego, który by wspierał te start-upy. Więc uważam, że powierzchni jest wystarczająco dużo albo nawet nadmiar. Natomiast, nie ma tej jakości takiej. To jakby nie spełnia tej swojej funkcji, którą powinno.

[K₁₁]

***

Były narzędzia, które były wprost dedykowane na wsparcie tych instytucji otoczenia biznesu. Chociażby takie konkursy, o których tutaj wcześniej powiedziałem(-łam). I one też, jakby generowały to, że tych instytucji powstawało więcej. Część z nich też powstawała z myślą o tym, że będzie można sięgnąć po tego typu środki.

[K₁₂]

***

Jest gros instytucji, które w założeniu mają temu [funkcjonowaniu regionalnego systemu innowacji] służyć. Być może, to jest właśnie kwestia tego, żeby one okrzepły i zaczęły funkcjonować jak należy. Nietworzenia nowych instytucji, uważam, w tym momencie. Tylko usprawnienia tych, które działają do tej pory.

[K₉]

***

W poprzedniej perspektywie mieliśmy wiele inicjatyw [elementów WI] punktowych, które były realizowane przez różne podmioty. Natomiast, brakowało mi tutaj tego środka. Czyli tego co, jak gdyby pozwoli na sprawną komunikację, wymianę tych zasobów... i wspólne wykorzystanie. I na tworzenie tych efektów synergii.

[K₁₀]

***

(...) tworzeniu inicjatywy takiej, jaką jest Podkarpackie Centrum Innowacji. To miał być podmiot taki, który... który był tak naprawdę szyty przez wielu interesariuszy. Czyli... z konsultantami z Banku Światowego, przedstawiciele uczelni, biznesu, samorządu... tych instytucji otoczenia biznesu, które też funkcjonowały w regionie. (...) idea i założenia tego projektu uległy rozproszeniu. (...) Miał zintegrować tak naprawdę te środowiska, natomiast efekt jest taki, że większość ma teraz wrażenie, że ten podmiot próbuje zagarnąć cały potencjał i to wszystko, co mają poszczególne organizacje... i tylko się przy tym wypromować.

[K₁₀]

Świętokrzyskie

Przyrost [wyposażenia instytucjonalnego] jest dużo mniejszy. To się wiąże z uczelniami. To się wiąże ze środowiskami naukowymi akademickimi. To się wiąże z nakładami na... instytucjami rozwoju, innowacji wszelkiego rodzaju... nakładami na rozwój i innowacje, na badania... gdzie środowisko... region świętokrzyski znacznie odstaje i te nakłady są dużo niższe niż średnia krajowa i niższe niż w innych regionach.

[K₁₅]

***

Staramy się wychodzić na zewnątrz, poza region. Bo była taka koncepcja, żeby wspierać się regionalnie i z naszą uczelnią... i jakby tutaj te nasze firmy, prawda. Ale mi się wydaje, że

to jest błędne. Bo z jednej strony na pewno trzeba wpływać tutaj na region, żeby on się, nie wiem, rozwijał. Ale nie można tego robić w takim zamknięciu, pod kloszem. Tylko odwrotnie. Trzeba czerpać, jakby z zewnętrznych doświadczeń, z zewnętrznych instytucji.

[K₁₄]

***

Wydaje mi się, że ten system innowacji... aczkolwiek, on się przez dwie perspektywy tworzył, formalizował, opisywał. Ale to też jest raczej w sferze dokumentów niż w sferze rzeczywistej działalności.

[K₁₄]

***

Gdyby się zdiagnozowało nowe potrzeby, to na pewno nowe instytucje mają tutaj rację bytu. Natomiast, w tych jakby zastanych warunkach, no to profesjonalizacja chyba jest dobrym kierunkiem. Bo powielanie już tego, co jest, w tym stosunkowo małym regionie, który generalnie cierpi na odpływ kadr, ludności i potencjału, no to chyba nie ma sensu tworzenia, powielania tego, co już zaistniało.

[K₁₄]

***

Ja myślę, że jeśli chodzi o liczbę w odniesieniu do potrzeb, jest absolutnie adekwatna. Region jest mały. Tutaj nie ma miejsca na wiele instytucji otoczenia biznesu.

[K₁₃]

Zachodniopomorskie

Jest w sam raz [liczba IOB]. Gdybyśmy weszli do perspektywy tej wcześniejszej, to były... i centra w Świnoujściu z tego, co ja wiem i w Gryficach. Potem w Nowogardzie, w Goleniowie... w Szczecinku, w Koszalinie, Sławnie. To jest nasze tutaj..., czyli można było powiedzieć kilkanaście. A w tej chwili, jakby tak ścisnąć, to może jest w całym regionie 5-6.

[K₁₇]

***

Bo tu jest nasze ZSRG, czyli Zachodniopomorskie Stowarzyszenie Rozwoju Gospodarczego. Potem właśnie RCliTT – Regionalne Centrum Innowacji i Transferu Technologii. Potem na uniwersytecie... tam jest coś. Nie wiem co. Biuro karier. Tak mogą tylko powiedzieć, że ktoś to spełnia. No i dalej nie wiem, nie słycać. Przed tym były... można było wymieniać, że coś tam się działo, coś funkcjonowało. A w tej chwili... może coś jest. Ale to jest naprawdę bardzo, bardzo znikome działanie z ich strony, jeśli chodzi o instytucje otoczenia biznesu.

[K₁₇]

***

Przedsiębiorstwa MŚP są zawsze troszeczkę... no nie wszystkie, ale generalizując. Są nieco za dużymi przedsiębiorstwami w poszukiwaniu nowych możliwości. (...) Jednak nie mają

ludzi, którzy się tym zajmują..., którzy będą wyszukiwać możliwości czy zdobycia dofinansowań, czy innego rodzaju wsparcia. Na przykład przez koordynatorów. Myślę, że działalność takiej instytucji otoczenia (...) na pewno spotkałaby się z zainteresowaniem, jeżeli inkubator miałby możliwości (...) z pewnością byłoby takie zainteresowanie. Ale firmy też musiałyby się tego nauczyć. Że można korzystać z czegoś więcej.

[K₂₀]

***

(...) od poziomu instytucji typu urząd marszałkowski, gdzie mamy właśnie zgrupowanie wszystkich spraw związanych z biznesem, ale i badania, i rozwój. Bo to jest istotne. To mamy uporządkowaną strukturę, choćby na poziomie urzędu marszałkowskiego. Co pozwala na pewne sieciowanie w oparciu o uczelnie szczecińskie. Bo my raczej nie mamy takich pozauczelnianych ośrodków badawczo-rozwojowych dużych. W związku z tym, to jednak u nas są w Szczecinie czy zachodniopomorskim... to przede wszystkim uczelnie. Są ośrodkami jednocześnie badawczo-rozwojowymi.

[K₁₈]

***

Jeżeli chodzi o metropolię szczecińską czy szczeciński obszar metropolitalny, to tutaj mamy dosyć mocny wzrost [ilości IOB]. Natomiast, jeżeli chodzi o całe województwo, no to wschodnia część województwa... no to powiedzmy poza tym Koszalinem, no to praktycznie ja tak nie widzę tego, żeby tam cokolwiek się działo więcej.

[K₁₈]

6.2.2. Wyniki w świetle danych zastanych

Analiza rozkładów poszczególnych miar

Do analiz zróżnicowań międzyregionalnych wybrano dziewięć miar wyposażenia instytucjonalnego²⁰⁹. Przynależą one pięciu wymiarom wyróżnionym w oparciu o dwie zmienne²¹⁰, w konsekwencji opisują sześć teoretycznych obszarów rzeczywistości (3*2 wymiary). Biorąc pod uwagę tę mnogość, oraz fakt, że w ramach niektórych wskaźników kontrola wymiarów nie była możliwa, zdecydowano o niewydzielaniu w poniższym opisie sześciu fragmentów narracyjnych. Przy charakterystyce poszczególnych miar zadbano natomiast o wprowadzanie informacji o wymiarach, którym są właściwe.

Mierzące gęstość instytucjonalną w wąskim – sprowadzonym do instytucji otoczenia biznesu – aspekcie, dwa pierwsze wskaźniki (tab. 44) wskazują na wyraźną przewagę województwa podkarpackiego nad pozostałymi analizowanymi regionami. Szczególnie

²⁰⁹ Procedurę wyboru opisano w podrozdziale 5.4. [Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka.](#)

²¹⁰ Patrz: podrozdział 5.3. [Operacjonalizacja.](#)

Tab. 44. Regionalne odczyty wskaźników wyposażenia instytucjonalnego

Wskaźnik	Województwo				Zakres wartości (dla 16 regionów)
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	
Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości na 100 tys. PGN	18,27	25,88	20,45	19,16	9,96–32,80
Aktywne instytucje otoczenia biznesu na 100 tys. PGN	3,11	9,12	5,40	6,32	0,79–10,98
Syntetyczna miara rozwoju otoczenia biznesu	-0,28	-0,24	-0,48	-0,38	-0,65–1,99
Syntetyczna miara infrastruktury gospodarczej	-0,52	-0,18	-0,59	-0,20	-0,59–1,21
Efektywność funkcjonowania urzędów marszałkowskich	0,857	0,861	0,5	0,757	0,5–1,0
Jakość usług świadczonych firmom przez lokalną administrację	103,5	103	101,2	102,5	101–103,8
Syntetyczna miara sprawności instytucjonalnej gmin	0,285	0,284	0,306	0,311	0,274–0,330
Funkcjonowanie regionalnego systemu innowacji	10	5	5	12	3–12
Skuteczności działania instytucji otoczenia innowacyjnego biznesu	10	14	14	10	5–14

Uwaga: PGN – podmioty gospodarki narodowej.

Źródło: opracowanie własne.

dużą mocą pomiarową cechuje się pierwszy wskaźnik zestawiony z siedmiu cyklicznych odczytów zebranych w ciągu 11 lat. Wgląd w dane składowe pokazuje, że region ten utrzymuje konsekwentny prymat, który zawdzięcza m.in. bezwzględnie największej liczbie inkubatorów technologicznych i centrów transferu technologii. Stosunkowo najslabiej, zarówno pod względem nasycenia instytucjami, jak i instytucjami aktywnymi, wypada województwo kujawsko-pomorskie. Gęstość IOB przekłada się, choć konstatacja ta ma charakter wyłącznie heurystyczny, na ich funkcjonalność. Wskaźnik skuteczności działania jest bowiem najwyższy tam, gdzie największe jest nasycenie badanymi ośrodkami, czyli w województwach podkarpackim i świętokrzyskim.

Syntetyczna, integrująca zarówno elementy właściwe wymiarowi gęstości jak i funkcjonalności wyposażenia instytucjonalnego w zakresie IOB, miara rozwoju otoczenia biznesu potwierdza prymat Podkarpacia. Pozycje pozostałych regionów są jednak odmienne. Najslabszy odczyt odnotowano w świętokrzyskim. Autorka indeksu (Dominiak 2013) zalicza trzy z – analizowanych w niniejszej pracy – województw do ostatniej, czwartej klasy, o najslabszym poziomie rozwoju otoczenia biznesu. Podkarpackie jest granicznym regionem dolnego zakresu klasy trzeciej.

Odczyty wskaźników kwantyfikujących wyposażenie instytucjonalne w wymiarze szerokim pozycjonują analizowane województwa różnorako. Pod względem syntetycznej,

uśrednionej dla odczytu z wielu lat miary infrastruktury gospodarczej – integrującej gęstość instytucji otoczenia biznesu, obecność ośrodków naukowo-badawczych, liczbę imprez targowo-wystawienniczych oraz funkcjonowanie specjalnych stref ekonomicznych – województwa podkarpackie i kujawsko-pomorskie odnotowują wyraźną przewagę nad pozostałą parą. Dominacja ta przekłada się na wymiar funkcjonalny – we wspomnianych regionach urzędy marszałkowskie działają najefektywniej, a lokalna administracja świadczy przedsiębiorcom usługi najwyższej jakości. W obu przypadkach świętokrzyskie zdecydowanie odstaje, a odczyty dlań wyznaczają dolną granicę dla wszystkich polskich województw. Dla odmiany, analiza sprawności instytucjonalnej gmin prowadzona (Marks-Bielska i in. 2017) w oparciu o zmienne wielu obszarów (usług społeczno-kulturalno-oświatowych, administracyjny, finansowy i gospodarczo-przeznaczony), plasuje świętokrzyskie na szóstej pozycji najsprawniejszych polskich regionów. Zachodniopomorskie jest pod względem rzeczoności oceniane najlepiej w gronie czterech analizowanych województw.

Mierzący usieciwienie instytucji w szerokim ujęciu wskaźnik funkcjonowania regionalnego systemu innowacji, pozytywnie wyróżnia województwa zachodniopomorskie i kujawsko-pomorskie. W dwóch pozostałych system taki w 2012 roku nie istniał lub istniał częściowo. Weryfikacja tego zagadnienia w badaniach terenowych (por. ryc. 18A i tab. 43) pokazuje, że współcześnie, zdaniem członków klastrów, system taki jest wykształcony najpełniej na Podkarpaciu, a zdaniem koordynatorów klastrów – nie jest wykształcony w żadnym z analizowanych regionów.

W tabeli 44 zestawiającej omówione powyżej odczyty miar czterech analizowanych regionów zamieszczono zakresy wartości, jakie poszczególne wskaźniki przyjmują dla 16 polskich województw. W ten sposób osadzono wyniki w szerszym kontekście.

Indeks wyposażenia instytucjonalnego

Na potrzeby budowy indeksu wyposażenia instytucjonalnego dziewięciu dyskusyjnym powyżej wskaźnikom (zmiennym składowym) przypisano ekspercko współczynniki wagowe²¹¹ (tab. 45). Wskaźniki mierzące wymiar gęstości stanowiły 25% wagi indeksu, wymiar funkcjonalności – 30%, wymiar usieciwienia – 5%, natomiast integrujące wszystkie te wymiary – 40%. Wskaźniki kwantyfikujące wymiar instytucji otoczenia biznesu stanowiły 40% wagi indeksu, wymiar wyposażenia w ujęciu szerokim – 60%.

Wartości indeksu wyposażenia instytucjonalnego dla analizowanych regionów przedstawiono w tabeli 46. Największym poziomem wyposażenia instytucjonalnego charakteryzuje się województwo podkarpackie. W świętokrzyskim poziomie tej zmiennej jest zdecydowanie najniższy, bliski krajowego minimum.

²¹¹ Kryteria ważenia opisano w podrozdziale 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

Tab. 45. Wagi zmiennych składowych indeksu wyposażenia instytucjonalnego

Wskaźnik	Waga
Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości na 100 tys. PGN	0,20
Aktywne instytucje otoczenia biznesu na 100 tys. PGN	0,05
Syntetyczna miara rozwoju otoczenia biznesu	0,10
Syntetyczna miara infrastruktury gospodarczej	0,20
Efektywność funkcjonowania urzędów marszałkowskich	0,05
Jakość usług świadczonych firmom przez lokalną administrację	0,20
Syntetyczna miara sprawności instytucjonalnej gmin	0,10
Funkcjonowanie regionalnego systemu innowacji	0,05
Skuteczności działania instytucji otoczenia innowacyjnego biznesu	0,05
	1

Uwaga: PGN – podmioty gospodarki narodowej.

Źródło: opracowanie własne.

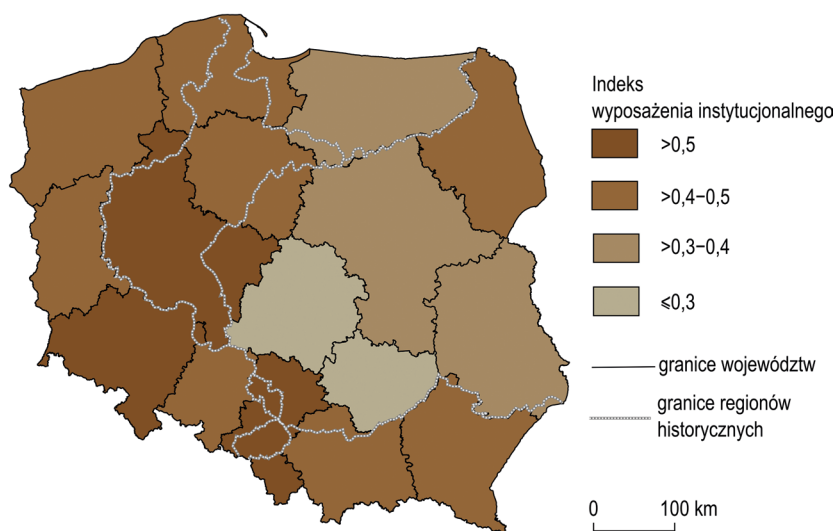
Tab. 46. Wartości indeksu wyposażenia instytucjonalnego w badanych regionach

Województwo				Zakres wartości (dla 16 regionów)
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	
0,4071	0,4992	0,2535	0,4385	0,2345–0,5410

Źródło: opracowanie własne.

Sprowadzone do przedziałów odczyty indeksów dla wszystkich województw przedstawiono na rycinie 19. Najwyższym poziomem wyposażenia instytucjonalnego charakteryzują się województwa zachodnie i południowe, pokrywające terytoria zaborów pruskiego i austriackiego oraz ziem przyłączonych do Polski po II wojnie światowej. Różnice między warmińsko-mazurskim i kujawsko-pomorskim są nieznaczne – ich wyniki przylegają dwustronnie do granicy przedziałów²¹². Szegółowy wgląd w dane pokazuje ponadprzeciętnie duży interwał między zbliżonymi odczytami dla świętokrzyskiego i łódzkiego, oraz kolejnego – lubelskiego.

²¹² Patr: rozkład szegółowy w [aneksie A3](#).

Ryc. 19. Wartości indeksu wyposażenia instytucjonalnego we wszystkich regionach

Uwagi: granice regionów historycznych odtworzone, na podstawie opisu Bartkowskiego (2003), za Działkiem (2011a); źródło podkładu kartograficznego: Państwowy Rejestr Granic, dostępny na stronie [www: https://mapy.geoportal.gov.pl/](https://mapy.geoportal.gov.pl/) [dostęp: maj 2022 r.].

Źródło: opracowanie własne.

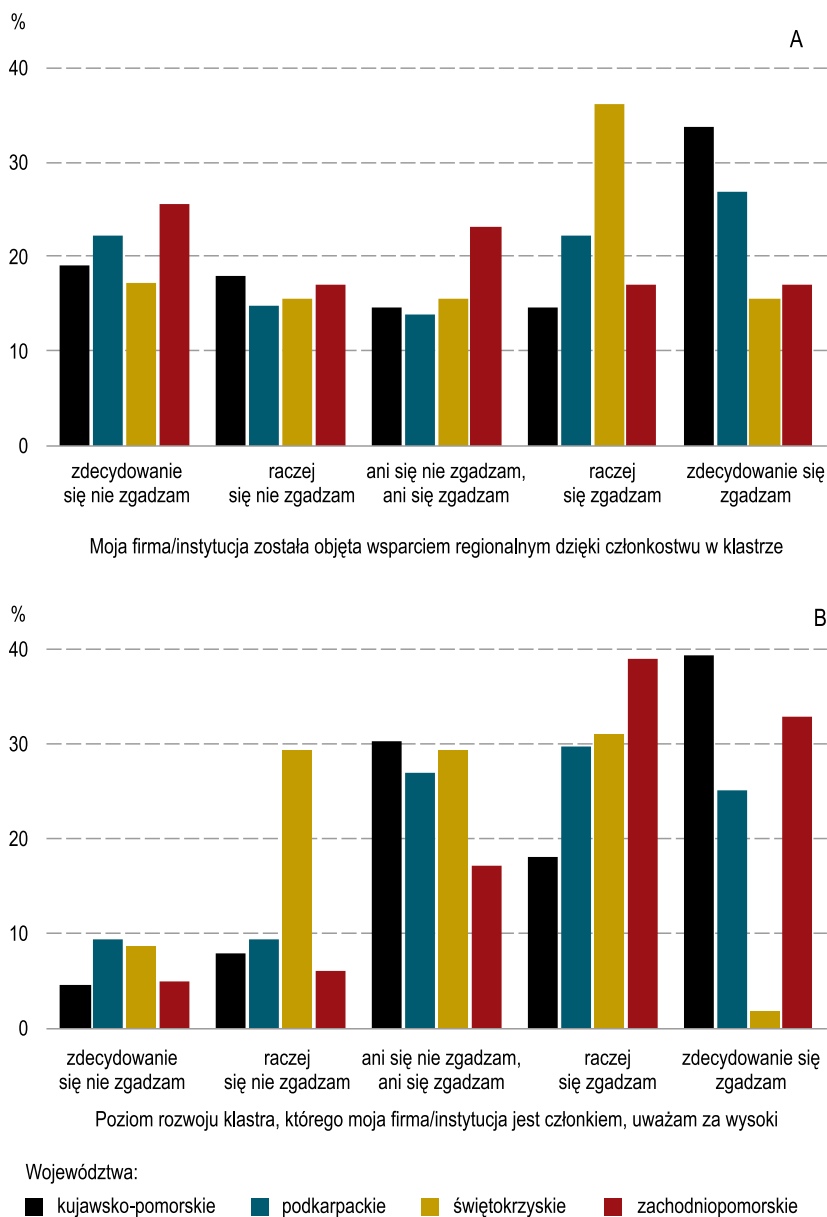
6.3. Sukces regionalnych polityk klastrowych

6.3.1. Wyniki w świetle danych pochodzących z badań terenowych

Badanie techniką CATI

Rozpatrywany w wymiarze **skuteczności** polityk klastrowych, wsparciem regionalnym, udzielonym z tytułu członkostwa w klastrze, została objęta około połowa podmiotów z województw kujawsko-pomorskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego. Regiony te różnicuje siła twierdzeń na ten temat. Członkowie z kujawsko-pomorskiego w większości nie mają wątpliwości, że do takiego wsparcia doszło (ryc. 20A). Ich odpowiednicy ze świętokrzyskiego chętniej posługują się sformułowaniem „raczej”. Wyrażnie najrzadziej wsparciem objęci zostali członkowie z zachodniopomorskiego. Ten ostatni wynik tylko pozornie zapośredniczony jest najwyższym (35,4%), spośród badanych regionów, udziałem w próbie podmiotów przynależących do klastrów nieobjętych regionalną polityką klastrową²³³. Jak się okazuje, przynależność ta nie różnicuje znacząco omawia-

²³³ Patrz: podrozdział 5.4. Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka.

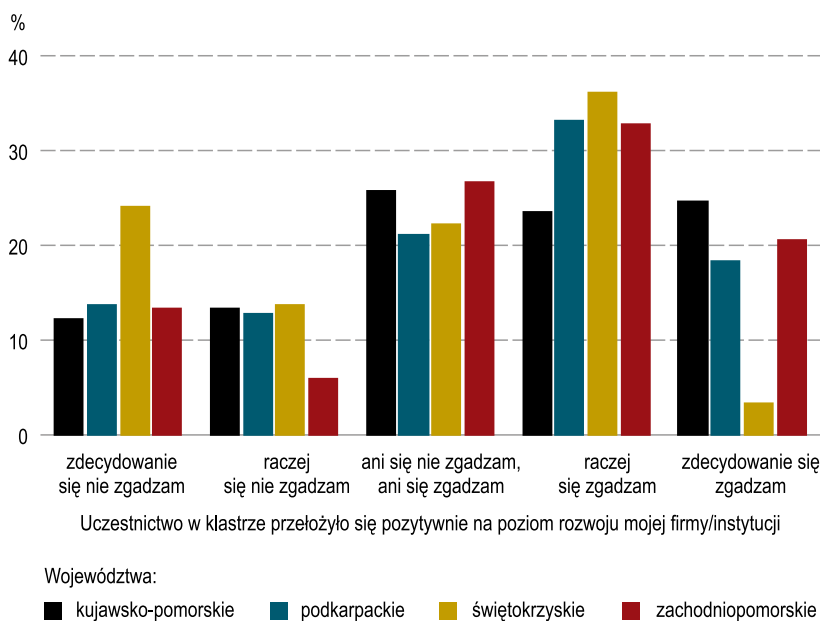
Ryc. 20. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: moja firma/institucja została objęta wsparciem regionalnym dzięki członkostwu w klastrze (A); poziom rozwoju klastra, którego moja firma/institucja jest członkiem, uważam za wysoki (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

nego wskaźnika²¹⁴. Wskazana odmienność struktury próby w województwie zachodniopomorskim nie wpływa też znacząco na pozostałe wyniki dotyczące skuteczności i użyteczności regionalnych polityk klastrowych²¹⁵, nie będzie więc uwzględniana w dalszych interpretacjach.

Najwyższy poziom rozwoju macierzystego grona identyfikowany jest wśród członków klastrow z województw kujawsko-pomorskiego i zachodniopomorskiego, a wyraźnie najniższy wśród ich odpowiedników ze świętokrzyskiego (ryc. 20B). W tym regionie uczestnictwo w klastrze ma najmniejsze pozytywne przełożenie na rozwój członków (ryc. 21). Korzyści te są najwyższe w zachodniopomorskim (w ujęciu udziału podmiotów potwierdzających zależność) i w kujawsko-pomorskim (w ujęciu zdecydowanego potwierdzania tej zależności).

Ryc. 21. Regionalne rozkłady ocen twierdzenia: uczestnictwo w klastrze przełożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/instytucji

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

²¹⁴ 46,52% członków przynależących do klastrow nieobjętych regionalną polityką klastrową zostało objętych wsparciem dzięki tej przynależności (suma odpowiedzi „raczej się zgadzam” i „zdecydowanie się zgadzam”). Wśród członków przynależących do klastrow objętych regionalną polityką klastrową udział wspartych wynosił 45,58%.

²¹⁵ Patrz: zamieszczone w [aneksie A3](#) dane prezentujące rozkłady średnich ocen wszystkich twierdzeń będących wskaźnikami skuteczności i użyteczności RPK ze względu na przynależność do klastrow objętych/nie objętych regionalną polityką klastrową.

Analiza skuteczności regionalnych polityk klastrowych, uśrednionej dla trzech reprezentujących ją twierdzeń (których oceny potraktowano ilościowo), wskazuje istotne różnice między regionami ($p = 0,0303$). Odnotowuje się stosunkowo znaczne dysproporcje między województwem świętokrzyskim a pozostałymi (tab. 47). Dla pary z kujawsko-pomorskim różnica ta jest statystycznie istotna.

Tab. 47. Regionalne rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami skuteczności regionalnych polityk klastrowych

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
3,47	3,33	2,95	3,38	3,31

Uwagi: $n = 337$; skala ocen: 1–5.

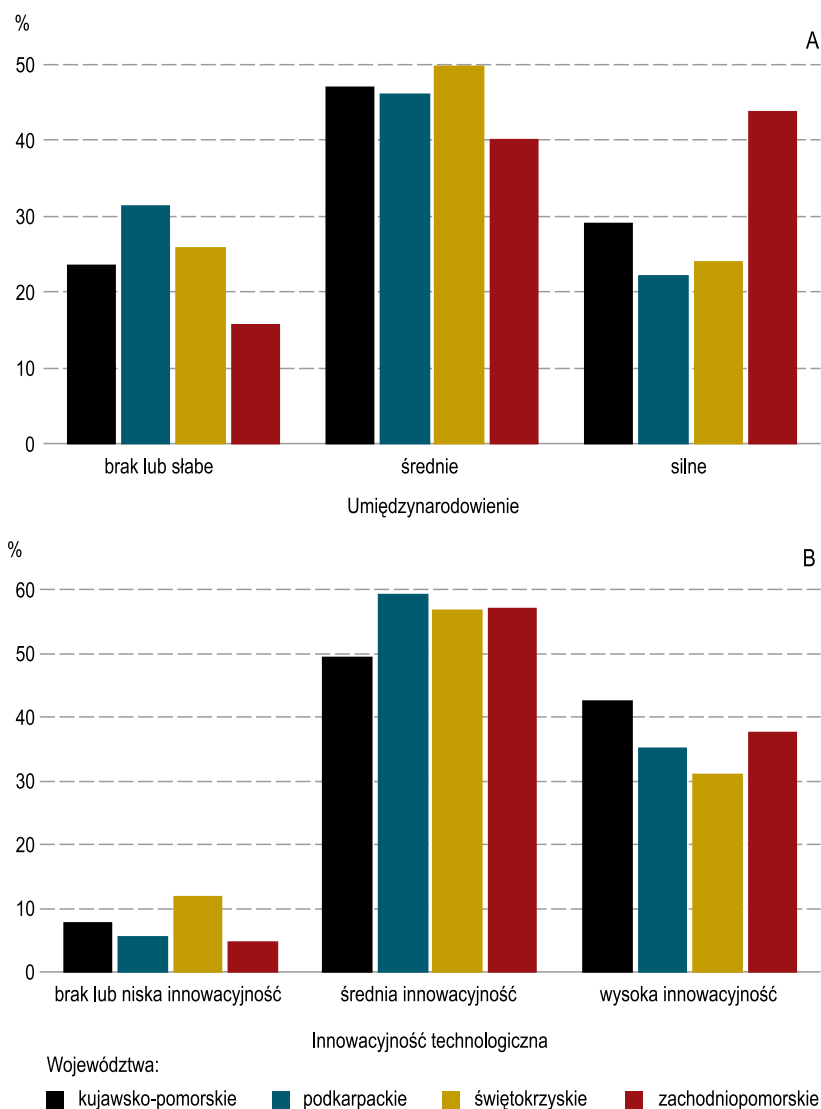
Zródło: opracowanie własne.

Jako uniwersalne wskaźniki skuteczności regionalnych polityk klastrowych przyjęto też dwa aspekty rozwoju członków grom: stopień ich umiędzynarodowienia oraz innowacyjności technologicznej. Mając na uwadze, że miary te mogą być zapośredniczone szeregiem niekontrolowanych czynników, ustalono, że im dalej na wschód położone jest dane województwo, tym niższy jest poziom internacjonalizacji zrzeszonych w klastrach podmiotów (ryc. 22A) oraz że stosunkowo najwyższa innowacyjność cechuje członków klastrów w kujawsko-pomorskim (ryc. 22B). Potraktowanie zebranych ocen ilościowo pozwala uznać różnice między średnimi poziomami umiędzynarodowienia w województwie zachodniopomorskim i podkarpackim jako statystycznie istotne ($p = 0,0024$).

Poziomy umiędzynarodowienia i innowacyjności są wyższe (tej drugiej cechy – istotnie; $p = 0,0238$) wśród członków, którzy nie byli zrzeszeni od momentu powstania grom oraz, choć nieistotnie w sensie statystycznym, wśród tych, którzy swój udział w klastrze oceniają jako formalny. Umiędzynarodowienie różni się też wyraźnie i istotnie ($p = 0,0000$) w zależności od form działalności. Jest ono zdecydowanie najwyższe w urzędach i innych jednostkach administracji publicznej²¹⁶, najniższe zaś w organizacjach trzeciego sektora i w jednoosobowych działalnościach gospodarczych.

Użyteczność regionalnych polityk klastrowych mierzona dopasowaniem narzędzi i instrumentów wsparcia do potrzeb grom zdecydowanie najslabiej oceniana jest w województwie świętokrzyskim (ryc. 23A). Na drugim biegunie jest kujawsko-pomorskie. Inne wskaźniki użyteczności dotyczące dopasowania polityk do potrzeb członków grom

²¹⁶ Co, być może, należy wiązać z nieodzownymi kontaktami z przedstawicielami Komisji Europejskiej i innymi partnerami zagranicznymi w ramach powszechnie realizowanych w administracji publicznej projektów finansowanych z funduszy europejskich.

Ryc. 22. Regionalne rozkłady ocen umiejędzynarodowienia członków inicjatyw klastrowych (A) oraz innowacyjności technologicznej członków inicjatyw klastrowych (B)

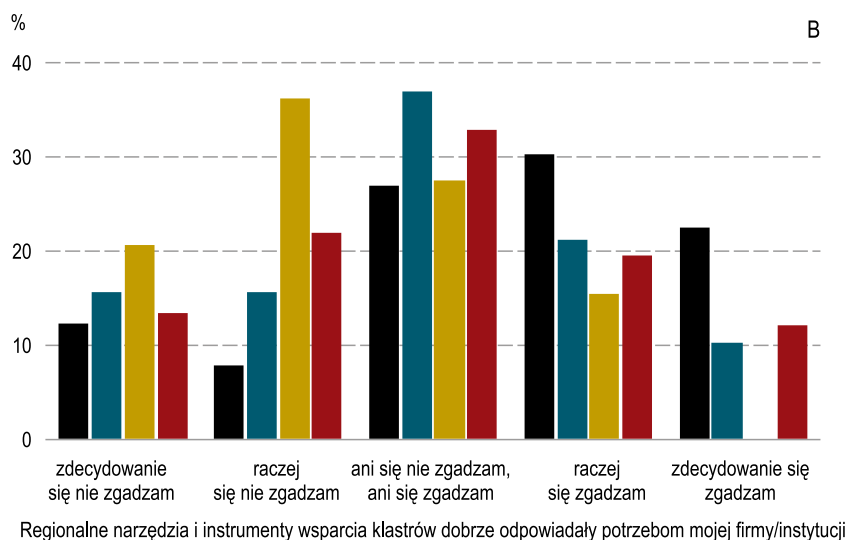
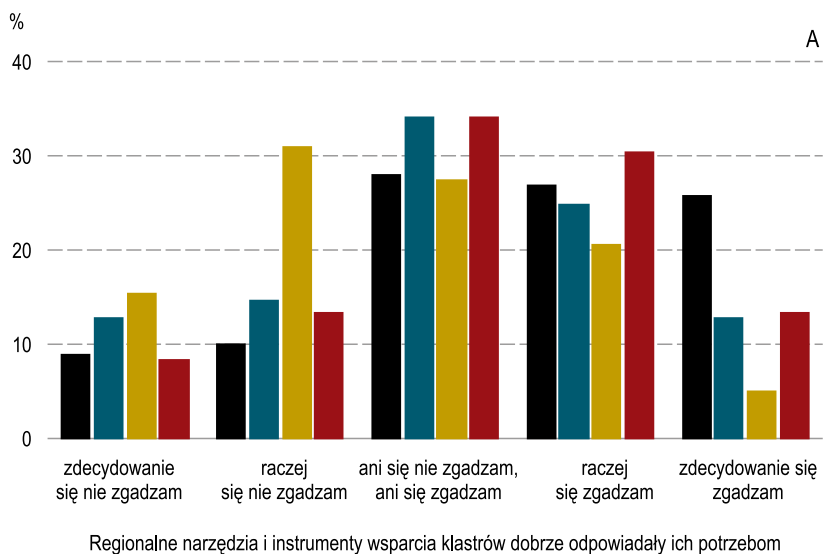
Uwaga: n = 337; pogrupowano odczyty ze skali 7-stopniowej w układzie: 1 + 2, 3 + 4 + 5, 6 + 7.

Źródło: opracowanie własne.

(ryc. 23B) i realizacji przynajmniej jednej z nich (ryc. 24) potwierdzają tak konfigurowaną biegunowość. Odstawanie świętokrzyskiego wiąże się, odpowiednio, z zerowym i wynoszącym 1,7% udziałem wskazań „zdecydowanie się zgadzam”.

Analiza użyteczności regionalnych polityk klastrowych, uśrednionej dla trzech reprezentujących ją twierdzeń (których oceny potraktowano ilościowo), wskazuje istotne

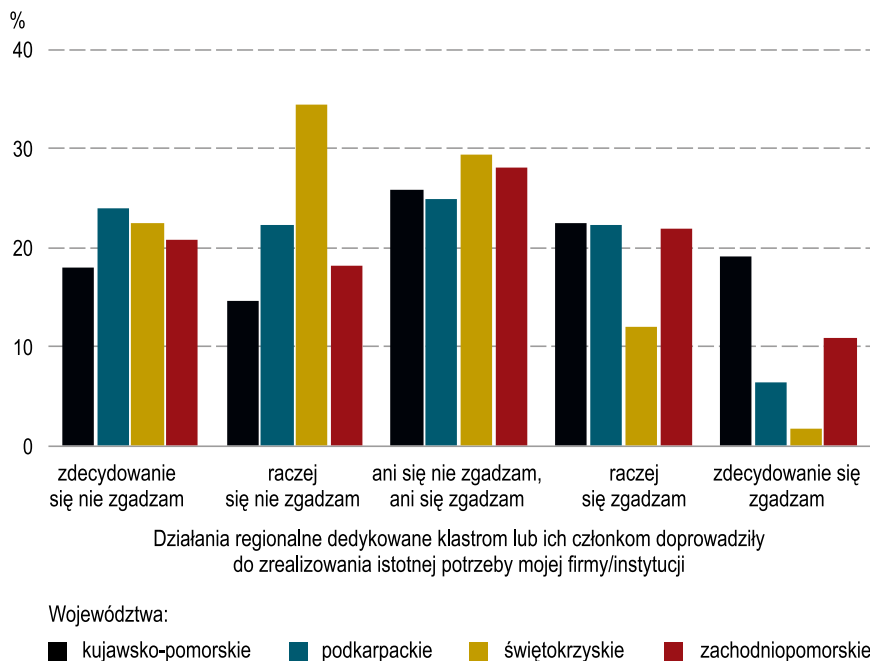
Województwa:

■ kujawsko-pomorskie ■ podkarpackie ■ świętokrzyskie ■ zachodniopomorskie

Ryc. 23. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia klastrów dobrze odpowiadały ich potrzebom (A); regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia klastrów dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/institucji (B)

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 24. Regionalne rozkłady ocen twierdzenia: działania regionalne dedykowane klastrom lub ich członkom doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/institucji

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

statystycznie różnice między regionami ($p = 0,0000$). Odnotowuje się stosunkowo znaczne i statystycznie istotne dysproporcje między województwem świętokrzyskim a zachodniopomorskim i kujawsko-pomorskim, a także między podkarpackim i kujawsko-pomorskim (tab. 48).

Zarówno w wymiarze **skuteczności**, jak i **użyteczności** sukces regionalnej polityki klastrowej jest najslabiej odczuwalny w grupie członków grom, którzy funkcjonują jako organizacje pozarządowe. Jako skuteczną interwencję najczęściej percypują zrzeszone w klastrach spółki akcyjne, jednostki edukacyjne i administracja publiczna.

Tab. 48. Regionalne rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami użyteczności regionalnych polityk klastrowych

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
3,34	2,90	2,48	3,02	2,97

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

Dwa ostatnie typy podmiotów także najczęściej oceniają regionalną politykę klastrową jako użyteczną. W żadnym z dwóch wymiarów różnice między odmiennymi formami działalności nie są statystycznie istotne. Podobnie jest z różnicami zapośredniczonymi oceną formalnej przynależności do gron. Skuteczność stosunkowo najniżej oceniają przynależący do klastra nieformalnie. Ocena użyteczności jest różnicowana niemal niezauważalnie. Zarówno ocena skuteczności, jak i użyteczności różnią się nieznacznie (i nie w sensie statystycznym) pomiędzy członkami gron wspartych i niewspartych w ramach regionalnej polityki klastrowej. Co wydaje się trudne do interpretacji, oba wymiary są nieco lepiej widziane przez zrzeszonych w gronach nieobjętych interwencją publiczną w zakresie polityk klastrowych.

Tab. 49. Rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami skuteczności i trzech twierdzeń będących wskaźnikami użyteczności regionalnych polityk klastrowych w zależności od roku powstania klastra

Rok powstania klastra	Skuteczność RPK	Użyteczność RPK
2006	3,56	3,22
2007	3,42	2,95
2008	2,91	2,54
2009	2,98	2,77
2011	3,43	2,96
2012	3,03	2,40
2013	3,38	3,26
2014	3,88	3,65
2015	3,31	3,55
Łącznie	3,31	2,97

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Statystycznie istotnie sukces polityk klastrowych różni się natomiast w zależności od roku powstania grona. Różnice te dotyczą zarówno wymiaru skuteczności ($p = 0,0065$), jak i użyteczności ($p = 0,0001$) (tab. 49). Dla pierwszego istotne są odmienności między rokiem 2008 a 2014, dla drugiego między 2008 a 2014 i 2015. Percepcja skuteczności różni się statystycznie ($p = 0,0144$) także w zależności od bycia członkiem grona od momentu jego powstania. Dołączający do gron już po ich uruchomieniu oceniają skuteczność wyraźnie gorzej (tab. 50). Podobnie, jednak nie w sensie statystycznym, jest z użytecznością.

Przyjrzenie się sukcesowi regionalnej polityki klastrowej przez pryzmat łączonych wymiarów **skuteczności** i **użyteczności** wzmacnia zaobserwowane, dla każdego z nich

Tab. 50. Rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami skuteczności i trzech twierdzeń będących wskaźnikami użyteczności regionalnych polityk klastrowych w zależności od faktu bycia członkiem klastra od momentu jego powstania

Członek od momentu powstania	Skuteczność RPK	Użyteczność RPK
Nie	3,19	2,91
Tak	3,44	3,04
Łącznie	3,31	2,97

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 51. Regionalne rozkłady średnich ocen sześciu twierdzeń będących wskaźnikami sukcesu polityk klastrowych

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
3,41	3,11	2,72	3,20	3,14

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

z osobna, rozbieżności. Wszak zróżnicowanie tych wymiarów wykazywało liniowe podobieństwo między województwami. W konsekwencji znaczenie różnic rosło ($p = 0,0001$), a świętokrzyskie znacząco kontrastuje z pozostałymi jednostkami przestrzennymi (tab. 51). Największy sukces w realizacji polityk klastrowych odnotowuje się w województwie kujawsko-pomorskim.

Badanie techniką IDI

Oceny koordynatorów gron co do stopnia realizacji celów polityki klastrowej są zróżnicowane regionalnie. Należy mieć na uwadze, że tak skonstruowany wskaźnik skuteczności ma charakter względny, abstrahujący od szeregu charakterystyk celów, mogących znacząco kontrastować międzyregionalnie. Kontrolujące użyteczność, miary zrealizowanych potrzeb gron i wpływu klastrów na kształt polityk klastrowych także różnicują wyniki. Najkorzystniej wypada w tym wymiarze województwo zachodniopomorskie. Ten region jest też jedynym, w którym koordynatorzy oceniają, że działania władz regionalnych zasługują na miano regionalnej polityki klastrowej (przy założeniu, że granicą takiego przesądzenia jest środek skali ocen, wyznaczony na „3”). Grona z zachodniopomorskiego okazują się jednocześnie najbardziej samodzielne (tab. 52).

Tab. 52. Regionalne rozkłady średnich ocen aspektów będących wskaźnikami sukcesu regionalnych polityk klastrowych

Aspekty oceny ²¹⁷	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
Realizacja celów RPK	3,20	2,60	2,00	3,33	2,78
Wpływ RPK na rozwój grom	0,44	0,39	0,33	0,31	0,37
Samodzielność grom	4,17	4,00	3,50	4,50	4,04
Istnienie RPK	2,17	3,00	2,33	3,60	2,78
Realizacja potrzeb grom	3,67	2,83	3,00	3,75	3,31
Wpływ grom na RPK	3,25	3,83	2,00	3,60	3,17

Uwagi: n = 20; dla aspektu „wpływ RPK na rozwój grom” skala ocen: 0–1; dla pozostałych aspektów skala ocen: 1–5; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

Oceniane aspekty zostały poddane dyskusji z koordynatorami grom [K_n]. Poniżej przytoczono wybrane wypowiedzi. Przy wyborze kierowano się ich wyrazistością, głębią refleksji i możliwością budowania kontekstu pozwalającego interpretować odczyty z badań i analiz ilościowych. Materiał podzielono i obramowano według województw, w których został zebrany i których dotyczy. Dla każdego województwa zacytowano przynajmniej jedną wypowiedź każdego rozmówcy, choć potencjał materiału był na tyle duży, że zabieg ten należy uznać za kompromis z powinnością trzymania objętości pracy w ryzach. Materiał zebrany w wywiadach został wykorzystany także do stworzenia profili regionalnych polityk klastrowych²¹⁸.

Kujawsko-Pomorskie

Widać nastawienie na te klastry strategiczne. I tam prawdopodobnie większość idzie wysiłków, co jest dla mnie nawet zrozumiałe. Natomiast, wypracowały się fajne metody współpracy... może nie pod samym szyldem klastra, ale z przedsiębiorcami. Tutaj regularnie jesteśmy zapraszani na różnego rodzaju konferencje, spotkania z innymi przedsiębiorcami.

[K₆]

²¹⁷ Skrócony, oddający istotę zapis aspektów. Ich pełne, wskaźnikowe brzmienia w tej samej kolejności podane zostały w podrozdziale 5.3. [Operacjonalizacja](#), natomiast zapis pytań, na podstawie których zbierane były oceny, dostępny jest w [aneksie A2](#) zawierającym kompletne narzędzia badawcze.

²¹⁸ Patrz: podrozdział 6.4. [Profile regionalnych polityk klastrowych](#).

***

Przez ostatnie 2–3 lata nie dostrzegłem(-łam) za mocno tych inicjatyw [przełożenia zapisów dotyczących RPK na działania]. A tym samym odpowiedź jest raczej kierująca nas w odpowiedź, że... coś zostało chyba troszeczkę przespane.

[K₆]

***

Sceptycznie podchodzę do tego, czy organizacje samorządowe mogą mieć na to wpływ [na zwiększenie liczby członków]. Ja cały czas niestety (...) mam wielką świadomość tego, że gdzieś tkwimy w pewnych folwarcznych układach... w ludziach jeszcze dużo, dużo takich staroświeckich zakorzenionych archetypicznych postaw funkcjonuje.

[K₆]

***

Nasze klastry regionalne, z wyjątkiem może tego klastra kluczowego... nie są żadnym partnerem do rozmów dla administracji publicznej szczebla regionalnego. Więc tutaj... no niestety, nie można mówić o sprzyjającej polityce klastrowej w administracji, bo takiej nie ma.

[K₂]

***

Pozostałością tego projektu inkubacyjnego klastrów z 2007–2013 [de facto z lat 2014–2015, z Działania 5.1 RPO 2007-2013 (patrz: podrozdział 6.4. Profile regionalnych polityk klastrowych)] jest to, że od czasu do czasu Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego coś tam przesyła. Natomiast, więcej wiedzy uzyskujemy w ramach powiedzmy działań własnych, pewnej sieci informacji, którą sobie wytworzyliśmy, sieci relacji między naszymi klastrami w regionie i między podobnymi klastrami gdzieś poza. Natomiast, wymiana na korzyść, która mogłaby nam pomóc przy aplikowaniu o środki... może nie tyle dla samej inicjatywy klastrowej, co do jakiejś inicjatywy rozwoju, w którą klastr się może włączyć... to by były działania, gdzie na przykład samorząd brałby klastr jako partnera. A tego niestety nie ma.

[K₂]

***

Rzadko kiedy klastry w sposób trwały współpracują z centrami transferu technologii. Niekoniecznie to idzie w parze. Bo albo centra transferu technologii nie rozumieją klastrów, albo klastry centrów transferu technologii. Generalnie jest to dziwne.

[K₂]

***

Jak ten projekt [rzeczone Działanie 5.1] został już zrefundowany, to tak naprawdę... to po prostu wszystko uciхло, tak. Nie było... nie było działacza społecznego, któremu chciałoby

się może coś tam... coś tam wymyślić i działać... i rozwijać ten klaster i jednocześnie nas jako producentów.

[K₄]

***

Nikt klastra nie zorganizuje z zewnątrz. Klaster się musi zorganizować wewnątrz, sam. Jeżeli klaster nie ma jasnych celów i jasnych preferencji, to nikt mu w tym nie pomoże. Ani wielka polityka regionalna, ani koncepcje (...) jeżeli władza jest nadęta i mówi, że to z jej powodu coś się wielkiego wydarzyło to nieprawda. Wydarzyło się dlatego, że oddolna inicjatywa była aktywna.

[K₁]

***

Czasami jest tak, że z tych środków [publicznych, regionalnych] korzystały klastry, a nie widać tego, no bo liderem projektu jest ktoś inny, a na liście rankingowej widzimy lidera projektu, a nie widzimy ewentualnych partnerów. (...) Albo z jakichś innych powodów z tytułu potencjału aplikował ktoś inny, ale de facto stał za tym klaster lub jakaś inna organizacja, która zrzeszała przedsiębiorców według pewnych branż. Więc myślę, że polityka klastrowa... jakaś była. Ale bardziej, mówię... kierowana bardziej do instytucji otoczenia biznesu, szeroko rozumianej.

[K₅]

***

Jeżeli nie było dedykowanej polityki klastrowej, no to klastry..., jeżeli się zawiązały i miały taką ochotę, to w jakiś tam sposób mogły sobie wpływać na powstawanie jakichś dokumentów strategicznych. Mogły brać udział w konsultacjach, w komitetach, które odbywają się na poziomie województwa.

[K₅]

***

Nie jest też nieprzychylnie [jeśli chodzi o nastawienie władz regionalnych do klastrów]. To znaczy, to nie jest tak, że ktoś mówi, że no nie, koniec z dawaniem pieniędzy klastrum. Ten kurek trzeba zakręcić i tak dalej. Mówię... nie ma dedykowanych tworzonych rozwiązań. Czyli nie można powiedzieć, że jest superprzychylnie. Ale z drugiej strony (...) uważam, że jeżeli nie będzie się robiło barier, to wtedy podmioty same stworzą dogodne warunki do tego, żeby istnieć. Istnieją instrumenty..., jeżeli nie ma instrumentów dedykowanym klastrum, no to trzeba sobie poszukać innych instrumentów dedykowanych innym podmiotom.

[K₅]

***

One [cele regionalnej polityki klastrowej] nie były realizowane pod sztandarem działania na rzecz polityki klastrowej, ale były realizowane pod sztandarem działania na rzecz

instytucji otoczenia biznesu. (...) Dochodziły nas też trochę słuchy, że trochę było województwo niezadowolone jednak z jakości tych klastrów, które powstały.

[K₃]

***

Wobec klastrów miano wysokie, wygórowane oczekiwania. I klastry jak się tworzyły, pisano strategię do tych klastrów, bo to było na opracowanie strategii, a potem na jej wdrożenie. No to sobie klastry ambitnie składały takie ambitne założenia, że to się uda, to się uda, to się uda. A potem okazywało się, że z jakichś powodów się nie udaje. No to, jak się nie udaje, to po kilku miesiącach, czy po kilku latach klastry niby formalnie istniały, ale się de facto rozwiązywały. No i potem słyszeliśmy, że klastry i tak nic nie robią, i tak nic nie działają, no to, po co to wspierać?

[K₃]

***

Wiadomo, że jak się będziemy tam pojawiać, brzęczeć o swoich potrzebach albo wskazywać na jakieś inne punkty widzenia, no to w którymś momencie ktoś z jakiejś takiej zwykłej ludzkiej przyzwoitości powie, że dobra, no to jedno poddziałanie w ramach którejś osi RPO... dobra, niech będzie przynajmniej wspomniane o klastrach. Wymieńcie tam instytucje otoczenia biznesu i klastry, żeby było... niech mają.

[K₃]

***

Klastry w tej perspektywie 2013–2020 [de facto 2014–2020] zostały wyłączone w ogóle, praktycznie w 100% w Polsce z finansowania. To wynikało też po części z tego, co się działo w jeszcze wcześniejszej perspektywie, gdzie klastry powstawały tylko po to, żeby pozyskać dofinansowanie. I tak to się kończyło. Ci którzy rzeczywiście działali, oczywiście cierpieli na tym, tak. Ale jeżeli chodzi o kujawsko-pomorskie, to nie było ani w strategii zapisów odnośnie klastrów, ani... (...) klastry były traktowane... tak bardzo mocno po macoszemu, e tak powiem.

[K₃]

***

Problem polega też na tym, że to był ciekawy konkurs [rzeczone Działanie 5.1], powstało wiele inicjatyw klastrowych. Tylko potem się skończyła perspektywa i nikt tego nie pociągnął dalej, tak. Bo to dla tych klastrów, które napisały tą strategię, a jeszcze nie były wtedy gotowe na pozyskanie tego dofinansowania, na ten drugi etap... potem przez najbliższe siedem lat nie działo się nic, tak. (...) I klastry stały się niestety takim tworem B, których nikt już nie chciał więcej wspierać. Wtedy się pojawiło hasło inteligentnych specjalizacji, smart specialisation, które teraz też już nie do końca chyba są takie ciekawe i fajne, które trzeba wspierać.

[K₃]

***

Czy urząd zrealizował te cele, to ja nie wiem tak naprawdę... czy te, które sobie... chyba alokacja została wykorzystana, tak że... ciężko... do końca nie wiem, jakie oni mieli cele, tak naprawdę, urząd wobec klastrów, tak naprawdę.

[K₃]

Podkarpackie

Zawsze klastry są pięknym tematem przed każdym okresem programowania. A jak przychodzi, co do rzeczy to na ogół tych pieniędzy nie ma. Powstały różne tworki, potworki w postaci platform i innych, z których bardzo trudno było te pieniądze uzyskać. Próbowaliśmy jako instytucja otoczenia udzielać tego wsparcia dla podmiotów.

[K₇]

***

Z wyjątkiem pięknych słów i... to, że stworzono jakieś, powiedzmy... inteligentne specjalizacje, to nie jest żadne wsparcie. Jeżeli powiemy, że robimy, nie wiem, inteligentną specjalizację loty na księżyc, czy to jest jakiegokolwiek wsparcie? (...) To jest nie wsparcie klastra, tylko w ogóle sektora. Trzeba rozróżnić sektor, klastr i podmioty. Te podmioty w danym sektorze oczywiście miały troszeczkę... jakieś tam powiedzmy minimalne preferencje. Ale klastr jako takowy wprost nie odczuł.

[K₇]

***

Na początku aktualnego okresu programowania [2014–2020], gdzie naprawdę w bardzo ciekawy sposób określono... określono rolę klastrów, ich, że tak powiem rodzaje wsparcia. Wiem, że była bardzo duża ilość przedstawicieli z różnych klastrów. Wszyscy byli bardzo mile zaskoczeni tym. Po czym okazało się, że totalnie nic z tego nie zostało zrealizowane.

[K₇]

***

Jak byliśmy zapraszani na konsultacje dotyczące polityki klastrowej, już tej na przyszłą perspektywę 2021–2027, to już też w mailu otrzymaliśmy taką informację, że rzeczywiście nie udało się zrealizować tych rekomendacji z poprzedniej perspektywy, ale teraz już region, jakby Urząd Marszałkowski ma nadzieję, że teraz się już uda.

[K₇]

***

Władze regionu starają się głośno środowiska uwzględniać w planowaniu bardzo różnych przedsięwzięć. I co też jest właśnie takie bardzo pozytywne, przedstawiciele tych klastrów... przedstawiciele tych klastrów są zapraszani do różnego rodzaju takich przedsięwzięć. Takich, o których mówiłem(-łam) wcześniej, czyli od metapaneli, po jakieś takie wydarzenia

promujące pewne rozwiązania. Ale także jesteśmy zapraszani na takie spotkania o charakterze nieformalnym.

[K₁₂]

***

Spotkałem(-łam) się z takimi twierdzeniami na przykład, że aby można było wesprzeć klastr, to klastr musi mieć osobowość prawną... co już jest w ogóle, moim zdaniem zupełnym niezrozumieniem tematu. Bo klastr nie ma mieć osobowości prawnej. Tę osobowość prawną ma mieć animator, prawda. Natomiast, klastr jest... jakby z samego założenia, jest to rodzaj porozumienia o charakterze niesformalizowanym.

[K₁₂]

***

Mieliśmy parę takich przypadków, że firmy się zgłaszały i chciały być... stać się tym członkiem [klastra] właśnie ze względu na to, że chciały ubiegać się o dotację i chciały dostać punkty [w konkursach RPO].

[K₁₂]

***

Natomiast wymagane było [w konkursach RPO], że owszem, jeśli chcecie, to tak. Tylko musicie mieć partnerów. Ale my już tych partnerów mamy. No tak. Ale stwórzcie w takim razie nową umowę. Włóżcie w to klastr. Weźcie dwie czy trzy firmy, no i zróbcie partnerstwo. No to nam to tak nie bardzo pasowało. Bo my już funkcjonujemy.

[K₈]

***

To faktycznie było tak, że jak się okazało, że będą wspierane klastry, to nagle zaczęły powstawać dziesiątki tworów, tylko po to, żeby wziąć pieniądze, tak. Tak naprawdę, prawdziwych klastrów, to może w Polsce jest parę.

[K₁₁]

***

Jeśli wspieramy klastry, no to dajmy definicję, co to jest klastr. Czyli żeby on przynajmniej funkcjonował, nie wiem, pięć lat. Żeby miał przynajmniej jakiś dowód na to, że reprezentuje tę specjalizację. Historia, doświadczenie, wiarygodność. Musiałoby się to jakoś zawęzić. Musiałoby być w jakiś sposób mierzalne. Czasowe czy inne. I wtedy może dedykowane wsparcie im kierować.

[K₁₁]

***

Liczne konsultacje z przedstawicielami klastrów latami się ciągnęły. I to za każdym razem myśmy komunikowali swoje potrzeby. (...) To się na niewiele przekładało. Więc wpływ na zapisy [regionalnych dokumentów strategicznych, programów] mamy. Natomiast, zapisy nie mają wpływu na praktyczne działanie.

[K₁₁]

***

Natomiast, tutaj [na poziomie administracji regionalnej] stworzono taki instrument, który właśnie miał być takimi projektami sieciowymi. Tylko, kiedy zobaczyliśmy też ten produkt w postaci gotowej okazało się, że on zupełnie nie przystoi do realiów. Próbowaliśmy wpływać na jego kształt, ale oczywiście urzędnicy mieli swój punkt widzenia i nie byli gotowi do podjęcia rozmów z nami.

[K₁₀]

***

Urząd cały czas nam kazał składać nowe fiszki, w nowych układach. I to było takie, jak gdyby męczące dość. Bo my mówimy, my już chcemy zrobić to, co żeśmy zaplanowali, a nie w kółko pisać nowe projekty w innej odsłonie, dzielić to na części, zaczynać to od drugiej strony. Cały czas byliśmy na etapie planowania i przygotowywania jakichś koncepcji. Natomiast, my byliśmy już gotowi do realizowania konkretnych projektów, tworzenia konkretnych produktów, gdzie liczyliśmy na jakieś właśnie wsparcie.

[K₁₀]

***

Właśnie ta perspektywa... o ile w tej 2013 jeszcze były jakieś instrumenty takiego realnego wsparcia, gdzie mogliśmy liczyć na jakieś rzeczy jako koordynator, jako stowarzyszenie, tak teraz ta obecna perspektywa [2014–2020], to cały czas tylko badania, ankiety, wywiady.

[K₁₀]

***

Ale generalnie te inteligentne specjalizacje wypchnęły klastry. Klastry miały być narzędziem do realizacji celów zawartych w dokumentach dotyczących inteligentnych specjalizacji.

[K₉]

***

Odkąd klastry stały się modne, odkąd był boom na klastry, zanim zostały zdetrinizowane przez start-upy, to od tamtego okresu można powiedzieć, że dialog [z władzą regionalną] jest cały czas prowadzony i słowa klastrów są brane pod uwagę. Znaczący brane..., opinie są wysłuchiwane. Może w ten sposób. Ten ostatni element, czyli wdrożenie tego o co zabiegają klastry, no to pozostawia tutaj wiele do życzenia.

[K₉]

***

Czasami urzędnicy by chcieli nawet bardziej odważnie realizować tę politykę klastrową. Tylko potem po prostu boją się, bo najlepiej tworzyć jak najszerze schematy, żeby potem nikt im nie wykluczył... znaczy, nie zarzucił niezdrowej konkurencji. I uważam, że to jest..., że potrzeba odważniejszych decyzji dlatego w tym zakresie.

[K₉]

Świętokrzyskie

Władze przyjmują do wiadomości, że my istniejemy, że coś robimy. Natomiast w momencie, kiedy jest potrzebna jakaś sprawozdawczość, jakaś informacja na zewnątrz, wtedy jakby się sięga do tych zasobów. Natomiast, na co dzień my jako klaster (...) w zasadzie jesteśmy zostawieni zupełnie sami sobie.

[K₁₄]

***

Zawarliśmy porozumienie z [regionem]. W ślad za tym porozumieniem nie poszło absolutnie nic. To znaczy, ani środki, ani zadania, ani nawet zainteresowanie, czy my cokolwiek robimy, w jaki sposób to realizujemy. Po prostu, to jest martwy dokument.

[K₁₄]

***

Firmy chciały uzyskać te dodatkowe punkty, aplikując o środki unijne, więc się bardzo tym [przynależnością do inteligentnych specjalizacji za pośrednictwem klastrów] interesowały. Ale firmy też kompletnie nie rozumiały, o co chodzi. Po prostu się zgłaszały i się dziwiły, że my ich nie przyjmujemy administracyjnie. A my każdego pytamy, co pan chce zrobić dla branży, co firma chce wnieść do rozwoju branży w regionie? I jest kompletne niezrozumienie. Bo firmy w ogóle tego nie rozumieją, o co my je pytamy. Bo one tylko chcą te trzy punkty, żeby gdzieś tam, wie pan, zdobyć dofinansowanie.

[K₁₄]

***

Była prowadzona polityka. Ona niestety nie miała kontynuacji w następnej perspektywie. I w zasadzie te klastry, które tu powstawały, a wiem, że w całym kraju powstało bardzo dużo różnych klastrów, różnej wielkości i różnej, że tak powiem mocy rażenia, to one zostały pozostawione same sobie, bez jakiegokolwiek pomocy ze strony czy wsparcia, czy powierzenia zadań..., czy przez władze regionalne i również przez władze centralne.

[K₁₄]

***

W naszym regionie to się potoczyło w taki sposób, że urząd przejął wszystkie te funkcje, które powinny instytucje otoczenia biznesu realizować. Szereg zadań tych, które powinny realizować na przykład izby, na przykład klaster, realizuje urząd marszałkowski osobiście. (...) I on to realizuje administracyjnie. W związku z tym, nie ma zadań do powierzenia poza urzqd.

[K₁₄]

***

Ponieważ tutaj nie bardzo możemy oczekiwać jakiegos wsparcia regionalnego, a nawet bym powiedziała, że w minionej perspektywie również krajowego, dlatego zwróciliśmy się w kierunku partnerstw międzynarodowych. (...) Docieramy innym kanałem do tych środków,

do tych możliwości realizowania polityki klastra jako... samego klastra, prawda. Niezależnie od polityki regionalnej.

[K₁₄]

***

Od 2016... nie powiem, żeby w niełasce były klastry. Ale coraz mniej odczuwaliśmy możliwość wpływu na politykę regionalną poza konsultingiem, który pełniamy w stosunku do urzędu marszałkowskiego i jesteśmy taką podporą, która merytorycznie może wносить.

[K₁₅]

***

To nie jest tak, że nie korzystamy z polityki klastrowej świętokrzyskiej. Polityka klastrowa świętokrzyska nie istnieje. Może istniała. To może tak to ujmijmy. Tak. Ale nie istnieje.

[K₁₃]

***

Klastry są emanacją inteligentnych specjalizacji regionu, w naturalny sposób. (...) Jeżeli mamy dobre rozumienie polityki... takiej powiedzmy innowacyjności, czy właśnie kreowania inteligentnych specjalizacji regionu, no to w naturalny sposób ona się powinna gdzieś tam kierować i w jakiś sposób być modelowana poprzez bardzo silną interakcję z klastrami w tych obszarach.

[K₁₅]

***

To jest właśnie to, o co by chodziło, tak naprawdę, w takim utopijnym nawet trochę systemie. To znaczy, w momencie, w którym klaster jest na tyle potrzebny, że jest elementem prowadzenia polityki, a nawet bym powiedział (-ła), daleko bardziej... takim podmiotem, przez który prowadzona jest ta polityka. To szczerze mówiąc, no niczego więcej nie można sobie życzyć.

[K₁₅]

Zachodniopomorskie

Na początku tej obecnej, kończącej się perspektywy [2014–2020] faktycznie były, zostały... klastry zostały wpisane w powiązania kooperacyjne. Były tam konkretne... już w tej chwili z pamięci nie zacytuję, ale są jakby konkretne zapisy na rzecz, jakby tej polityki klastrowej, regionalnej. Ale one nie zostały zrealizowane, bo zawsze jest tłumaczenie, że Komisja Europejska jakby zabroniła wspierać klastry. I to jest po prostu stała śpiewka.

[K₁₉]

***

Klastry są potrzebne w momencie, kiedy pojawia się jakaś taka kwestia, że urząd musi też udokumentować coś... proces przedsiębiorczego odkrywania. Wobec tego, wtedy na tę okoliczność, jakby zadaje się pytania, prosi się o zaopiniowanie i tak dalej. Wykazuje się, wypełniania ankiety i tak dalej. Czyli jest to podejście dosyć instrumentalne.

[K₁₉]

***

To nie jest w ogóle systemowe. I to jakby nie zapewnia, wie pan, takiego... możliwości jakiegoś planowania z wyprzedzeniem, jeżeli chodzi o działania, o rozwój, prawda. Nie ma takiego... na przykład, gdybyśmy wiedzieli, że na przykład raz do roku jest jakiś konkurs założmy i tak dalej, w którym możemy uczestniczyć, który będzie... pomoże nam realizować określone cele, to ten rozwój wtedy takiej działalności wygląda zupełnie inaczej. A zupełnie inaczej, jeżeli nie wiemy, czy ktoś będzie, czy ktoś się zgodzi na finansowanie, w jakim stopniu i tak dalej.

[K₁₉]

***

Uważam, że naprawdę jest to bardzo realne, żebyśmy mogli wypełniać pewnego rodzaju te zadania publiczne i faktycznie... natomiast, ja mam wrażenie, że to jest tak, jakby..., że my chcemy, jakby... jakbyśmy my chcieli, nie wiem..., jakby naszym przeświadczeniem było, że my chcemy się dorobić, albo zarobić, albo nie wiem, o co chodzi. A wie pan, jak ktoś się, że tak powiem, bawi w klastry, tak mówiąc kolokwialnie, to generalnie przede wszystkim jest jakaś potrzeba działania właśnie, jakichś innych inicjatyw.

[K₁₉]

***

Chcieliśmy przy urzędzie marszałkowskim, żeby powstał taki... jakby taki punkt kontaktowy dla klastrow i takie miejsce, gdzie na przykład jeszcze wtedy, jak nie mieliśmy jakichś tam biur i tak dalej, żebyśmy my tam mogli na przykład przyprowadzać kogoś, spotykać się i tak dalej. Ale to też się nie spotkało z odzewem żadnym.

[K₁₉]

***

Co do prowadzenia takiej ustrukturyzowanej polityki klastrowej i komunikowania jej przedsiębiorcom czy klastrom, to tutaj nie odczuwamy. (...) Przez to, że często punktowany dodatkowo przy różnych konkursach o dofinansowania jest udział w klastrze, przybyło nam kilku członków, którzy zapisali się po to, żeby dodatkowe punkty zdobyć.

[K₂₀]

***

W momencie, gdy już formalnie pan marszałek przypisał osobę, która się wprost zajmuje klastrami, to w tym momencie od półtora... dwóch lat, to, to już naprawdę całkiem inaczej wygląda. Przedtem, to było takie, można powiedzieć, niechciane dziecko, które było w urzędzie. A w tej chwili... ono było OK, przy jednym wydziale, który odpowiadał za to. Ale nie było konkretnej osoby. Trochę dyrektor wydziału, trochę osoba, która się w danym momencie zajmowała. I to takie było pływające. Od momentu, gdy jest już konkretna osoba przypisana do klastrow, to faktycznie do niej sphywają wszystkie elementy.

[K₁₇]

***

Urząd marszałkowski rozumie, po co jest klastr, do czego on im jest potrzebny. Mówiąc wprost, dają jedną informację i to im się rozsypuje do tych przykładowo x konkretnych firm, do których chcieliby trafić. Więc to jest ten element, który jest im bardzo pomocny. Dlatego ta instytucjonalność tutaj jest zauważalna wprost, że jest takie personalizowanie.

[K₁₇]

***

Jeśli chodzi o responsywność, komunikację [władz regionalnych], to tutaj oceniam..., bo rozumiem, że nastawienie, jako przychylne. Natomiast, to tylko w kwestiach takich miękkich, dotyczących właśnie komunikacji. A niekoniecznie działań czy finansowania.

[K₁₆]

***

My tutaj dzisiaj rozwijamy współpracę dwóch poziomów samorządów. Miasto to jest jedno. Urząd marszałkowski to jest drugie. I powiedzmy sobie w ten sposób. Nie było takich zapisów, które tak... precyzyjnie określały istotę czy rolę klastrów, inicjatyw klastrowych w tej całej strategii rozwoju. One były wymienione, one były wspomniane. Ta współpraca się odbywała bliżej pola operacyjnego, gdzieś powiedzmy. Bo na przykład konsultacje były, jeżeli były tworzone dokumenty na tą perspektywę (...) Zresztą, cały czas spór trwa i dyskusja trwa... i wskazanie, że klastry jako takie nie mogą być beneficjentem pomocy bezpośredniej. To jest cały czas mówione.

[K₁₈]

***

Bardzo fajnym tym, jakie zrobił urząd marszałkowski w Szczecinie, to jest skupienie wszystkich spraw, tematyki całej gospodarczej w jednym miejscu urzędu marszałkowskiego. U nas to jest Centrum Inicjatyw Gospodarczych. (...) Jak chcieliśmy przed jednym z konkursów, żeby zrobić spotkanie z naszymi członkami klastra i żeby oni wyjaśnili, na czym to polega, bo mamy... większość, to są małe i średnie firmy. Nie oszukujmy się, nie zawsze ta wiedza jest taka jaka... wydawałoby się każdemu, że wiedzą przedsiębiorcy. Nieprawda. Nie było problemu. Przyjechali, zrobili prezentację, wyjaśnili, byli do dyspozycji

[K₁₈]

***

Jak ktoś nie chce czegoś, to drugi może, nie wiem, co wymyślać, a i tak efektu nie będzie. Jeżeli sami ludzie w klastrach nie będą chcieli, żeby one się rozwijały, to może mieć... samorządy mogą mieć najlepszą politykę klastrową. Tylko do kogo adresowaną? Polityka klastrowa, to jest jedno, a tak naprawdę chęci, to są drugie, tak. Dzisiaj jest taka sytuacja, że jeżeli cokolwiek jako klastry będziemy chcieli przedyskutować, to przedyskutować możemy wszystko.

[K₁₈]

6.3.2. Wyniki w świetle danych zastanych

Polityki klastrowe czterech badanych regionów zostały scharakteryzowane w podrozdziale 6.4. **Profile regionalnych polityk klastrowych**. Technika studiów przypadku pozwoliła przeanalizować interwencje szczegółowo, uwzględniając ich instytucjonalne uwarunkowania i szereg innych, terytorialnie zakorzenionych kontekstów. W związku z tym, aby uniknąć powielania informacji, przedstawiane w niniejszym fragmencie pracy wyniki nie będą każdorazowo tłumaczone i dekomponowane. Proponuje się w zamian uproszczoną dyskusję nad kolejnością regionów w poszczególnych szeregach odczytów. Należy zaznaczyć, że większość opisanych poniżej wartości wskaźników została zweryfikowana lub – w przypadku zjawisk trudno kwantyfikowalnych – przynajmniej poddana polemice, podczas rozmów z regionalnymi ekspertami polityk klastrowych.

Skuteczność polityk klastrowych

Do analiz różnicowań międzyregionalnych wybrano dwie miary skuteczności polityk klastrowych²¹⁹ (tab. 53). Ocena polityk na rzecz klastrów, będąca syntetyczną miarą literaturą sześciu wskaźników, nie pozwala kontrolować ich skuteczności, a jej zakwalifikowanie do poniższego zestawienia ma charakter arbitralny. W istocie obejmuje ona także wymiar trafności oraz szeroko rozumianej aktywności proklastrowej, niesprowadzalnej do przyjętych w analizie kryteriów. Biorąc pod uwagę, że oceny 16 poszczególnych województw zawierały się w zakresie od 0,8 do 6,9, wyniki czterech analizowanych regionów należy uznać za ponadprzeciętne. Odczyt dla kujawsko-pomorskiego jest wręcz bliski wzorcowemu, co należy jednak przyjmować z ostrożnością, biorąc pod

Tab. 53. Regionalne odczyty wskaźników skuteczności regionalnych polityk klastrowych

Wskaźnik	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
Ocena polityk władz publicznych na rzecz rozwoju klastrów	6,8	4,7	4,5	6,0	nd.
Udział klastrów wspartych w wymiarze podmiotowym lub przedmiotowym w klastrach aktywnych	0,23	0,50	0,17	0,42	0,35

Uwaga: konstrukcję wskaźników przedstawiono w tab. 31.

Źródło: opracowanie własne na podstawie analizy danych zastanych wspomaganej techniką IDI.

²¹⁹ Procedurę wyboru opisano w podrozdziale 5.4. **Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka**.

uwagę, że w momencie realizacji badań, z których zaczerpnięto ten wskaźnik, w regionie tym funkcjonowały dwa grona²²⁰, z których w badaniu wzięło udział jedno.

Aktywne klastry z Podkarpacia mogą najbardziej liczyć na wsparcie lub włączenie w realizację regionalnych zadań publicznych. Wysoki poziom zagospodarowania potencjału gron wykazuje też Pomorze Zachodnie. Miara ta nie charakteryzuje się absolutną ostrością analityczną. Jej wysokim odczytom można przypisać dużą dbałość o regionalne klastry, ale może być też ona świadectwem znacznej wartości gron dla skutecznej realizacji polityki. Można je też, kontrolując liczbę bezwzględną gron, interpretować jako poziom nasycenia klastrami w odniesieniu do potrzeb regionu. Np. w świętokrzyskim, mimo najniższego odczytu, pięć skupień pozostaje niewspartych. W podkarpackim, gdzie wskaźnik jest najwyższy klastrów takich pozostaje sześć.

Trafność polityk klastrowych

Do analiz zróżnicowań międzyregionalnych wybrano cztery miary trafności polityk klastrowych²²¹ (tab. 54). Województwo kujawsko-pomorskie dystansuje pozostałe pod względem liczby regionalnych dokumentów wspierających klastering. Należy brać jednak pod uwagę, że 29 ze zliczonych w nim strategii było efektem realizowanych w jednym schemacie interwencji projektów, które beneficjenci mogli rozliczyć przez przygotowanie takiego opracowania. Są to więc dokumenty wąskie, przygotowane dla unikalnych skupień. Dla porównania – świętokrzyskie, mające odczyt wskaźnika wynoszący „1”,

Tab. 54. Regionalne odczyty wskaźników trafności regionalnych polityk klastrowych

Wskaźnik	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
Liczba dokumentów prorozwojowych dedykowanych klastram	32	12	1	8	53
Głębokość odniesień do klastrów w regionalnych programach strategicznych	2,6	3,3	2,8	2,6	nd.
Głębokość odniesień do klastrów w regionalnych programach operacyjnych	4	4	3	4	nd.
Zróżnicowanie interwencji w ramach RPK	1	2	0	2	nd.

Uwagi: konstrukcję wskaźników przedstawiono w [tab. 31](#); RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne na podstawie analizy danych zastanych wspomaganej techniką IDI.

²²⁰ Patrz: zamieszczone w [aneksie A1](#) daty założenia i wygaszenia aktywności wszystkich analizowanych w niniejszych rozważaniach gron.

²²¹ Procedurę wyboru opisano w podrozdziale [5.4. Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka](#).

przygotowało strategię rozwoju klastrów dla całego województwa. Komponent strategiczny tego opracowania jest jednak znikomy. Podobny dokument ogólny, o zdecydowanie silniej zaakcentowanym wymiarze strategicznym, przygotowało podkarpackie, które jednocześnie zaofiarowało gronom dziesięć poświęconych im koncepcji funkcjonalnych. W przeciwieństwie do kujawsko-pomorskiego powstawanie dokumentów było tam koordynowane przez jeden ośrodek konsultacyjno-redakcyjny. W zachodniopomorskim zidentyfikowano najwięcej, bo aż dwa dokumenty strategiczne/programowe dotyczące niesprowadzonego do konkretnej branży klasteringu. Strategie kierunkowe powstawały tam natomiast najwcześniej, bo już w 2007 roku.

Głębokość odniesień do klastrów jest podobna w analizowanych regionalnych dokumentach strategicznych i operacyjnych. Obserwuje się uniwersalną prawidłowość, że w programach operacyjnych zapisy te ulegają osłabieniu wraz z przejściem między perspektywami budżetowymi, podczas gdy w strategiach przekaz dotyczący klastrów z czasem staje się silniejszy. Z siłą przekazu rośnie też zróżnicowanie rzeczywistej interwencji. Tylko w jednym z analizowanych regionów nie zidentyfikowano ani wsparcia urozmaiconego ze względu na określone charakterystyki czy potrzeby klastrów, ani interwencji w modelu polityki opartej na klastrach, a więc powierzania klastrum realizacji zadań publicznych.

Trwałość klastrów

Trwałość klastrów, będącą wymiarem sukcesu polityk klastrowych uchwycyliśmy na podstawie źródeł²²², sprowadzono do 3 wskaźników: 1) przetrwania klastrów, 2) wieku klastrów aktywnych²²³ i 3) długości działalności klastrów. Pierwsza miara zestawiona jako udział klastrów aktywnych w klastrach wspartych w ramach regionalnej polityki klastrowej w perspektywach budżetowych programów operacyjnych z lat 2004–2013²²⁴ obrazuje stosunkowo najdłuższą podtrzymaną aktywność gron objętych interwencją w województwie zachodniopomorskim. Najniższy poziom przetrwania stwierdzono zaś w świętokrzyskim, w którym na odczyt wskaźnika składa się jedno z trzech wspartych gron²²⁵. Dwa regiony o największej intensywności wsparcia gron w rzeczonym okresie, czyli kujawsko-pomorskie i podkarpackie, odnotowują zbliżone, relatyw-

²²² Choć weryfikowanym podczas IDI. Patrz: podrozdział 5.3. **Operacjonalizacja**. Dla wszystkich klastrów aktywnych, na potrzeby obliczeń wskaźników trwałości, rok ostatniej aktywności określono na 2020.

²²³ Sposób kwalifikowania gron jako aktywne opisano w podrozdziale 5.4.1. **Jednostki w badaniach terenowych**.

²²⁴ W rzeczywistości projekty z perspektywy 2007–2013 były realizowane do 2016 roku. Patrz: podrozdział 6.4. **Profile regionalnych polityk klastrowych**.

²²⁵ Okoliczności wsparcia poszczególnych gron opisane są w podrozdziale 6.4. **Profile regionalnych polityk klastrowych**.

nie umiarkowane wartości tego wskaźnika (tab. 55). Warto odnotować, że przetrwanie wśród wszystkich gron – także niewspartych – w badanych regionach, jest niemal takie samo (jego wskaźnik wynosi, 0,44, wobec 0,45 w gronach wspartych).

Tab. 55. Regionalne odczyty wskaźników trwałości klastrow

Wskaźnik	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
Przetrwanie klastrow	0,43	0,46	0,33	0,57	0,45
Wiek klastrow aktywnych (lata)	6,6	8,9	8,2	9,9	8,4
Długość działalności klastrow (lata)	3,7	6,6	5,5	6,6	5,4

Zródło: opracowanie własne na podstawie analizy danych zastanych wspomaganą techniką IDI.

Druga z miar – wskazująca z jednej strony, kiedy uruchomione zostały regionalne interwencje proklastrowe i premijująca wczesne efekty, z drugiej zaś długoterminowe efekty tego wsparcia – wyróżnia pozytywnie Pomorze Zachodnie. Najniższy wiek gron z kujawsko-pomorskiego jest odzwierciedleniem relatywnie późno zainicjowanej interwencji obejmującej kilkadziesiąt klastrow. Zdecydowanie najsłabsza w tym regionie miara długości działalności jest pochodną niskiej przeżywalności gron zawiązanych i uruchomionych właśnie w rzeczonym schemacie interwencji, przypadającym na lata 2014–2015. Najdłuższą średnią działalnością skupień charakteryzują się regiony podkarpackie i zachodniopomorskie, co można odczytać jako konsekwencję pożądaną przez grona dynamiki regionalnych polityk, podążającej za oczekiwaniami klastrow.

Indeks regionalnych polityk klastrowych

Na potrzeby budowy indeksu regionalnych polityk klastrowych dziewięciu dyskutowanym powyżej wskaźnikom (zmiennym składowym) przypisano ekspercko współczynniki wagowe²²⁶ (tab. 56). Wskaźniki mierzące wymiar skuteczności stanowiły 20% wagi indeksu, wymiar trafności – 35%, wymiar trwałości – 25%, natomiast integrujące wszystkie te wymiary – 20%.

Wartości indeksu sukcesu regionalnych polityk klastrowych dla analizowanych regionów przedstawiono w tabeli 57. Największy sukces własnej, choć ocenionej przez

²²⁶ Kryteria ważenia opisano w podrozdziale 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

Tab. 56. Wagi zmiennych składowych indeksu sukcesu regionalnych polityk klastrowych

Wskaźnik	Waga
Ocena polityk władz publicznych na rzecz rozwoju klastrów	0,20
Udział klastrów wspartych w wymiarze podmiotowym lub przedmiotowym w klastrach aktywnych	0,20
Liczba dokumentów prorozwojowych dedykowanych klastram	0,10
Głębokość odniesień do klastrów w regionalnych programach strategicznych	0,05
Głębokość odniesień do klastrów w regionalnych programach operacyjnych	0,05
Zróżnicowanie interwencji w ramach regionalnej polityki klastrowej	0,15
Przetrwanie klastrów	0,10
Wiek klastrów aktywnych (lata)	0,05
Długość działalności klastrów (lata)	0,10
	1

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 57. Wartości indeksu sukcesu regionalnych polityk klastrowych w badanych regionach

Województwo			
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie
0,4915	0,6916	0,1012	0,7530

Źródło: opracowanie własne.

pryzmat uniwersalnych kryteriów, polityki klastrowej odniosło województwo zachodniopomorskie, nieznacznie mniejszy – podkarpackie. Sukces świętokrzyskiego jest wyraźnie mniejszy od wszystkich analizowanych regionów.

6.4. Profile regionalnych polityk klastrowych

6.4.1. Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych

Prezentowane poniżej profile regionalnych polityk klastrowych obejmują trzy wieloletnie perspektywy budżetowe dostępnych w Polsce funduszy unijnych: 2004–2006, 2007–2013 i 2014–2020. Każda z nich oferowała, zakorzenione w przewodnich strategiach europejskich: Strategii Lizbońskiej (Rada Europejska, 2000) i Strategii Europa 2020 (KE, 2010c), schematy umożliwiające regionalnie dopasowaną interwencję w klastering, choć charakter i zakres wsparcia zmieniały się między nimi (por. Pander, Stawicki 2008; Kowalski 2013; Kwiatkowski 2018; Frankowska, Myszak 2018). Rozróżnienie to znajduje odzwierciedlenie w poniższych opisach (profilach). Nadrzędna ich struktura oparta jest natomiast na trzelementowym układzie wymiarów, w jakich polityki klastrowe mogą się uzewnętrzniać: **1)** dokumentów strategicznych, **2)** dokumentów operacyjnych i **3)** rzeczywistej interwencji. Wymiarom tym poświęcone są osobne fragmenty, oznaczone nieindeksowanymi w spisie treści śródtytułami. Całość dopełniona jest, także wyróżnionymi przy pomocy śródtytułów: a) listą zidentyfikowanych regionalnych i subregionalnych podmiotów zaangażowanych w regionalny klastering, oraz b) pasusem syntetyzującym. Przy zestawianiu list uwzględniono podmioty realizujące parasolowe projekty dla klastrów, udostępniające im wiedzę, wspierające je organizacyjnie, promujące formułę gron. Lista nie uwzględnia podmiotów koordynujących lub obsługujących jedno grono. Nie uwzględnia też urzędów marszałkowskich jako całościowych struktur organizacyjnych, integruje natomiast wyodrębnione w ich ramach komórki, których aktywność, zorientowana na wsparcie lub obsługę gron, jest odnotowywana przez objęte badaniem podmioty.

Opisy odnoszą się do wszystkich dokumentów strategicznych, które swoją agendą obejmowały choćby tylko fragment okresu 2004–2020. Takie podejście zastosowano w celu zachowania spójności narracji, mimo świadomości przesunięcia w czasie efektów, jakie może wywołać opublikowana deklaracja określonych zamierzeń. Dodatkowo kierowano się przeświadczeniem, że taka optyka buduje kontekst, który pozwala uchwycić ciągłość polityk. Należy zaznaczyć, że w podrozdziale dotyczącym dokumentów strategicznych wyróżniono dwa typy: **1)** ogólne strategie rozwoju regionu i **2)** regionalne strategie innowacji (dalej: RSI). W regionach, w których zidentyfikowano osobne strategie na rzecz rozwoju klastra lub klastrów, wspomniano bądź charakteryzowano je we fragmentach traktujących o rzeczywistej interwencji regionalnej, przy okazji opisu projektów, w których powstały²²⁷.

²²⁷ Wszystkie (czyli 55; patrz: jeden z literaturowych wskaźników indeksu sukcesu polityk klastrowych, opisanych w podrozdziale 6.3.2. Wyniki w świetle danych zastanych) tego typu dokumenty okazały się być efektem projektów realizowanych w ramach programów operacyjnych.

W zasadzie nie ma wątpliwości co do samodzielności²²⁸ regionów w kreowaniu polityki klastrowej w ramach regionalnych programów operacyjnych (dalej: RPO) w okresach 2007–2013 i 2014–2020. Bardziej zniuansowana sytuacja miała miejsce w latach 2004–2006, kiedy w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (dalej: ZPORR), wspieranie klasteringu możliwe było w Działaniu 2.6 (Regionalne Strategie Innowacyjne i transfer wiedzy), w ramach wyodrębnionego typu wsparcia²²⁹ (Ministerstwo Rozwoju Regionalnego 2007b). Działanie to podlegało pod tzw. komponent regionalny Programu, w związku z czym urzędy marszałkowskie pełniły w nim rolę instytucji wdrażających, co dawało swobodę przy profilowaniu interwencji, ale tylko w ramach wyznaczonych centralnie. Podobna sytuacja miała miejsce w latach 2007–2013 z Programem Operacyjnym Kapitał Ludzki (dalej: POKL), w którym komponent regionalny został wydzielony, m.in. dla Priorytetu VIII, w ramach którego cztery poddziałania – 8.1.1 (Wspieranie rozwoju kwalifikacji zawodowych i doradztwo dla przedsiębiorstw), 8.1.2 (Wsparcie procesów adaptacyjnych i modernizacyjnych w regionie), 8.2.1 (Wsparcie dla współpracy sfery nauki i przedsiębiorstw) i 8.2.2 (Regionalne Strategie Innowacji) – okazały się schematami wykorzystywanymi przez regiony (choć nie powszechnie) do wsparcia gron.

Odmienna sytuacja miała natomiast miejsce w przypadku Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej (dalej: PORPW), także w latach 2007–2013, w którym Działanie 1.4 (Promocja i współpraca) w komponencie „współpraca” wprost postulowało tworzenie i rozwój klastrów. Aby otrzymać wsparcie członkowie gron musieli reprezentować minimum dwa województwa (Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju 2014). Ponieważ zainteresowane udziałem w projektach lub wręcz inicjowaniem ich, w wielu przypadkach okazały się instytucje o dominującym udziale kapitału samorządów regionalnych, dochodziło do sytuacji, w których zgłaszane do Programu aplikacje były aprobowane, patronowane bądź inspirowane przez władze regionalne²³⁰. Projekty takie stawały się zatem sposobem przedłużenia regionalnej polityki klastrowej (w tym przypadku o dominującym charakterze odgórnym), której kształt określany był *de facto* w negocjacjach międzyregionalnych. Podejście takie było praktycznym

---

²²⁸ Chodzi tu o samodzielność względem poziomu centralnego, w ramach wyznaczonych linią demarkacyjną pomiędzy regionalnymi i krajowymi programami operacyjnymi. Patrz: podrozdział: 4.7.2. Kontekst krajowy.

²²⁹ Oznaczonego: Tworzenie i rozwój sieci współpracy w zakresie innowacji, pomiędzy sektorem badawczo-rozwojowym, przedsiębiorstwami i innymi podmiotami (na poziomie regionalnym i lokalnym), służącej transferowi know-how i technologii.

²³⁰ Należy przyjąć zastrzeżenie, że wspomniane aprobowanie, patronowanie bądź inspirowanie zgłaszanych projektów przez władze regionalne zostało zidentyfikowane w toku badań jako ogólna opinia ekspercka na temat mechanizmu PORPW. Empirycznie, mechanizm ten, w formule inspiracji, został potwierdzony w jednym z badanych województw.

rozwinięciem idei współpracy w tzw. modelu TRIS²³¹, w myśl którego, w trzech regionach (województwie podkarpackim, świętokrzyskim i lubelskim) „dochodzi do weryfikacji wspólnych potrzeb w zakresie pobudzania innowacji w regionach, konsultowania i wymiany informacji pomiędzy nimi, a nawet do inicjowania wspólnych działań i projektów” (Klepka 2005, s. 39). W uszczegółowieniu dziedzin współpracy w ramach modelu TRIS podkreślono m.in. znaczenie wspólnego rozwijania klastrów (Zarząd Województwa Podkarpackiego 2011). W odniesieniu do niniejszej pracy to zastrzeżenie jest istotnym kontekstem dla dwóch województw objętych PORPW – świętokrzyskiego i podkarpackiego. Program następczy „Polska Wschodnia 2014–2020” nie oferował schematów wsparcia atrakcyjnych dla klastrów²³².

Uwarunkowania prowadzenia regionalnych polityk klastrowych, wynikające z wprowadzonych powyżej, różnorodnych kontekstów, przedstawiono na rycinie 25, która może okazać się też przydatną ilustracją kontekstów opisanych w podrozdziale 4.7. **Strategiczne ramy polityki klastrowej w Polsce.**

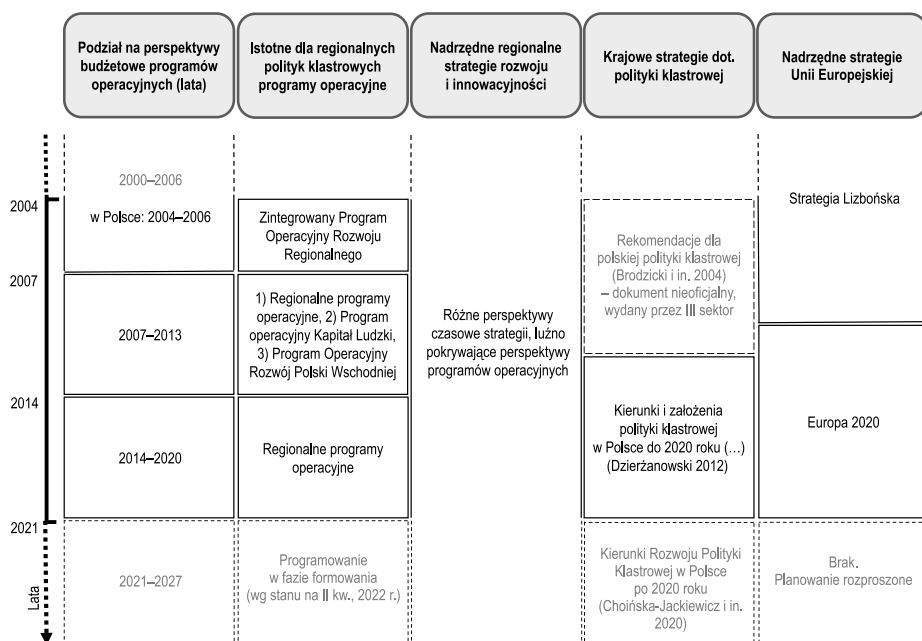
Powyższe informacje należy traktować jako ogólną charakterystykę standaryzowanego przez poziom krajowy operacyjnego gruntu do realizowania projektów klastrowych w ramach ZPORR, POKL i PORPW. Dlatego w poniższych profilach regionalnych informacje te nie zostały powielone w opisach i interpretacjach wymiarów dotyczących dokumentów operacyjnych. Ich implikacje regionalne zostały natomiast rozwinięte we fragmentach dotyczących rzeczywistej, kalibrowanej regionalnie interwencji. W tych fragmentach pracy zostały też zidentyfikowane przedsięwzięcia proklastrowe niezapośredniczone w programach operacyjnych. Mimo że niespecjalnie popularna, interwencja tego typu ma miejsce i wydaje się zyskiwać uznanie władz²³³. W analizowanych regionach sprowadzała się ona głównie do działań informacyjnych, choć zidentyfikowano też wspieranie organizacji wydarzeń branżowych, działań promocyjnych, facylitacyjnych i aktywności analitycznej gron.

Ważna dla wprowadzenia czytelnika do regionalnych profili klastrowych jest refleksja, że grona mogą – w ramach podlegających analizie, będących elementami polityk

²³¹ Ułomny akronim od „trzy regionalne strategie innowacji”.

²³² W ramach Poddziałania 1.3.1 Wdrażanie innowacji przez MŚP możliwe było wsparcie ponadregionalnych powiązań kooperacyjnych rozumianych jako „zgrupowanie minimum pięciu przedsiębiorców działających w pokrewnych sektorach lub współpracujących ze sobą w procesie tworzenia wyrobów lub usług, którego działalność koordynowana jest przez podmiot zarządzający powiązaniem” (Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej 2020b, s. 25). W świetle bazy beneficjentów dostępnej na stronie <https://www.polskawschodnia.gov.pl/> [dostęp: maj 2022 r.] nie skorzystał z niego żaden z istniejących w badanych regionach klastrów. W świetle przeprowadzonych na potrzeby niniejszej pracy badań w schemacie tym nie zawiązał się też nowy klastrowy.

²³³ Przykładem jest wsparcie mające charakter przedmiotowy, finansowane z budżetów województw, polegające na zlecaniu klastrów realizacji zadań publicznych, podejmowane w województwach małopolskim i mazowieckim.

Ryc. 25. Kontekst planowania strategicznego i dokumentów programowych dla regionalnych polityk klastrowych w latach 2004–2020

Źródło: opracowanie własne.

publicznych, programów – pozyskiwać wsparcie w różnych formułach, konfiguracjach i schematach, także nieskierowanych do nich bezpośrednio. Brak prawnego zakorzenienia klastrów (Dyba, Kawińska 2012; Malinowski 2012) powoduje bowiem, że grona przyjmują odmienne, pasujące do ich specyfiki i trajektorii rozwojowych formy działalności²³⁴. Przygotowując profile, dążono do przedstawienia pełnego – obejmującego zarówno schematy dedykowane przez administrację regionalną, jak i *en passant* lub instrumentalnie zagospodarowane przez grona – spektrum narzędzi służących klasteringowi.

Niniejsza praca odwołuje się do pojęcia klastra w rozumieniu biznesowym, rozwijanego na pierwotnej koncepcji *industry cluster* (Porter 1998)²³⁵. W związku z tym, wyłącza się z dyskusji zjawiska klastrów podmiotów ekonomii społecznej (por. Makowiecka 2013; Nosal 2017) i klastrów energii (por. Kancelaria Sejmu 2015) i innego rodzaju skupień, których charakter dobrze oddają obrazowe terminy: „grono” lub „klaster”. Zastrzeżenie to jest o tyle istotne, że oba wyróżnione zjawiska są elementami polityk rozwoju analizowanych regionów.

²³⁴ Zróżnicowanie to zaprezentowano w podrozdziale 5.4.1. *Jednostki w badaniach terenowych*.

²³⁵ Patrz: przegląd literatury w rozdziale 4. *Polityka klastrowa – podstawy teoretyczne i uwarunkowania wdrożeniowe oraz przyjęta w jego podsumowaniu definicja pomocnicza klastra*.

Przedstawione w regionalnych profilach klastrowych ustalenia niezawierające odniesień literaturowych są efektem prowadzonych na potrzeby niniejszej pracy badań w gronie koordynatorów klastrów i ekspertów polityk klastrowych²³⁶. Poza przywoływanymi i cytowanymi w opisach źródłami w toku prac nad profilami zidentyfikowano i przeanalizowano następujące publikacje charakteryzujące grona w ujęciu monograficznym lub nakreślające kontekst i/lub przebieg regionalnych polityk klastrowych. Kujawsko-pomorskie: PARP 2011; Nieżurawski i in. 2009; Lis 2012; Bierzyńska-Sudoł 2016; Liczmańska 2016; Radecka 2018. Podkarpackie: Woźniak 2008; Cebulak 2010; Chorób 2011; PARP 2012a; Szymańska i in. 2012; Nawrot, Ostrowska 2012; Churski 2013; Bański i in. 2014; Bochniarz i in. 2015; Pisarek, Lechowska 2015; Kostecka, Kostecki 2016; Źródło-Loda i in. 2016; Sala 2016; Bil, Dziemianowicz 2018. Świętokrzyskie: Olesiński, Sabat 2007; Grzela i in. 2009; Brambert 2010; Nowicka i in. 2010; Zbroińska 2010; Kraska 2012; Najwyższa Izba Kontroli 2012; PARP 2012b; Nowak 2013; Kraska 2013; Kot, Kraska 2015; Pastuszka 2015; Zalega i in. 2015; Kot, Kraska 2016; Barcicki i in. 2017; Brambert, Zieliński 2017; Pałka-Łebek, Wrońska-Kiczor 2017; Brambert, Kiniorska 2019, Predygiel 2020. Zachodniopomorskie: Markiewicz 2007; Frąckiewicz, Gębski 2009; Salmonowicz 2009; Dutkowski 2011; Gutta i in. 2011; Kaczmarek 2012; PARP 2012c; Markiewicz 2012. Przekrojowe: Kusa 2008; Buko, Frankowska 2012; Kacprzak 2014; Dyba 2017. Pozycje te były pomocne także przy identyfikacji gron²³⁷.

Poza wymienionymi źródłami analizowano wiele materiałów własnych klastrów, takich jak broszury informacyjne, statuty, prezentacje oraz materiały o podobnym, często roboczym, charakterze, dotyczących gron, pochodzących z urzędów marszałkowskich i ich jednostek organizacyjnych.

6.4.2. Profil regionalnej polityki klastrowej województwa kujawsko-pomorskiego

Wymiar regionalnych dokumentów strategicznych

W Strategii Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego – Wizja Rozwoju do 2010 roku (Brenda i in. 2000) zagadnienie klastrów się nie pojawia, a wyznaczone cele strategiczne, operacyjne i uszczegóławiające je przedsięwzięcia, nie nawiązują swoją formułą ani istotą interwencji do modeli proklastrowych. W Strategii Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007–2020 (Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2005) klastering jest tylko zamarkowany. Świadomość tego zagadnienia jest zasygnalizowana poprzez uznanie „konieczności wzmacniania istniejących oraz kreowanie powstawania nowych klastrów przemysłowych” jako warunku rozwijania

²³⁶ Patrz: podrozdział 5.4. Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka.

²³⁷ Patrz: podrozdział 5.4. Uzasadnienie doboru próby i jej charakterystyka.

postaw przedsiębiorczych. W przyjętej pod koniec 2013 roku aktualizacji Strategii (Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2013), odniesień klastrowych jest zdecydowanie więcej. Z nazwy zidentyfikowano dwa przedsięwzięcia klastrowe, które uznano za środki realizacji celów strategicznych. I tak, stworzenie Kujawsko-Pomorskiego Klastra Produkcji Żywności Wysokiej Jakości²³⁸ zostało wpisane w cel „Nowoczesny sektor rolno-spożywczy”, natomiast rozwój istniejącego wówczas, jak i obecnie, Bydgoskiego Klastra Przemysłowego zrzeszającego firmy branży narzędziowo-przetwórczej – w cel „Innowacyjność”. Strategia ta postuluje też integrację określonych typów instytucji do formatów klastrowych: 1) inkubatorów przedsiębiorczości w ramach klastra Inkubatory Kujawsko-Pomorskie, 2) instytucji pożyczkowych w ramach klastra Kujawsko-Pomorski Klaster Finansowy, 3) instytucji targowo-wystawienniczych w ramach klastra Kujawsko-Pomorski Klaster Wystawienniczo-Targowy, 4) instytucji działających w/lub wokoło branży energii odnawialnej w ramach klastra Kujawsko-Pomorski Klaster OZE.

Enumeratywne podejście do tematu jest w Strategii dominujące, choć sformułowano również zachęty do rozwoju innych przedsięwzięć w oparciu o model klasteringu: „zamierza się promować rozwiązania klastrowe, czyli sieciowanie przedsięwzięć działających w danej dziedzinie lub w ramach jednego łańcucha powiązań produkcyjnych”, ponadto „wspierana będzie również współpraca międzynarodowa klastrów (...)” (Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2013, s. 24). Silnym akcentem klastrowym jest uznanie „liczby sformalizowanych klastrów” za jeden ze wskaźników realizacji proponowanej interwencji. Doniosłość tego posunięcia jest jednak zredukowana faktem, że miary tej nie skwantyfikowano. Strategia rozwoju kolejnej generacji sformułowana w perspektywie 2030 roku (Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2020), przyjęta pod koniec 2020 roku ma dla prowadzonych rozważań ostatnie znaczenie. Dla dopełnienia obrazu ewolucji regionalnej polityki klastrowej warto jednak zaznaczyć, że w dokumencie postuluje się sporządzenie wojewódzkiego programu rozwoju pn. „Regionalna polityka klastrowa województwa kujawsko-pomorskiego”, a formuła klastra jest wielokrotnie wymieniana i uznawana jako pożądane narzędzie rozwoju regionalnego, także w kontekście skutecznego wdrażania koncepcji inteligentnych specjalizacji regionalnych.

Opracowana w 2004, a przyjęta w 2005, roku Regionalna Strategia Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego do 2015 roku (Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego) wprowadza do obiegu słowo klastr, proponując jego autorską definicję (w dopełniaczu liczby mnogiej używany jest termin „klasterów”, co jest świadectwem nieugruntowanych wówczas w literaturze formuł leksyjnych, do których autorzy mogliby się odwołać). Za cechy wyróżniające uznaje się bliskość geograficzną i dziedzinową oraz

²³⁸ Klaster o tej nazwie nigdy nie powstał. W branży żywności i eko-żywności wykształciło się natomiast kilka gron. Patrz: [aneks A1](#) zawierający listę zidentyfikowanych klastrów.

komplementarność podmiotów konstytuujących klastrowy byt. Formuła klasteringu stała się kanwą jednego z celów szczegółowych Strategii, sformułowanego następująco: „W regionie funkcjonuje kilka znaczących klastrów przemysłowych”. Cel ten jest sektorowo sprofilowany, gdyż służy realizacji wspierania innowacyjności w 11 konkretnych branżach/przemysłach. Mimo iż cel został owskaźnikowany, zaproponowana miara „ilość klastrów przemysłowych w regionie” nie została w dokumencie skwantyfikowana.

Strategia innowacyjności regionalnej, przyjęta z początkiem 2015 roku (Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego), zaktualizowała dotychczasowy dokument do standardu RIS3, z którym wiąże się wymóg wspierania rozwoju inteligentnych specjalizacji regionalnych, przyjęty w porozumieniu z Komisją Europejską. Klastry są w niej kilkakrotnie wymienione jako istotne ogniwo w procesie identyfikacji, zarządzania i rozwoju specjalizacji (dokonuje się nawet analizy zbieżności regionalnych IS i gron wspartych w ramach polityki regionalnej), ale też jako potencjalny rezultat polityki innowacyjności prowadzonej w oparciu o model IS²³⁹. Dokument wskazuje też klastrer jako przykładową formułę realizacji projektów wypełniających cel strategiczny postulujący kształtowanie innowacyjnych i kreatywnych postaw społeczności regionu. Niewyartykułowanym wprost mechanizmem rozwoju klastrów jest również działanie nakierowane na tworzenie i rozwój powiązań sieciowych pomiędzy przedsiębiorstwami, przyporządkowane Celowi strategicznemu III, postulującemu kształtowanie regionalnej gospodarki opartej na wiedzy i innowacyjności. Należy odnotować, że w Strategii zaproponowano autorską definicję klastra, w brzmieniu uzupełniającym wprowadzone w przywołanym dokumencie poprzedniej generacji. Jako cechę wyróżniającą grona wprowadzono element kooperacji, nastawienie na innowacyjność oraz udział jednostek naukowych.

Wymiar regionalnych dokumentów operacyjnych²⁴⁰

W Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007–2013 (Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2007) zaprojektowano wyraźnie podmiotową interwencję w klastering. Uszczegółowienie Programu (Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2016) rozszerzyło o klastry rozumienie instytucji otoczenia biznesu, proponując wyposażenie tych jednostek w środki i zasoby związane z systemem współpracy sieciowej (Działanie 5.1), a także podnoszenie ich potencjału do badań i rozwoju technologii (Działanie 5.4). W pierwszym z przywołanych schematów

²³⁹ Warto odnotować, że w załączniku nr 1 do Strategii, opublikowanym pod nazwą „Diagnoza sytuacji w województwie kujawsko pomorskim”, zidentyfikowano w regionie zaledwie jeden klastrer.

²⁴⁰ Operacyjne ramy dla interwencji regionalnej w klastering stworzone w ramach ZPORR i POKL, zostały, jako zaprojektowane i wystandaryzowane na poziomie centralnym, opisane w ramach osobnego, wspólnego dla wszystkich regionów podrozdziału [6.4.1. Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych](#).

umożliwia się utworzenie funduszu powiązań kooperacyjnych, który w praktyce stał się pierwszorzędnym mechanizmem klasteringu w omawianej perspektywie²⁴¹. W programie następczym na lata 2014–2020 (Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2018) diagnozowana jest potrzeba powiązań między firmami, a jako ich pożądaną formułę wskazuje się klastry. Uszczegółowienie dokumentu (Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2020) nie odpowiada jednak wprost na to wyzwanie, choć dla dwóch projektowanych działań (1.4.2 – Wsparcie MŚP poprzez instytucje otoczenia biznesu i 1.5.2 – Promocja gospodarcza regionu) wprowadza preferencje dla projektów realizowanych w ramach kooperacji sieciowej MŚP²⁴².

Wymiar rzeczywistej interwencji regionalnej

W ramach Działania 2.6 ZPORR (Regionalne Strategie Innowacyjne i transfer wiedzy), w województwie kujawsko-pomorskim przeprowadzono dwa projekty proklasterowe: „Klastry szansą rozwoju regionu”²⁴³ i „Kujawsko-Pomorski e-klastery”. Realizatorem obu przedsięwzięć była Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego (dalej: TARR). Efektem pierwszego, zakończonego na początku 2008 roku, było opracowanie strategii rozwoju, przy współpracy z Instytutem Badań nad Gospodarką Rynkową (IBnGR)²⁴⁴ i zawiązanie się Bydgoskiego Klastra Przemysłowego²⁴⁵, Ciechocińskiego Klastra Turystyczno-Uzdrowiskowego DOLINA ZDROWIA oraz podpisanie listu intencyjnego dla formalizacji

²⁴¹ Identyfikację narzędzi regionalnych polityk klastrowych w perspektywie 2007–2013 prowadzili, m.in. Dzierżanowski (2011), Spychała (2012) i Kowalski (2013), dochodząc do częściowo odmiennych ustaleń. Także między sobą.

²⁴² Identyfikacja instrumentów klastrowych w RPO przeprowadzona przez Kryjoma (2019, str. 16) doprowadziła do odmiennych ustaleń. Jako decydujące przyjął on kryterium beneficjenta, podczas gdy w niniejszej pracy większą wagę przypisano typowi możliwych do realizacji projektów. Poniżej, w ustępie wyróżnionym jak „Wymiar rzeczywistej interwencji regionalnej”, można prześledzić jak różne schematy RPO w praktyce przysłużyły się klastrom.

²⁴³ W ramach projektu opracowano i szeroko rozpropagowano logo z hasłem „Klastry branżowe w Kujawsko-Pomorskim” mające wzmacniać przesłanie projektu. W efekcie nazwa projektu i hasło były używane zamiennie, co, ze względu na czas jaki upłynął, może powodować u badaczy niejednoznaczności interpretacyjne.

²⁴⁴ Kolejno pod tytułami: „Strategia rozwoju klastra branży maszynowo-narzędziowej i przetwórstwa tworzyw sztucznych w województwie kujawsko-pomorskim”; „Strategia Rozwoju kujawsko-pomorskiego klastra turystyczno-uzdrowiskowego”; „Strategia Rozwoju klastra drzewno-meblarskiego w regionie kujawsko-pomorskim”. Jako materiałów, których nie udało się pozyskać na potrzeby niniejszej pracy, pozycji tych nie umieszczono w bibliografii.

²⁴⁵ Badania terenowe wykazały, że pierwsza strategia BKP i połączone z jej przygotowaniem próby formalizacji grona, powstały niezależnie od projektu TARR. Dokument pod tytułem „Klastery jako instrument realizacji programu rozwoju miasta Bydgoszczy”, zawierający plan wdrożenia BKP został opracowany w 2006 roku przez Stowarzyszenie Rozwoju Gospodarczego Gmin na zlecenie i przy współpracy Miasta Bydgoszcz. Badania wykazały ponadto, że klaster początek swojego funkcjonowania datuje na rok 2006, w roku 2007 doszło natomiast do formalizacji działalności do formuły stowarzyszenia.

zacji zidentyfikowanego grona drzewno-meblarskiego. Drugi zakończył się w 2008 roku zainicjowaniem działalności klastra teleinformatycznego ICT Copernicus. TARR podsumowała wspomniane realizacje w projekcie informacyjno-promocyjnym (w Działaniu 4.3 ZPORR) pod tytułem „Efekty wdrażania ZPORR przez TARR S.A.”. W wyniku przeprowadzonej w 2010 roku na zlecenie TARR ewaluacji Działania 2.6 ZPORR w regionie, raportowanej w „Analizie wpływu wsparcia udzielonego w ramach Działania 2.6 ZPORR na wzrost współpracy pomiędzy jednostkami B+R oraz przedsiębiorstwami. Raport końcowy z badania”, stwierdzono wygaśnięcie aktywności dwóch z czterech wspartych gron, a w stosunku do dwóch pozostałych sformułowano wątpliwości. Jedno (uzdrowskie) określono para-klastrem, co do drugiego (przemysłowego) skonstatowano, że nie spełniło „podstawowego kryterium klastrowego: nie jest organizacją branżową” (TARR 2010, s. 84). Interwencję w klastering podsumowano następująco: „po stronie przedsiębiorstw nie udało się zbudować żadnej trwałej i funkcjonalnej branżowej sieci współpracy” (s. TARR 2010, 100). Jednocześnie ewaluator stwierdził, że powstanie strategii rozwoju klastrów w regionie służyłoby wykorzystaniu jego potencjału, a samo tworzenie klastrów określił jako wyzwanie o „krytycznej” wadze (s. TARR 2010, 117). Zarekomendował podjęcie dalszych działań proklastrowych w Poddziałaniu 8.2.1 (a więc w komponencie regionalnym) uruchomionego w międzyczasie Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki. W ramach ZPORR w województwie kujawsko-pomorskim zidentyfikowano, poza wspomnianym projektem „Klastry szansą rozwoju regionu”, osiem projektów nakierowanych na tworzenie sieci transferu innowacji i wiedzy (TARR 2010). Nazwa jednego z nich „Infosystem – sieć międzysektorowa na rzecz wzrostu innowacji w zakresie technologii teleinformatycznych” sugeruje możliwość zamysłu realizatorów do oparcia kooperacji o formułę klastrową, ale literatura przedmiotu ani przeprowadzone badania nie doprowadziły do zidentyfikowania grona będącego owocem tego przedsięwzięcia.

Przywołana rekomendacja realizacji działań klasteringowych w schemacie POKL nie została wdrożona na szeroką skalę. Naznaczone Poddziałanie 8.2.1 (zaliczające się do komponentu regionalnego Programu), zaplanowane jako wsparcie współpracy strefy nauki i przedsiębiorstw przyniosło w sumie 48 projektów, z których tylko jeden został sformatowany jako interwencja typowo proklastrowa: „Bydgoski Klaster Przemysłowy z innowacją za pan brat” realizowany przez BKP. Grono to wsparło też własne kadry, w projekcie „Przez EKSPORT do SUKCESU – szkolenia dla firm zrzeszonych w Bydgoskim Klastrze Przemysłowym”, w ramach Poddziałania 8.1.1. Ten wdrażany regionalnie schemat interwencji nie miał jednak wymiaru klastrowego (skupiał się na rozwoju kwalifikacji zawodowych i doradztwie dla firm). Tymczasem w ramach Poddziałania 8.2.2 POKL (schemat wdrażany z poziomu regionalnej administracji, obliczony na wspieranie regionalnych systemów innowacji, który w niektórych województwach²⁴⁶

---

²⁴⁶ Najlepszym przykładem jest opisane poniżej województwo podkarpackie.

okazał się skuteczną formułą do realizacji polityki klastrowej) Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego realizował trzy projekty („Centrum Zarządzania Regionalnym Systemem Innowacji”, „Aktualizacja RSI”, „Regionalny Ośrodek Rozwoju Innowacyjności i Społeczeństwa Informacyjnego”). W ramach ostatniego z nich TARR przeprowadziła w 2009 roku regionalne badanie branż poligraficznej i elektronicznej, którego celem była ocena potencjału do utworzenia w nich klastrów oraz identyfikacja sieci powiązań pomiędzy potencjalnymi uczestnikami klastrów branżowych (ZWKP 2009). Realizacja zaowocowała dwoma opracowaniami analitycznymi²⁴⁷. Wspomniana Agencja, w ramach własnego, realizowanego w Poddziałaniu 8.1.1 projektu obliczonego na wzmacnianie współpracy na rzecz budowania zdolności innowacyjnych przedsiębiorstw opracowała regionalny model działania instytucji otoczenia biznesu. Jako jego istotny element zidentyfikowano klastry, a we wdrożeniu modelu upatrywano podstawę do tworzenia narzędzi wspierania regionalnych gron (Pietruszewska-Cetkowska, Zygmunt 2014).

Interwencja w klastering, postulowana do realizacji w komponencie regionalnym POKL (TARR 2010), została ostatecznie przeprowadzona w ramach wyznaczonych przez program regionalny na lata 2007–2013. Emblematyczny w skali kraju – jeśli wziąć pod uwagę bezpośredniość adresowania klastrów i liczbę wspartych gron – był dla regionalnej polityki klastrowej projekt „Wspieranie powiązań kooperacyjnych przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim”, realizowany przez konsorcjum TARR i Kujawsko-Pomorskiej Agencji Innowacji (dalej: KPAI). Pierwsza z instytucji została, w wyniku konkursu prowadzonego w trybie indywidualnym z Działania 5.1, dysponentem Funduszu Powiązań Kooperacyjnych, który finansował grona. Wsparcie dla powiązań kooperacyjnych miało charakter podmiotowy i udzielane było w dwóch etapach – na opracowanie strategii rozwoju i realizację wynikających z niej działań. W pierwszym etapie wsparto 29 kooperacji, natomiast w drugim 14, przy czym 12 podmiotów było finansowanych w obu częściach. Powiązania dofinansowane w pierwszym etapie z sieciowały 348 podmiotów (Najwyższa Izba Kontroli 2016). Zewnętrzna ewaluacja interwencji wykazała, że „zdecydowana większość klastrów, które powstały i dojrzewały w trakcie projektu – nie zaistniałyby lub powstałyby znacznie później” oraz że objęte projektem przedsiębiorstwa „dostrzegają zarówno korzyści bezpośrednie (zwiększenie bazy klientów, rozszerzony dostęp do rynku), jak i pośrednie, z których część odroczone jest w czasie” (Pracownia Badań Soma 2015, s. 40). Patrząc na wsparte podmioty

---

²⁴⁷ Raport końcowy „Projekt klastry branżowe w województwie kujawsko-pomorskim”. Przeprowadzenie badań branży elektronicznej, Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A., 2009; Raport końcowy „Projekt klastry branżowe w województwie kujawsko-pomorskim. Przeprowadzenie badań branży poligraficznej”, Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A. 2009. Jako materiałów, których nie udało się pozyskać na potrzeby niniejszej pracy, pozycji tych nie umieszczono w bibliografii.

z ujęciu sekwencyjnym, dostrzec można, że dwa – Bydgoski Klaster Przemysłowy (dalej: BKP) i Ciechociński Klaster Turystyczno-Uzdrowiskowy DOLINA ZDROWIA – były przez region animowane i wyposażone w strategię rozwoju kilka lat wcześniej w ramach ZPORR. W omawianej perspektywie finansowej wsparcia, które premioowało klastry, udzielał też Związek Pracodawców „Pracodawcy Pomorza i Kujaw” (wraz z trzema partnerami, w tym TARR) w ramach pilotażu, a następnie projektu właściwego pn. „Voucher Badawczy”. Związek realizował tę formułę regrantingu w Działaniu 5.4 RPOWKP, a o tym, że mogła być ona atrakcyjna dla klastrów, świadczyła regulacja, powodująca, że zamawianie opłacanej voucherem usługi badawczej przez konsorcjum (minimum trzech podmiotów) było – w świetle kryteriów konkursowych – premiovane. Z preferencji takiej skorzystał np. Bydgoski Klaster Informatyczny. Program regionalny dawał ponadto klastrów szansę na promowanie się w ramach Działania 5.5, w którym grupą docelową mogły być grupy przedsiębiorców, grupy kooperacyjne bądź instytucje otoczenia biznesu działające w imieniu grup kooperacyjnych. Z okazji tej dwukrotnie skorzystał BKP, finansując w ten sposób swój udział w targach międzynarodowych.

W perspektywie budżetowej 2014–2020 formuła vouchera na usługi badawczo-rozwojowe została utrzymana a liderem konsorcjum zarządzającym funduszem (stworzonym w ramach Działania 1.2.1 RPOWKP) została KPAI. Utrzymanie, wypracowanego w perspektywie budżetowej 2007–2013, premiowania wniosków o dofinansowanie składanych w formalnych partnerstwach zaowocowało aplikacją m.in. BKP i Kujawsko-Pomorskiego Klastra Brewstera. Z preferencji dla projektów realizowanych w ramach kooperacji sieciowej MŚP, stworzonej w Poddziałaniu 1.5.2 (promocja gospodarcza) skorzystały dwa regionalne klastry: BKP i Kujawsko-Pomorski Klaster Inteligentnych Specjalizacji. Takie same zachęty stworzone w Poddziałaniu 1.4.2 (wsparcie MŚP przez IOB) nie przyciągnęły żadnego regionalnego grona. Natomiast Klaster Przemysłów Kreatywnych znalazł w katalogu wsparcia RPOWKP 2014–2020 inną, atrakcyjną dlań formułę. Status przedsiębiorstwa odpryskowego pozwolił mu wesprzeć, w ramach Poddziałania 1.3.1 (wsparcie w przedsiębiorstwach akademickich), własne procesy B+R.

Podmioty zaangażowane w klastering

W latach 2004–2020 na rzecz klasteringu w regionie działały podmioty wymienione w tabeli 58²⁴⁸.

---

²⁴⁸ Zasady zaliczania podmiotów do zestawienia przedstawiono w podrozdziale 6.4.1. [Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych.](#)

Tab. 58. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie kujawsko-pomorskim

Bydgoska Agencja Rozwoju Regionalnego Sp. z o.o.
Izba Przemysłowo-Handlowa w Bydgoszczy
Kujawsko-Pomorska Agencja Innowacji Sp. z o.o.
Kujawsko-Pomorska Organizacja Pracodawców Lewiatan
„Pracodawcy Pomorza i Kujaw” Związek Pracodawców
Regionalna sieć centrów transferu technologii uczelnianych (nieformalna, utworzona oddolnie)
Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A.
Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy

Źródło: opracowanie własne.

Konkluzja

Regionalna polityka klastrowa województwa kujawsko-pomorskiego charakteryzuje się stosunkowo wysoką ciągłością interwencji. Głównym jej animatorem jest TARR, która zapośredniczała działania klasteringowe we wszystkich trzech perspektywach budżetowych i nadawała rytm ich ewolucji. Proklastrowe wysiłki identyfikacyjne i animacyjne, podejmowane w określonych branżach pod koniec pierwszej dekady XXI wieku, zaowocowały bezpośrednio (lub odłożonym o kilka lat) wykształceniem gron. Długowzroczność regionalnych działań wyraża się m.in. podjętym przez Agencję założeniem, że dokumenty strategiczne powstałe w wyniku realizacji działań proklastrowych w perspektywie 2007–2013 „będą stanowiły punkt wyjścia do działań podejmowanych w latach 2014–2020, co pozwoli na efektywniejsze aplikowanie o wsparcie zewnętrzne w nowej perspektywie budżetowej” (Najwyższa Izba Kontroli 16, s. 14). Patronat Agencji nad zagadnieniem pozostaje w logicznym związku z zapisami jej własnej strategii rozwoju na lata 2015–2020. Jeden z priorytetów rozwoju sformułowano mianowicie następująco: „instytucjonalne wzmocnienie pozycji istniejących powiązań kooperacyjnych i klastrów oraz ich potencjału międzynarodowego” (TARR 2015, s. 12). Jako wyróżniające dla regionalnej polityki klastrowej należy uznać, że w jej ramach, w perspektywie 2014–2020, stworzono szereg możliwości wsparcia gron, mimo obowiązującej, niewyartykułowanej doktryny o ograniczaniu wsparcia takich działań na poziomie regionów²⁴⁹. Wyraznym punktem odniesienia dla regionalnej polityki klastrowej jest Bydgoski Klaster Przemysłowy, będący jednym z najstarszych gron w kraju, wykształconym oddolnie, a następnie wspieranym na kolejnych etapach interwencji

²⁴⁹ Linia demarkacyjna między poziomem krajowym i regionalnym na lata 2014–2020 nie blokowała takiego wsparcia, mimo to w narracji badanych, zarówno ekspertów polityk klastrowych jak i koordynatorów, przekonanie o braku lub ograniczonej możliwości wsparcia gron w rzeczowej perspektywie, była powszechna.

publicznej. Ma on status Krajowego Klastra Kluczowego, jest przykładem ewolucyjnego rozwoju od fazy organicznej po uczestnika międzynarodowych projektów oraz ważnego partnera regionu w realizacji polityki gospodarczej, w tym rozwijania regionalnych inteligentnych specjalizacji.

6.4.3. Profil regionalnej polityki klastrowej województwa podkarpackiego

Wymiar regionalnych dokumentów strategicznych

W przyjętej przez województwo aktualizacji (na lata 2004–2006) obowiązującej od 2000 roku, nadrzędnej regionalnej strategii rozwoju (UMWP 2004) dano wyraz uznania dla klastra jako mechanizmu wzrostu konkurencyjności przedsiębiorstw. Dokument zawiera też, w części projekcyjnej, deklarację wsparcia budowania gron wokół dużych firm produkcyjnych oraz w konfiguracji wyłącznie MŚP. Jako modelowe rozwiązanie stawiana jest inicjatywa klastra Dolina Lotnicza, której promowanie wskazane jest jako szczególna potrzeba. Kolejna regionalna strategia (Zarząd Województwa Podkarpackiego 2006), z horyzontem interwencji określonym na 2020 rok, nie tylko odnotowuje istnienie klastra Dolina Lotnicza, podkreślając jego znaczenie dla wzrostu innowacyjności regionu, ale też projektuje pozytywny wpływ tworzenia gron na powstawanie przedsiębiorstw innowacyjnych. W dokumencie jest też mowa o klastrze jako pożądanej formule integrującej producentów i przetwórców żywności. Strategia zaktualizowana (Sejmik Województwa Podkarpackiego 2013), utrzymująca granicę planistyczną na roku 2020, wprowadza autorską definicję klastra i inicjatywy klastrowej. Ponadto diagnozuje powstanie nowych gron w regionie, a jako sytuację oczekiwaną kreśli wizję klastrów będących „realnymi motorami wzrostu gospodarczego” (Sejmik Województwa Podkarpackiego 2013, s. 28). Najbardziej bezpośrednim wyrazem proklastrowego nastawienia regionu jest jednak wydzielenie działania obliczonego na rozwój klastrów i inicjatyw klastrowych, będącego środkiem do realizacji celu strategicznego „Przemysł nowoczesnych technologii wzmacniający konkurencyjność regionalnej gospodarki”. W dokumencie założono, że realizacja rzezonego działania przyniesie wiele pozytywnych efektów, w tym rozwój ekonomiczny i podniesienie jakości kapitału ludzkiego u członków gron. Strategia precyzuje dodatkowo sektory, w jakich oczekiwany jest rozwój klastrów: turystyczny i okolo-turystyczny, informatyczny oraz rolno-spożywczy. O tym, jak istotnym dla regionu zagadnieniem są klastry, świadczą przyjęte wartości docelowe wskaźników. Zaplanowano bowiem podwojenie (do co najmniej 38) liczby gron i potrojenie ich członków. Należy też odnotować, że klastry zostały zaliczone w poczet podmiotów zaangażowanych w realizację Strategii, co jest uwierzytelnieniem ich statusu. Tak kompleksowa interwencja w regionalny klastering została oparta o solidną podbudowę analityczną. Przygotowana, na potrzeby strategii rozwoju województwa, diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej (Regionalne Obserwatorium

Terytorialne Monitoruj Podkarpackie 2013) wyodrębnia klastry jako osobny wymiar opisu regionalnej gospodarki. Kolejna nadrzędna strategia rozwoju województwa została przyjęta pod koniec 2020 roku (Samorząd Województwa Podkarpackiego 2020). Uwypukla ona współpracę klastrową w osobnym wątku diagnostycznym, ale przede wszystkim uznaje rozwój klastrów za działanie prowadzące do wzmacniania i rozwoju inteligentnych specjalizacji regionu, integrując tym samym oba modele rozwojowe. Ponadto szereg działań proklastrowych, takich jak umiędzynarodowienie, intensyfikacja współpracy z sektorem naukowym, czy ogólnie sformułowane wsparcie rozwoju, zostały zaliczone jako narzędzia budowy kultury innowacyjności w gospodarce. Wyznaczone w strategii wskaźniki monitorowania, dotyczące klasteringu, przewidują nieznaczny wzrost liczby gron²⁵⁰, ale wyraźną (o jedną trzecią) wyższą ich członków.

Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005–2013 (Sobkowiak i in. 2004) wprowadza autorską definicję klastra, stawiając w niej akcent na walor synergii oraz podkreślając relacje międzysektorowe. Rozwój klastrów oraz wspieranie tworzenia klastrów ponadregionalnych zostały wyodrębnione w dokumencie jako osobne cele szczegółowe dla priorytetu rozwojowego: Wzmocnienie innowacyjnych firm w regionie i kreowanie nowych. Przede wszystkim jednak klastry są wyeksponowane jako kluczowy element docelowego regionalnego systemu innowacji. Zaktualizowana wersja referowanej strategii innowacyjności (Zarząd Województwa Podkarpackiego 2011) definiuje klastry, posługując się rozumieniem PARR, które uwypukla bliskość przestrzenną i branżową przedsiębiorstw oraz zakłada ich kooperację, która generuje wiedzę. Dokument już w części diagnostycznej oferuje wydzieloną perspektywę rozwoju województwa w oparciu o klastry. Rozdział ten podkreśla, jak bliskie województwu jest podejście klastrowe i jakie sukcesy osiąga ono na tym polu. Identyfikuje też bariery dla regionalnego klasteringu i przywołuje, proponowane w zewnętrznym dokumencie²⁵¹, cele i narzędzia realizacji, za pomocą których władze regionalne mogą tworzyć politykę klastrową. Sama strategia powtarza natomiast, za wersją z 2004 roku, cele operacyjne w zakresie tworzenia i rozwoju gron. Dokument następczy, będący jednocześnie strategią typu RIS3, wskazuje na klastry jako dynamicznie rozwijający się element regionalnego systemu innowacji i proponuje interpretację, zgodnie z którą prowadzone uprzednio regionalne działania klasteringowe stworzyły solidną bazę, pomocną w wyłanianiu specjalizacji (Woźniak i in. 2015). Opis każdej z trzech wskazanych w RSI inteligentnych

---

²⁵⁰ Autorzy SRWM zidentyfikowali 28 działających w 2017 r. klastrów. Liczba ta różni się od uzyskanej w wyniku badań własnych, przeprowadzonych na przełomie 2020 i 2021 r. (patrz: podrozdział 5.4.1. *Jednostki w badaniach terenowych*).

²⁵¹ Zgodnie z przyjętym podejściem, jako dokument powstały w ramach wydzielonego projektu, opracowanie pt. „Kierunki rozwoju Województwa Podkarpackiego w oparciu o klastry” (Maj, Rychlicki 2011) zostało scharakteryzowane w ustępie „Wymiar rzeczywistej interwencji regionalnej”.

specjalizacji odwołuje się zresztą, do istniejących lub potencjalnych gron, będących istotą składową modelu. Niepoślednią rolę klastrów w rozwoju innowacyjności regionalnej najdobitniej wskazuje określenie ich „instrumentami wspierającymi o horyzontalnym i funkcjonalnym znaczeniu dla rozwoju inteligentnych specjalizacji, wymagającymi wsparcia” (Woźniak i in. 2015, s. 43). W kontekście rozwoju IS w RSI proponuje się też wprost wzmocnienie merytoryczne i wsparcie finansowe już działających klastrów, co przekłada się na następującą rekomendację wdrożeniową: „część wsparcia publicznego powinna być przeznaczona na współfinansowanie projektów uzgodnionych przez kluczowe klastry, a także na pomoc w funkcjonowaniu klastrów” (Woźniak i in. 2015, s. 69). Będące operacyjnym uszczegółowieniem RSI plany działań na rzecz inteligentnych specjalizacji²⁵², potwierdzają zamierzenie rozwijania IS na bazie doświadczenia i organizacyjnego potencjału klastrów. Dokumenty wskazują grona jako strategicznych interesariuszy IS oraz podmioty odpowiedzialne za realizację priorytetowych działań na rzecz IS.

Wymiar regionalnych dokumentów operacyjnych²⁵³

W części diagnostycznej Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2013 (Zarząd Województwa Podkarpackiego 2007), jako emblematiczna regionalna inicjatywa wymieniony został klaster Dolina Lotnicza. W części projekcyjnej można doszukać się natomiast dwóch wyraźnych klastrowych odniesień. Po pierwsze, deklaruje się preferencje dla przedsięwzięć „przyczyniających się do rozwoju Doliny Lotniczej”, co wyraźnie faworyzuje to grono i jego podmioty w dostępie do wsparcia w ramach osi priorytetowej – Konkurencyjna i innowacyjna gospodarka. Po drugie, wskazuje się, że wzmocnianie regionalnego systemu innowacji będzie osiąganym m.in. za pomocą projektów tworzących lub rozwijających innowacyjne klastry przemysłowe. Uszczegółowienie Programu (Zarząd Województwa Podkarpackiego 2016e) dało możliwość realizacji takich projektów w działaniu 1.3 (Regionalny system innowacji), nie wprowadzając jednak dalszych, bezpośrednich korzyści dla gron. Stworzyło natomiast sklastrowanym MŚP warunek uprzywilejowania

²⁵² Cztery dokumenty (katalog IS wskazany w RSI został poszerzony o motoryzację) przyjęte przez Zarząd Województwa Podkarpackiego (2016a-d): „Plan działania na lata 2014–2020 Inteligentna specjalizacja wiodąca Lotnictwo i kosmonautyka, PLAN DZIAŁANIA NA LATA 2014–2020 Inteligentna specjalizacja wiodąca Jakość życia”, „Plan działania na lata 2014–2020 Inteligentna specjalizacja wiodąca Motoryzacja”, „Plan działania na lata 2014–2020 Inteligentna specjalizacja Informacja i telekomunikacja (ICT)”.

²⁵³ Operacyjne ramy dla interwencji regionalnej w klastering stworzone w ramach ZPORR, POKL i PORPW, zostały, jako zaprojektowane i wystandaryzowane na poziomie centralnym – opisane w ramach osobnego, wspólnego dla wszystkich regionów podrozdziału [6.4.1. Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrów](#).

w staraniach o dotacje inwestycyjne na podnoszenie konkurencyjności (Działanie 1.1)²⁵⁴.

Program na lata 2014–2020 (Zarząd Województwa Podkarpackiego 2020a) diagnozuje duże znaczenie klastrów dla województwa, wspierając to ustalenie regionalną charakterystyką zjawiska. Szczegółowy opis priorytetów programu (Zarząd Województwa Podkarpackiego 2020b) osadza grona w mechanizmie wdrożeniowym, kategoryzując je jako instytucje otoczenia biznesu. Ta forma – obok innej pokrewnej dla gron: sieci/grup przedsiębiorstw – jest z kolei uprawniona do wsparcia tworzenia lub rozwoju zaplecza B+R w firmach w ramach Działania 1.2 („Badania przemysłowe, prace rozwojowe oraz ich wdrożenia”). Możliwość wsparcia stwarza też Działanie 1.3 („Promowanie przedsiębiorczości”), w którym przewidziano projekty sieciowania MŚP. Mimo iż dokument nie wskazuje literalnie na klastry, na realizatorów tego schematu wyznacza sieci przedsiębiorstw reprezentowane przez lidera, którym może być instytucja otoczenia biznesu lub MŚP²⁵⁵.

Wymiar rzeczywistej interwencji regionalnej

Region wykorzystał schemat ZPORR 2.6 do zrealizowania co najmniej kilku przedsięwzięć sieciujących podmioty z określonej lub pokrewnych branż. Spośród 16 projektów tworzących i rozwijających sieci współpracy w zakresie innowacji (UMWP 2008a) proklastrowy charakter rozpoznano dla inicjatywy Politechniki Rzeszowskiej pn. „Podkarpacka Platforma Chemiczn”, która stworzyła załączek uruchomionego po zakończeniu realizacji Klastra Przetwórstwa Tworzyw Sztucznych „POLIGEN” (Szymańska i in. 2012), projektu Uniwersytetu Rzeszowskiego „Tworzenie sieci współpracy pomiędzy sektorem nauki a przedsiębiorcami branży rolno-spożywczej w zakresie budowania innowacyjnego klastra spożywczego”, a także dla przedsięwzięcia gminy Cmolas „Innowacje technologiczne i organizacyjne w bioenergetyce szansą na przyspieszony rozwój społeczno-gospodarczy Podkarpacia – klastr energetyczny w Cmolasie”. Jako projekty kierowane na rozwój konkretnego grona, należy wymienić także „Wspólne Niebo – rozwój i integracja innowacyjnego klastra Dolina Lotnicza”, przedsięwzięcie „Sieć innowacji MIGRON”, które zaowocowało zawianiem, mającej atrybuty klastra, Sieci Porozumienia Lotniczego „AVIA – SPLot” i realizację pn. „Zintegrowane staże absolwenckie w przedsiębiorstwach partnerskich elementem Strategii Rozwoju Podkarpackiego Klastra Firm Informatycznych”. Emblematyczny, dla tego schematu i w skali regionu, był jednak przekrojowy projekt Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania (dalej: WSiIZ) „System Wspierania Gron Przedsiębiorczości”.

²⁵⁴ Dla mechanizmów wsparcia gron w ramach RPOWP 07-13, por. Spychała (2012), Kowalski (2013).

²⁵⁵ Kryjom (2019) jako instrument wspierający klastry wskazuje jeszcze Działanie 1.1 (Wsparcie infrastruktury B+R jednostek naukowych).

W jego ramach powstało opracowanie (Wojnicka 2006), w którym zidentyfikowano 10 potencjalnych, naturalnych gron, a następnie szczegółowo scharakteryzowano trzy z nich (lotnictwo, informatykę, przemysł spożywczy), dobrane na podstawie odmiennych kryteriów strategicznych. Wskazane w raporcie branże skupień są trzonem trzech z czterech obowiązujących dziś inteligentnych specjalizacji regionu. Przedsięwzięcie WSiLiZ zaowocowało także dokumentem (Górzyński i in. 2006), w którym zarekomendowano stymulowania rozwoju regionalnych struktur klastrowych w trzech wspomnianych skupieniach i zreferowano przeprowadzoną w projekcie dyskusję regionalnych środowisk opiniotwórczych na temat podkarpackich gron.

Stosunkowo intensywne działania w latach 2004–2006 sprawiły, że wchodząc w nową perspektywę budżetową, region miał nie tylko silne podstawy teoretyczne do stymulowania rozwoju w oparciu o grona, ale też zawiązane sieci. Oba te zasoby zaczęły wykorzystywać i rozwijać w ramach realizowanego przez Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego z szeregiem partnerów (w tym Uniwersytetem Rzeszowskim, Politechniką Rzeszowską i WSiLiZ, które rozwijały grona w poprzednich latach) przedsięwzięcia, wpisującego się w Działanie 8.2.2 POKL, pn. „Wzmocnienie instytucjonalnego systemu wdrażania Regionalnej Strategii Innowacji w latach 2007–2013 w województwie podkarpackim”. Należy odnotować, że partnerem projektu było też Stowarzyszenie Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego „Dolina Lotnicza”, co jest świadectwem ugruntowanej pozycji tego grona już na przełomie 2007 i 2008 roku. Przedstawiciel Doliny był reprezentowany w Komitecie Zarządzającym projektem. Klaster miał, ponadto, wyodrębniony w przedsięwzięciu budżet na zadania promocyjne. W projekcie wyodrębniono też zadanie wspierania rozwoju regionalnych struktur klastrowych, które sprowadzało się do „animowania kultury tworzenia sieciowych form współpracy szczególnie w ramach innowacyjnych klastrów” (UMWP 2008b). Poza poświęconymi gronom działaniami promocyjnymi, informacyjnymi i sieciującymi w toku realizacji opracowano koncepcje funkcjonalne dla 10 regionalnych inicjatyw, których dobór prowadził WSiLiZ²⁵⁶. Te, przygotowane w 2011 roku dokumenty²⁵⁷ dla gron instytucjonalnie niewytworzonych (np. załączek grona Podkarpacka Platforma Chemiczna, rozproszeni interesariusze OZE, załączek grona rolno-spożywczego) oferowały m.in. rozwiązania organizacyjno-strukturalne oraz dotyczące strategii rozwoju. W przypadku klastrów stosunkowo dojrzałych (Dolina Lotnicza, KLASTAL

---

²⁵⁶ Formalnie jednak, o tym które grona lub inicjatywy proklastrowe uzyskają wsparcie w ramach projektu, decydowała Podkarpacka Rada Innowacyjności.

²⁵⁷ Dla klastrów: Dolina Lotnicza, KLASTAL, Podkarpacki Klaster Energii Odnawialnej, Podkarpacki Klaster Rolno-Spożywczy, Wschodni Klaster Odlewniczy KOM-CAST, Podkarpacka Platforma Chemiczna, Podkarpacki Klaster Turystyczno-Hotelarski, Produktów tradycyjnych i regionalnych PODKARPACIE SMAKI, Podkarpackie Szkło, PODKARPACIE KLASTER ŻYWNOSCI EKOLOGICZNEJ. W bibliografii patrz: Szajna, W., Krupa, J. (red.), 2011a-j.

czy KOM-CAST) treści, mimo że strukturyzowane podobnie, były częściej kierowane na korektę lub udoskonalenie rozwiązań już stosowanych. W aspekcie upowszechniania zdobytych w projekcie doświadczeń, dotyczących kreowania polityki klastrowej, realizacja zaowocowała przewodnikiem pt. „Jak stworzyć klastr” (Szajna 2011) i publikacją „Kierunki rozwoju Województwa Podkarpackiego w oparciu o klastry” (Maj, Rychlicki 2011). Pierwsze opracowanie było diagnostyczno-analitycznym kompendium dotyczącym klasteringu na Podkarpaciu, wzbogaconym o kontekst teoretyczny. Publikacja stała się żelaznym punktem odniesień dla wspomnianych koncepcji funkcjonalnych. Druga praca miała wymiar bardziej strategiczny i zawierała, poza szerokim przeglądem uwarunkowań i dobrych praktyk w zakresie klasteringu, rekomendacje dla władz regionu w zakresie kierunków rozwoju województwa w oparciu o klastry, na płaszczyźnie organizacyjnej, finansowej i promocyjnej. W pozostałych schematach ósmej osi POKL nie odnotowano przedsięwzięć *stricte* proklastrowych ani realizacji podjętych przez same grona. Należy jednak wspomnieć projekt szkolenia kadr bezpośrednio dla Doliny Lotniczej, urzeczywistniony w Poddziałaniu 8.1.1 przez podmiot zewnętrzny.

Wykształcenie się lub wsparcie rozwoju w schemacie stworzonym w PORPW było udziałem czterech ponadregionalnych gron, których liderem były podmioty z Podkarpacia. Stowarzyszenie Informatyka Podkarpacka zrealizowało projekt „Rozwój klastra informatycznego firm wschodniej Polski”, Stowarzyszenie Producentów Komponentów Odlewniczych KOM-CAST – przedsięwzięcie „Wschodni Klastr Odlewniczy KOM-CAST”, Regionalna Izba Gospodarcza ze Stalowej Woli – projekt „Klastr Spawalniczy KLASTAL – integracja i wzrost konkurencyjności branży spawalniczej w Polsce Wschodniej”, a WSIiZ – przedsięwzięcie „Innowacyjny klastr Zdrowie i Turystyka «Uzdrowiska – Perły Polski Wschodniej»”. Jedynie pierwsze ze wspartych gron pokrywało się branżowo z obszarami, które, w wyniku projektów ZPORR, były rekomendowane do budowania w nich struktur klastrowych²⁵⁸.

Konfiguracja mechanizmów wsparcia zaproponowana w RPOWP 2007–2013 okazała się, z perspektywy realizacji proklastrowych, atrakcyjna dla nieistniejącej już Wyższej Szkoły Zarządzania. Uczelnia zrealizowała, w schemacie Działania 1.3, projekt „Efektywne klastry – podstawą innowacyjności i źródłem trwałego rozwoju regionalnego”. Przeprowadzone, w jego ramach, w latach 2013–2015 badania w krajowym i zagranicznym klastrze lotniczym posłużyły do opracowania „Księgi dobrych praktyk działania klastrów lotniczych” (Sieńko-Kułakowska, Pisarczyk 2015). Uczestnikiem badań, ale też ich naturalnym, domyślnym odbiorcą, był klastr Dolina Lotnicza. Ponadto jako projekt obliczony na rozwój sieci instytucji otoczenia biznesu (Działanie 1.2) firma

²⁵⁸ Jest to zarazem jedyne aktywne grono spośród wspartych w PORPW. Więcej na temat trwałości gron, patrz: ustęp wyróżniony jako ‘Trwałość klastrów’ w podrozdziale 6.3.2. Wyniki w świetle danych zastanych.

Klaster Pro.pl zrealizowała z RPOWP przedsięwzięcie „Dywersyfikacja działań firmy Klaster Pro.pl poprzez utworzenie i promocję Podkarpackiego Centrum Klasteringu”. Wskazana w jego tytule instytucja nie wykształciła się.

Klasy, które wykorzystały udzielone w poprzednich latach, do usamodzielnienia się, wsparcie publiczne, zaczęły być w perspektywie 2014–2020 wykorzystywane do realizacji regionalnych zadań w zakresie budowania i zarządzania inteligentną specjalizacją województwa (por. wspomniane cztery plany działań na rzecz inteligentnych specjalizacji (ZWP, 2016a–d) oraz opracowanie pt. „Wiodące branże województwa podkarpackiego – inteligentne specjalizacje regionalne” (Podkarpackie Regionalne Obserwatorium Terytorialne, Podkarpacki Ośrodek Badań Regionalnych 2016). Region zakotwiczył elementy polityki klastrowej w realizowanym przez UMWP pozakonkursowym przedsięwzięciu systemowym „Inteligentne specjalizacje – narzędzie wzrostu innowacyjności i konkurencyjności województwa podkarpackiego” (Działanie 1.2 RPOWP). Grona, jako instytucje sieciujące, pełnią w nim doraźne funkcje animacyjne, doradcze i koncepcyjne na rzecz rozwoju IS, mają finansowany udział w zbieżnych branżowo targach i konferencjach. Dzięki temu, że jedno z zadań projektu poświęcono współpracy z partnerami zewnętrznymi, klasy podpęte są pod źródło finansowania aktywności internacjonalizacyjnej. Rzeczywiste włączenie w projekt, oznaczające realne zaangażowanie w realizację niektórych zadań i idący za tym transfer środków do klastra jako jego wykonawcy, objęło pięć gron: Dolina Lotnicza, Klaster Firm Informatycznych Polski Wschodniej, Wschodni Sojusz Motoryzacyjny, Podkarpacki Klaster Energii Odnawialnej i Klaster Podkarpackie Smaki. Z tego samego schematu, jednak z rozstrzyganego w trybie konkursowym wsparcia na infrastrukturę, skorzystało Stowarzyszenie B-4, które rozwinęło w ten sposób centrum B+R w koordynowanym przez siebie Klastrze Lotnictwa Lekkiego i Ultralekkiego. Z puli, w której nie zidentyfikowano intencjonalnych schematów klastrowych (Działanie 9.4 Poprawa jakości kształcenia zawodowego) Stowarzyszenie Wschodni Sojusz Motoryzacyjny przeprowadziło natomiast w partnerstwie z regionalnymi szkołami, na potrzeby zarządzanego przez siebie klastra motoryzacyjnego, modyfikację kierunków nauczania. Dodatkowo, wobec ograniczonych możliwości wsparcia klastrów z RPO w omawianej perspektywie (patrz: przypis 249), region testował model sieciowania bez koordynatora (formuła pilotażowa w Działaniu 1.3), ale podaż projektów okazała się śladowa. Ze schematu tego skorzystały ostatecznie podmioty zsięciowane w dwóch paraklastrowych strukturach: Zagłębiu Aktywnej Turystyki oraz Lokalnej Grupie Działania „Zielone Bieszczady”. Innym sposobem uznania przez region wysokiej jakości, którą do realizacji wybranych przedsięwzięć wnosi model klastrowy było ustalenie kryterium preferencji dla MŚP współpracujących w gronach, w konkursie na dotacje bezpośrednie w ramach Poddziałania 1.4.1 RPO.

Podmioty zaangażowane w klastering

W latach 2004–2020, na rzecz klasteringu w regionie działały podmioty wymienione w tabeli 59²⁵⁹.

Tab. 59. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie podkarpackim

Podkarpackie Centrum Innowacji Sp. z o.o.
Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza
Agencja Rozwoju Regionalnego 'MARR' S.A.
Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A.
Tarnobrzeska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A.
Uniwersytet Rzeszowski
Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania

Źródło: opracowanie własne.

Konkluzja

Województwo podkarpackie jest rzadkim przykładem²⁶⁰ regionu, w którym klaster wykształcił się przed akcesją Polski do UE i uruchomieniem związanych z tym środków strukturalnych, systemowo inicjujących działania proklasterowe. Dolina Lotnicza, o której mowa, dostarczała doświadczeń, a jednocześnie uzasadnień i impulsów do wdrażania klasteringowych rozwiązań w skali regionalnej, co stawiało Podkarpacie na uprzywilejowanej pozycji względem województw, dla których klaster był wówczas zjawiskiem wyłącznie teoretycznym. Grono to, niemal od początku silnie zakorzenione – zarówno w wymiarze realnych działań, jak i zapisów w regionalnych dokumentach strategicznych – w regionalnym systemie innowacyjności, w sposób miękki kreowało i kształtowało regionalną politykę klastrową, która (m.in. dzięki tym działaniom) charakteryzuje się już kilkunastoletnią ciągłością. Identyfikowane i charakteryzowane w ramach analiz zrealizowanych ze środków zapośredniczonych przez ZPORR naturalne grona, z perspektywy budżetowej na perspektywę przechodziły kolejne etapy rozwoju, zyskując wyraźnie większą samodzielność, której ilustracją były pod koniec drugiej dekady XXI w. partnerskie, względem regionalnej administracji, role kilku klastrów w zarządzaniu inteligentnymi specjalizacjami regionu. Dzięki zdobytemu w międzyczasie doświadczeniu w sieciach międzynarodowych wybrane grona były pod koniec ostatniej perspektywy budżetowej w stanie patrzeć na rozwój regionalny w szerokim kontekście

²⁵⁹ Zasady zaliczania podmiotów do zestawienia przedstawiono w podrozdziale 6.4.1. [Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych](#).

²⁶⁰ W czterech badanych regionach nie zidentyfikowano gron wykształconych przed 2004 rokiem; patrz: [aneks A1](#) zawierający listę zidentyfikowanych klastrów.

i proponować spójne wizje jego rozwoju²⁶¹. Wyróżnikiem Podkarpacia, w skali badanych województw, była również zaplanowana i przeprowadzona szeroka interwencja w klastringu, w ramach swobody, jaką pozostawiał komponent regionalny POKL. Świadczą o tym zarówno strategiczny i organizacyjny zakres zrealizowanych wówczas działań, jak i rozbudowana konfiguracja partnerów dedykowanego gronom projektu systemowego. Projekt ten doprowadził też do wykształcenia swego rodzaju zbiorowej tożsamości wspartych podmiotów, które z własnej inicjatywy (przy patronacie UMWP) stworzyły nieformalną grupę lobbingową pn. Forum Kłastrów Podkarpacia²⁶², oraz do rozwoju regionalnego systemu innowacji (por. wyniki z [ryc. 18A](#) i [tab. 44](#)).

6.4.4. Profil regionalnej polityki klastrowej województwa świętokrzyskiego

Wymiar regionalnych dokumentów strategicznych

W obowiązującej do 2006 roku nadrzędnej, regionalnej strategii rozwoju (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2000) nie pojawił się wątek klastra ani właściwych mu formuł organizacyjnej czy strukturalnej. Nie zidentyfikowano też zagadnień, które mogłyby zostać zinterpretowane jako elementy polityki klastrowej. Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do 2020 roku (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2006) rozpoznaje w toku diagnozy regionalnej gospodarki grono odlewnicze Świętokrzyskie Zagłębie Odlewniczo-Kooperacyjne, a jego ewolucję uznaje za szansę rozwojową województwa. W wymiarze projekcyjnym system kłastrów jest uznawany za jeden ze środków do przyspieszenia rozbudowy bazy ekonomicznej i wzrostu innowacyjności województwa. Na poziomie działań przekłada się to na propozycję tworzenia „warunków dla rozwoju skupisk współpracujących przedsiębiorstw (grup branżowych i kłastrów) w strategicznych dla regionu sektorach gospodarki” (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2006, s. 85). Jako wskaźnik interwencji wskazana jest, nieskwantyfikowana wszakże, liczba zaangażowanych w takie formuły przedsiębiorstw. Za priorytetowe sektory uznano informatykę, budownictwo i materiały budowlane, odlewnictwo, energię odnawialną, przemysł spożywczy, turystykę i rekreację oraz usługi medyczne i sanatoryjne, podkreślając, że nie jest to katalog wyczerpujący. Ponadto klastry o charakterze ponadregionalnym mają, zgodnie z dokumentem, przyczynić się do wzmocnienia potencjału instytucjonalnego województwa. Dokument aktualizujący Strategię (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2013) nie wprowadza głębokich korekt tak zarysowanej interwencji. Powtórzono postulat rozwoju gron ponadregionalnych,

²⁶¹ Forum do takich aktywności stwarzały klastrom z obszarów IS posiedzenia Podkarpackiej Rady Innowacji, której grona te były członkiem z klucza.

²⁶² Po kilku posiedzeniach grupa uległa dezaktywacji.

a poprawę warunków tworzenia klastrów uznano ponownie za szansę rozwojową. Nowością jest natomiast uznanie formuły klastrowej za element składowy regionalnej inteligentnej specjalizacji i postulat profilowanego wsparcia, z tego właśnie, specjalizacyjnego, klucza. Pojawia się też, proklastrowa w swej wymowie, rekomendacja „promowania wśród przedsiębiorców korzyści wynikających z powiązań kooperacyjnych” (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2013, s. 38).

W pierwszej Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Świętokrzyskiego, na lata 2005–2013 (Olesiński i in. 2004) dostrzega się potencjał klastrów (używany jest termin „klasterów”), uznając ich wspieranie za jeden z priorytetów dla celu „Rozwój instytucji otoczenia biznesu”. Wprowadza się także ich autorską, niezłożoną definicję, wskazującą zaledwie na dwa wyróżniki: strukturę sieciową i walor synergii. Jako pożądany scenariusz wskazywana jest w dokumencie sytuacja, w której wspomóżone zostają grona przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych, oparte o zasoby takie jak: plody rolnicze i sadownicze, kopaliny, walory uzdrowiskowe, krajobrazowe czy przemysły tradycyjne. W komponencie wdrożeniowym RSI stworzenie i rozwój klastrów w tych (określonych jako strategiczne), uzupełnionych o przemysł maszynowy i budownictwo, sektorach gospodarki wymieniono natomiast jako jedną z trzech płaszczyzn budowania regionalnego systemu innowacji. Strategia proponuje pomiar interwencji w klastering przy użyciu wskaźnika liczby i rodzaju regionalnych gron, jednak nie określa dla niego pożądanych wartości. Przyjęta dekadę później strategia innowacyjności, pełniąca rolę RIS3, wskazuje funkcjonowanie lub powstawanie adekwatnych klastrów jako argument za wyborem czterech z siedmiu inteligentnych specjalizacji regionu (Maćkowiak i in. 2014). Dodatkowo, jako kryteria selekcji ustala zapotrzebowanie na tworzenie klastrów w sektorach rozważanych jako elementy IS oraz gotowość firm do tworzenia gron. Dokument wskazuje, że przynależność do IS powinna przełożyć się, już w fazie testowania Strategii, na „wsparcie dla klastrów” (Maćkowiak i in. 2014, s. 56) i kieruje jasny przekaz o doniosłej roli jaką grona pełnią w kreowaniu rozwoju regionalnego. W planie wykonawczym dla RIS3 (UMWŚ 2015) podjęto próbę osadzenia polityki klastrowej w ramach inteligentnych specjalizacji regionalnych. Zabieg ten dotyczy przede wszystkim domeny „Nowoczesne rolnictwo i przetwórstwo spożywcze”, dla której postuluje się wyodrębnienie przedsięwzięcia wspierającego klastering, domeny ICT, dla której planuje się tworzenie powiązań kooperacyjnych oraz domeny „Branża Targowo-Kongresowa”, dla której przeznaczają się tzw. Targowe Klastry Wiedzy, mające być mechanizmem napędzającym – dzięki wydarzeniom targowym – poszczególne domeny. W dokumencie sugeruje się też wskaźnik „Liczba funkcjonujących klastrów wg obszarów specjalizacji”, jednak nie wskazuje się jego wartości oczekiwanej.

Wymiar regionalnych dokumentów operacyjnych²⁶³

Regionalny program operacyjny 2007–2013 (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2008) wprowadza własną, choć silnie inspirowaną klasycznym porterskim ujęciem²⁶⁴, definicję klastra. Na niwie diagnostycznej w dokumencie zauważa się i charakteryzuje jedno regionalne grono: Świętokrzyskie Zagłębie Odlewniczo-Kooperacyjne. W opisie pierwszej osi interwencji („Rozwój przedsiębiorczości”) pada natomiast jasna deklaracja wsparcia przedsięwzięć w zakresie budowy i rozwoju klastrów oraz wyodrębnienia schematu umożliwiającego tworzenie i rozwój powiązań kooperacyjnych przedsiębiorstw. Schemat taki został faktycznie utworzony w wyniku uszczegółowienia Programu jako Działanie 1.2 (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2015a). Klustry zostały w nim wymienione bezpośrednio jako typ uprawnionego beneficjenta, a katalog możliwego do pozyskania wsparcia obejmował dofinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych, wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych, zakup prac B+R i własności przemysłowej oraz wprost – budowę bądź rozbudowę klastra²⁶⁵. Dzierżanowski (2011) wskazuje to działanie jako jedno z czterech – w skali wszystkich regionalnych programów na lata 2007–2013 – kierowanych wprost do klastrów i dla nich wyodrębnionych. Działaniu temu przyporządkowano wskaźnik liczby projektów realizowanych przez grupy przedsiębiorstw, którego wartość docelową wyznaczono na „5”.

Program operacyjny dla perspektywy budżetowej 2014–2020 (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2020a) nie tworzy w osiach priorytetowych dotyczących gospodarki i innowacyjności, intencjonalnych ram wsparcia klastrów, a proponowane w Programie typy projektów i potencjalnych beneficjentów nie pozostawiają gronom bez osobowości prawnej szans na finansowanie *en passant*. Uszczegółowienie tego programu (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2020b) nie zmienia tej sytuacji.

Wymiar rzeczywistej interwencji regionalnej

Spośród 28 projektów zrealizowanych w regionie w schemacie ZPORR 2.6 dwa miały bezsprzecznie proklastrowy charakter. Świętokrzyska Agencja Rozwoju Regionalnego przedsięwzięła utworzenie Centrum Rozwoju Klastrów Świętokrzyskich, a Izba Gospodarcza Grono Targowe Kielce – „Rozwój sieci współpracy i wymiany innowacji w klastrze Grono Targowe Kielce”. Pierwszy propagował klastering i przekazywał wiedzę na temat korzyści podejmowania współpracy w tej formule. Działania miały

²⁶³ Operacyjne ramy dla interwencji regionalnej w klastering stworzone w ramach ZPORR, POKL i PORPW zostały, jako zaprojektowane i wystandaryzowane na poziomie centralnym, opisane w ramach osobnego, wspólnego dla wszystkich regionów podrozdziału 6.4.1. [Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych](#).

²⁶⁴ Patrz: podrozdział 4.1.1. [Źródła koncepcji klastra](#).

²⁶⁵ Dla mechanizmów wsparcia gron w ramach RPOWP 07-13, por. Spychała (2012), Kowalski (2013).

charakter informacyjno-szkoleniowy oraz sieciujący. Owocem tego, realizowanego przez Świętokrzyską Agencję Rozwoju Regionu (ŚARR), projektu było m.in. opracowanie pt. „Strategia rozwoju klastrów w województwie świętokrzyskim” (Olesiński 2008). W dokumencie zidentyfikowano pięć naturalnych gron: targowo-turystyczne, budowlane, odlewnicze, ogrodniczo- spożywcze oraz medyczne, a w części z nich zinstytucjonalizowane struktury klastrowe. W ustępie strategicznym autorzy kierują do władz regionalnych rekomendacje w zakresie wsparcia rozwoju gron. Dokument okazał się impulsem do formalizacji Świętokrzysko-Podkarpackiego Klastra Budowlanego INNOWATOR, mimo że sama koncepcja grona zrodziła się niezależnie od projektu ŚARR. Jako rezultat projektu interpretowana jest także rejestracja Stowarzyszenia Świętokrzyski Klastr Producentów Branży Metalowej i Odlewniczej „METAL-CAST”, co jest urzeczywistnieniem szansy rozwojowej identyfikowanej w strategii rozwoju regionu (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2006). Projektowane Centrum Rozwoju w sensie instytucjonalnym nie wykształciło się. Drugi projekt zakładał szereg aktywności promocyjno-informacyjnych „nakierowanych na wspieranie działalności klastrowej i transferu innowacji oraz opracowanie założeń koncepcyjnych do utworzenia przy GTK – Centrum Badań Społeczno-Gospodarczych”²⁶⁶. Projekt był realizacją postulatu sięgnięcia po środki, zapośredniczone w ZPORR, który został sformułowany w Koncepcji utworzenia i działalności klastra usługowego „Grono Targowe Kielce” (Bąkowski, Snarska Świdarska 2006). Należy odnotować, że studium to powstało z inicjatywy Miasta Kielce, należy je więc traktować jako element lokalnej polityki klastrowej. Planowane Centrum Badań w wymiarze organizacyjnym nie powstało. Analiza pozostałych projektów realizowanych w schemacie ZPORR nie wykazała wyraźnych celów ani efektów sformułowanych w kategoriach wsparcia lub zawiązania gron. Mimo to jedno z przedsięwzięć – „Tworzenie i rozwój sieci współpracy służącej transferowi know-how poprzez promocję i upowszechnianie dobrych praktyk w zakresie Odnawialnych Źródeł Energii – OZE Świętokrzyskie”, realizowane przez Świętokrzyskie Centrum Innowacji i Transferu Technologii (dalej: ŚCiITT), zdynamizowało procesy sieciowania i doprowadziło do powstania załączka Świętokrzysko-Podkarpackiego Klastra Energetycznego, który w rezultacie zawiązał się w 2009 roku²⁶⁷. W wymiarze piśmiennictwa projekt zaowocował „Wstępną Koncepcją Rozwoju Odnawialnych Źródeł Energii w Województwie Świętokrzyskim”²⁶⁸.

²⁶⁶ http://www.gronotargowe.pl/Aktualnosci/_news/110/Nowy-projekt-1 [dostęp: maj 2021 r.].

²⁶⁷ Zdaniem Kota i Kraski (2016) grono funkcjonowało od 2003 roku. Tę datę przyjęto na potrzebę kalkulacji wskaźników trwałości.

²⁶⁸ Za: https://it.kielce.pl/index.php?option=com_k2&view=item&id=250:tworzenie-i-rozwoj-sieci-wspolpracy-sluzacej-transferowi-know-how-poprzez-promocje-i-upowszechnianie-dobrych-praktyk-w-zakresie-odnawialnych-zrodel-energii-oze-swietokrzyskie&Itemid=737 [dostęp: lipiec 2021 r.].

W ramach schematu 8.2.2 POKL próbę kontynuacji wsparcia zidentyfikowanych w projekcie „Centrum Rozwoju Klastrow Świątokrzyskich” branż (choć pokrycie nie było ścisłe) podjęto w ramach przedsięwzięcia własnego UMWS pn. „Kręgi Innowacji – rozwój zintegrowanych narzędzi wspierania innowacyjności województwa w obszarach o dużym potencjale wzrostu”. Pięć wyselekcjonowanych kręgów opisano następująco (UMWS 2011): efektywne wykorzystanie energii, turystyka medyczna, branża targowo-kongresowa, transfer wiedzy oraz wzornictwo. Kręgi nie były jednak komunikowane w nomenklaturze klastrowej, a regionalnych specjalizacji, z których dwie ostatnie miały charakter horyzontalny. Mimo to projekt zakładał utworzenie form instytucjonalnych w każdym kręgu, zawiązanie struktur i opracowanie strategii działania we właściwych sobie branżach, co może konstytuować zestaw wyróżników gron, które wyszły z fazy załączkowej (por. Palmen, Baron 2008; Menzel, Fornahl 2010). Grono Targowe Kielce pełniło rolę partnera projektu, animującego krąg branży targowej. ŚCiTT, będący koordynatorem Świątokrzysko-Podkarpackiego Klastra Energetycznego, animowało krąg dotyczący energii, Kielecki Park Technologiczny opiekował się kręgiem wzorniczym²⁶⁹, a Staropolska Izba Przemysłowo-Handlowa (dalej: SIPH) transferu wiedzy. Krąg turystyki medycznej był animowany przez Wyższą Szkołę Ekonomii i Prawa im. prof. Edwarda Lipińskiego. Parasolowym wsparciem kręgów było Centrum Kompetencji Współpracy Międzynarodowej, którego aktywność seminaryjno-propagatorska ustała z zakończeniem projektu. Drugi projekt własny regionu, realizowany (w czterech częściach) z Działania 8.2.2, pn. „Perspektywy RSI Świątokrzyskie”, również nie miał dominującego charakteru proklastrowego, ale dostarczył wielu publikacji budujących kontekst dla prowadzenia polityki klastrowej (np. Tekieli-Bisińska i in. 2009; Zbroińska 2010; Sabat 2010). Pozostając w schematach POKL, należy odnotować aktywność projektową Grona Targowego Kielce, które w Działaniu 8.1.1, wykorzystując formę swojej działalności (izba gospodarcza), podnosiło kompetencje pracowników swoich członków, a w Działaniu 8.2.1 stymulowało akademicką przedsiębiorczość, pod kątem własnych potrzeb kadrowych.

Wysztalcenie się lub wsparcie rozwoju w schemacie stworzonym w PORPW było udziałem dwóch ponadregionalnych gron, których liderem były podmioty z województwa świątokrzyskiego. SIPH zrealizowała projekt pn. „Wsparcie dla tworzenia i rozwoju «Świątokrzysko-Podkarpackiego Klastra Budowlanego INNOWATOR»”, a ŚCiTT dwa etapy przedsięwzięcia pn. „Świątokrzysko-Podkarpacki Klastr Energetyczny”. Oba projekty były kontynuacją działań proklastrowych podjętych, w adekwatnych branżach, w schemacie ZPORR.

---

²⁶⁹ Instytucja próbowała w tym czasie, nieskutecznie, doprowadzić do instytucjonalizacji Klastra LabDesign (Najwyższa Izba Kontroli, 2012).

Formuła wsparcia powiązań kooperacyjnych, stworzona w Działaniu 1.2 RPOWS 2007–2013 nie zaowocowała żadnym projektem realizowanym przez istniejące grona. Założenia sformułowane w programie operacyjnym zostały rozmyte na poziomie konkursowym, gdzie, jako sieć kooperacyjną, dopuszczano konsorcjum dwóch podmiotów. W schemacie tym zrealizowano 21 projektów, z których 14 prowadzono w minimalnej dwupodmiotowej formule. Ich analiza wykazała brak charakteru proklastrowego²⁷⁰. Jedyne bezpośrednie wsparcie klastrów w ramach programu regionalnego uzyskało, w analizowanej perspektywie, Grono Targowe Kielce, które w Działaniu 2.3 (Promocja gospodarcza i turystyczna regionu) podjęło działania informacyjne, konferencyjne i popularyzacyjne.

W perspektywie 2014–2020 nie zidentyfikowano wyraźnych regionalnych działań proklastrowych. Wyznaczona dokumentami strategicznymi rola klastrów w rozwoju regionalnej, inteligentnej specjalizacji nie została w pełni odegrana. Za podpisanymi między regionem a konsorcjami, a następnie ratyfikowanymi, porozumieniami na rzecz rozwoju IS²⁷¹ (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2018) nie poszły zdecydowane działania włączające grona w realizację usług publicznych. Liderami konsorcjów zostały m.in. podmioty koordynujące regionalne klastry w pokrewnych dla poszczególnych IS obszarach: ŚCIiT, SIPH oraz Izba Gospodarcza „Grono Targowe Kielce”; wśród członków zidentyfikowano natomiast trzy grona oraz jeden podmiot, który był liderem proklastrowego schematu 1.2 w RPO 2007–2013²⁷². Poza przysługującymi wszystkim członkom konsorcjów możliwością konsultowania uszczegółowień IS i uczestniczenia w Świętokrzyskiej Radzie Innowacji zidentyfikowano wyjątek celowanego wsparcia w postaci reprezentacji regionu przez grono, w targach branżowych. Zapisane, w regulaminie porozumień (Zarząd Województwa Świętokrzyskiego 2015b) zadanie konsorcjantów dotyczące współpracy i udziału w klastrach pozostało w dużej mierze niezrealizowane. Region tworzył, co prawda, warunki preferencji dla konsorcjantów w wybranych konkursach RPO (Działanie 1.3, 2.1 oraz 2.3), ale grona nie były z tego tytułu dodatkowo uprzywilejowane. Niezależnie od działalności konsorcjów, grona regionalne były przez administrację regionalną konsultowane na etapie – koordynowanego z poziomu centralnego i przekładającego się później na konkursy w ramach Programu Operacyjnego Inteligentny Rozwój – tworzenia regionalnych agend naukowo-badawczych.

²⁷⁰ Mimo iż nazwy niektórych (Świętokrzyskie Konsorcjum Budowlane czy Wzmocnienie konkurencyjności przedsiębiorstw w Województwa Świętokrzyskiego poprzez utworzenie klastra PORTAL – STUDIO ZDROWIA) sugerowały proklastrowe dążenia.

²⁷¹ Działania administracyjne i animacyjne, prowadzone w ramach obsługi konsorcjów, były inicjatywą własną województwa, finansowaną z Pomocy Technicznej RPO.

²⁷² Nie odnotowano jednak funkcji koordynującej ani udziału tego podmiotu w aktywnych gronach.

Podmioty zaangażowane w klastering

W latach 2004–2020, na rzecz klasteringu w regionie działały podmioty wymienione w tabeli 60²⁷³.

Tab. 60. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie świętokrzyskim

Kielecki Park Technologiczny
Staropolska Izba Przemysłowo-Handlowa
Świętokrzyska Agencja Rozwoju Regionu S.A.
Świętokrzyskie Centrum Innowacji i Transferu Technologii Sp. z o.o.

Źródło: opracowanie własne.

Konkluzja

Region został, pod koniec dekady lat 2001–2010, wyposażony w oparte na akademickiej wiedzy narzędzia polityki klastrowej – takie jak: diagnozy regionalnego klasteringu, strategia rozwoju gron w województwie – mające upowszechniać i wspierać koncepcję centrum rozwoju klastrów, czy dedykowany portal www.klastryswietokrzyskie.pl (Pardyka 2007)²⁷⁴. W efekcie klastering został rozpoznany i zaproponowany jako mechanizm rozwoju w regionalnych dokumentach programowych i strategicznych z tamtego okresu. Mimo instytucjonalizacji kilku gron, następną dekadę nie przyniosła modelowych przedsięwzięć wspierających je, ani prowadzących do wykształcenia nowych. Pomimo prób wykorzystywania istniejących struktur klastrowych do realizacji regionalnej polityki innowacyjności – czy to w postaci „kręgów”, czy inteligentnych specjalizacji – ich zaangażowanie jest umiarkowane. Silnie wybrzmiewające proklastrowe komponenty, zintegrowane w obowiązującej od 2014 RSI i jej planie wykonawczym, nie przekładają się w sposób wyraźny na zdobywanie przez grona kolejnych szczebli rozwoju i usamodzielniania się. Wśród regionalnych klastrów nie wykształcił się lider. Jedyny przypisany do regionu Krajowy Klaster Kluczowy jest z województwem związany czysto formalnie, posiadając w nim zaledwie 7% członków i nie korzystał z regionalnego wsparcia. Z kolei najbardziej rozpoznawalne – z racji liczby członków, kilkunastoletniej działalności i zaangażowania w wiele regionalnych projektów – Grono Targowe Kielce przeżywa stagnację związaną z pandemią COVID-19, której przemysł spotkań i wydarzeń czy branża HoReCa są czołowymi ofiarami. Regionalne grona nie wykształciły też wzajemnych relacji sieciujących ani forów dyskusyjnych zwiększających

²⁷³ Zasady zaliczania podmiotów do zestawienia przedstawiono w podrozdziale 6.4.1. [Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych](#).

²⁷⁴ W okresie listopad 2018 r. – kwiecień 2022 r. podjęto wiele prób skorzystania z portalu. Nie działał.

siłę argumentów w potencjalnym lobbingu na rzecz własnej, donioślejszej roli i funkcji w regionalnej konfiguracji instytucjonalnej systemu przedsiębiorczości i innowacji.

6.4.5. Profil regionalnej polityki klastrowej województwa zachodniopomorskiego

Wymiar regionalnych dokumentów strategicznych

Przyjęta w 2000 roku Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2015 (Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego) nie podnosi zagadnienia sieciowania ani współpracy regionalnych podmiotów w rozumieniu formuły klastrowej. Temat szeroko rozumianego klasteringu jest w dokumencie nieobecny. Aktualizacja Strategii z końca 2005 roku (Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego) wprowadza autorską, zwięzłą definicję klastra, ograniczając kategorie członków grona do przedsiębiorstw z jednej branży, i wskazując ich integrację i współpracę jako cechy wyróżniające tę zbiorowość. Ponadto, dostrzeżone i uznane za istotny regionalny zasób są pierwsze wysiłki na rzecz tworzenia klastrów. Nie przekłada się to na poziom planistyczny. Za najbardziej proklastrowy można bowiem uznać cel kierunkowy (tylko nominalnie w nomenklaturze dokumentu, bo w rzeczywistości dalece ogólny) mówiący o wspieraniu współpracy MŚP. Jako jedną z zasad współpracy międzyregionalnej wymienia się tworzenie ponadregionalnych klastrów branżowych.

Zdecydowanie większą wagę przydaje klastrom kolejna wersja strategii rozwoju (Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego 2010), w której identyfikuje się grona jako ogniwa przyspieszające transfer technologii, a rozbudzenie świadomości klastrowej traktuje jako szansę zdynamizowania rozwoju regionalnej gospodarki i przedsiębiorczości. Ponadto, zauważa się regionalny deficyt kadrowy w postaci specjalistów: animatorów klastrów. Największą wagę sprawczą wydaje się mieć jednak sformułowanie w ramach celu strategicznego „Wzrost innowacyjności i efektywności gospodarowania” działania poświęconego wspieraniu i rozwojowi inicjatyw klastrowych, i owskażnikowanie go udziałem osób pracujących w przedsiębiorstwach klastrowych. Należy odnotować, że w Strategii zwrócono też uwagę na potencjał klasteringu w rozwoju konkretnych branż: budowlanej i rolno-rybnej. Dla prowadzonych rozważań mniejsze znaczenie ma przyjęta w połowie 2019 roku aktualizacja strategii do roku 2030 (Gblewicz 2019), której założenia będą z czasem przenikać do świadomości regionalnych planistów i innych potencjalnych odbiorców, a następnie przekładać się na plany operacyjne i konkretne interwencje, głównie w perspektywie po roku 2020. Mimo to warto przyjąć do wiadomości, że zagadnienie klastrów zaznacza się w dokumencie wyraźnie. Z jednej strony, podkreślana jest potrzeba dalszego rozwoju tej formuły, z drugiej natomiast, postrzega się ją jako instytucję ewoluującą w kierunku modelu inteligentnych specjalizacji regionu, kreśląc następującą wizję: „typowo formalne powiązania klastrowe ustępują miejsca silniejszej integracji gospodarki i podmiotów wokół łańcuchów wartości,

powiązań technologicznych, nowych sieci, silnych podmiotów gospodarczych i w obrębie sektorów specjalizacyjnych” (Geblewicz 2019, s. 36).

W obowiązującej od początku 2005 roku Regionalnej Strategii Innowacyjności w Województwie Zachodniopomorskim (Zachodniopomorska Agencja Rozwoju Regionalnego 2005) zagadnienie klastrów wybrzmiewa mocno. Przede wszystkim wprowadzono jego autorską – choć niewątpliwie silnie inspirowaną literaturowo, zwracającą uwagę na trzy wyznaczniki gron (koncentracja przestrzenna, wspólna trajektoria rozwoju, kooperacja) – definicję. Następnie w wymiarze diagnostycznym przeprowadzono identyfikację kształtujących się i potencjalnych gron (wskazuje się branże przetwórstwa rybnego, stoczniową, drzewno-meblarską, turystyczną, transportową i spożywczą), którą podsumowano rekomendacją wspierania rozwoju gron. Zalecenie to przekłada się na wymiar strategiczny. Klastry są bowiem przedmiotem, narzędziem lub oczekiwaną formułą realizacji, aż pięciu projektowanych działań: 1) stworzenie i prowadzenie polityki promującej innowacyjność, 2) identyfikacja i wyzwalanie inicjatyw innowacyjnych oraz współpracy MSP, 3) transfer technologii i rozwiązań innowacyjnych z sektora B+R, 4) selekcja, stworzenie i wspieranie zespołów działających w strategicznych obszarach regionu, 5) wspieranie przedsiębiorców innowacyjnych w początkowym okresie działalności firmy. Klastrów dotyczy też wybrane wskaźniki Strategii, zaproponowane na wszystkich trzech poziomach interwencji: celów strategicznych, celów operacyjnych i działań.

W dokumencie aktualizującym regionalną strategię innowacyjności i wyznaczającym jej perspektywę na 2020 rok (Zachodniopomorska Grupa Doradcza 2011) znaczenie klastrów jest konsekwentnie uwypuklone. Zaproponowana diagnoza innowacyjności identyfikuje konkretne, wykształcone grona i funkcjonujące, w ramach części z nich, centra transferu technologii, czym zaznaczona jest ich dojrzałość. Jednocześnie na ogólnym poziomie konstatuje, że struktury gron nie są rozwinięte w sposób wystarczający. Za główną strategią rozwoju województwa podkreśla natomiast szansę, jaką dla rozwoju gospodarki i przedsiębiorczości jest rozbudzenie świadomości klastrowej w regionie. W ślad za tym postuluje wspieranie „powstawania klastrów technologicznych i centrów kompetencji w oparciu o regionalne zespoły badawcze i przedsiębiorstwa w wąskich dziedzinach technologicznych i produktowych” (Zachodniopomorska Grupa Doradcza 2011 s. 132). Najsilniejszym, z punktu widzenia strategicznej doniosłości, akcentem klastrowym w dokumencie jest poświęcony gronom osobny cel operacyjny (1 z 10), sformułowany następująco: „Rozwój współpracy w ramach klastrów i innych powiązań kooperacyjnych”, który uszczegółowiony jest kierunkami działań, postulującymi wsparcie zarówno podmiotowe, jak i przedmiotowe. Celom i działaniom tym przypisano wskaźniki, jednak nie wyznaczono ich wartości. Każdemu działaniu poświęcono też osobną fiszkę implementacyjną, identyfikującą potencjalnych realizatorów i beneficjentów, przykładowe typy działań i możliwe źródła finansowania oraz opisową

charakterystykę danego obszaru wsparcia i interwencji. Analiza fiszek wykazuje, że poza działaniami wydzielonymi w ramach wymienionego, dedykowanego klastrom celu, dla grom przewidziano istotną rolę także przy realizacji celów: „Wzmacnianie instytucji badawczo-rozwojowych i współpracy zespołów badawczych” i „Kreowanie współpracy, kompetencji oraz infrastruktury wokół zidentyfikowanych obszarów specjalizacji regionalnych”.

Wymiar regionalnych dokumentów operacyjnych²⁷⁵

W dosyć ogólnym, ramowym co do zasady, dokumencie Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2007–2013 (Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego 2016a) zasygnalizowano zamiar wsparcia procesów związanych z powstawaniem i rozwojem innowacyjnych grom. Określono też, że wsparcie na rzecz rozwoju klastra może być uzasadnieniem wyjątkowego w skali Programu dofinansowania dużych przedsiębiorstw. Realizację takich proklustrowych zapisów uprawdopodobniono formułując następujący cel szczegółowy interwencji regionalnej: „Rozwój sieci powiązań kooperacyjnych sektora przedsiębiorstw, edukacji i nauki, badań i rozwoju” (Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego 2016a, s. 89). Tak zarysowany wymiar interwencji nie został wzmocniony w uszczegółowieniu RPO (Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego 2016b), w którym dopuszczone typy projektów i beneficjentów nie stworzyły formuł sprzyjających bezpośrednio angażowaniu grom²⁷⁶.

W następnym programie operacyjnym (Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego 2020a) deklaruje się ogólnie zaadresowanie regionalnej potrzeby określonej jako wspieranie form współpracy sieciowej przedsiębiorstw. Rozwinięcia tych zamiarów można doszukać się w uszczegółowieniu programu (Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego 2020b). Sklastrowane przedsiębiorstwa wskazano jako jedną z domyślnych struktur mogących tworzyć wspólną infrastrukturę B+R (Działanie 1.2), pod warunkiem wpisywania się w inteligentną specjalizację regionu. Grona funkcjonujące w formule IOB dostały ponadto szansę (Działanie 1.15) na realizację projektów stymulujących międzynarodową lub krajową kooperację przedsiębiorstw, opierającą się na wydarzeniach informacyjnych, promocyjnych lub targowych, oraz (Działanie 1.16) na wdrożeniu innowacyjnych usług doradczych dla przedsiębiorstw. Natomiast dzięki

---

²⁷⁵ Operacyjne ramy dla interwencji regionalnej w klastering stworzone w ramach ZPORR i POKL, zostały, jako zaprojektowane i wystandaryzowane na poziomie centralnym, opisane w ramach osobnego, wspólnego dla wszystkich regionów podrozdziału 6.4.1. [Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych.](#)

²⁷⁶ Podobnie uważa Dzierżanowski (2011) wskazujący zachodniopomorskie jako jedyny region nie oferujący działań przeznaczonych dla klastrów w ramach RPO w latach 2007–2013. Inaczej interpretują to Spychała (2012) i Kowalski (2013).

wspomnianemu zakotwiczeniu klastrów (w dokumentach strategicznych) w formule rozwoju regionalnego opartego o IS regionu możliwości wsparcia przedmiotowego otworzyły się też przed niektórymi gromami w Działaniu 1.18 (Tworzenie i rozbudowa regionalnego systemu innowacji)²⁷⁷.

Wymiar rzeczywistej interwencji regionalnej

Już pod koniec 2005 roku region zyskał opracowaną w projekcie „Tworzenie Regionalnego Systemu Innowacji”, zrealizowanym w ramach ZPORR Działanie 2.6 przez Politechnikę Szczecińską (dalej: PSz)²⁷⁸, analizę trzech potencjalnych grom wojewódzkich: przetwórstwa rybnego, przemysłu meblarskiego i chemicznego (Szultka 2005). Dokument stał się, kilkanaście miesięcy później, punktem wyjścia do opracowania, w ramach tego samego projektu, strategii rozwoju klastrów w branżach drzewno-meblarskiej (Kapuściński i in. 2007) i chemicznej (Koszarek, Szultka 2007) oraz analizy potencjalnego klastra przetwórstwa rybnego (Koszarek 2008). Dwa pierwsze dokumenty identyfikowały determinanty i problemy rozwojowe, sugerowały sposób organizacji grom i wyznaczały ich cele strategiczne oraz właściwe im zadania w krótkiej i średniej perspektywie czasu. Ostatni ograniczał się do diagnozy otoczenia i analizy strategicznej. W tych samych latach i tym samym Działaniu Szczeciński Park Naukowo-Technologiczny zrealizował projekt „Regionalne sieci współpracy innowacyjnej w zakresie wykorzystania i transferu wiedzy, tworzące bazę klastra informatycznego”, w wyniku którego skupił ok. 100 podmiotów. Na ich bazie wykształciła się struktura Klastra ICT Pomorze Zachodnie. Nieco wcześniej, bo od początku 2005 do końca 2006 roku, Park (w tym samym schemacie projektowym) zrealizował przedsięwzięcie „System pozyskiwania i transferu wiedzy na potrzeby innowacji w sieci współpracy”, w którym utworzono mechanizmy kooperacji pomiędzy sektorem naukowo-badawczym a przedsiębiorcami oraz struktury komunikacji i wymiany informacji dla grup współpracy w dziedzinach technologii informatycznych, OZE i wzornictwa przemysłowego²⁷⁹. Także w ramach Działania 2.6 w latach 2006–2008 Uniwersytet Szczeciński realizował projekt „BTT Branżowe wsparcie innowacyjności mikro, małych i średnich przedsiębiorstw”. Pod akronimem BTT kryją się branże budowlana, turystyczna i transportowo-logistyczna. Zdaniem Markiewicz (2007) projekt ten dążył, m.in. do zdiagnozowania „siły powiązań kooperacyjnych w branży budowlanej, której zaawansowanie kooperacji osiągnęło poziom

²⁷⁷ Kryjom (2019) doszukał się w dokumentach programowych częściowo odmiennych regionalnych instrumentów wspierających klastry.

²⁷⁸ Obecnie Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.

²⁷⁹ <https://technopark-pomerania.pl/pl/o-nas/projekty/archiwum-projektow/podniesienie-specjalistycznych-kwalifikacji-programistow-tes3/> [dostęp: październik, 2021 r.].

klastra załączkowego” (s. 139)²⁸⁰. W ramach przedsięwzięcia powstał raport badawczy (Pluciński i in. 2008), w którym argumentowana jest potrzeba tworzenia regionalnych struktur klastrowych w branży TSL (transport, spedycja, logistyka). Potencjał do rozwoju takiego grona, z centralną rolą portu szczecińskiego, wykazywali wcześniej Grabowska-Pieśla i Rzewuski (2007). Oceny interwencji przeprowadzonej w ramach projektu „BTT(...)”, z perspektywy możliwości rozwojowych regionalnego klastra TSL, podjęła się natomiast Skweres-Kuchta (2010). W województwie zachodniopomorskim zidentyfikowano jeszcze jedną prowadzoną w ramach ZPORR interwencję o charakterze proklastrowym. Stocznia Szczecińska, w partnerstwie z kilkoma regionalnymi uczelniami i podmiotami komercyjnymi, zrealizowała projekt „InMor – Innowacyjność i Współpraca Siłą Gospodarki Morskiej Regionu”. W jego wyniku doszło do zawiązania Zachodniopomorskiego Klastra Morskiego (Sokołowicz 2009).

Po przemianowaniu w 2008 Politechniki Szczecińskiej na Zachodnio-pomorski Uniwersytet Techniczny (dalej: ZUT) (częścią którego została także Akademia Rolnicza w Szczecinie) uczelnia płynnie przeszła do realizacji w ramach schematu POKL, Działania 8.2.2 kolejnego projektu proklastrowego. Przedsięwzięcie „Transfer wiedzy w regionie poprzez rozwój sieci współpracy”, którego ZUT był partnerem²⁸¹, postawiło przed nowopowstałym, w ramach wszechnicy, Regionalnym Centrum Innowacji i Transferu Technologii²⁸² zadanie utworzenia regionalnego Centrum Klasteringu, które świadczyć miało szereg usług (promocja współpracy, szkolenia, wsparcie procesowe dla animatorów, doradztwo dla władz regionalnych w zakresie upowszechniania modelu klastra) na rzecz powstania/rozwoju pięciu wybranych klastrów w regionie: spożywczego, chemicznego, informatycznego, drzewnego i budownictwa). Każdemu z gron planowano przyporządkować animujące je Branżowe Centrum Kompetencji (dalej: BCK), koordynowane, każde z osobna, przez różnych partnerów projektu (UMWZ, 2009). Mimo opracowania modelu funkcjonowania (InnoCo 2010), w którym jest mowa już tylko o czterech BCK, zainteresowanie firm tworzeniem Centrum Klasteringu było nikłe, a jednostka nie osiągnęła nigdy instytucjonalnej dojrzałości²⁸³. BCK sku-

²⁸⁰ Autorka identyfikuje, jako załączek, Komisję Budownictwa przy Północnej Izbie Gospodarczej, skupiającą 80 podmiotów.

²⁸¹ Liderem było województwo zachodniopomorskie.

²⁸² Dzierżanowski (i in. 2011) sugeruje, że Centrum powstało w ramach projektu ZPORR. Badania nie pozwoliły tego potwierdzić. Sokołowicz (2009) twierdzi natomiast, że RCIiT koordynowało realizowany od października 2005 roku do czerwca 2008 roku, opisany powyżej projekt „Tworzenie Regionalnego Systemu Innowacji”, co wydaje się o tyle mało prawdopodobne, że Centrum jako datę swojego powstania podaje 2008 rok (<https://innowacje.zut.edu.pl/o-nas> [dostęp: październik 2021 r.]).

²⁸³ Kaczmarek (2012) twierdził kilka lat po rozpoczęciu projektu, że Centrum funkcjonuje. Przeprowadzona w ramach usługi doradczej analiza działalności (Kępka 2011, 11) dowiodła, że formalnie Centrum powstało, ale „poziom jego realizacji «na zewnątrz pełną parą» będzie trudny do osiągnięcia”.

mulowały w okresie realizacji projektu zasoby doświadczenia i kwalifikacji, które po zakończeniu realizacji przedsięwzięcia, bądź to rozproszyły się, bądź przeniknęły do poszczególnych gron, w których do dziś rezydują i są rozwijane. Przykładem drugiej ścieżki jest działająca w ramach Zachodniopomorskiego Klastra Chemicznego „Zielona Chemia” Sektorowa Rada ds. Kompetencji Sektora Chemicznego. Lider projektu „Transfer wiedzy...” UMWZ zamówił w jego ramach szereg opracowań budujących bazę wiedzy dla prowadzenia regionalnej polityki klastrowej. W jednym z ich (Ćwikłowska i in. 2011) zidentyfikowano i uzupełniono charakterystykami instytucjonalnymi sześć naturalnych gron: morskie, rybne, drzewne, IT, turystyczne, chemiczne. W kolejnym (Przybyłowski, Tamowicz 2011a) przeanalizowano podstawy powstawania nowych klastrów, identyfikując siedem dogodnych obszarów, w tym budownictwo i sektor TSL, które diagnozowane były w poprzedniej perspektywie, w ramach opisanego projektu, realizowanego w ramach ZPORR. W jeszcze innym (Dzierżanowski i in. 2011), mającym w przeważającej części wymiar ponadregionalny, podjęto zagadnienie roli klastrów w rozwoju gospodarki opartej na wiedzy. W ramach projektu powstały też cztery koncepcje funkcjonalne dla klastrów: żywności ekologicznej (Przybyłowski, Tamowicz 2011b), TSL (Przybyłowski, Tamowicz 2011c), OZE (Przybyłowski, Tamowicz 2011d) i turystyki uzdrowiskowej (Przybyłowski, Tamowicz 2011e). Obszary te pokrywały się z rozpoznanymi w przywołanym opracowaniu identyfikującym (patrz: Przybyłowski, Tamowicz 2011a). Jako peryferyjne, choć autoidentyfikowane przez region jako element regionalnej polityki klastrowej, należy uznać dwa projekty wsparte z Działania 8.1.2 POKL. Zachodniopomorska Szkoła Biznesu w Szczecinie zrealizowała w tym schemacie przedsięwzięcie „Model adaptacyjnego transferu rozwiązań innowacyjnych i eksperckich: MATRIX”, którego docelowymi użytkownikami były m.in. organizacje przedsiębiorców i pracodawców, a odbiorcami m.in. klastry gospodarcze (Zachodniopomorska Szkoła Biznesu 2012). Fundacja ProRegio podjęła się natomiast budowy „Zachodniopomorskiej Platformy Transferu Technologii”, adresowanej m.in. do zrzeszeń przedsiębiorstw (Fundacja ProRegio 2014). Spośród projektów zrealizowanych w ramach Działania 8.2.1 POKL, klastrowych asocjacji doszukano się w przedsięwzięciu Szczecińskiej Szkoły Wyższej Collegium Balticum pn. „Innowacyjne zachodniopomorskie – konkurencyjne zachodniopomorskie. Wsparcie tworzenia i rozwoju sieci współpracy sfery nauki z przedsiębiorstwami”, w ramach którego powstała analiza nt. roli regionalnych gron w integracji regionalnych rynków branżowych (Kaczmarek 2012). Z POKL region sfinansował ponadto publikację wnikliwie identyfikującą i analizującą regionalne klastry (EU-CONSULT 2014). W opracowaniu stawia się rekomendację, że klastry powinny „brać udział w realizacji celów należących do osi celów priorytetowych RPO WZ 2014-2020, jak i tych komplementarnych w stosunku do celów wskazanych przez JST” (EU-CONSULT 2014, s. 57), a następnie uszczegóławia rolę klastrów w mechanizmie

regionalnym. Raport proponuje też identyfikację i rekomendację gron mogących przyjąć kluczowe role w rozwoju regionalnych inteligentnych specjalizacji.

Analiza interwencji, możliwej do prowadzenia w latach 2007–2013 w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego, pozwoliła zidentyfikować dwa projekty zrealizowane na rzecz klastrów przez instytucje zewnętrzne, będące uprawnionymi do sięgania po wsparcie w Poddziałaniu 1.2.1 (Wsparcie proinnowacyjnych instytucji otoczenia biznesu). Szczeciński Park Naukowo-Technologiczny budował i doposażał w ten sposób kubaturę, która stała się siedzibą, m.in. Klastra ICT Pomorze Zachodnie, a Gmina Dębno wzmocniała infrastrukturę Centrum Wspierania Biznesu pod potrzeby klastra branży drzewno-meblarskiej²⁸⁴.

Przywoływane rekomendacje wzmocnienia roli klastrów w rozwoju regionalnym (patrz: EUConsult 2014) nie przełożyły się na wzmożoną aktywność projektową gron w formułach stworzonych przez województwo w perspektywie budżetowej 2014–2020. Z możliwości stworzonej w ramach Działania 1.15 (Wsparcie kooperacji przedsiębiorstw) skorzystały, choć wyłącznie w charakterze ostatecznych odbiorców, przedsiębiorcy Klastra ICT Pomorze Zachodnie (w ramach wydarzenia Biznesowy Event Morski organizowanego przez Agencję Rozwoju Metropolii Szczecińskiej) oraz Zachodniopomorskiego Klastra Morskiego i Klastra Morskiego Pomorza Zachodniego (w ramach wydarzenia Which Way With IT, także organizowanego przez Agencję). W ramach Działania 1.2 (Rozwój infrastruktury B+R w przedsiębiorstwach) nie odnotowano żadnego projektu realizowanego przez, dopuszczoną regulacjami naboru, grupę przedsiębiorstw. Zidentyfikowano natomiast usługi publiczne wspierające innowacyjność, kreatywność oraz transfer technologii, których realizację planuje się powierzyć w ramach przetargów w projekcie własnym Urzędu Marszałkowskiego pn. „Pomorze Zachodnie – gdzie biznes łączy się z nauką” (Działanie 1.18 Tworzenie i rozbudowa regionalnego systemu innowacji) gronom mającym adekwatną do tego schematu wsparcia formę prawną. Województwo współpracowało ponadto z klastrami poza schematem programu operacyjnego, zlecając im w trybie konkurencyjnym zadania publiczne w zakresie wspierania rozwoju gospodarczego, w tym przedsiębiorczości, bądź usługi z wolnej ręki. Współpraca dotyczyła szkoleń, udziału w imprezach branżowych i opracowywania analiz²⁸⁵.

---

²⁸⁴ Klaster ten, mimo posiadanej strategii rozwoju (opracowanej w ramach opisanego projektu zrealizowanego w ramach ZPORR) i przeznaczonemu centrum kompetencji (planowanemu do utworzenia w ramach opisanego projektu w ramach POKL) nie zinstytucjonalizował się.

²⁸⁵ Przykładem jest zlecenie kilku gronom wspólnego opracowania raportu w zakresie kształtowania relacji współdziałania klastrów i regionalnych władz samorządowych (Frankowska i in. 2021).

Podmioty zaangażowane w klastering

W latach 2004–2020 na rzecz klasteringu w regionie działały podmioty wymienione w tabeli 61²⁸⁶.

Tab. 61. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie zachodniopomorskim

Centrum Inicjatyw Gospodarczych (w strukturze Urzędu Marszałkowskiego)
Pomorska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A. (jako zarządca Słupskiej SSE obejmującej dziewięć powiatów woj. zachodniopomorskiego)
Północna Izba Gospodarcza w Szczecinie
Regionalne Centrum Innowacji i Transferu Technologii
Szczeciński Park Naukowo-Technologiczny Sp. z o.o. (Technopark Pomerania)
Uniwersytet Szczeciński
Zachodniopomorskie Stowarzyszenie Rozwoju Gospodarczego – Szczecińskie Centrum Przedsiębiorczości
Zachodniopomorska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A.
Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie (wcześniej Politechnika Szczecińska)

Źródło: opracowanie własne.

Konkluzja

Regionalna polityka klastrowa województwa zachodniopomorskiego posadowiona jest na silnej podbudowie planowania strategicznego. Obecność szczegółowych proklastrowych działań w dokumentach z 2005 roku wskazuje na relatywnie wczesne – w skali Polski – rozpoznanie i autoidentyfikację regionu z koncepcją klastrów jako wehikułu terytorialnego rozwoju regionalnego. Wcześniej zapoczątkowana polityka proklastrowa była regularnie osadzana w naukowym kontekście, dzięki współpracy z IBnGR, który już w 2005 roku identyfikował potencjalne regionalne grona (Szultka i in.), a następnie, w serii przywołanych powyżej publikacji, rozwijał bazę wiedzy na temat tego zagadnienia w ujęciu regionalnym. Taka ciągłość analityczna możliwa była m.in. dzięki płynnemu przejściu między kluczowymi projektami proklastrowymi perspektyw budżetowych 2004–2006 i 2007–2013 oraz stałości instytucjonalnej, z wiodącą rolą PSz/ZUT i stymulacją UMWZ. Miejsce tego ostatniego w konfiguracji regionalnej polityki klastrowej zmieniało się w latach 2004–2020. Z pozycji popularyzatora idei i współzyciela gron, Urząd stał się partnerem i koordynatorem systemu, a formy oferowanego przezeń wsparcia z podmiotowych przekształciły w przedmiotowe. Funkcjonujące w jego ramach Centrum Inicjatyw Gospodarczych (dalej: CIG) jest od kilku lat punktem stałego, roboczego kontaktu z gronami, a kanał ten jest intensywnie

²⁸⁶ Zasady zaliczania podmiotów do zestawienia przedstawiono w podrozdziale 6.4.1. [Wprowadzenie do profili regionalnych polityk klastrowych.](#)

wykorzystywany²⁸⁷. W zaspokajaniu drobnych, doraźnych potrzeb klastrów CIG wykazuje się znaczną elastycznością, co jest stosunkowo rzadkie w instytucjach publicznych, kategoryzujących przeważnie swoje działania według utrwalonych schematów wieloletnich programów. Dostrzegane, w ostatnich latach, wzmożenie kontaktów na linii CIG – klastry regionalne należy łączyć z coraz silniej uprawdopodobnianym poszerzeniem możliwości prowadzenia CBP²⁸⁸ na poziomie regionów po roku 2020²⁸⁹. Takie zacieśnienie relacji jest spójne z zapisami obowiązującej od połowy 2019 roku Strategii Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2030, która przewiduje donioślejszą rolę grom w rozwoju regionalnym.

6.5. Zależność sukcesu regionalnych polityk klastrowych od regionalnych poziomów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego

Kluczowe dla recepcji i interpretacji wyników przedstawionych w tym rozdziale jest skonstatowanie, że pochodzą one z badania prowadzonego w gronie członków klastrów, czyli interesariuszy i potencjalnych beneficjentów polityk klastrowych. Badanie to zostało zaprojektowane głównie na potrzeby oceny sukcesu polityk klastrowych. W związku z powyższym wiedza o kapitale społecznym i wyposażeniu instytucjonalnym pozyskana w tym środowisku nie może być bezrefleksyjnie przyjmowana jako mająca zastosowanie do ogólnych, regionalnych zasobów KS i WI. Głębsza dyskusja tego uwarunkowania została przeprowadzona w ustępie otwierającym podrozdział [5.3. Operacjonalizacja](#).

6.5.1. Podstawowe miary statystyczne skonstruowanych modeli

Trzy analizowane poniżej modele zostały wprowadzone i opisane w podrozdziale [5.2. Metody i techniki badawcze](#). Warto przypomnieć, że budujące rzeczne modele konstrukty oznaczono następująco: P1 – sukces polityki klastrowej w wymiarze jej skuteczności, P2 – sukces polityki klastrowej w wymiarze jej użyteczności, P3 – wyposażenie instytucjonalne, P4 – wymiar normatywny kapitału społecznego, P5 – wymiar strukturalny kapitału społecznego.

²⁸⁷ Rozważana jest jego formalizacja w formule forum klastrów województwa zachodniopomorskiego, która funkcjonowała dekadę temu, ale uległa dezintegracji po kilku spotkaniach.

²⁸⁸ Czyli polityki opartej na klastrach; patrz: podrozdział [4.5. Polityka klastrowa jako kategoria opisu](#).

²⁸⁹ Obecnie, po przyjęciu strategii polityki klastrowej na najbliższą dekadę (Choińska-Jackiewicz i in. 2020) wysokoprawdopodobne jest, że tak będzie, natomiast wiedza ta narastała inkrementalnie, przynajmniej od 2018 roku.

W doborze wskaźników kierowano się wartością prawdopodobieństwa testowego wag oraz wartością ładunku, który pełni tutaj funkcję współczynnika regresji (Sagan 2018). W tabelach 62–64 zamieszczono stosowne obliczenia dla każdego z trzech skonstruowanych modeli. Wykorzystano regułę wyłączenia z analizy tych wskaźników, dla których waga jest nieistotna (wartość p większa od 0,05) i jednocześnie wartość ładunku mniejsza od 0,5 (Hair Jr. i in. 2021).²⁹⁰

Tab. 62. Wartości wag i ładunków dla wskaźników w modelu nr 1

Wskaźnik	Wartość wagi	Wartość ładunku	Wartość p ładunku
P1_1	0,1073	0,5225	0,0000
P1_2	0,3090	0,7728	0,0000
P1_3	0,0541	0,6644	0,0000
P2_1	0,0085	0,6799	0,0000
P2_2	0,5561	0,9062	0,0000
P2_3	0,2167	0,7998	0,0000
P3_1	0,2207	0,7254	0,0000
P3_2	0,2381	0,6831	0,0000
P3_3	0,4190	0,8445	0,0000
P3_4	0,3920	0,8249	0,0000
P4_2	0,3877	0,6543	0,0012
P4_3	0,5524	0,8093	0,0000
P5_4	0,4817	0,6212	0,0006

Źródło tabe. 62 i 63: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Tab. 63. Wartości wag i ładunków dla wskaźników w modelu nr 2

Wskaźnik	Wartość wagi	Wartość ładunku	Wartość p ładunku
P1_1	0,3029	0,6410	0,0000
P1_2	0,6192	0,8921	0,0000
P1_3	0,3172	0,7992	0,0000
P3_1	0,2215	0,7117	0,0000
P3_2	0,1491	0,6264	0,0000
P3_3	0,5415	0,8942	0,0000
P3_4	0,3319	0,7977	0,0000
P4_3	0,7888	0,8837	0,0000
P5_4	0,4776	0,6343	0,0042

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

²⁹⁰ Wskaźniki w postaci twierdzeń, także te wyłączone z analizy, zostały przedstawione w podrozdziale 5.2. [Metody i techniki badawcze](#).

Do oceny współliniowości, w ramach każdego z trzech modeli, zastosowano wskaźnik inflacji wariancji (ang. *variance inflation factor*), którego wartości przedstawiono w tabelach 65–67. W każdym przypadku zarówno dla modelu zewnętrznego (pomiarowego), jak i wewnętrznego (strukturalnego) wartości są mniejsze od wartości progowej równej 3, co oznacza, że problem współliniowości nie występuje.

Tab. 64. Wartości wag i ładunków dla wskaźników w modelu nr 3

Wskaźnik	Wartość wagi	Wartość ładunku	Wartość p ładunku
P2_1	0,0998	0,7160	0,0000
P2_2	0,6370	0,9513	0,0000
P2_3	0,3817	0,8450	0,0000
P3_1	0,2201	0,7303	0,0000
P3_2	0,2963	0,7168	0,0000
P3_3	0,3368	0,8064	0,0000
P3_4	0,4253	0,8354	0,0000
P4_2	0,5062	0,7317	0,0001
P4_3	0,4554	0,7596	0,0000
P5_4	0,4719	0,6013	0,0028

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Tab. 65. Wyniki analizy współliniowości w obrębie konstruktów (VIF) w modelu 1

Konstrukt	Wartość VIF	
Model wewnętrzny		
P3	1,0873	
P4+P5	1,0873	
Model zewnętrzny		
P1+P2	P1_1	1,3728
	P1_2	1,5954
	P1_3	1,9341
	P2_1	1,9800
P3	P2_2	2,4078
	P2_3	2,1329
	P3_1	1,5668
	P3_2	1,4171
P3	P3_3	1,6322
	P3_4	1,6196
	P4_2	1,2088
P4+P5	P4_3	1,2511
	P5_4	1,0412

Tab. 66. Wyniki analizy współliniowości w obrębie konstruktów (VIF) w modelu 2

Konstrukt	Wartość VIF	
Model wewnętrzny		
P3	1,0810	
P4+P5	1,0810	
Model zewnętrzny		
P1	P1_1	1,2625
	P1_2	1,4649
	P1_3	1,6521
P3	P3_1	1,5668
	P3_2	1,4171
	P3_3	1,6322
	P3_4	1,6196
P4+P5	P4_3	1,0411
	P5_4	1,0411

Tab. 67. Wyniki analizy współliniowości w obrębie konstruktów (VIF) w modelu 3

Konstrukt	Wartość VIF	
Model wewnętrzny		
P3	1,0810	
P4+P5	1,0810	
Model zewnętrzny		
P2	P2_1	1,8294
	P2_2	2,3693
	P2_3	1,7515
P3	P3_1	1,5668
	P3_2	1,4171
	P3_3	1,6322
	P3_4	1,6196
P4+P5	P4_2	1,2008
	P4_3	1,2511
	P5_4	1,0412

Uwaga tab. 65–67: VIF – wskaźnik inflacji wariancji.

Źródło tab. 65–67: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

6.5.2. Zależności ogólne

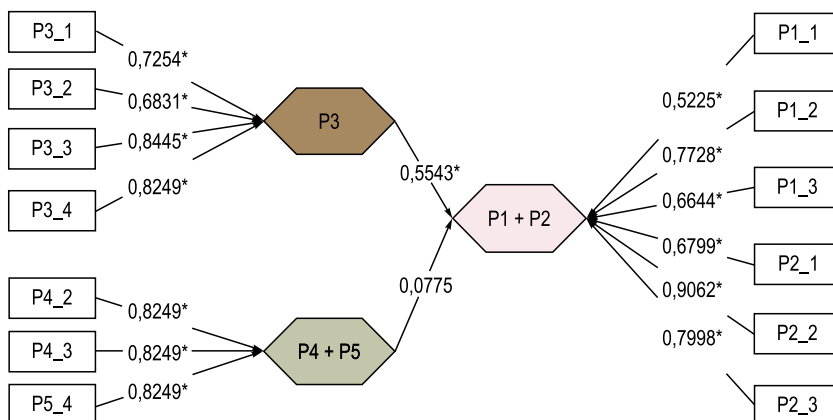
Jakość **modelu 1** jest bardzo wysoka, o czym świadczą wartości wskaźnika RMSEA = 0,0107, współczynnika CFI = 0,9988, współczynnika GFI = 0,9768 czy współczynnika NFI = 0,9707. Współczynnik determinacji R^2 wynosi 0,3376, co oznacza, że model wyjaśnia prawie 34% wariacji sukcesu polityk klastrowych.

W tabeli 68 i na rycinie 26 przedstawiono wartości parametrów modelu 1. Do analizy wykorzystano pakiet cSEM programu R. Model tylko częściowo potwierdza przyjęte w pracy założenia. Występuje istotny związek pomiędzy wyposażeniem instytucjonalnym (P3) a sukcesem polityk klastrowych (P1 + P2) oraz nieistotny związek pomiędzy kapitałem społecznym (P4 + P5) a rzezonym sukcesem. Zdołano zatem potwierdzić hipotezę 1, a odrzucić hipotezę 2. Poza wartością prawdopodobieństwa testowego, potwierdza to także współczynnik f^2 Cohena, który mierzy siłę efektu. W relacji wpływu P3 na P1 + P2, przekraczając wartość progową 0,35, może zostać uznany za silny (Hair Jr. i in. 2021).

Tab. 68. Parametry modelu 1

Efekt	Oszacowanie	Błąd standardowy	Statystyka t	Wartość p	Wielkość efektu (f^2 Cohena)
P3 → P1 + P2	0,5543	0,0473	11,7219	0,0000	0,4266
P4 + P5 → P1 + P2	0,0775	0,0495	1,5647	0,1173	0,0083
R ² = 0,3376; skorygowany R ² = 0,3336; RMSEA = 0,0107; CFI = 0,9988, GFI = 0,9768, NFI = 0,9707					

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Ryc. 26. Model formatywny dla zmiennej zależnej P1 + P2 (model 1)

Uwaga: * oznaczono istotne wartości ładunków (pomiędzy wskaźnikami a konstrukcjami) oraz istotne efekty (pomiędzy konstrukcjami).

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Dwa wskaźniki mają stosunkowo najsilniejszy wpływ na poziom regionalnego wyposażenia instytucjonalnego (P₃). Są to wykształcony, dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji (P_{3_3}) oraz adekwatna do potrzeb członków klastrów oferta instytucji otoczenia biznesu (P_{3_4}). Pierwszy powiązany jest z wymiarem usieciowienia instytucji i odnosi się do ich szerokok zakresowego ujęcia. Drugi świadczy o wysokiej gęstości instytucji w ich wąskim, sprowadzonym do ośrodków innowacji i przedsiębiorczości, rozumieniu. Relatywnie najsłabsze, choć jednocześnie statystycznie istotne, znaczenie dla wyposażenia instytucjonalnego ma jakość funkcjonowania regionalnych instytucji publicznych (P_{3_2}). Na kapitał społeczny (P₄ + P₅) najsilniej składa się przekonanie, że ludzie przede wszystkim starają się służyć pomocą innym (P_{4_3}).

Jeśli chodzi o zmienną niezależną (P₁ + P₂), dla której wyniki są cenne także dlatego, że wskaźniki, którymi się posłużono były, wobec słabego ugruntowania w literaturze, w dużej mierze autorskie, najsilniej zależy ona od dopasowania narzędzi i instrumentów wsparcia do potrzeb członków klastrów (P_{2_2}). Stosunkowo duży wpływ na sukces polityk klastrowych mają także fakt zrealizowania istotnej potrzeby członków klastrów (P_{2_3}) oraz wysoki poziom rozwoju klastrów (P_{1_2}).

Jakość **modelu 2** jest bardzo wysoka, o czym świadczą wartości wskaźnika RMSEA = 0,0101, współczynnika CFI = 0,9991, współczynnika GFI = 0,9861 i współczynnika NFI = 0,9752. Współczynnik determinacji R² wynosi 0,2305, co oznacza, że model wyjaśnia ponad 23% wariacji zmiennej zależnej.

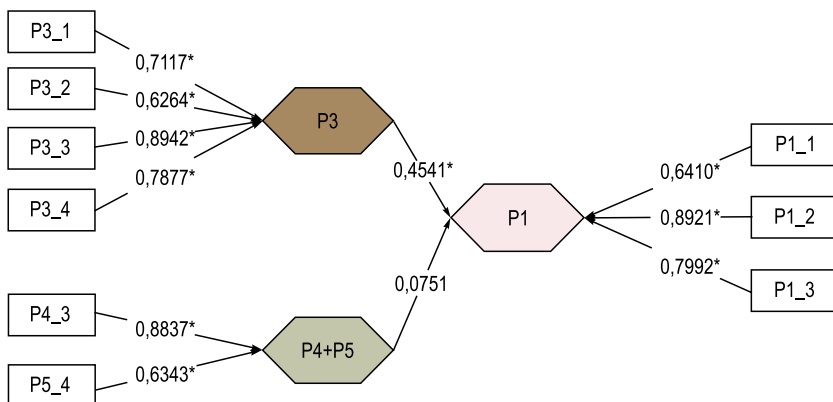
Model 2 częściowo potwierdza przyjęte założenia (tab. 69 i ryc. 27). Występuje bowiem istotny związek pomiędzy wyposażeniem instytucjonalnym (P₃) a skutecznością polityk klastrowych (P₁) oraz nieistotny związek pomiędzy kapitałem społecznym (P₄ + P₅) a rzeczoną skutecznością. Oznacza to, że można pozytywnie zweryfikować hipotezę 3 i odrzucić hipotezę 4. Poza wartościami prawdopodobieństwa testowego, potwierdza to także współczynnik² Cohena.

Tab. 69. Parametry modelu 2

Efekt	Oszacowanie	Błąd standardowy	Statystyka t	Wartość p	Wielkość efektu (f ² Cohena)
P ₃ → P ₁	0,4541	0,0536	8,4652	0,0000	0,2478
P ₄ + P ₅ → P ₁	0,0751	0,0529	1,4207	0,1554	0,0068
R ² = 0,2305; skorygowany R ² = 0,2259; RMSEA = 0,0101; CFI = 0,9991, GFI = 0,9861, NFI = 0,9752					

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Wskaźniki najsilniej i najsłabiej wpływające na konstrukty pokrywają się z adekwatnymi miarami dla modelu 1. Na zredukowany do dwóch miar kapitał społeczny (P₄+P₅) najsilniej składa się przekonanie, że ludzie przede wszystkim starają się służyć pomocą innym (P_{4_3}).

Ryc. 27. Model formatywny dla zmiennej zależnej P1 (model 2)

Uwaga: * oznaczono istotne wartości ładunków (pomiędzy wskaźnikami a konstruktami) oraz istotne efekty (pomiędzy konstruktami).

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Jakość **modelu 3** jest bardzo wysoka, o czym świadczą wartości wskaźnika RMSEA = 0,0093, współczynnika CFI = 0,9993, współczynnika GFI = 0,9811 i współczynnika NFI = 0,9762. Współczynnik determinacji R^2 wynosi 0,3076, co oznacza, że model wyjaśnia ponad 30% wariancji zmiennej zależnej.

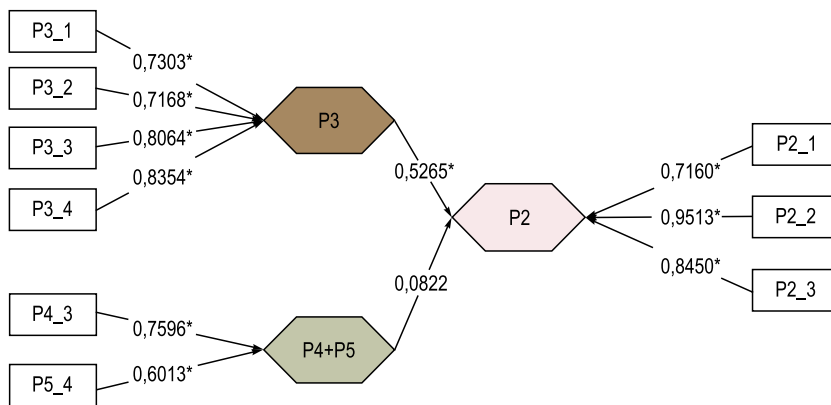
Model 3 tylko częściowo potwierdza (tab. 70 i ryc. 28) przyjęte w pracy założenia. Występuje bowiem istotny związek pomiędzy wyposażeniem instytucjonalnym (P3) a użytecznością polityk klastrowych (P2) oraz nieistotny związek pomiędzy kapitałem społecznym (P4+P5) a rzeczoną użytecznością. Zdołano zatem potwierdzić hipotezę nr 5, ale należy odrzucić hipotezę nr 6. Poza wartością prawdopodobieństwa testowego potwierdza to także współczynnik f^2 Cohena.

Wskaźniki najsilniej i najsłabiej wpływające na konstrukty pokrywają się z adekwatnymi miarami dla modelu 1. Wyodrębnienie z modelu 1 dwóch wymiarów sukcesu polityk pozwoliło wyróżnić użyteczność jako aspekt silniej determinowany wyposażeniem instytucjonalnym. Taka sytuacja jest dla członków klastrow o tyle korzystniejsza, że

Tab. 70. Parametry modelu 3

Efekt	Oszacowanie	Błąd standardowy	Statystyka t	Wartość p	Wielkość efektu (f^2 Cohena)
P3 → P2	0,5265	0,0494	10,6523	0,0000	0,3704
P4 + P5 → P2	0,0822	0,0513	1,6026	0,1090	0,0090
$R^2 = 0,3076$; skorygowany $R^2 = 0,3034$; RMSEA = 0,0093; CFI = 0,9993, GFI = 0,9811, NFI = 0,9722					

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Ryc. 28. Model formatywny dla zmiennej zależnej P2 (model 3)

Uwaga: * oznaczono istotne wartości ładunków (pomiędzy wskaźnikami a konstruktami) oraz istotne efekty (pomiędzy konstruktami).

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

kryterium to stosunkowo silnie zasada się na efektach interwencji odniesionych do – zazwyczaj dynamicznych – potrzeb grup docelowych, podczas gdy skuteczność jest wymiarem bardziej formalnym, nie włączającym kontekstu oczekiwań.

6.5.3. Regionalne zróżnicowanie zależności

W celu weryfikacji analogicznych hipotez, takie same modele przetestowano dla czterech badanych województw: kujawsko-pomorskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i zachodniopomorskiego. Wyniki przedstawiono w tabelach 71–73. Wartości prawdopodobieństwa testowego p dla **modelu 1** pozwalają potwierdzić ($p < 0,05$), że w województwie zachodniopomorskim na sukces polityk klastrowych istotnie wpływa zarówno poziom wyposażenia instytucjonalnego, jak i kapitału społecznego, przy czym ten pierwszy konstrukt znacznie silniej (0,6538 względem 0,2011). W innych regionach udało się potwierdzić tylko wpływ wyposażenia, jednocześnie identyfikując, że poziomy tej zależności różnią się między analizowanymi jednostkami przestrzennymi nieznacznie (tab. 71).

Wartości p dla testu China Dibberna pozwalającego stwierdzić, czy różnice parametrów pomiędzy grupami różnią się istotnie, były większe od 0,05, co oznacza, że modele w analizowanych podzbiorach nie różnią się (ze względu na wartość współczynników regresji) istotnie.

Wartości prawdopodobieństwa testowego p dla **modelu 2** pozwalają potwierdzić ($p < 0,05$), że w województwie podkarpackim na skuteczność polityk klastrowych istotnie wpływają poziomy wyposażenia instytucjonalnego i kapitału społecznego, przy

Tab. 71. Parametry modelu 1 dla poszczególnych regionów

Efekt	Oszacowanie	Błąd standardowy	Statystyka t	Wartość p
kujawsko-pomorskie				
P3 → P1 + P2	0,4931	0,1000	4,9318	0,0000
P4 + P5 → P1 + P2	0,2160	0,1416	1,5247	0,1273
podkarpackie				
P3 → P1 + P2	0,5402	0,0956	5,6497	0,0000
P4+P5 → P1+P2	0,1985	0,1053	1,8842	0,0595
świętokrzyskie				
P3 → P1 + P2	0,4855	0,1665	2,9166	0,0035
P4 + P5 → P1 + P2	-0,2290	0,3013	-0,7601	0,4472
zachodniopomorskie				
P3 → P1 + P2	0,6538	0,0713	9,1679	0,0000
P4 + P5 → P1 + P2	0,2011	0,0952	2,1132	0,0346

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Tab. 72. Parametry modelu 2 dla poszczególnych regionów

Efekt	Oszacowanie	Błąd standardowy	Statystyka t	Wartość p
kujawsko-pomorskie				
P3 → P1	0,4642	0,1022	4,5443	0,0000
P4 + P5 → P1	0,1939	0,2012	0,9633	0,3354
podkarpackie				
P3 → P1	0,4776	0,0890	5,3661	0,0000
P4 + P5 → P1	0,1800	0,0853	2,1100	0,0349
świętokrzyskie				
P3 → P1	0,4245	0,2249	1,8875	0,0591
P4 + P5 → P1	-0,1494	0,1856	-0,8052	0,4207
zachodniopomorskie				
P3 → P1	0,5965	0,0932	6,3969	0,0000
P4 + P5 → P1	0,0719	0,1042	0,6902	0,4901

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

Tab. 73. Parametry modelu 3 dla poszczególnych regionów

Efekt	Oszacowanie	Błąd standardowy	Statystyka t	Wartość p
kujawsko-pomorskie				
P3 → P2	0,5086	0,0993	5,1166	0,0000
P4 + P5 → P2	0,1448	0,0993	1,4580	0,1448
podkarpackie				
P3 → P2	0,5441	0,0894	6,0875	0,0000
P4 + P5 → P2	0,1365	0,1096	1,2451	0,2131
świętokrzyskie				
P3 → P2	0,3759	0,2349	1,6005	0,1095
P4 + P5 → P2	-0,3063	0,3399	-0,9010	0,3676
zachodniopomorskie				
P3 → P2	0,6154	0,0679	9,0654	0,0000
P4 + P5 → P2	0,2008	0,0992	2,0233	0,0430

Źródło: opracowanie własne w pakiecie cSEM programu R.

czym ten pierwszy konstrukt znacznie silniej (0,4776 względem 0,1800). Wpływ wyposażenia udało się potwierdzić także w kujawsko-pomorskim i zachodniopomorskim, w którym okazał się najsilniejszy (tab. 72).

Wartości p dla testu China Dibberna pozwalają stwierdzić (odrzuć hipotezę zerową), że modele różnią się istotnie (ze względu na wartość współczynników regresji) między województwem świętokrzyskim i podkarpackim.

Wartości prawdopodobieństwa testowego p dla **modelu 3** pozwalają potwierdzić, że w województwie zachodniopomorskim na użyteczność polityk klastrowych istotnie wpływają poziomy wyposażenia instytucjonalnego i kapitału społecznego, przy czym ten pierwszy konstrukt znacznie silniej (0,6154 względem 0,2008). Wpływ wyposażenia udało się potwierdzić także w kujawsko-pomorskim i podkarpackim (tab. 73).

Wartości p dla testu China Dibberna pozwala stwierdzić, że modele nie różnią się istotnie (ze względu na wartość współczynników regresji) między regionami.

Rozdział 7.

Dyskusja wyników i podsumowanie

7.1. Synteza wyników i dyskusja

Syntezę wyników i ich dyskusję przedstawiono w układzie sześciu pytań badawczych wprowadzonych we wstępie pracy.

1. Jak przebiegała adaptacja koncepcji klastra w regionalnych politykach rozwoju?

Polska regionalna polityka klastrowa jest zakorzeniona w doświadczeniach europejskich, a jej początki zbiegają się ze wstąpieniem do Unii Europejskiej i wiążącą się z tym dostępnością funduszy, których ukierunkowanie, m.in. na polityki klastrowe, było efektem uniwersalnych w skali całej Wspólnoty, strategicznych decyzji Komisji Europejskiej. W tak skonstruowanych ramach, regiony miały, przede wszystkim w pierwszych latach po integracji europejskiej, stosunkowo dużą swobodę w zakresie podejmowania decyzji co do sposobu adaptacji koncepcji klastra we własnych politykach. Przeważnie nie miały jednak wiedzy, a zwłaszcza doświadczenia, na których mogłyby budować wizję adaptacji tej koncepcji do własnych potrzeb.

Rok 2004 zaowocował pierwszymi, choć nieautoryzowanymi przez władzę, rekomendacjami dla polskiej polityki klastrowej. Rok wcześniej powstały pierwsze zinstytucjonalizowane krajowe grona, w tym Dolina Lotnicza leżąca w konstytuującym zakres przestrzenny badań województwie podkarpackim. Mniej więcej w tym samym czasie zaczęło powstawać w kraju piśmiennictwo dyskutujące klastery jako instrument polityk rozwoju. Dopiero rok 2012 przyniósł pierwszą oficjalną strategię w zakresie polityk klastrowych. Rozróżniała ona poziom interwencji krajowej i regionalnych.

W świetle przeprowadzonych badań, pierwsze lata po akcesie Polski do Unii były okresem budowania regionalnych świadomości w zakresie klastra i możliwości prowadzenia regionalnych polityk w oparciu o jego model. W proces ten angażowały się regionalne uczelnie, raportujące praktyki klasteringu z innych krajów i identyfikujące regionalne klastry istniejące obiektywnie (w sensie akademickim) niezależnie od poziomu instytucjonalizacji skupień. Największą i najwcześniej podjętą aktywność w tym zakresie odnotowano w województwach zachodniopomorskim i podkarpackim. Na tak przygotowanym gruncie polityki klastrowe zaczęły przybierać formę

wsparcia podmiotowego dla gron już formalnie zawiązanych lub potencjalnych. Okres ten, pokrywający się, mniej więcej, z perspektywą budżetową dostępnych w Polsce funduszy unijnych w latach 2007–2013, przyniósł gwałtowny wzrost liczby gron, z których wiele po zakończeniu projektów przestało przejawiać aktywność. W efekcie, ostatnie lata drugiej dekady XXI wieku okazały się okresem redukcji interwencji w ramach polityk klastrowych (por. Kuberska i Mackiewicz 2022) i opieraniu ich przede wszystkim na gronach, które wykazywały wysoki poziom samodzielności i były partnerem władz regionu w realizacji zadań publicznych.²⁹¹ Zmiana ta dobrze odzwierciedla szerszą, ogólnokrajową i unijną tendencję reorientacji polityk klastrowych w kierunku interwencji funkcjonalnej, opisaną w podrozdziale 4.6. **Główne osie różnicowania polityk klastrowych – ujęcie dynamiczne**. Niniejsza praca kumuluje i inkrementalnie aktualizuje wiedzę dotyczącą kształtu i przebiegu regionalnych polityk klastrowych, skupianą począwszy od pracy Plawgo (2007), przez rozważania Stawickiego i Pandera (2008), Lis (2010), Dzierżanowskiego (2011), Citkowskiego (2014), po spostrzeżenia Kładź-Postolskiej (2019) i Kryjoma (2019). W efekcie proponuje kompleksowe ujęcie zjawiska w perspektywie dynamicznej.

Ocena dynamiki interwencji podejmowanych w kilkunastu latach w ramach regionalnych polityk klastrowych jest silnie uzależniona od perspektywy. Przedstawiciele gron uważają przeważnie, że zbyt wcześnie doszło do dyskontynuacji publicznej asysty dla klastrow i że czas na ich usamodzielnienie był niewystarczający. Odwołują się do modelu niemieckiej polityki klastrowej (por. Borrás, Tsagdis 2011; Szwinta 2014), w której, ich zdaniem, wsparcie podmiotowe gron jest zagwarantowane w długiej perspektywie, co pozwala na strategiczne planowanie rozwoju. Eksperti polityk klastrowych, w większości twierdzą natomiast, że bezpośrednio wsparcia gron była na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI w. zbyt wysoka, aby ją kontynuować. Zauważają też, że mimo iż tanto wsparcie zostało w dużym stopniu zmarnotrawione, po latach dostrzegalne są jego długotrwałe, miękkie rezultaty, przejawiające się wykształconymi wzorcami współpracy, większym zaufaniem biznesowym i kwalifikacjami służącymi kooperacji.

2. W jakim stopniu i w jakich wymiarach różnią się sukcesy regionalnych polityk klastrowych?

Sukces regionalnych polityk klastrowych zależy wyraźnie od perspektywy, z której prowadzona jest ocena. W opinii członków klastrow, największy sukces odnosi kujawsko-pomorskie, a decydującym wymiarem przewagi nad resztą regionów jest

---

²⁹¹ Przegląd regionalnych polityk po roku 2013 proponuje Kryjom (2019), który identyfikuje m.in. brak instrumentów bezpośrednio wzmacniających koordynatorów i inicjatywy klastrowe na poziomie regionalnym.

użyteczność polityk. Drugi wymiar – skuteczność – także pozytywnie wyróżnia kujawsko-pomorskie. Na poziomie paru bardziej szczegółowych aspektów skuteczności, dotyczących umiędzynarodowienia klastrowych członków i rozwoju ich macierzystych gron, największy sukces odnotowuje zachodniopomorskie. Ocena syntetyzująca badane wymiary pokazuje wyraźnie najmniejsze powodzenie polityki klastrowej prowadzonej przez województwo świętokrzyskie.

Z perspektywy koordynatorów klastrowych, największy sukces w zakresie polityki klastrowej odnosi zachodniopomorskie, charakteryzujące się najwyższym poziomem samodzielności gron, stopniem zaspokojenia ich potrzeb i poziomem realizacji samych celów polityk. Pierwszy aspekt jest nierozłączny między wymiarami użyteczności i skuteczności. Drugi jest silnym świadectwem użyteczności. Trzeci określa skuteczność polityk. Podkarpackie charakteryzuje się najwyższym wpływem gron na kształt regionalnej polityki klastrowej, natomiast kujawsko-pomorskie wpływem polityk na rozwój gron. W świetle sześciu badanych aspektów relatywnie najslabiej sukces regionalnych polityk klastrowych oceniają koordynatorzy gron w województwie świętokrzyskim. Konstatacja ta dotyczy zarówno wymiaru skuteczności, jak i użyteczności.

Indeks zestawiony ze wskaźników literaturowych, integrujący wymiary skuteczności i trafności polityk klastrowych oraz trwałości gron, prowadzi do wyodrębnienia trzech szczebli sukcesu. Na najwyższym znajdują się zachodniopomorskie i podkarpackie, wyraźnie niżej kujawsko-pomorskie, a na samym dole, zdecydowanie odstając, świętokrzyskie. Oba regiony, które osiągnęły największy sukces, budują swoją przewagę przede wszystkim najwyższą trwałością klastrowych i zróżnicowaniem prowadzonej interwencji, ale też solidnymi podstawami w ramach innych badanych aspektów.

Sukces regionalnych polityk klastrowych jest, obszarem deficytów literaturowych. Nie sposób zatem osadzić przedstawione wyniki w szerszym kontekście piśmienniczym. Poza miarą oceny polityk władz publicznych na rzecz rozwoju klastrowych, obliczoną jednorazowo ponad dekadę temu, w ramach badań Deloitte Business Consulting (2010), brak empirycznych wzorców dla podobnych badań. Ograniczenia te można łagodzić, poszukując autorskich wskaźników na bazie takich czynników sukcesu klastrowych (tych w literaturze nie brakuje), których kształtowanie leży bezpośrednio w gestii organów odpowiedzialnych za terytorialne polityki rozwojowe (por. Tuziak 2018). Ich przegląd i kwantyfikacje, prowadzoną w cyklicznej formule benchmarkingu, proponuje Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (por. ostatnia publikacja serii: Piotrowski 2021). Rozwiązaniem uniwersalnym jest też sięganie po kryteria ewaluacji polityk publicznych i ich adaptacja do uwarunkowań klasteringu. Ramy takiego przystosowania opisano w podrozdziale [4.9.2. Ewaluacja jako narzędzie pomiaru sukcesu polityk klastrowych](#). Indeks sukcesu polityk klastrowych oraz narzędzia pomiaru zjawiska w terenie, wprowadzone niniejszą pracą, wydają się jednak obecnie najbardziej zaawansowanym i kompleksowym rozwiązaniem, gotowym do wykorzystania.

3. W jakim stopniu i w jakich wymiarach różnią się regionalne poziomy kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego?

W perspektywie przedstawicieli członków klastrów²⁹² najwyższy poziom kapitału społecznego osiągnęło województwo podkarpackie. Wskaźnik różnicuje analizowane regiony stosunkowo nieznacznie. Powodem jest częściowe, wzajemne regionalne znośnienie się poziomów dwóch wyróżnionych wymiarów zjawiska. Kapitał społeczny strukturalny jest wyraźnie najsilniejszy na Podkarpaciu, w pozostałych trzech województwach odnotowuje się jego podobne, stosunkowo niższe poziomy. Wymiar normatywny jest z kolei najwyższy w kujawsko-pomorskim, ale odnotowany poziom jest nieistotnie różny od podkarpackiego i zachodniopomorskiego. W opinii koordynatorów klastrów, średni poziom kapitału społecznego pomostowego w klastrach jest wyraźnie wyższy niż we właściwych im regionach, czego przyczyn należy upatrywać w relacjach i zaufaniu jako immanentnych ogniwach klasteringu.

W świetle zestawionego na podstawie danych zastanych indeksu kapitału społecznego, zdecydowanie najwyższym – nie tylko w skali badanych regionów, ale ogólnopolskiej – poziomem zasobu charakteryzuje się podkarpackie, najniższym zaś zachodniopomorskie. Obok tego ostatniego, także kujawsko-pomorskie i świętokrzyskie odznaczają się kapitałem społecznym na poziomie wyraźnie poniżej mediany krajowej. Podkarpacie przewyższa badane regiony pod względem większości kontrolowanych wymiarów zjawiska – zarówno pomostowego, jak i wiążącego, jednocześnie strukturalnego i normatywnego, zarazem formalnego jak i nieformalnego.

Poziom wyposażenia instytucjonalnego jest w perspektywie przedstawicieli członków klastrów najwyższy na Podkarpaciu, nieznacznie niższy w kujawsko-pomorskim i zachodniopomorskim, wyraźnie niższy w świętokrzyskim.

Indeks zestawiony z zastanych miar literaturowych także wskazuje Podkarpacie jako region o najwyższym, spośród badanych, poziomie wyposażenia instytucjonalnego. Świętokrzyskie charakteryzuje się zaś poziomem najniższym. Podkarpackie przewyższa wszystkie regiony w wąskim, sprowadzonym do instytucji otoczenia biznesu, zakresie zjawiska, a także w wymiarze gęstości. W zakresie szerokim oraz wymiarach funkcjonalnym i usieciowienia, wyposażenie instytucjonalne różnicuje się międzyregionalnie bez wyraźnych prawidłowości.

Wyniki pochodzące z badania terenowego oraz zindeksowane na podstawie źródeł zastanych mają stosunkowo duży poziom pokrycia, zarówno w zakresie kolejności, jak i różnic między regionami. Dotyczy to zarówno kapitału społecznego jak

---

²⁹² A więc silnie zawężonej i niereprezentatywnej dla populacji regionu. Ograniczenia tak zebranych wyników i racjonalizację ich prezentowania w niniejsze pracy przedstawiono na początku podrozdziału 5.3. Operacjonalizacja. Ze względu na to samo ograniczenie, spotęgowane niewielką liczbą badanych, zdecydowano się nie omawiać w podsumowaniu wyników ilościowych uzyskanych w badaniu koordynatorów klastrów.

i wyposażenia instytucjonalnego. Należy to wiązać z licznie opisanymi w literaturze badaniami obu zjawisk i, co za tym idzie, szerokim spektrum narzędzi, jakie są w konsekwencji udostępnione i stanowiły inspirację dla przedmiotowych analiz. Ze względu na dyskontynuację emblematycznego projektu „Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków” i obniżone w ostatnich latach tempo publikacji empirycznych dotyczących regionalnego kapitału społecznego w Polsce²⁹³ wyniki pracy są elementem uzupełniającym nieliczne obecnie serie wydawnicze, takie jak integrujące zagadnienie kapitału społecznego badania Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące jakości życia (por. ostatnia edycja serii: Bieńkuńska, Piasecki 2020), czy badania Markowskiej-Przybyły (2016, 2017, 2020). W przypadku wyposażenia instytucjonalnego, pochodzące z badań terenowych wyniki niniejszej pracy uzupełniają cykle wydawnicze Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową, dotyczące wybranych wymiarów konkurencyjności regionalnej (por. ostatnia edycja serii: Szultka 2016), oraz Stowarzyszenia Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce, dotyczące instytucji otoczenia biznesu (por. ostatnia edycja serii: Mażewska i in. 2021).

Zaproponowane w pracy indeksy kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego korespondują z rodzimymi doświadczeniami metodycznymi. Dla pierwszego zjawiska miarę syntetyczną wykorzystującą metodę wzorca Hellwiga zestawiała Witczak-Roszkowska (2016), dla drugiego wskaźnikiem Perkala posłużyła się Dominiak (2013). W obu przypadkach, podobnie jak w niniejszej pracy, najwyższe odczyty, biorąc pod uwagę cztery regiony będące w polu zainteresowania, odnotowano dla województwa podkarpackiego. Kolejność regionów, w świetle zestawionego w rozprawie indeksu kapitału społecznego, pokrywa się ponadto z kolejnością wynikającą z ostatniej edycji rzeczony „Diagnozy społecznej...” (Czapiński, Panek 2015), w którym wskaźnik syntetyczny kapitału społecznego stanowił sumę wielorakich, standaryzowanych zmiennych składowych, charakteryzujących wszak wyłączenie wymiar pomostowy zjawiska.

4. Czy sukces regionalnych polityk klastrowych zależy od regionalnych poziomów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego?

W świetle analizy SEM występuje istotny związek pomiędzy regionalnym poziomem wyposażenia instytucjonalnego a sukcesem polityk klastrowych. Wpływ wyposażenia na sukces należy uznać za silny. Ponadto zidentyfikowano słaby i nieistotny statystycznie związek pomiędzy kapitałem społecznym a rzeczonym sukcesem. Wyposażenie instytucjonalne silniej wpływa na skuteczność regionalnych polityk klastrowych niż na ich użyteczność. Dwa wskaźniki mają stosunkowo najsilniejszy wpływ na poziom wywołującego pozytywny efekt wyposażenia instytucjonalnego. Są to wykształcony,

²⁹³ Patrz: szereg pozycji publikowanych na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI w. przytoczonych w podrozdziale 2.3. [Adaptacja empiryczna koncepcji, w tym do wymiaru przestrzennego.](#)

dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji²⁹⁴ oraz adekwatna do potrzeb członków klastrów oferta instytucji otoczenia biznesu.

Odmienne ustalenia analityczne w zakresie rzeczywistego wpływu dwóch hipotetycznych czynników na sukces polityk klastrowych każą poszukiwać wyjaśnień we wzajemnym oddziaływaniu metazmiennych niezależnych. Spostrzeżenia Gerta-Jana Hospersa i Sjoerda Beugelsdijka (2002), że relacja między kapitałem społecznym i regionalnym rozwojem gospodarczym jest złożona i silnie zapośredniczona instytucjami, opiera się na przekonaniu o bezwładzie tego pierwszego. W tym rozumieniu można przyjąć, że inercja ta jest źródłem zdominowania czynnika przez poziom wyposażenia instytucjonalnego. Spojrzenie na klaster w optyce *policy-driven*, czyli jak na produkt polityki klastrowej a nie obiektywne skupienie (Anić, Corrocher 2022), powoduje odsunięcie na drugi plan aspektów wspólnotowości i zaufania, przy jednoczesnym uwypukleniu koniunkturalizmu, którego siła może być potęgowana silnym zapleczem instytucjonalnym. Duża rola polityk regionalnych w powstawaniu i rozwoju gron może w konsekwencji powodować, że kapitał społeczny jako czynnik nie ma okazji się uzewnętrznić.

Brak wpływu kapitału społecznego na sukces polityk klastrowych wpisuje się w ustalenia Stabera (2007), kwestionującego ten czynnik jako element klastrotwórczy i zwracającego uwagę, że ustalone prawidłowości między kapitałem społecznym a przedsiębiorczością nie muszą mieć zastosowań do klastrów jako bytów o innych – od samodzielnych podmiotów rynkowych – wzorach konkurencji i odmiennej strategii rozwojowej. Wynik ten można interpretować też w myśl rozpoznania Taylora (2010), że w sieciach istnieje ładunek negatywny, który uprawdopodobnia postawy oportunistyczne, co wpływa ujemnie na integrację gron. W konsekwencji, może ograniczać sukces polityk opartych na ich modelu.

Odpowiedź na omawiane tu pytanie badawcze przynosi jednocześnie weryfikację hipotezy badawczej zakładającej, że regionalne poziomy wyposażenia instytucjonalnego i kapitału społecznego dodatnio korelują z sukcesem regionalnych polityk klastrowych. W swojej części dotyczącej wyposażenia instytucjonalnego (oznaczonej w pracy jako hipoteza 1) zostaje ona potwierdzona. Należy natomiast odrzucić jej część (oznaczoną jako hipoteza 2) dotyczącą wpływu kapitału społecznego.

5. Jak różnią się regionalne zależności między poziomami kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego a sukcesem regionalnych polityk klastrowych?

W świetle analizy SEM w województwie zachodniopomorskim na sukces polityk klastrowych istotnie wpływa zarówno poziom wyposażenia instytucjonalnego, jak i kapitału społecznego, przy czym ta pierwsza metazmienna znacznie silniej. W innych

---

²⁹⁴ Niewątpliwie oparty na zaufaniu, a więc bazujący, w znacznym stopniu, na pokładach kapitału społecznego.

regionach udało się potwierdzić tylko wpływ wyposażenia, jednocześnie identyfikując, że poziomy tej zależności różnią się między analizowanymi jednostkami przestrzennymi nieznacznie. Modele dla analizowanych regionów różnią się nieistotnie.

Biorąc pod uwagę tylko wymiar skuteczności regionalnych polityk klastrowych, w województwie podkarpackim istotnie wpływa nań zarówno poziom wyposażenia instytucjonalnego, jak i kapitału społecznego, przy czym ten pierwszy znacznie silniej. Wpływ wyposażenia udało się potwierdzić także w kujawsko-pomorskim i zachodniopomorskim, w którym okazał się być najsilniejszy. Modele różnią się istotnie między województwem świętokrzyskim i podkarpackim.

Biorąc pod uwagę tylko wymiar użyteczności regionalnych polityk klastrowych, w województwie zachodniopomorskim istotnie wpływa nań zarówno poziom wyposażenia instytucjonalnego, jak i kapitału społecznego, przy czym ten pierwszy znacznie silniej. Wpływ wyposażenia, udało się potwierdzić także w kujawsko-pomorskim i podkarpackim. Modele dla analizowanych regionów różnią się nieistotnie.

Niemal całkowity brak statystycznych różnic między modelami regionalnymi pokazuje względnie wysoką stałość przestrzenną zależności zaobserwowanych na poziomie całej próby. Brak podobnych badań nie pozwala osadzić wyników w literaturowym kontekście.

6. Czy trwałość klastrów zależy od wsparcia w ramach regionalnych polityk klastrowych?

Trwałość grom nie zależy od wsparcia w ramach regionalnych polityk klastrowych. Jako aktywne kwalifikowany jest taki sam odsetek grom wspartych w badanych regionach, w ramach regionalnej polityki klastrowej w latach 2004–2013, jak wśród wszystkich grom, także niewspartych. W ramach poszczególnych regionów udziały klastrów aktywnych wśród wspartych i wszystkich też są wysokozbliżone. Regionalne polityki klastrowe w Polsce zaczęły być prowadzone na tyle niedawno, a od apogeum udzielanego w ich ramach wsparcia upłynęło na tyle niewiele czasu, że wyrażanie trwałości klastrów w latach ma umiarkowaną wartość poznawczą. Średni wiek klastrów aktywnych i średnia długość działalności klastrów (niezależnie od bieżącej aktywności) pokazują, że takie wskaźniki są wciąż zbyt mocno zdeterminowane tym, jak wcześniej dane województwo zaczęło prowadzić regionalną politykę klastrową.

Zaproponowane miary trwałości grom nie mają odpowiedników literaturowych. W przywoływanej powyżej serii benchmarkingu klastrów odnotowuje się jedynie rok powstania, co służy kategoryzacji skupień na młodsze i starsze (Piotrowski 2021). Trwałość klastrów jest ponadto elementem analiz cyklu życia klastrów (por. Menzel, Fornahl 2010; Brenner, Schlump 2011; Kładź-Postolska 2013), ujmowana jest jednak w kategoriach względnych, wyrażanych w stadiach rozwoju. Zidentyfikowane są ponadto czynniki trwałości grom (Knop 2016).

7.2. Refleksja metodyczna

W pracy podjęto próbę połączenia w modelu zależności trzech obszarów rzeczywistości społeczno-gospodarczej, osadzonych tradycyjnie w odmiennych porządkach opisowych i analitycznych. Realizacja badań wiązała się z wieloma wyzwaniami metodycznymi. Kilka z nich, mogących przysparzać problemów badaczom podobnych zagadnień, przedstawiono poniżej, przybliżając możliwe do podjęcia kroki ich przezwyciężenia.

Polityka klastrowa nie jest obszarem tak łatwo kwantyfikowalnym i stopniowalnym jak kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne. Dodatkowo, polityka klastrowa bez wymiaru sukcesu nie może być wartościowana w sposób, w jaki ma to miejsce w przypadku pozostałych metazmiennych. Uzupełnienie badań o komponent sukcesu pozwala określić poziom wartościowych emanacji polityk klastrowych. Dla konceptualizacji sukcesu cenne okazują się ugruntowane literaturowo kryteria ewaluacyjne.

Ze względu na zastosowaną w procesie badawczym triangulację danych i metod nie było możliwe dochowanie absolutnej zgodności zakresów czasowych danych zastanych i wywołanych. Zbierając informacje źródłowe, opierano się (tam, gdzie było to możliwe) na szeregach wieloletnich. Prowadząc badania terenowe, brano pod uwagę ograniczenia percepcyjne respondentów. Do realizacji badań niezbędne okazało się założenie *a priori* o kapitale społecznym i wyposażeniu instytucjonalnym jako zjawiskach silnie zakorzenionych terytorialnie, a tym samym o stosunkowo ograniczonej zmienności w czasie.

Wyposażenie instytucjonalne jest w rodzimej literaturze sprowadzane przeważnie do obecności określonych instytucji, najczęściej mających wymiar formalnych organizacji. Ten ostatni wyróżnik uczyniono punktem wyjścia przy konceptualizacji zjawiska. Wymiar obecności instytucji – określany także jako ich regionalna gęstość – postanowiono uzupełnić o, łączony z terminem *institutional thickness*, wymiar funkcjonalny, dotyczący realizowania zadań oraz wymiar usieciowienia. W ten sposób zwiększono głębię analityczną, a zaproponowane wskaźniki pozwoliły stworzyć wielowymiarowy indeks wyposażenia instytucjonalnego.

Wyzwaniem dla konceptualizacji sukcesu polityk klastrowych jest jego międzyregionalna porównywalność. Uwarunkowania wewnętrzne, punkt wyjścia i czynniki egzogenne różnie warunkują przebieg interwencji. Dodatkowo, regionalne polityki klastrowe w Polsce cechują się dużym stopniem niezależności, co w efekcie oznacza, że zarówno ich istoty, jak i niuanse są odmienne. W efekcie pojawił się dylemat: czy należy poszukiwać uniwersalnych miar sukcesu, czy raczej oceniać sukces poszczególnych interwencji odniesionych do regionalnych specyfik i konkretnych momentów. Pierwsze podejście obarczone jest potencjalnie niskospecyficznymi ustaleniami, drugie wyklucza porównywalność międzyregionalną. Zaproponowano rozwiązanie dwutorowe, pozwalające przyrzeć się zjawisku z obu perspektyw. W pierwszym z ujęć sukces regionalnych polityk klastrowych odniesiono do generalnych wskaźników zestawionych w oparciu

o źródła zastane. W drugim odwołano się do intersubiektywnej, zakorzenionej regionalnie i biorącej pod uwagę kontekst regionalny opinii interesariuszy polityk klastrowych.

Badania terenowe zostały zaprojektowane głównie na potrzeby oceny sukcesu polityk klastrowych. Badani byli interesariuszami i potencjalnymi beneficjentami rzeczonych polityk, co czyniło z nich naturalnych, cennych respondentów. Grupy te poproszono też, niejako dodatkowo, o ocenę regionalnego kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego. Wiedza dostarczana przez nich w zakresie metazmiennych niezależnych nie może być traktowana jako reprezentatywna w skali regionu. Mając to na uwadze, badanie regionalnych poziomów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego uzupełniono o stosunkowo rozbudowany komponent wskaźników literaturowych.

7.3. Zalecenia dotyczące dalszych badań i rekomendacje w zakresie regionalnych polityk klastrowych

Ebbekink i Lagendijk (2013) twierdzą, że akademicka dyskusja na temat polityk klastrowych zbyt silnie odwołuje się do kontekstu ekonomicznego i geograficznego, a za słabo do instytucjonalnego. Przekonują jednocześnie, że budowanie instytucjonalnych struktur przyczynia się do kształtowania administracyjnych procedur polityk klastrowych. Niniejsza publikacja rozwija oba podnoszone przez nich wątki. Pierwszemu wychodzi naprzeciw zakresem tematycznym, a drugi potwierdza wynikami. Jednocześnie w pracy wystrzeżono się „miękkiego instytucjonalizmu”, czy też „instytucjonalnego fundamentalizmu”, którym Gordon MacLeod przypisuje tendencję, przejawiającą się zarówno wśród akademików jak i polityków, do bezrefleksyjnego tłumaczenia nierównomiernego rozwoju gospodarczego wyposażeniem instytucjonalnym (wariant *institutional thickness*) i kapitałem społecznym (MacLeod 2001, s. 1146). Przyjęty na potrzeby przedmiotowych rozważań paradygmat instytucjonalny sprawdził się w analizie polityk klastrowych, zaleca się jednak testowanie w jego ramach także innych czynników sukcesu.

Jak dowodzi Simon Kuśar, regionalne polityki rozwoju powinny „budować odpowiedni poziom wyposażenia instytucjonalnego [posługuje się wariantem *institutional thickness* – TK] na poziomie regionalnym, co stworzy instytucjonalne warunki wstępne do budowania zaufania między interesariuszami zaangażowanymi w proces rozwoju, tworzenia niehandlowych współzależności oraz stymulowania rozwoju technologicznego i sieciowania” (Kuśar 2011, s. 44). W ten sposób wiąże on kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne w zależność. Działek interpretuje przemyślenia Putnama iż, związek pomiędzy poziomem sprawności instytucjonalnej a poziomem rozwoju gospodarczego, wynikał z „wpływu nieznanego trzeciego czynnika” (Działek 2011a, s.19), którym okazuje się właśnie kapitał społeczny. Churski widzi wyposażenie instytucjonalne

jako czynnik miękki, stawiając go w jednym rzędzie z kapitałem społecznym. Sugeruje, że priorytetem regionalnej interwencji publicznej powinno być „wspieranie kapitału ludzkiego, kapitału społecznego oraz innych czynników miękkich, w tym wyposażenia instytucjonalnego” (Działek 2014, s. 19). Lis i Lis (2014) stawiają kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne w szeregu atrybutów gron. Pierwszy traktują jako wyznacznik bliskości, drugi korzyści. Wzajemne relacje obu metazmiennych, niezgłębione w niniejszej pracy, wydają się potencjalnie atrakcyjnym przedmiotem dalszych dociekań naukowych w kontekście międzyregionalnych zróżnicowań modeli, przebiegów i sukcesów polityk publicznych. Przyjęta w pracy metodyka, szczególnie analiza SEM, pozwala na badanie takich sprzężeń.

Pewnym paradoksem wyników pracy jest kwestionowanie istnienia regionalnych polityk klastrowych, jednocześnie odnotowuje się, że polityki te prowadzą do realizacji konkretnych potrzeb gron. Jego wyjaśnień należy szukać w prowadzonych przez administrację regionalną miękkich działaniach, które przez swoją nieformalność nie są identyfikowane jako polityka klastrowa. Należą do nich lobbing na rzecz gron, publiczne uznawanie ich prestiżu i zasług, oficjalne, niefinansowe wsparcie ich udziału w projektach i konsorcjach międzynarodowych czy promocja i udział w organizowanych przez nie wydarzeniach, a także dostępność i otwartość oficjeli na dialog. Dodatkowo, jak wykazano w pracy, ponieważ interwencja proklastrowa ma coraz częściej charakter funkcjonalny, jej przejawy wydają się trudniejsze do identyfikacji, a przede wszystkim do międzyregionalnych porównań. Korzyści odniesione przez członków w efekcie miękkich lub funkcjonalnie – względem zadań publicznych – motywowanych działań władz mogą nie być przez nich identyfikowane jako wysiłki stanowiące element polityk klastrowych. Wskazane jest zatem prowadzenie dalszych badań opartych o silny komponent metod jakościowych i analizy źródeł, które, szczególnie w fazie eksploracyjnej, pozwolą na rozpoznanie szerokiego, wieloaspektowego spektrum działań publicznych, możliwych do kwalifikacji jako elementy polityk klastrowych.

Warte refleksji wydają się także różnice między oceną sukcesu regionalnych polityk klastrowych wystawianą przez członków klastrów i przez koordynatorów. Pozycjonowanie województw na podstawie wskazań tych drugich znajduje potwierdzenie w danych zastanych. Można domniemywać, że rozbieżności wynikają z różnie rozłożonych akcentów polityk, w jednych regionach kierowanych silniej na rozwój członków, a w innych skupionych na strukturach zarządczych i animacyjnych gron. Jednocześnie otrzymane wyniki skłaniają do przyjrzenia się wskaźnikom literaturowym pod kątem tego, na ile silnie odzwierciedlają one punkt widzenia członków gron. Cenne mogą być poszukiwania nowych miar, ale też dyskusja nad wagami tych, które zaestawiono w niniejszej pracy jako składowe indeksu.

Dalszego namysłu wymaga zidentyfikowany silny wpływ wyposażenia instytucjonalnego na sukces polityk klastrowych. Wyposażenie to bywa mimochodnym elementem

interwencji w klastering. Z analiz przeprowadzonych w ramach niniejszej pracy wynika, że koordynatorami gron są często instytucje otoczenia biznesu, a schematy wsparcia publicznego dodatkowo zachęcają klastry do organizowania się w takiej formule. W ten sposób różnica między interwencją w wąsko rozumiane wyposażenie instytucjonalne lub w klastering zaciera się, a korzyści mogą ulegać uwspólnianiu. Naturę tego zespolenia unaocznia wskaźnik otoczenia instytucjonalnego zastosowany w benchmarkingu klastrów prowadzonym przez PARP (Deloitte Business Consulting 2010), w świetle którego polityka władz publicznych na rzecz rozwoju klastra jest w dużej mierze identyfikowana z dostępnością i funkcjonalnością instytucji otoczenia biznesu. Warto zatem podjąć dyskusję, czy zidentyfikowane w tej publikacji poziomy wyposażenia instytucjonalnego realnie silnie wpływają na sukces polityk klastrowych, czy może są w znacznym stopniu, tego sukcesu częścią.

Należy przypomnieć, że model zależności między metazmiennymi został zasilony danymi zebranymi w środowisku klastrowym, co powoduje, że, w odniesieniu do metazmiennych niezależnych, nie sposób uogólniać wyników na całe województwa. Podczas gdy zebrane w ten sposób opinie na temat wyposażenia instytucjonalnego można traktować jako profesjonalne i ponadprzeciętnie ugruntowane doświadczeniem, ogólne twierdzenia będące wskaźnikami kapitału społecznego mogą znacznie odbiegać od uśrednionej opinii społecznej. W podobnych badaniach prowadzonych w przyszłości w środowisku klastrowym warto zatem rozważyć poddanie ocenie twierdzeń operacjonalizujących kapitał społeczny z perspektywy bliższej respondentom, w tym wypadku biznesowej, nie zaś populacyjnej. Mogą być one formułowane w kategoriach otwartości i zaufania biznesowego, głębokości i szerokości relacji z kooperantami, czy przekonań na temat standardów współpracy.

Sprzeczna z intuicją wydaje się płynąca z badań konstatacja, że przynależność do gron wspartych lub niewspartych w ramach regionalnej polityki klastrowej słabo różnicuje wskaźniki skuteczności i użyteczności interwencji²⁹⁵. Wraz ze wspomnianym powyżej, ustaleniem, że trwałość gron w żadnym stopniu nie zależy od faktu objęcia ich działaniami proklastrowymi, nasuwają one pytania o zasadność działań celowanych i o potencjał polityki klastrowej prowadzonej za pomocą wysiłków rozproszonych, horyzontalnych, o niskiej pośredniości (por. *ryc. 7*). Ewentualne dalsze działania badawcze w tym kierunku powinny mieć na uwadze, że próba kontrolna, obejmująca grona nieobjęte polityką klastrową, była niewielka, a zidentyfikowane braki różnic nie są statystycznie istotne.

Mimo że województwa do badań wybrano w oparciu o kilka założeń uprawdopodobniających zróżnicowanie przestrzenne badanych zjawisk, należy podkreślić, że ograniczenie do czterech polskich regionów administracyjnych było podyktowane względami praktycznymi. Trudno znaleźć argument, który – przy założeniu posiadania

²⁹⁵ Obrazujące to częściowo tabele, zamieszczone w pracy, dopełnione są rozkładami w [aneksie A2](#).

odpowiednich zasobów – mógłby przemawiać przeciw zastosowaniu przyjętej procedury badawczej do innych wybranych, bądź nawet wszystkich, krajowych regionów administracyjnych oraz do porównywalnych regionów z innych państw Unii Europejskiej. Realizacja na taką skalę pozwoliłaby przy okazji zweryfikować, na ile słusznie w niniejszej pracy przyjęto asekuracyjne założenie, że regiony nie powinny posiadać ośrodka o charakterze metropolitalnym, jako potencjalnie silnie centralizującego analizowane zjawiska i osłabiającego regionalny wymiar wyników.

Jak wykazano (patrz: podrozdział 6.4. [Profile regionalnych polityk klastrowych](#)) w części regionów klastry stanowią podstawę dla rozwoju regionalnych inteligentnych specjalizacji. Do dalszych rozważań pozostawia się, w jakich warunkach klastry mogą być nośnikiem dla rozwoju inteligentnych specjalizacji, a w jakich przeciwnie – ograniczać je. Jeśli wziąć pod uwagę, że kluczowym wyznacznikiem IS jest proces przedsiębiorczego odkrywania (patrz: przy-pis 114), można przyjąć roboczą hipotezę o uniwersalności klastra, jako rzeczonoego nośnika o pozytywnym wpływie. Wszak oferuje on gotową platformę do dyskusji i dyfuzji procesów odkrywczych.

W pracy świadomie pominięto potencjalne czynniki pośredniczące (ang. *intervening factors*) między zmiennymi niezależnymi a sukcesem regionalnych polityk klastrowych. Zweryfikowanie ich wpływu na tytułową zależność wydaje się wartym do podjęcia tropem badawczym. Przykładowo, wzięcie na warsztat takiego czynnika jak proces tworzenia polityk doprowadziłoby nieuchronnie do postawienia pytań: 1) czy kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne wpływają na sposób tworzenia regionalnych polityk klastrowych?; 2) czy sposób kształtowania regionalnej polityki klastrowej ma wpływ na jej sukces? Należy przy tym mieć na uwadze, że każdy poddany namysłowi czynnik pośredniczący wydatnie komplikuje zależność modelu badawczego.

Poczynione ustalenia, w tym przede wszystkim te płynące z eksperckiej, konfirmacyjnej części badań, pozwalają sformułować kilka rekomendacji dla prowadzenia regionalnej polityki klastrowej. Część z nich ma charakter uniwersalny, niektóre mogą mieć zastosowanie do konkretnych, przeanalizowanych lub mających zbliżone społeczno-gospodarcze profile i rozwojowe trajektorie, regionów. Treści te mogą znaleźć zastosowanie w konsultingu i planowaniu rozwoju terytorialnego.

Korzystne dla interesariuszy polityki klastrowej wydaje się wysłanie, podtrzymywanie i stosowne aktualizowanie, klarownych sygnałów co do miejsca klastrów w wizji rozwoju regionu. Decydenci, na podstawie analiz, powinni zbudować kompleksową, instytucjonalną świadomość zjawiska, a następnie podjąć strategiczne decyzje co do tego, czy i jaki model klastra jest dla regionu właściwy i konsekwentnie je komunikować.

Przeprowadzone w ramach niniejszej pracy analizy wykazały niską kulturę tworzonych przez administrację regionalną dokumentów poświęconych polityce

klastrowej lub jej dotyczących – niezachowanie ich ciągłości, nieokreślony status, brak wskaźników lub brak ich kwantyfikacji, brak monitoringu. Polityka klastrowa, imitowana lub adaptowana z rozwiązań wypracowanych w Europie Zachodniej wydaje się, do pewnego stopnia, silniej powodowana trendem niż efektem analizy potrzeb i możliwości. Kompetencje administracji regionalnej w zakresie klasteringu zdają się być stosunkowo niskie. To, na ile zagadnienie pozostaje w agendzie regionalnej, w dużej mierze zależy od ugruntowanej pozycji, doświadczenia i determinacji samych gron.

Samodzielna polityka klastrowa w regionach, w których nie została przekroczona odpowiednia masa krytyczna usieciowienia gospodarki, poziom zaufania społecznego (w tym biznesowego) pozostaje bardzo niski, instytucje okazują się słabe, a dodatkowo nie wykształcają się samoczynnie animowane i rozwijane inteligentne specjalizacje, nie znajduje silnego uzasadnienia.

Rekomendację tę można poprzeć, klasyczną już, uniwersalną konstatacją Gorzelaka, że „pomagać należy jedynie przygotowanym do wykorzystania tej pomocy, ponieważ skierowanie nawet znacznych środków do układów lokalnych, w których nie ma odpowiedniego klimatu do ich przyjęcia i racjonalnego zagospodarowania, prowadzi do marnotrawstwa zasobów” (Gorzelak 2000, s. 117). Dziemianowicz i in. tłumaczą, jak specyficzne dla słabo rozwiniętych regionów czynniki hamują „...możliwość wdrożenia z sukcesem takich rozwiązań, jak regionalne systemy innowacji czy klastry i oparcie gospodarki na innowacjach” (Dziemianowicz i in 2017, s. 10). W innej pracy autor ten identyfikuje zagrożenie polegające na tym, że interwencja publiczna ukierunkowana na tworzenie klastrów w regionach peryferyjnych może okazać się nietrwała (Dziemianowicz 2017).

Przeprowadzone badania dowodzą, że regionalna polityka klastrowa w województwie świętokrzyskim nigdy w pełni się nie wykształciła, jej ciągłość jest kwestionowana. Jedyń funkcjonujący tu Krajowy Klaster Kluczowy zmienił siedzibę na województwo mazowieckie. Spośród pięciu zidentyfikowanych gron aktywnych podczas badań udało się podjąć²⁹⁶ dialog tylko z trzema, a współpracę z dwoma. Model funkcjonalnego wsparcia gron typu CBP lub CBDP²⁹⁷ obowiązujący w Polsce (Choińska-Jackiewicz i in. 2020) wydaje się dla omawianego regionu mało perspektywiczny, gdyż brakuje silnych graczy, na których można by go oprzeć. Rozwiązaniem dla regionów o podobnych profilach rozwojowych

²⁹⁶ Po odliczeniu klastra, który już po realizacji badań przeniósł się do województwa mazowieckiego.

²⁹⁷ Patrz: podrozdział 4.5. Polityka klastrowa jako kategoria opisu.

wyduje się wsparcie włączania podmiotów gospodarki w łańcuchy wartości klastrów i innego rodzaju sieci funkcjonujących poza regionem.

Interwencja typu CBP lub CBDP wydaje się korzystnym modelem polityki klastrowej w regionach, w których funkcjonują silne grona, będące partnerem władz i realizujące w ich imieniu zadania publiczne, w obszarach, w których (w skali województwa) posiadają skumulowane zasoby eksperckiej wiedzy i doświadczenia. Koncepcja inteligentnej specjalizacji, która dodatkowo może „klastrować klastry”, wciągając je w konfiguracje ponadregionalne, jest naturalną szansą na dalszą profesjonalizację wyraźnie wykształconych, usamodzielnionych gron.

W świetle przeprowadzonych badań interwencja typu CBP/CBDP staje się dominującym modelem w zachodniopomorskim, jest też świadomie rozwijana na Podkarpaciu. W kujawsko-pomorskim sytuacja nie wydaje się oczywista. Z jednej strony, istnieje tam kilka samodzielnych, silnych gron, które doświadczeniem w międzynarodowych projektach uprawdopodobniają gotowość do realizacji złożonych zadań, z drugiej realizują się one, do pewnego stopnia, niezależnie od regionu, potencjalnie zaprzepaszczać efekty synergii. Rozwiązaniem problemu – leżącego prawdopodobnie w koordynacji – może okazać się formuła organizacyjna (możliwa do powszechnej aplikacji w skali regionów) na wzór testowanego zarówno w podkarpackim jak i zachodniopomorskim, forum klastrów regionalnych, z przedstawicielem władz regionalnych.

Dbłość o członków klastra, świadczenie usług na ich rzecz jawi się jako kluczowe kryterium wsparcia podmiotowego koordynatorów gron, które nie osiągnęły samodzielności i skali pozwalającej na realizację wielowymiarowych zadań publicznych. Wskazana jest ekspercka identyfikacja gron spełniających ten warunek.

W toku badań zidentyfikowano zjawisko zrzeszania się w ramach klastrów, dla którego motywacje przystąpienia członków nie są jasne. Zostało ono zinterpretowane jako dalece oportunistyczne i prowadzące, w dłuższej perspektywie, do podważenia zaufania do formuły gron i niechęci opierania na nich regionalnych polityk rozwojowych. Długofalową strategią budowania wartościowych, z perspektywy regionu, gron może okazać się wspieranie działań miękkich, budujących zaufanie i wzorce współpracy oraz poczucie społecznie użytecznego celu. Może ono zrównoważyć dominujący, w świetle opisanych w tej pracy wyników, wpływ, idącej w parze z wyposażeniem, instytucjonalnej sprawności we wpływie na sukces polityk klastrowych.

Social capital and institutional thickness as success factors for regional cluster policies – summary

This book brings together three areas of socio-economic reality traditionally embedded in different descriptive and analytical orders: cluster policy, social capital and institutional thickness. The interrelationships between them turned out to be relatively poorly recognised. It was therefore decided to link them in a logic-based model that allows one to control for interregional differences in the determinants (i.e. at the level of the independent metavariables: social capital and institutional thickness) of the success of cluster policies (treated as the dependent metavariable).

The considerations were applied in four Polish administrative regions (NUTS2 statistical level): Kujawsko-Pomorskie, Podkarpackie, Świętokrzyskie and Zachodniopomorskie Voivodships. The regions were selected based on several assumptions that make the spatial differentiation of the phenomena being studied plausible and create a context for the interpretation of the results that can, to some extent, be controlled. The time range of considerations was defined as 2004–2020 which provides exhaustive coverage of the three long-term budgets of the European Union structural funds (2004–2006, 2007–2013, 2014–2020). Clearly distinguished ranges structured the reflection and allowed regional cluster policies to be examined in dynamic terms.

The purpose of the study is to identify, measure and explain the mechanisms of the relationship between regional levels of social capital and institutional thickness and the success of regional cluster policies. The research questions are formulated as follows:

1. How did the adaptation of the cluster concept in regional development policies proceed?
2. To what extent and in what dimensions do the successes of regional cluster policies differ?
3. To what extent and in what dimensions do regional levels of social capital and institutional thickness differ?
4. Does the success of regional cluster policies depend on regional levels of social capital and institutional thickness?
5. How do regional relationships between levels of social capital and institutional thickness and the success of regional cluster policies vary?
6. Does the sustainability of clusters depend on the support of regional cluster policies?

Preliminary observations and reflections on the phenomena that have been integrated into the subject matter of this paper have led to the following research hypothesis: regional levels of institutional thickness and social capital positively correlate with the success of regional cluster policies.

In aiming to answer the questions and achieve the goal, this work creates a theoretical, methodological and practical basis for further research by the two communities: academia and consulting. The findings presented seem valuable in terms of implementation and, despite the added value of the considerations carried out, can be used as regional policy recommendations. These apply mainly to clusters, but also to RIS₃-type, industrial and related policies.

The book contains seven main chapters. The first provides introductory information on the topic of the work, the scopes of areas of consideration, the stated goals and research questions, and the way the narrative is conducted. The second, third and fourth chapters put forward, in turn, the three pillars of the work, social capital, institutional thickness and cluster policy, in theoretical perspective. The chapters include reviews of empirical applications (for social capital and institutional thickness) and implementation considerations (for cluster policies). The theoretical sections are the starting point for the description of the research procedure used which is presented in the fifth chapter. The sixth chapter presents the results of the research. At the subsection level, it divides these into five parts. The first three are devoted, separately, to the three pillars (metavariables) of consideration. The fourth subsection profiles the regional cluster policies of the four voivodships under consideration. The last synthesises the results of the field survey by compiling them into a model of the interdependence of the three pillars. In light of the research hypothesis set, this part of the workbook is nodal in nature. The last, seventh, chapter organises the accumulated knowledge and subjects it to the author's reflection and interpretation. It proposes recommendations for conducting regional cluster policies in Poland.

A number of research techniques were used: individual in-depth interviews (IDI), focus group interviews (FGI), computer-assisted individual telephone interviews (CATI), source analysis, statistical analysis, heuristics and case study. In the IDI survey involving cluster coordinators, the research unit was the cluster. Twenty interviews were conducted. In the CATI survey covering the managers or owners of businesses, the research unit was a cluster member based in the same region as the cluster. Their selection within the population of 20 clusters included in the IDI survey was exhaustive (N=816). The response rate was 43% overall, at least 37% at the regional level and at least 17% at the initiative level and was achieved based on stratified sampling, resulting in an n=337 research sample. In addition, the qualitative research (IDIs and FGI) involved cluster policy experts representing the regional administration and scientific communities.

In light of the research, the first years after European integration were a period of building regional awareness of the cluster and the possibility of conducting regional policies based on that model. The largest and earliest activity in this regard was recorded in Zachodniopomorskie and Podkarpackie Voivodeships. On such prepared ground, cluster policies began to take the form of organisational support for , both formally established and only prospective clusters. This period, more or less covering the budgetary perspective of the EU funds available in Poland for the years 2007-2013, brought a sharp increase in the number of clusters, many of which

ceased to manifest any activity after the completion of the projects. As a result, the last years of the second decade of the 21st century turned out to be a period of reducing cluster policy interventions. Those that did proceed were primarily based on clusters that showed a high level of autonomy and were a partner of the region in the implementation of public tasks.

The results show that the success of regional cluster policies clearly depends on the perspective from which the evaluation is conducted. According to the opinions of cluster members, Kujawsko-Pomorskie is the most successful, and the key dimension of its advantage over the remaining regions is the usefulness of the policies. The second dimension, effectiveness, also positively distinguishes Kujawsko-Pomorskie. From the perspective of cluster coordinators, West Pomerania is the most successful in terms of cluster policies, with the highest level of cluster self-reliance, degree of implementation of their needs and extent of implementation of the objectives of the policies themselves. An index compiled from literature indicators, integrating the dimensions of effectiveness and relevance of cluster policies and sustainability of the clusters, leads to the identification of three levels of success. At the highest are the Zachodniopomorskie and Podkarpackie regions, noticeably lower is the Kujawsko-Pomorskie region, and at the very bottom, by far the outlier, is the Świętokrzyskie region. The two most successful regions build their advantage primarily on the highest level of sustainability of their clusters and the range of their interventions.

In light of the social capital index compiled on the basis of existing data, by far the highest level of the resource - not only in the scale of the regions studied but nationwide - is seen in Podkarpackie region and the lowest in Zachodniopomorskie region. In addition to the latter region, Kujawsko-Pomorskie and Świętokrzyskie also exhibit social capital at a level clearly below the national median. Podkarpackie surpasses the other regions surveyed in terms of most of the dimensions of the phenomenon that are monitored: both bridging and binding, both structural and normative, both formal and informal. The index compiled from the existing literature measures also shows that Podkarpackie is the region with the highest level of institutional thickness of those studied. Świętokrzyskie has the lowest level. Podkarpackie outperforms all regions in the narrow range of the phenomenon, reduced to business environment institutions, as well as in the density dimension. In the broader sense, as well as in the functional and networking dimensions, institutional thickness varies interregionally without clear trends.

In light of the SEM analysis, there is a significant relationship between the regional level of institutional thickness and the success of cluster policies. The impact of thickness on success should be considered strong. In addition, a weak and statistically insignificant relationship was identified between social capital and success. Institutional thickness more strongly influences effectiveness than the utility of regional cluster policies. The research hypothesis in the element concerning institutional thickness is therefore confirmed. However, the element on the impact of social capital should be rejected. The different analytical findings on the actual impact of the two hypothesised factors on the success of cluster policies make it necessary to look for explanations in the interaction of meta-independent variables.

The results show that regional relationships between levels of social capital and institutional thickness and the success of regional cluster policies vary slightly. The almost complete absence of statistical differences between regional models shows the relatively high spatial constancy of the relationships observed at the level of the entire sample. The lack of similar studies does not allow the results to be set in the context of the literature.

It has been established that cluster sustainability does not depend on support from regional cluster policies. The average age of active clusters and the average longevity of clusters (regardless of current activity) show that such measures are still too strongly determined by how early a voivodship started pursuing regional cluster policies.

The research findings and reflections lead to the following recommendations for conducting regional cluster policy.

It seems beneficial for cluster policy stakeholders to send, sustain and update as appropriate clear signals about the place of clusters in the region's development vision. Decision makers, on the basis of analysis, should build a comprehensive institutional awareness of the phenomenon, and then make strategic decisions about whether a cluster model is right for the region and what type is appropriate, and then communicate the decisions consistently.

In regions where the appropriate critical mass of economic networking has not been exceeded, the level of social, including business, trust remains very low, institutions prove weak and, in addition, spontaneously animated and developed smart specialisations do not develop. Stand-alone cluster policy is not then strongly justified.

A cluster-based policy or cluster-based development policy-type intervention seems a favourable model for cluster policy in regions with strong clusters that partner with the authorities and carry out public tasks on their behalf in areas where, on a regional scale, they have a cumulative pool of expertise and experience. The concept of smart specialisation, which can further 'cluster the clusters' by drawing them into supra-regional configurations, is a natural opportunity to further professionalise clearly educated, independent clusters.

Caring for cluster members, providing services to them, appears as a key criterion for organisational support for coordinators of clusters that have not reached the independence and scale to carry out multidimensional public tasks. Expert identification of clusters that meet this condition is advisable.

Bibliografia

- Aboal D., Crespi G., Perera M., 2020, *How effective are cluster development policies? Evidence from Uruguay*, *World Development Perspectives*, 18, 100196.
- Adler P. S., Kwon, S. W., 2002, *Social capital: Prospects for a new concept*, *Academy of Management Review*, 27(1), 17–40.
- Agostino M., Di Tommaso M. R., Nifo A., Rubini L., Trivieri F., 2020, *Institutional quality and firms' productivity in European regions*, *Regional Studies*, 54(9), 1275–1288.
- Ahedo M., 2004, *Cluster policy in the Basque country (1991–2002): constructing „industry-government” collaboration through cluster-associations*, *European Planning Studies*, 12(8), 1097–1113.
- Al-Saleh Y., 2018, *Crystallising the Dubai model of cluster-based development*, *Place Branding and Public Diplomacy*, 14(4), 305–317.
- Amin A., 1994, *The difficult transition from informal economy to Marshallian industrial district*, *Area*, 26(1) 13–24.
- Amin A., Thrift N., 1994, *Globalization, institutions, and regional development in Europe*. Oxford University Press.
- Anić I. D., Corrocher N., 2022, *Patterns of value creation in policy-driven cluster initiatives: evidence from the Croatian competitiveness clusters*, *Journal of Evolutionary Economics*, 32(2), 643–672.
- Antonowicz P., 2014, *Zastosowanie współczynnika lokalizacji LQ i krzywej koncentracji w badaniach nad przestrzennym zróżnicowaniem upadłości przedsiębiorstw w gospodarce*. *Zarządzanie i Finanse*, 12(3).
- Apanowicz J., 2003, *Metodologia nauk*. Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Toruń.
- Aragón C., Aranguren M. J., Iturrioz C., 2011, *Evaluacja polityk klastrowych Kraju Basków*. Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Aragón C., Aranguren M. J., Iturrioz C., Wilson J. R., 2014, *A social capital approach for network policy learning: the case of an established cluster initiative*, *European Urban and Regional Studies*, 21(2), 128–145.
- Aranguren M. J., Magro E., Navarro M., Wilson J. R., 2019, *Governance of the territorial entrepreneurial discovery process: Looking under the bonnet of RIS3*, *Regional Studies*, 53(4), 451–461.
- Arif B. W., 2012, *Industrial Clusters, Schumpeterian Innovations and Entrepreneurs' Human and Social Capital*, *Pakistan Economic and Social Review* 50(1), 71–95.
- Arrow K. J., 2000, *Observations on social capital*, [w:] P. Desgupta, I. Seregeldin (red.), *Social capital: A multifaceted perspective*, World Bank, Waszyngton, 3–5.
- Arslan H. M., 2018, *Regional determinants and geographical distribution of social capital in Turkey*. Rozprawa doktorska. Izmir Institute of Technology.
- Arslan I. K., 2020, *A Study on the Role and Importance of Cluster Policies in Improving International Marketing Performance of SMEs*, *Eurasian Journal of Social Sciences*, 8(1), 22–34.
- Arzeni S., Ionescu D., 2007, *Social Capital and Clusters of Enterprises: some essential questions*, [w:] M. Landabaso, A. Kukliński, C. Romàn (red.), *Europe – reflections on Social Capital, Innovation and Regional Development: The Ostuni Consensus*, Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University, Nowy Sącz.
- Asheim B. T., Isaksen A., Martin R., Trippel M., 2017, *The role of clusters and public policy in new regional economic path development*, [w:] D. Fornahl, R. Hassink (red.), *The Life Cycle of Clusters; A Policy Perspective*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton, 13–34.

- Asheim B. T., Moodysson J., Tödtling F., 2011, *Constructing regional advantage: Towards state-of-the-art regional innovation system policies in Europe?*, *European Planning Studies*, 19(7), 1133–1139.
- Audretsch D. B., Lehmann E. E., Menter M., Seitz, N., 2019, *Public cluster policy and firm performance: Evaluating spillover effects across industries*, *Entrepreneurship & Regional Development*, 31(1–2), 150–165.
- Babbie E., 2005, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bachtler J., 2001, *Quod erat demonstrandum? Ewaluacja polityki regionalnej*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 7(4), 41–59.
- Bal-Woźniak T., 2012, *Innowacyjność w ujęciu podmiotowym: Uwarunkowania instytucjonalne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Banaszak S., 2018, *Kapitał społeczny – krótkie losy pojęcia*, *Studia Edukacyjne*, 50, 95–106.
- Bank Światowy, 2014, *Toward an innovative Poland: The entrepreneurial discovery process and business needs analysis*, World Bank Group.
- Bański J. (red.), 2014, *Badanie potencjałów i specjalizacji województwa podkarpackiego: Raport końcowy*. Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów.
- Baran M., 2008, *Klasyfikacje klastrów i inicjatyw klastrowych. Wnioski dla systemu wspierania struktur klastrowych w Polsce*, [w:] M. Stawicki, W. Pander (red.), *Metody Ewaluacji Polityk Wspierania Klastrów ze Środków Strukturalnych*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa, 31–39.
- Baran M., 2010, *Przeptyw wiedzy w ramach klastrów przedsiębiorstw*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 50, 33–41.
- Baraniecka A., 2014, *Raportowanie o poziomie kapitału społecznego w Polsce – stan obecny i perspektywy*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 338, 20–39.
- Barcicki M., Gałuszka G., Kamińska W., Wilk-Grzywna M., 2017, *Funkcjonowanie i zasięg oddziaływania przestrzennego klastra „Uzdrowiska Świętokrzyskie”*, *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 267, 133–162.
- Barnes T., Gertler, M. S. (red.), 2002, *The new industrial geography: Regions, regulation and institutions*. Routledge, Londyn–Nowy Jork.
- Baron, M., 2011, *Zaufanie a informacja w inicjatywach klastrowych*, *Organizacja i Zarządzanie: kwartalnik naukowy*, 16(4), 129–139.
- Bartkowski J., 2003, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Wydawnictwo Akademickie „ŻAK”, Warszawa.
- Bartkowski J., 2005, *Więź społeczna i aktywność stowarzyszeniowa*, [w:] A. Gawkowska, P. Gliński, A. Kościński (red.), *Teorie wspólnotowe a praktyka społeczna*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Bartkowski J., 2007, *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym*, [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 54–97.
- Bartkowski J., 2008, *Regionalne zróżnicowanie niektórych wymiarów kapitału społecznego w Polsce*, *Przełęcz Socjologiczny*, 57(1), 63–80.
- Baruch Y., Holtom, B. C., 2008, *Survey response rate levels and trends in organizational research*, *Human relations*, 61(8), 1139–1160.
- Basant R., 2002, *Knowledge Flows and Industrial Clusters: An Analytical Review of Literature*. [Economics Series Working Papers, No. 40]. East-West Center, Honolulu.
- Bassett K., Griffiths R., Smith I., 2002, *Cultural industries, cultural clusters and the city: the example of natural history film-making in Bristol*, *Geoforum*, 33(2), 165–177.
- Bąkowski A., Mażewska M. (red.), 2012, *Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości w Polsce: Raport 2012*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Bąkowski A., Mażewska M. (red.), 2014, *Ośrodki innowacji w Polsce (z uwzględnieniem inkubatorów przedsiębiorczości): Raport z badania 2014*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Bąkowski A., Mażewska M. (red.), 2015, *Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości w Polsce: Raport 2014*, Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce, Warszawa–Poznań.

- Bąkowski A., Mażewska M. (red.), 2018, *Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości w Polsce: Raport 2018*, Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce, Warszawa–Poznań.
- Bąkowski A., Snarska Świdorska M., 2006, *Koncepcja utworzenia i działalności klastra usługowego „Grono Targowe Kielce”*, Miasto Kielce.
- Beccattini G., 2002, *From Marshall's to the Italian „Industrial districts”*. A brief critical reconstruction, [w:] A. Quadrio Curzio, M. Fortis (red.), *Complexity and industrial clusters: Dynamics and Models in Theory and Practice*, Physica-Verlag, Heidelberg, 83–106.
- Becker G. S., 1994, *Human capital revisited*, [w:] *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education, Third Edition*, The University of Chicago Press, 15–28.
- Beddig C., 2008, *Cluster development policy rooted in the collective efficiency approach: An effective poverty alleviation tool in the Indian handloom sector?*, The Graduate Institute, Université de Genève.
- Bednarek-Szczepańska M., 2013, *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału społecznego w Polsce – ujęcie przeglądowe*, *Przegląd Geograficzny*, 85(4), 573–597.
- Beer A., Lester L., 2015, *Institutional thickness and institutional effectiveness: developing regional indices for policy and practice in Australia*, *Regional Studies, Regional Science*, 2(1), 205–228.
- Benner M., 2019, *Smart specialization and institutional context: The role of institutional discovery, change and leapfrogging*, *European Planning Studies*, 27(9), 1791–1810.
- Berg S. H., Hassink R., 2014, *Creative industries from an evolutionary perspective: A critical literature review*, *Geography Compass*, 8(9), 653–664.
- Bergara M. E., Henisz W. J., Spiller P. T., 1998, *Political institutions and electric utility investment: Across-nation analysis*, *California management review*, 40(2), 18–35.
- Bathelt H., 2008, [Recenzja publikacji: Asheim, B., Cooke, P., Martin, R. (red.) (2006). *Clusters and Regional Development: Critical Reflections and Explorations*. Routledge, Londyn–Nowy Jork], *Economic Geography*, 84(1), 109–112.
- Bienias S., Strzęboszewski P., Opałka E., 2012, *Ewaluacja: Poradnik dla pracowników administracji publicznej*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Bieńkuńska A., Piasecki T. (red.), 2013, *Jakość życia, kapitał społeczny, ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Bieńkuńska A., Piasecki T. (red.), 2020, *Jakość życia i kapitał społeczny w Polsce: Wyniki Badania spójności społecznej 2018*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Bieńkuńska A., Sobestjański K. (red.), 2017, *Terytorialne zróżnicowanie jakości życia w Polsce w 2015 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Bierzyńska-Sudoł M., 2016, *Klustry jako czynnik rozwoju regionu kujawsko-pomorskiego*, *Marketing i Rynek*, 10, 33–49.
- Bil M., Dziemianowicz W., 2018, *Bieguny wzrostu Podkarpacia w kontekście czterech sił konkurencyjności oraz strategii rozwoju województwa*, *Studia Miejskie*, 29, 77–90.
- Bjørnskov C., Sønderkov K. M., 2013, *Is social capital a good concept?*, *Social indicators research*, 114(3), 1225–1242.
- Bochniarz Z., Kaszuba K., Kourtitt K., Nijkamp P., Pisarczyk G. i in., 2015, *Raport końcowy: Efektywne klustry – podstawą innowacyjności i źródłem trwałego rozwoju regionalnego: raport końcowy z badań w ramach projektu badawczego 2013–2015*. [materiał do dyskusji na konferencji 14 października 2015], Rzeszów.
- Boekholt P., Thuriaux B., 1999, *Public policies to facilitate clusters: background, rationale and policy practices in international perspective*, [w:] *Boosting innovation: The cluster approach*, OECD, Paryż, 381–412.
- Borgonovi F., Andrieu E., 2020, *Bowling together by bowling alone: Social capital and Covid-19*. *Social science & medicine*, 265, 113501.
- Borkowska-Niszczota M., 2019, *Polityka oparta na klastrach w dokumentach strategicznych regionów Polski Wschodniej*, *Optimum. Economic Studies*, 97(3), 106–124.

- Borrás S., Tsagdis D., 2011, *Polityki klastrowe w Europie: przedsiębiorstwa, instytucje i zarządzanie*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Bourdieu P., 1980, *Le capital social*, Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 31, 2–3.
- Bourdieu P., 1986, *The forms of capital*, [w:] J. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood, Westport, 241–258.
- Bourdieu P., 2000, *Pascalian meditations*, Stanford University Press.
- Brachert M., Titze M., Kubis A., 2011, *Identifying industrial clusters from a multidimensional perspective: Methodical aspects with an application to Germany*, Papers in Regional Science, 90(2), 419–439.
- Brambert P., 2010, *Zróźnicowanie przestrzenne siły ekonomicznej wiodących przedsiębiorstw w regionie świętokrzyskim*, Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG, 15, 156–164.
- Brambert P., Kiniorska I., 2019, *Znaczenie funduszy unijnych dla rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności regionu świętokrzyskiego. Przykład klastra Grono Targowe Kielce*, Przedsiębiorczość-Edukacja, 15(2), 227–247.
- Brambert P., Zieliński A., 2017, *Atrakcje a możliwości rozwoju klastra turystycznego na przykładzie południowo-wschodniej części regionu świętokrzyskiego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 473, 107–116.
- Brenda Z., Germanowska B., Janas A., Kuźniewicz J., Małek D. i in., 2000, *Strategia rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego: Wizja rozwoju do 2010 roku*, Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, Toruń.
- Brenner T., Schlump C., 2011, *Policy measures and their effects in the different phases of the cluster life cycle*, Regional Studies, 45(10), 1363–1386.
- Brodzicki T., 2012, *Klasy i polityka klastrowa*, [w:] T. Brodzicki, J. Kuczevska (red.), *Klasy i polityka klastrowa w Polsce: Konkurencyjność przedsiębiorstw, sektorów i regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 13–58.
- Brodzicki T., Kuczevska J. (red.), 2012, *Klasy i polityka klastrowa w Polsce: Konkurencyjność przedsiębiorstw, sektorów i regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Brodzicki T., Szultka S., 2002, *Koncepcja klastrów a konkurencyjność przedsiębiorstw*, Organizacja i kierowanie, 4 (110), 45–60.
- Brodzicki T., Szultka S., Tamowicz P., Wojnicka E., 2004, *Polityka wspierania klastrów: Najlepsze praktyki: Rekomendacje dla Polski*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Brown L. D., Ashman D., 1996, *Participation, social capital, and intersectoral problem solving: African and Asian cases*, World development, 24(9), 1467–1479.
- Bucka M., 2017, *Wsparcie rozwoju klastrów w Polsce w perspektywie finansowej 2014–2020*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 466, 63–70.
- Buko J., Frankowska M. (red.), 2012, *Klasy – wiedza, innowacyjność, rozwój*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Burfitt A., MacNeill S., 2008, *The challenges of pursuing cluster policy in the congested state*, International journal of urban and regional research, 32(2), 49–505.
- Burt R. S., 1995, *Structural Holes The Social Structure of Competition*, Harvard University Press, Cambridge–Londyn.
- Callois J. M., Aubert F., 2007, *Towards indicators of social capital for regional development issues: the case of French rural areas*, Regional Studies, 41(6), 809–821.
- Capello R., Kroll H., 2016, *From theory to practice in smart specialization strategy: emerging limits and possible future trajectories*, European planning studies, 24(8), 1393–1406.
- Cebulak J., 2010, *Czynniki warunkujące tworzenie sieci współpracy w regionie Podkarpacia*, Przedsiębiorczość-Edukacja, 6, 198–214.
- Centrum Badań Opinii Społecznej, 2002, *Jacy jesteśmy? Zaufanie Polaków do ludzi i instytucji publicznych oraz gotowość do współpracy*. Komunikat z badań, BS/40/2002, CBOS, Warszawa.

- Chaminade C., 2011, *Exploring the role of regional innovation systems and institutions in global innovation networks*, Paper no. 2011/15, Centre for Innovation, Research and Competence in the Learning Economy, Lund University.
- Cherry B. A., Wildman S. S., 1999, *Institutional endowment as foundation for regulatory performance and regime transitions: The role of the US constitution in telecommunications regulation in the United States*, *Telecommunications Policy*, 23, 607–623.
- Chłodnicka H., 2013, *Wpływ klastrów na rozwój gospodarki regionalnej*, *Modern Management Review*, R. 18, nr 20(2), 17–31.
- Chłodnicka H., 2016, *Polityka klastrowa a kapitał ludzki*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 440, 95–108.
- Choińska-Jackiewicz J., Lubos B., Łata M., Mackiewicz M., Wancio A., 2020, *Kierunki rozwoju polityki klastrowej w Polsce po 2020 roku*, Ministerstwo Rozwoju, Warszawa.
- Chojnicki Z., 1998, *Uwarunkowania rozwoju regionu nadgranicznego - koncepcje i założenia teoretyczne*, [w:] B. Gruchman, J. Parysek (red.), *Studia rozwoju i zagospodarowania przestrzennego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 11–48.
- Chorób R., 2011, *Innowacyjne struktury integracyjne jako element nowoczesnego potencjału gospodarczego Podkarpacia*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 22, 64–75.
- Chrastina D., Fulara J., Kierzkowski T., Matysiak W., Mrowiec M. i in., 2010, *Raport o sytuacji mikro i małych firm w roku 2010*, Bank Pekao SA, Warszawa.
- Christensen T. A., Lämmer-Gamp T., Meier zu Köcke, M., 2012, *Let's make a perfect cluster policy and cluster programme: Smart recommendations for policy makers*, The Danish Agency for Science, Copenhagen.
- Churski P., 2013, *Program strategicznego rozwoju Bieszczad*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów.
- Churski P., 2014, *Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w przemianach polityki spójności – konsekwencje dla ukierunkowania polityki rozwoju*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 25, 13–27.
- Churski P., 2018, *Podejście zorientowane terytorialnie (place-based policy) – teoria i praktyka polityki regionalnej*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 41, 31–50.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2018, *Współczesne wyzwania przemian czynników rozwoju regionalnego w warunkach podejścia zorientowanego terytorialnie, 02/2018 – Working Paper of FORSED Project*, Zakład Analizy Regionalnej, Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2020, *Teoretyczny i praktyczny wymiar polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie*, *Studia Cykl Monografii. PAN, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, 9/201, Warszawa.
- Cimała B., 2015, *Demograficzne skutki II wojny światowej na obszarze Górnego Śląska*, *Studia Śląskie*, 76, 137–152.
- Ciołek D., 2011, *Metody identyfikacji efektów zewnętrznych funkcjonowania klastrów przemysłowych*, *Analizy i Opracowania Katedry Ekonomiki Integracji Europejskiej Uniwersytetu Gdańskiego*, 6(3), 3–16.
- Citkowski M., 2014, *Polityka rozwoju klastrów w Polsce*, Białostocka Fundacja Kształcenia Kadr w Białymstoku.
- Citkowski M., 2020, *Cluster and cluster policy as tools for regional development management*, *Optimum. Economic Studies*, 101(3), 91–106.
- Claridge T., 2004, *Social capital and natural resource management*, University of Queensland, Brisbane.
- Claridge T., 2018, *Criticisms of social capital theory: and lessons for improving practice*, *Social Capital Research & Training*, Dunedin.
- Cocks M. A., 2010, *Institutional thickness and Liverpool exploration of a methodology*, *Rozprawa doktorska*, University of Liverpool.

- Coenen, L. Bennenworth, P. Truffer, B., 2012, *Toward a spatial perspective on sustainability transitions*, Research policy, 41(6), 968–979.
- Coenen L., Moodysson J., Martin H., 2015, *Path renewal in old industrial regions: Possibilities and limitations for regional innovation policy*, Regional studies, 49(5), 850–865.
- Coleman J. S., 1988, *Social capital in the creation of human capital*, American journal of sociology, 94, 95–120.
- Coleman J. S., 1994, *Foundations of social theory*, Harvard University Press.
- Compton M. E., Luetjens J., Hart P. T., 2019, *Designing for policy success*, International Review of Public Policy, 1:2, 119–146.
- Cooke P., 1992, *Regional innovation systems: competitive regulation in the new Europe*. Geoforum, 23(3), 365–382.
- Coulson A., Ferrario, C., 2007, „*Institutional thickness*”: *Local governance and economic development in Birmingham, England*. International Journal of Urban and Regional Research, 31(3), 591–615.
- Cumbers A., MacKinnon D., 2004, *Introduction: clusters in urban and regional development*, Urban Studies, 41(5/6), 959–969.
- Czapiński J., 2008, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny. Polski paradoks*. Zarządzanie Publiczne, 4(2), 5–28.
- Czapiński J., Jerzyński T., 2016, *Międzynarodowy program sondaży społecznych ISSP 2015: Raport*, Instytut Studiów Społecznych, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2003, *Diagnoza społeczna 2003: warunki i jakość życia Polaków*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2005, *Diagnoza społeczna 2005: warunki i jakość życia Polaków*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2007, *Diagnoza społeczna 2007: warunki i jakość życia Polaków*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2009, *Diagnoza społeczna 2009: warunki i jakość życia Polaków*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2011, *Diagnoza społeczna 2011: warunki i jakość życia Polaków*, Contemporary Economics, 5(3), 1–461.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2013, *Diagnoza społeczna 2013: warunki i jakość życia Polaków*, Contemporary Economics, 7, 1–491.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2015, *Diagnoza społeczna 2015: warunki i jakość życia Polaków*, Contemporary Economics, 9(4), 1–545.
- Ćwikalowska A., Pieńkowski M., Przybyłowski M., Rybacka M., Szultka S. i in., 2011, *Istniejące klastry i inicjatywy klastrów w województwie zachodniopomorskim*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Dahl M. S., 2001, *What is the essence of geographic clustering*. [Work in progress]. Department of Business Studies, Aalborg University.
- Dargan L., Shucksmith M., 2008, *LEADER and innovation*, Sociologia ruralis, 48 (3), 274–291.
- Davis Ch. H., Arthurs D., Cassidy E., Wolfe D., 2006, *What indicators for cluster policies in the 21st century. Paper prepared for Blue Sky II 2006 What Indicators for Science, Technology and Innovation Policies in the 21st Century?*, Ottawa, September 2006.
- De Dominicis L., Florax R. J., de Groot H. L., 2013, *Regional clusters of innovative activity in Europe: are social capital and geographical proximity key determinants?*, Applied Economics, 45(17), 2325–2335.
- Del Castillo J., Paton J., Saez A., 2013, *Smart specialisation and clusters: The Basque Country case. Smart Regions for a Smarter Growth Strategy: New challenges of the regional policy and potentials of cities to overcome a worldwide economic crisis*, Ciudad de Oviedo, 21–22 listopada, 2013, Universidad del País Vasco.
- Delgado M., Porter M. E., Stern S., 2016, *Defining clusters of related industries*, Journal of Economic Geography, 16(1), 1–38.

- Deloitte Business Consulting, 2010, „*Benchmarking klastrów w Polsce –2010*”: Raport z badania, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Denzin N. K., 1978, *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. McGraw-Hill Book Company, Nowy Jork–ST. Louis–San Francisco–Auckland–Bogota.
- Diez M. A., 2001, *The evaluation of regional innovation and cluster policies: towards a participatory approach*, *European Planning Studies*, 9(7), 907–923.
- Diez M. A., Esteban M. S., 2000, *The evaluation of regional innovation and cluster policies: looking for new approaches. Fourth EES Conference. Lausanne. October 12–14, 2000*, University of the Basque Country.
- Dohse D., 2003, *Taking Regions Seriously: Recent Innovations in German Technology Policy*, [w:] J. Bröcker, D. Dohse, R. Soltwedel (red.), *Innovation Clusters and Interregional Competition. Advances in Spatial Science*, Springer, Berlin–Heidelberg, 372–394.
- Doloreux D., Parto S., 2004, *Regional innovation systems: a critical review*. Maastricht, Merit, 190(1), 1–26.
- Doloreux D., Parto S., 2005, *Regional innovation systems: Current discourse and unresolved issues*, *Technology in society*, 27, 133–153.
- Domański B., 2018, *Regionalne zróżnicowanie rozwoju przemysłu w Polsce w kontekście potrzeb reindustrializacji. [Slajdy prezentacji z konferencji „Udział geografii w budowie niepodległej Polski: wczoraj-dzisiaj-jutro”, Sejm RP, 19 marca 2018]*.
- Dominiak J., 2012, *Poziom i dynamika rozwoju otoczenia biznesu. Studium porównawcze największych miast w Polsce*, *Studia Miejskie*, 7, 59–69.
- Dominiak J., 2013, *Rola otoczenia biznesu w rozwoju regionalnym w Polsce*. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 22, 44–64.
- Dominiak J., 2016, *Rola otoczenia biznesu we wspieraniu przedsiębiorczości i innowacyjności gospodarki. Przykład Wielkopolski*, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 12, 98–113.
- Drejer I., Skov Kristensen F., Laursen K., 1999, *Studies of clusters as the basis for industrial and technology policy in the Danish economy*, [w:] *Boosting innovation: The cluster approach*. OECD, Paryż, 293–314.
- Dutkowski M., 2011, *Województwo Zachodniopomorskie: Raport Regionalny 2011*, Szczecin.
- Dyba W., 2017, *Klasyfikacja klastrów meblarskich na tle struktury przestrzennej przemysłu meblarskiego w Polsce*, *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 31(1), 38–51.
- Dyba W., Kawińska M., 2012, *Klasyfikacja rodzajowa i polityka wspierania klastrów gospodarczych w województwie wielkopolskim*, *Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 20, 73–86.
- Dyba W., Stryjakiewicz T., 2019, *Źródła wiedzy w różnych fazach cyklu życia klastra: przykłady z branży meblarskiej we Włoszech i w Polsce*. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 33(4), 26–41.
- Działek J., 2009, *Social capital and economic growth in Polish regions. Working paper presented at the conference „Civil society, social capital and economic development”, Stockholm, 3–4 September 2009*, Uniwersytet Jagielloński.
- Działek J., 2011a, *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju gospodarczego w skali regionalnej i lokalnej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Działek J., 2011b, *Kapitał społeczny – ujęcia teoretyczne i praktyka badawcza*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 45(3), 100–118.
- Dziemianowicz W., 2017, *Modele innowacyjnego rozwoju regionów w świetle teorii rozwoju regionalnego*, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 179, 24–40.
- Dziemianowicz W., Peszat K., 2016, *Inteligentne specjalizacje w polskich regionach peryferyjnych w świetle dotychczasowej regionalnej polityki wspierania innowacyjności*, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 170, 278–291.

- Dziemianowicz W., Szlachta J., Pylak K., 2017, *Innowacyjność słabo rozwiniętych regionów –zmiana ścieżek rozwoju czy dryfowanie?*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 179, 8–21.
- Dzierżanowski M., 2011, *Raport otwarcia nt. polskiej polityki klastrowej opracowany na potrzeby prac Grupy roboczej ds. polityki klastrowej w ramach przedsięwzięcia Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości „Polskie klastry i polityka klastrowa”*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Dzierżanowski M., Rybacka M., Szultka S., 2011, *Rola klastrów w budowaniu gospodarki opartej na wiedzy*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową i ICG, Gdańsk–Szczecin.
- Dzierżanowski M. (red.), 2012, *Kierunki i założenia polityki klastrowej w Polsce do 2020 roku; Rekomendacje Grupy roboczej ds. polityki klastrowej*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Dziewoński K., 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*, Przegląd Geograficzny, 39(1), 33–50.
- Dzwończyk J., 2016, [Recenzja publikacji: Sztompka, P. (2016). *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Wydawnictwo Znak, Kraków]. Katedra Nauk Politycznych Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Ebbekink M., Lagendijk A., 2013, *What's next in researching cluster policy: Place-based governance for effective cluster policy*. European Planning Studies, 21(5), 735–753.
- Eberhardt P., 2006, *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*, Sprawy Narodowościowe, 28, 53–74.
- Ecotec Research & Consulting, 2004, *A Practical Guide to Cluster Development*, Department of Trade and Industry and the English Regional Development Agencies.
- Engbers T. A., Rubin B. M., 2018, *Theory to practice: Policy recommendations for fostering economic development through social capital*, Public Administration Review, 78(4), 567–578.
- Engel D., Mitze T., Patuelli R., Reinkowski J., 2013, *Does cluster policy trigger R&D activity? Evidence from German biotech contests*, European Planning Studies, 21(11), 1735–1759.
- Enright M. J., 2003, *Regional Clusters: What We Know and What We Should Know*, [w:] J. Bröcker, D. Dohse, R. Soltwedel (red.), *Innovation Clusters and Interregional Competition. Advances in Spatial Science*, Springer, Berlin–Heidelberg, 99–129.
- Erkuş Öztürk H., 2008, *The role of local and global networking for tourism firms and clusters: The case of Antalya*, Rozprawa doktorska, Middle East Technical University.
- Ersoy A., 2011, *Assessment of institutional thickness in the Turkish context*, African Journal of Business Management, 30(5), 12206–12211.
- Escobal J. A., Ponce C., 2010, *Access to public infrastructure, institutional thickness and pro-poor growth in Rural Peru. [Discussion Paper Series Number Forty One]*, School of Environment & Development, University of Manchester.
- Etxabe I., Valdaliso J. M., 2016, *Measuring structural social capital in a cluster policy network: insights from the Basque Country*, European Planning Studies, 24(5), 884–903.
- EU-CONSULT, 2014, *Identyfikacja i analiza instytucji otoczenia biznesu oraz klastrów województwa zachodniopomorskiego: Raport*, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin.
- Fabińska M., 2015, *Klastry w nowej perspektywie programowej 2014–2020*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 402, 84–94.
- Falck O., Heblich S., Kipar S., 2010, *Industrial innovation: Direct evidence from a cluster-oriented policy*, Regional Science and Urban Economics, 40(6), 574–582.
- Farr J., 2004, *Social capital: A conceptual history*, Political theory, 32(1), 6–33.
- Felbinger C. L., Robey J. E., 2001, *Globalization's impact on state and local policy: The Rise of Regional Cluster-Based Economic Development Strategies*, Review of Policy Research, 18(3), 63–79.
- Felcis W., Drożdżak Z., Antosz P., 2012, *Użyteczność jako kryterium ewaluacji polityk publicznych*, Zarządzanie Publiczne, 17(1), 23–35.

- Felzensztein C., Brodt S. E., Gimmon E., 2014, *Do strategic marketing and social capital really matter in regional clusters? Lessons from an emerging economy of Latin America*, Journal of Business Research, 67(4), 498–507.
- Ferragina E., Arrigoni A., 2017, *The rise and fall of social capital: requiem for a theory?*, Political Studies Review, 15(3), 355–367.
- Ferreira J., Azevedo S. G., Raposo M. L., 2012, *Specialization of regional clusters and innovative behavior: a case study*, Competitiveness Review: An International Business Journal, 22(2), 147–169.
- Figal Garone L., Maffioli A., de Negri J. A., Rodriguez C. M., Vázquez-Baré G., 2015, *Cluster development policy, SME's performance, and spillovers: evidence from Brazil*, Small Business Economics, 44 (4), 925–948.
- Figiel S., Michalak J., Rutkowska A., 2018, *Efektywność funkcjonowania urzędów marszałkowskich w Polsce w ujęciu nieparametrycznym*, Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, 351, 188–201.
- Foray D., 2014, *Smart specialisation: Opportunities and challenges for regional innovation policy*, Routledge, Londyn–Nowy Jork.
- Foray D., Goddard J., Goenega Beldarrain X., Landabaso M., McCann P., Morgan K., Nauwelaers, Ortega-Argilés R., 2012, *Guide to Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS 3)*, Komisja Europejska, Luksemburg.
- Frankowska M., Ławicka M., Dymśa M., Montwiłł A., Wojdyła P., 2021, *Kształtowanie relacji współdziałania klastrów i regionalnych władz samorządowych – dobre praktyki: Raport z badań*, MP Polskie Klastry, Szczecin.
- Frankowska M., Myszak J. M., 2018, *Kierunki rozwoju polityki klastrowej w Polsce w pierwszej dekadzie funkcjonowania klastrów (2003–2013)*, Modern Management Review, 23(3), 59–72.
- Frąckiewicz A., Gębski B., 2009, *Emergencja i synergizm klastrów gospodarczych Pomorza Zachodniego*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Szczecin.
- Frąckiewicz L., Rączaszka A. (red.), 2004, *Kapitał społeczny*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach.
- Fritsch M., Wyrwich M., 2014, *The Long Persistence of Regional Levels of Entrepreneurship: Germany, 1925–2005*, Regional Studies, 48(6), 955–973.
- Frykowski M., Starosta P., 2008, *Kapitał społeczny i jego użytkownicy*, Przegląd Socjologiczny, 57(1), 31–62.
- Fukuyama F., 1996, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, Simon & Schuster, Nowy Jork–Londyn–Toronto–Sydney–Tokio–Singapur.
- Fukuyama F., 2000, *Social capital and civil society*. IMF Working Paper WP/00/74. Międzynarodowy Fundusz Walutowy.
- Fulara J., Michalik A. (red.), 2018, *Raport o sytuacji mikro i małych firm w roku 2017*, Bank Pekao SA, Warszawa.
- Fundacja ProRegio, 2014, *Strategia wdrażania projektu innowacyjnego testującego „Zachodniopomorska Platforma Transferu Technologii”*.
- Gajdowska M., 2018, *Ocena wsparcia instytucji otoczenia biznesu w rozwoju lokalnej przedsiębiorczości na przykładzie regionu tarnobrzeskiego – wyniki badań ankietowych*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, 19(10.2), 125–143.
- Gajewski M., Szczucki J., Witkowska J., Kubajek R., Przybyłowski M., Tamowicz P., Zamojska A., Halokowska Z., 2019, *Analiza potencjału ośrodków innowacji i ich wpływu na realizację założeń (konceptji) inteligentnych specjalizacji w Polsce: Raport końcowy*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Galvin P., 2019, *Local government, multilevel governance, and cluster-based innovation policy: Economic cluster strategies in Canada's city regions*. Canadian Public Administration, 62(1), 122–150.
- Gamez-Alcalde C., Pablos-Heredero C. D., Martin-Cruz N., 2017, *Institutional Endowment and Innovation Strategies*, [w:] C. Hernández (red.), *Advances in Management Engineering*. Springer, Cham, 155–166.

- Gancarczyk J., Gancarczyk M., 2002, *Konkurencyjność skupisk przemysłu (clusters) – od korzyści zewnętrznych do korzyści sieci*. *Studia Regionalne i Lokalne*, 9(2–3), 75–89.
- Gancarczyk M., 2010, *Model schyłku i odrodzenia klastrów*, *Gospodarka Narodowa*, 223(3), 1–21.
- Gannon B., Roberts J., 2020, *Social capital: exploring the theory and empirical divide*, *Empirical Economics*, 58(3), 899–919.
- Geblewicz O. (red.), 2019, *Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2030*, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin.
- Gianelle C., Guzzo F., Mieszkowski K., 2020, *Smart Specialisation: what gets lost in translation from concept to practice?*, *Regional Studies*, 54(10), 1377–1388.
- Gittell R., Vidal A., 1998, *Community organizing: Building social capital as a development strategy*, SAGE, Thousand Oaks–Londyn–Nowe Delhi.
- Giuliani E., Maffioli A., Pacheco M., Pietrobelli C., Stucchi R., 2013, *Evaluating the impact of cluster development programs*. Technical note no. IDB-TN-551]. Inter-American Development Bank.
- Glaeser E. L., La Porta R., Lopez-de-Silanes F. Shleifer A., 2004, *Do institutions cause growth?*, *Journal of Economic Growth*, 9, 271–303.
- Główka C., 2016, *Rozważania nad istotą klastrów*, *Gospodarka Narodowa*, 285(5), 91–113.
- Główny Urząd Statystyczny, 2018, *Wykorzystywanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w jednostkach administracji publicznej w 2017 r. [wykaz tablic]*.
- Główny Urząd Statystyczny, 2021, *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw przemysłowych wg województw 2017-2019. [wykaz tablic do informacji sygnałnej GUS z dnia 4.12.2020 r. pod tym samym tytułem]*.
- Godlewska S., 2014, *Klasy jako katalizator rozwoju gospodarczego i myśli innowacyjnej*, *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 33(4), 46–54.
- Goodin R. E., 1996, *Institutions and their design*, [w:] *The theory of institutional design*, Cambridge University Press.
- Gorzela G., 2000, *Zewnętrzna interwencja jako czynnik rozwoju lokalnego (na przykładzie Programu Inicjatyw Lokalnych)*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 3(3), 99–120.
- Gorzela G., 2009, *Fakty i mity rozwoju regionalnego*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 36(2), 5–27.
- Górniak J., Worek B., Antosz P., Drożdżak Z., Orkisz W., 2010, *Ewaluacja oparta na badaniu użyteczności–analiza w kontekście realizacji zasady good governance w wybranych programach operacyjnych*, Centrum Ewaluacji i Analiz Polityk Publicznych UJ, Kraków.
- Górska A., Łukasik M., 2013, *Identyfikacja klastrów – przegląd wykorzystywanych metod*, *Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae*, 17(1), 135–145.
- Górzyński M. (red.), 2006, *System wspierania grom przedsiębiorczości – publikacja podsumowująca*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M., 2008, *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r.: jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej*, CMR Working papers No. 33/91), Uniwersytet Warszawski.
- Grabowska-Pieśła A., Rzewuski T., 2007, *Innowacyjna rola portu jako głównego integratora zachodniopomorskiego klastra TSL*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 8, 67–74.
- Granovetter M. S., 1973, *The strength of weak ties*, *American journal of sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Granovetter M., 1995, *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. University of Chicago Press, Chicago–Londyn.
- Grillitsch M., Asheim B., 2015, *Cluster Policy: Renewal through the integration of institutional variety*, Paper no. 2015/21, Centre for Innovation, Research and Competence in the Learning Economy, Lund University.
- Grillitsch M., Asheim B. T., 2017, *Cluster policy: Renewal through the integration of institutional variety*, [w:] D. Fornahl, R. Hassink (red.), *The Life Cycle of Clusters; A Policy Perspective*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton, 76–94.

- Grootaert C., Van Bastelaer T. (red.), 2002, *Understanding and measuring social capital: A multidisciplinary tool for practitioners* (Vol. 1), The World Bank, Waszyngton.
- Grootaert C., Narayan D., Jones V. N., Woolcock M., 2003, *Measuring social capital: An integrated questionnaire*, World Bank Working Paper No. 18, The World Bank, Waszyngton.
- Gryczuk A., Russel P., 2014, *Zaangażowanie jednostek samorządu terytorialnego w Polsce w tworzenie instytucji wspierających przedsiębiorczość*, Studia BAS, 37(1), 65–83.
- Grzela A., Mroczek I., Zamojski J., 2009, *Raport z przeglądu systemu wdrażania, zarządzania i monitorowania RSI Województwa Świętokrzyskiego na lata 2005–2013*, Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, Kielce.
- Grzeszczak J., 1999, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Wydawnictwo Continuo, Wrocław.
- Guinet J., 1999, *Introduction*, [w:] *Boosting innovation: The cluster approach*, OECD, Paryż, 7–8.
- Gutiérrez L. H., Berg S., 2000, *Telecommunications liberalization and regulatory governance: lessons from Latin America*, *Telecommunications Policy*, 24, 865–884.
- Gutta K. (red.), 2011, *Analiza sytuacji rynkowej dla działalności gospodarczej na obszarze województwa zachodniopomorskiego dla branży drzewno-meblarskiej*, Gdańsk.
- Gwosdz K., 2004, *Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej: Przypadek Górnego Śląska: Prawidłowości rozmieszczenia, uwarunkowania i skutki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Haber A. (red.), 2007, *Ewaluacja ex-post. Teoria i praktyka badawcza*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Hair J. F., Hult G. T. M., Ringle Ch. M., Sarstedt M., Danks N. P., Ray S., 2021, *Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) using R: A workbook*. Springer, Cham.
- Hanberger A., 2001, *What is the policy problem? Methodological challenges in policy evaluation*, *Evaluation*, 7(1), 45–62.
- Hanifan L. J., 1916, *The rural school community center*. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67(1), 130–138.
- Harasimowicz A., 2015, *Efekty aglomeracji – czynnik czy bariera rozwoju miast? Analiza wybranych aspektów w świetle literatury przedmiotu*, *Studia Miejskie*, 20, 23–34.
- Harris J. L., 2021, *Rethinking cluster evolution: Actors, institutional configurations, and new path development*, *Progress in Human Geography*, 45(3), 436–454.
- Harvey D., 1986, *Explanation in geography*, Edward Arnold, Londyn.
- Hassink R., 1997, *Localized industrial learning and innovation policies*. *European Planning Studies*, 5(3), 279–282.
- Hassink R., Gong H., 2019, *Six critical questions about smart specialization*, *European Planning Studies*, 27(10), 2049–2065.
- Hassink R., Lagendijk A., 2001, *The dilemmas of interregional institutional learning*. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 19(1), 65–84.
- Hausner J., Kudłacz T., Szlachta J., 1997, *Instytucjonalne przesłanki regionalnego rozwoju Polski. Synteza wyników badań terenowych*. Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hayter R., 2004, *Economic geography as dissenting institutionalism: the embeddedness, evolution and differentiation of regions*, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 86(2), 95–115.
- Heffner K., Klemens B., 2011, *Zasoby ludzkie w stymulowaniu rozwoju klastrów w województwie opolskim. Ocena ekspercka*, [w:] W. Duczmal, W. Potwora (red.), *Uwarunkowania i możliwości rozwoju klastrów i inicjatyw klastrowych w województwie opolskim. Ocena ekspercka*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, 43–134.
- Heffner K., Klemens B., 2016, *Finansowanie struktur klastrowych w perspektywie 2014–2020 – wnioski dla klastrów na obszarach wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 41, 83–96.
- Henry N., Pinch S., 2001, *Neo-Marshallian nodes, institutional thickness, and Britain's "Motor Sport Valley": thick or thin?*. *Environment and Planning A*, 33 (7), 1169–1183.

- Henseler J., 2021, *Composite-Based Structural Equation Modeling. Analyzing Latent and Emergent Variables*, Guilford Press, Nowy Jork.
- Herbst M. (red.), 2007a, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Herbst M., 2007b, *Wpływ kapitału ludzkiego i społecznego na (krótkookresowy) wzrost gospodarczy w polskich podregionach*, [w:] *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 166–203.
- Herbst J., Swianiewicz P., 2008, *Kapitał społeczny Dolnego Śląska i Małopolski na tle ogólnopolskiego zróznicowania regionalnego*, [w:] P. Swianiewicz, J. Herbst, M. Lackowska, A. Mielczarek, Szafarze darów europejskich: Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 54–124.
- Hodgson G. M., 2006, *What are institutions?*, *Journal of Economic Issues*, 40(1), 1–25.
- Hospers G. J., Beugelsdijk S., 2002, *Regional cluster policies: learning by comparing?*, *Kyklos*, 55(3), 381–402.
- Huggins R., Izushi H. (red.), 2011, *Competition, competitive advantage, and clusters: the ideas of Michael Porter*, Oxford University Press.
- Holub-Iwan J., Małachowska M., 2008, *Rozwój klastrów w Polsce. Raport z badań*. Szczecińska Fundacja Talent-Promocja-Postęp.
- Huber F., 2009, *Social capital of economic clusters: Towards a network-based conception of social resources*, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 100(2), 160–170.
- Inkeles A., 2000, *Measuring social capital and its consequences*, *Policy Sciences*, 33(3–4), 255–268.
- InnoCo, 2010, *RAPORT: Model funkcjonowania Centrum Klasteringu w województwie zachodniopomorskim*.
- Ionescu D., 2005, *Social Capital: A Key Ingredient for Clusters in Post-Communist Societies*, [w:] *Business Clusters: Promoting Enterprise in Central and Eastern Europe*, OECD, Paryż, 33–56.
- Isaksen A., Martin R., Trippel M., 2018, *New avenues for regional innovation systems-theoretical advances, empirical cases and policy lessons*, Springer, Cham.
- Jakubowski R., 2015, *Metody pomiaru kapitału społecznego jako podstawowego zasobu społeczeństwa obywatelskiego*, *Rocznik Europeistyczny*, 1, 93–106.
- Janc K., 2009, *Zróznicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Januszek H. (red.), 2005, *Kapitał społeczny we wspólnotach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Jarvis D. S., 2010, *Institutional processes and regulatory risk: A case study of the Thai energy sector*, *Regulation & Governance*, 4, 175–202.
- Javakhishvili-Larsen N., 2022, *Developing methods to empirically study “institutional thickness” framework in cross-border regions*, *Area*, 54(1), 135–143.
- Jaźwiński I., Klóska R., 2010, *Kapitał społeczny w miastach wojewódzkich Polski – istota i porządkowanie liniowe*, *Firma i Rynek*, 1, 99–105.
- Johannisson B., Ramirez-Pasillas M., Karlsson G., 2002, *The institutional embeddedness of local inter-firm networks: a leverage for business creation*, *Entrepreneurship & Regional Development*, 14(4), 297–315.
- Johnson N. D., Mislin A., 2012, *How much should we trust the World Values Survey trust question?* *Economics Letters*, 116(2), 210–212
- Joshi A., Kale S., Chandel S., Pal D. K., 2015, *Likert scale: Explored and explained*, *British journal of applied science & technology*, 7(4), 396–403.
- Kacprzak E., 2014, *Funkcjonowanie klastrów rolno-żywnościowych na ekologicznym rynku rolnym w Polsce*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 26, 119–133.
- Kaczmarek A., 2012, *Regionalny System Innowacji: Zachodniopomorska Sieć Lokalnych Ośrodków Transferu i Technologii – interakcja biznesu, badań, nauki i techniki*.

- Kahneman D., 2013, *Thinking, fast and slow*, Farrar, Straus and Giroux, Nowy Jork.
- Kaiser R., Prange H., 2004, *Managing diversity in a system of multi-level governance: the open method of co-ordination in innovation policy*, Journal of European Public Policy, 11(2), 249–266.
- Kalinowski T. (red.), 2007, *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski 2007*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988–2003*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Kamiński R., 2008, *Aktywność społeczności wiejskich: lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Kancelaria Sejmu, 2015, *Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o odnawialnych źródłach energii*, Dz.U. 2015 poz. 478.
- Kapuściński M., Koszarek M., Listwoń M., Szultka S., 2007, *Strategia Rozwoju Zachodniopomorskiego Klastra Drzewno-Meblarskiego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Kaźmierczak T., 2007, *Kapitał społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny – przegląd pojęć*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymśa (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, 41–64.
- Kaźmierczak T., Rymśa M. (red.), 2007, *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Kaźmierska S., 2017, *Polityka ukierunkowana terytorialnie jako nowe podejście do procesów klasteringu*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 466, 128–136.
- Kaźmierski J., 2012, *Metody badań i ewaluacji struktur klastrowych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług, 94, 137–160.
- Keeble D., Lawson C., Moore B., Wilkinson F., 1999, *Collective learning processes, networking and „institutional thickness” in the Cambridge region*, Regional studies, 33(4), 319–332.
- Keeble D., Wilkinson F., 1999, *Collective learning and knowledge development in the evolution of regional clusters of high technology SMEs in Europe*, Regional studies, 33(4), 295–303.
- Kent A., 2014, *Through thick or thin? The performance and operation of firms and the institutional thickness model*, Space and Polity, 18(3), 269–284.
- Ketels Ch., 2009, *Clusters, cluster policy, and Swedish competitiveness in the global economy. Expert report no. 30 to Sweden’s Globalisation Council*, The Globalisation Council, Sztokholm.
- Ketels Ch. H., Memedovic O., 2008, *From clusters to cluster-based economic development*. International journal of technological learning, innovation and development, 1(3), 375–392.
- Ketels Ch., 2013, *Cluster policy: A guide to the state of the debate*, [w:] P. Meusburger, J. Glückler, M. El Meskioui (red.), *Knowledge and the Economy*, Springer, Dordrecht–Heidelberg–Nowy Jork–Londyn, 249–269.
- Ketels Ch., Protsiv S., 2016, *European cluster panorama 2016*, KE.
- Kierzkowski T. (red.), 2015, *Raport o sytuacji mikro i małych firm w roku 2014*, Bank Pekao SA, Warszawa.
- Kępka B., 2011, *Analiza funkcjonowania Centrum Klasteringu przy RCIiT w Zachodniopomorskim Uniwersytecie Technologicznym w Szczecinie*. Eko Marketing Bogdan Kępka.
- Kierzkowski T. (red.), 2016, *Raport o sytuacji mikro i małych firm w roku 2015*, Bank Pekao SA, Warszawa.
- Kierzkowski T. (red.), 2017, *Raport o sytuacji mikro i małych firm w roku 2016*, Bank Pekao SA, Warszawa.
- Kind S., zu Köcker G. M., 2011, *Evaluation concept for clusters and networks. Prerequisites of a Common and Joint Evaluation System*. Working Paper des Instituts für Innovation und Technik in der VDI/VDE-IT Nr. 07, DI/VDE Innovation + Technik, Berlin.
- Kirat T., Lung Y., 1999, *Innovation and proximity: territories as loci of collective learning processes*, European urban and regional studies, 6(1), 27–38.
- Klepka M., 2005, *Raport: Efekty regionalnych strategii innowacji w Polsce. Rekomendacje do analizy szczegółowej*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.

- Kładz-Postolska K., 2013, *Współpraca w klastrach w różnych fazach ich cyklu życia*, Gospodarka Narodowa, 268 (11–12), 93–112.
- Kładz-Postolska K., 2019, *Polityka klastrowa a działalność innowacyjna przedsiębiorstw*, Gospodarka Narodowa, 297(1), 69–86.
- Knop L., 2016, *Trwałość klastra w kontekście doświadczeń doliny krzemowej*, Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie / Politechnika Śląska, 90, 45–62.
- Knorringa P., van Staveren I., 2007, *Beyond social capital: A critical approach*, Review of Social Economy, 65(1), 1–9.
- Kobialka A., Nowak A., 2016, *Instrumenty wsparcia biogospodarki w kontekście rozwoju województwa lubelskiego*, Polish Journal of Agronomy, 27, 55–63.
- Kobylińska U., 2013, *Mierniki sprawności usług publicznych*, Współczesne Zarządzanie, 2, 131–140.
- Kodwani D., 2006, *Infrastructure regulation and institutional endowments in India: comparative analysis of telecom and electricity regulation policies*, Open University Business School, Milton Keynes.
- Komisja Europejska, 1999, *Evaluating socio-economic programmes: Glossary of 300 concepts and technical terms*, KE, Luksemburg.
- Komisja Europejska, 2002a, *Communication from the commission to the council, the European Parliament, the economic and social committee and the committee of the regions: Industrial Policy in an Enlarged Europe*. [COM (2002) 714 final], KE, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2002b, *Regional Clusters in Europe. Observatory of European SMEs*, 3, KE, Luksemburg.
- Komisja Europejska, 2003, *Annual Report 2003. Building a comprehensive picture of innovation policies across Europe*, KE, Luksemburg.
- Komisja Europejska, 2008a, *The European Cluster Memorandum. Promoting European Innovation through Clusters: An Agenda for Policy Action*, KE.
- Komisja Europejska, 2008b, *Komunikat Komisji do Rady, Parlamentu Europejskiego, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-społecznego i Komitetu Regionów: W kierunku światowej klasy klastrów w Unii Europejskiej: Wdrażanie szeroko zakrojonej strategii innowacyjnej*, SEK (2008) 2637, KE, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2008c, *The concept of clusters and cluster policies and their role for competitiveness and innovation: main statistical results and lessons learned*, Commission Staff Working Document SEC (2008) 2637, KE, Luksemburg.
- Komisja Europejska, 2010a, *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: Zintegrowana polityka przemysłowa w erze globalizacji: Konkurencyjność i zrównoważony rozwój na pierwszym planie*, KOM (2010) 614 wersja ostateczna, KE, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2010b, *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz Komitetu Regionów: Projekt przewodni strategii Europa 2020 Unia innowacji*, COM (2010) 546 wersja ostateczna, KE, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2010c, *Komunikat Komisji Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, KOM (2010) 2020 wersja ostateczna, KE, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2012, *Ewaluacja działań innowacyjnych: Przewodnik metodologiczno-praktyczny*, Komisja Europejska, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2013, *The Role of Clusters in Smart Specialisation Strategies*, KE.
- Komisja Europejska, 2014a, *Communication from the Commission to the European Parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions: For a European Industrial Renaissance*, COM (2014) 14 final, KE, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2014b, *Strategie innowacji krajowych/ regionalnych na rzecz inteligentnej specjalizacji (ris3)*, KE.
- Komisja Europejska, 2016, *Smart Guide to Cluster Policy*. DirectorateGeneral for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs, KE.

- Komisja Europejska, 2017, *Communication from the Commission to the European Parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions; Strengthening Innovation in Europe's Regions: Strategies for resilient, inclusive and sustainable growth.*, COM(2017) 376 final, KE, Bruksela.
- Komisja Europejska, 2018, *European Cluster Policy Forum: Towards modern cluster policy for industrial change and growth, Input paper 1st meeting, 22 February 2018*, KE.
- Komisja Europejska, 2021, *European Expert Group on Clusters: Recommendation Report*, KE, Bruksela.
- Komor A., 2017, *The role of the institutional support of the entrepreneur in the region in the development of investment attractiveness (the example of Poland)*, *Studia Ekonomiczne i Regionalne*, 10(1), 21–35.
- Komorowski M., 2020, *Identifying industry clusters: a critical analysis of the most commonly used methods*, *Regional Studies, Regional Science*, 7(1), 92–100.
- Kondratiuk-Nierodzińska M., 2013, *Regionalne systemy innowacji a konkurencyjność województw w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kosiński L., 1968, *Migracje ludności w Polsce w latach 1950–1960*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kostecka J., Kostecki A. W., 2016, *Klastry turystyczne w woj. podkarpackim elementem zrównoważonego rozwoju*, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 172, 149–174.
- Kostro, K., 2005, *Kapitał społeczny w teorii ekonomicznej*. *Gospodarka Narodowa*, 167–168(7–8), 1–28.
- Koszarek M., 2008, *Wstępna analiza potencjalnego klastra przetwórstwa rybnego w województwie zachodniopomorskim*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Koszarek M., Szultka S., 2007, *Strategia Rozwoju Zachodniopomorskiego Klastra Chemicznego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Kośny M., Peternek P., 2011, *Wielkość próby a istotność wniosku statystycznego*. *Didactics of mathematics*, 12(8), 71–80.
- Kot, J., Kraska, E., 2015, *Wybrane aspekty innowacyjności przedsiębiorstw zlokalizowanych w klastrach województwa świętokrzyskiego*. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 261–273.
- Kot J., Kraska E., 2016, *Współpraca przedsiębiorstw zlokalizowanych w klastrach z otoczeniem naukowym w procesach rozwoju regionalnego (na przykładzie województwa Świętokrzyskiego)* *Acta Universitatis Lodzianae. Folia Oeconomica*, 4 (324), 21–32.
- Kotarski H., 2013, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kowalski A. M., 2010, *Kooperacja w ramach klastrów jako czynnik zwiększenia innowacyjności i konkurencyjności regionów*, *Gospodarka Narodowa*, 225–226(5–6), 1–17.
- Kowalski A. M., 2013, *Znaczenie klastrów dla innowacyjności gospodarki w Polsce*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Kraska E., 2012, *Wpływ władz samorządowych na tworzenie i funkcjonowanie klastrów na przykładzie gmin województwa świętokrzyskiego*, *Zarządzanie i Finanse*, 2(1), 91–98.
- Kraska E., 2013, *Klastry w polityce regionalnej województwa świętokrzyskiego*, *Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae*, 17(1), 39–47.
- Krishna A., Shrader E., 2002, *The social capital assessment tool: Design and implementation*, [w:] C. Grootaert, T. Van Bastelaer (red.), *Understanding and measuring social capital: A multidisciplinary tool for practitioners (Vol. 1)*, The World Bank, Waszyngton.
- Kryjom P., 2019, *RAPORT; polityka klastrowa wdrażana w regionach w latach 2014–2019; na potrzeby grupy roboczej ds. polityki klastrowej*, Warszawa.
- Kuberska D., Mackiewicz M., 2022, *Cluster Policy in Poland—Failures and Opportunities*. *Sustainability*, 14(3), 1262.
- Kukliński A., 2000, *Transformacja przestrzeni europejskiej*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(1), 25–33.

- Kusa R. 2008, *Uwarunkowania rozwoju klastrów turystycznych*, [w:] B. Godziszewski (red.), *Zarządzanie organizacjami w gospodarce opartej na wiedzy. Kluczowe relacje organizacji w gospodarce opartej na wiedzy*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Toruń, 511–520.
- Kuśar S., 2011, *The institutional approach in economic geography: An applicative view*, *Hrvatski geografski glasnik*, 73(1), 39–49.
- Kwiatkowski M., 2005, *Aksjonormatywne aspekty kapitału społecznego*, [w:] H. Januszek (red.), *Kapitał społeczny we wspólnotach*, Zeszyty Naukowe nr 58. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, 73–84.
- Kwiatkowski M., Theiss M., 2004, *Kapitał społeczny. Od metafory do badań*, *Rocznik Lubuski*, 30(2), 13–35.
- Kwiatkowski T., 2018, *Wykorzystanie metod identyfikacji skupień gospodarczych w krajowej polityce klastrowej*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 71(1), 106–119.
- Kwietniewska-Sobstyl M., 2012, *Analiza elementów polityki i źródeł wsparcia rozwoju klastrów w Polsce*, *Zarządzanie i Finanse*, 2(1), 111–121.
- Kyzym M., Khaustova V., 2015, *Cluster format for arranging and implementing industrial policy*, *Acta Innovations*, 17, 30–40.
- Legendijk A., 1999, *Regional anchoring and modernization strategies in non-core regions: Evidence from the UK and Germany*, *European Planning Studies*, 7(6), 775–792.
- Landeta J., 2006, *Current validity of the Delphi method in social sciences*, *Technological forecasting and social change*, 73(5), 467–482.
- Lasswell H. D., 1970, *The emerging conception of the policy sciences*, *Policy sciences*, 1(1), 3–14.
- Lazzeretti L., Capone F., Caloffi A., Sedita S. R., 2019, *Rethinking clusters. Towards a new research agenda for cluster research*, *European Planning Studies*, 27(10), 1879–1903.
- Lehmann E. E., Menter M., 2018, *Public cluster policy and performance*, *The Journal of Technology Transfer*, 43(3), 558–592.
- Leśniewski M. A., 2012, *Koncepcja klastra w kształtowaniu rozwoju regionalnego-ujęcie teoretyczne. Zarys problem*, *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis, Sectio A, Nauki Humanistyczne, Społeczne i Techniczne*, 1, 67–78.
- Levy B., Spiller P. T., 1994, *The institutional foundations of regulatory commitment: a comparative analysis of telecommunications regulation*, *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 10(2), 201–246.
- Liczmańska K., 2016, *Analiza potrzeb uczestników a koncepcja powiązania kooperacyjnego na przykładzie klastra INKOKOMP*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 444, 298–306.
- Lin N., 2001, *Building a Network Theory of Social Capital*, [w:] N. Lin, K. S. Cook, R. S. Burt (red.), *Social capital: Theory and research*, Aldine de Gruyter, Nowy Jork, 3–29.
- Lin N., 2008, *A network theory of social capital*, [w:] D. Castiglione, J. W. van Deth, G. Wolleb (red.), *The handbook of social capital*, Oxford University Press.
- Lin N., Cook K. S., Burt R. S. (red.), 2001, *Social capital: Theory and research*, Aldine de Gruyter, Nowy Jork.
- Lindqvist G., Ketels C., Sölvell Ö., 2013, *The cluster initiative greenbook 2.0*, Ivory Tower Publishers, Sztokholm.
- Lis A., 2010, *Przegląd programów wsparcia dla klastrów w ramach cluster-based Policy UE*, [w:] L. Zawadzka, J. Łopatowska (red.), *Metodyczne aspekty modelowania i projektowania systemów gospodarczych; jakość, ryzyko, aplikacje*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 70–85.
- Lis A., 2012, *Identyfikacja regionalna i branżowa a rozwój inicjatywy klastrowej na przykładzie Ciechocińskiego Klastra Uzdrawiskowego „Dolina Zdrowia” – wyniki badań*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu* 23, 53–68.
- Lis A., 2018, *Współpraca w inicjatywach klastrowych. Rola bliskości w rozwoju powiązań kooperacyjnych*, Politechnika Gdańska.

- Lis A., Lis A., 2011, *Klaster, inicjatywa klastrowa, powiązanie kooperacyjne – rozróżnienie pojęć*, Studies & Proceedings of Polish Association for Knowledge Management, 37, 195–204.
- Lis A., Lis A., 2014, *Zarządzanie kapitałami w klastrach: kapitał społeczny, kulturowy, ekonomiczny i symboliczny w strukturach klastrowych*, Difin, Warszawa.
- Lis A., Szerenos A., 2009, *Koncepcja kapitałów Pierre'a Bourdieu w badaniach klastrow przemysłowych*, Studia Regionalne i Lokalne, 36 (2), 28–46.
- Liszewski S., 1999, *Ewolucja funkcji regionotwórczych Łodzi*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 1, 41–59.
- Lucas S. R., 2014, *Beyond the existence proof: Ontological conditions, epistemological implications, and in-depth interview research*, Quality & Quantity, 48(1), 387–408.
- Łopaciuk-Goncaryk B., 2012, *Mierzenie kapitału społecznego*, Gospodarka Narodowa, 245-246(1–2), 1–24.
- Łukaszewska-Bezulska J., 2015, *Migracje zarobkowe a kapitał społeczny na pograniczach kulturowych na przykładzie Opolszczyzny i Podlasia*, Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny, 156(2), 81–96.
- Mach Ł., 2014, *Analiza potencjałów regionalnych jako podstawa do tworzenia i transferu wiedzy*, Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy, 12(2), 55–64.
- Machalek M., 2016, *Migracje ludności na Pomorzu Zachodnim w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku – przegląd literatury*, Przeszość Demograficzna Polski, 38(3), 107–130.
- MacLeod G. 1997, *'Institutional thickness' and industrial governance in Lowland Scotland*, Area, 29(4), 299–311.
- MacLeod G., 2001, *Beyond soft institutionalism: accumulation, regulation, and their geographical fixes*, Environment and planning A, 33(7), 1145–1167.
- Maćkowiak J., Woźniak A., Grzela A., Lubiejewska M., Zalewa-Brola A. (red.), 2014, *Strategia badań I innowacyjności (RIS3): Od absorpcji do rezultatów – jak pobudzić potencjał województwa świętokrzyskiego 2014–2020+*, Urząd Miasta Kielce.
- Maffioli A., Pietrobelli C., Stucchi R. (red.), 2016, *The impact evaluation of cluster development programs: Methods and practices*, Inter-American Development Bank, Waszyngton.
- Maj M., Rychlicki P., 2011, *Kierunki rozwoju Województwa Podkarpackiego w oparciu o klastry*. Politechnika Rzeszowska.
- Makowiecka M., 2013, *Klastry w sektorze ekonomii społecznej: poradnik, jak stworzyć sieć współpracujących podmiotów z korzyścią dla wszystkich mieszkańców regionu*, Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL, Warszawa.
- Malinowski P., 2011, *Prawno-instytucjonalny aspekt powstawania klastrow i inicjatyw klastrowych*, [w:] W. Duczmal, W. Potwora (red.), *Uwarunkowania i możliwości rozwoju klastrow i inicjatyw klastrowych w województwie opolskim. Ocena ekspercka*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, 13–42.
- Malmberg A., Maskell P., 1997, *Towards an explanation of regional specialization and industry agglomeration*, European planning studies, 5(1), 25–41.
- Malmberg A., Maskell P., 2002, *The elusive concept of localization economies: towards a knowledge-based theory of spatial clustering*, Environment and Planning A: Economy and Space, 34(3), 429–449.
- Malmberg A., Power D., 2005, *(How) do (firms in) clusters create knowledge?*, Industry and innovation, 12(4), 409–431.
- Małachowska M., Tomczyk M., 2011, *Kształtowanie więzi i relacji uczestników klastrow opartych na kapitale społecznym*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług, 64, 267–279.
- Manolova T. S., Eunn R. V., Gyoshev B. S., 2008, *Institutional environments for entrepreneurship: Evidence from emerging economies in Eastern Europe*, Entrepreneurship theory and practice, 32(1), 203–218.
- Marešová P., Jašíková V., Bureš V., 2014, *Multi-criteria model for evaluation of cluster initiatives: The comparative case study*, Procedia-Social and Behavioral Sciences, 109, 1242–1246.

- Markiewicz J., 2007, *Wpływ instytucji wsparcia na rozwój kooperencji i innowacyjności przedsiębiorstw w województwie zachodniopomorskim*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 453, 133–144.
- Markiewicz J., 2012, *Zachodniopomorski klaster budowlany jako przykład powiązania klastrowego w branży budowlanej – studium przypadku*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 719, 219–232.
- Markowska-Przybyła U., 2016, *Identyfikacja i ocena kapitału społecznego regionów Polski na podstawie analizy sieci relacji*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Prace WNEiZ US*, 46(1), 65–79.
- Markowska-Przybyła U., 2020, *Does Social Capital Matter for Total Factor Productivity? Exploratory Evidence from Poland*, *Sustainability*, 12(23), 9978.
- Markowska-Przybyła U., Potocki J., Ramsey D., 2017, *Przestrzenny wymiar zróżnicowania kapitału społecznego w Polsce w świetle badań eksperymentalnych*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 70(4), 63–83.
- Marks-Bielska R., (red.), 2017, *Raport z wykonania projektu badawczego Sprawność instytucjonalna vs. lokalny rozwój gospodarczy – czynniki kształtujące i interakcje*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
- Markusen A., 1996, *Sticky places in slippery space: a typology of industrial districts*, *Economic Geography*, 72(3), 293–313.
- Marshall A., 2013, *Principles of Economics (8th edition)*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Martin R., 2000, *Institutional approaches in economic geography*, [w:] E. Sheppard, T. J. Barnes (red.), *A companion to economic geography*, Blackwell, Oksford, 77–94.
- Martin R., Sunley P., 2003, *Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea?*, *Journal of economic geography*, 3(1), 5–35.
- Martin R., Sunley P., 2011, *Conceptualizing cluster evolution: beyond the life cycle model?*, *Regional studies*, 45(10), 1299–1318.
- Maskell P., 2001, *Towards of Knowledge-based Theory of the Geographical Cluster*, *Industrial & Corporate Change*, 10(4), 921–943.
- Maskell P., Eskelinen H., Hannibalsson I., Malmberg A., Vatne E., 2002, *Competitiveness, localised learning and regional development: specialization and prosperity in small open economies*, Routledge, Londyn–Nowy Jork.
- Maskell P., Kebir L., 2006, *What qualifies as a cluster theory?*, DRUID Working Paper No 05-09, Copenhagen Business School.
- Maskell P., Lorenzen M., 2003, *The cluster - and other current forms of market organization*, *Department of Industrial Economics and Strategy*, Copenhagen Business School.
- Maskell P., Malmberg A., 1999, *Localised learning and industrial competitiveness*, *Cambridge journal of economics*, 23(2), 167–185.
- Masłoń-Oracz A., 2014, *Polityka klastrowa w Polsce w świetle inteligentnej specjalizacji*, [w:] K. Ciecierska (red.), *10 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej: ocena i perspektywy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 187–199.
- Matátková K., Stejskal J., 2012, *Assessment of shift-share analysis suitable for identification of industrial cluster establishing in regions*, *Ekonomický časopis*, 60(09), 935–948.
- Matusiak K., B. (red.), 2005, *Ośrodki innowacji w Polsce*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości / Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce, Poznań–Warszawa.
- Matusiak K., B., 2007, *Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości w Polsce: SOOIPP Raport – 2007*, Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce, Łódź–Kielce–Poznań.
- Matusiak K., B. (red.), 2010, *Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości w Polsce: Raport 2010*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- May J., 2012, *Czynniki rozwoju gospodarki opartej na wiedzy w województwie łódzkim w świetle teorii sieci przedsiębiorstw*, [w:] Z. Ziolo, M. Borowiec (red.), *Problematyka 28. Międzynarodowej*

- Konferencji Naukowej nt. „Przemysł i usługi w rozwoju gospodarki opartej na wiedzy”, Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie / Komisja Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Kraków–Warszawa.
- May W., Mason C., Pinch S., 2001, *Explaining industrial agglomeration: The case of the British high-fidelity industry*, *Geoforum*, 32(3), 363–376.
- Mażewska M., Bąkowski A., Rudawska J. (red.), 2021, *Ośrodki innowacji i przedsiębiorczości w Polsce: Raport z badania 2021*, Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce, Poznań.
- McCann P., Ortega-Argilés R., 2016, *Smart specialisation: Insights from the EU experience and implications for other economies*, *Investigaciones Regionales-Journal of Regional Research*, 36, 279–293.
- McConnell A., 2010, *Policy success, policy failure and grey areas in-between*, *Journal of public policy*, 30(3), 345–362.
- McDonald F., Tsagdis D., Huang Q., 2006, *The development of industrial clusters and public policy*, *Entrepreneurship and Regional development*, 18(6), 525–542.
- Medeiros E., 2021, *Development Clusters for Small Places and Rural Development for Territorial Cohesion?*, *Sustainability*, 14(1), 84.
- Menzel M. P., Fornahl D., 2010, *Cluster life cycles—dimensions and rationales of cluster evolution*, *Industrial and corporate change*, 19(1), 205–238.
- Merkl-Rachbauer A., Reingruber I. (red.), 2012, *Better cluster policies and tools for implementation: Impact evaluation of cluster-based policies*, KE.
- Micek G., 2006a, *Przestrzenne dysproporcje rozwoju gospodarki opartej na wiedzy na poziomie lokalnym i regionalnym*, [w:] K. Piech, E. Okoń-Horodyńska (red.), *Unia Europejska w kontekście strategii lizbońskiej oraz gospodarki i społeczeństwa wiedzy w Polsce*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa, 272–280.
- Micek G., 2006b, *Czynniki i mechanizmy koncentracji przestrzennej firm informatycznych w Polsce*, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Micek G., 2008, *Grona przedsiębiorczości jako przedmiot analizy oraz instrument rozwoju lokalnego i regionalnego w warunkach polskich*, *Przegląd Geograficzny*, 80(4), 541–560.
- Micek G., 2012, [Recenzja publikacji: Huggins, R., Izushi, H. (red.), *Competition, competitive advantage and clusters: the ideas of Michael Porter*], *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 103(2), 250–252.
- Michalik A. (red.), 2019, *Raport o sytuacji mikro, małych i średnich firm w roku 2018*, Bank Pekao SA, Warszawa.
- Michalik A. (red.), 2020, *Raport o sytuacji mikro, małych i średnich firm w roku 2019*, Bank Pekao SA, Warszawa.
- Migdalski P., 2016, *Pomorze Zachodnie (do 1945 roku) jako przedmiot badań regionalnych po roku 1989 w Polsce i Niemczech*, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*, 2, 119–144.
- Miller A., 2008, *Ewaluacja polityk wspierania innowacji ze szczególnym uwzględnieniem klastrów*, [w:] M. Stawicki, W. Pander (red.), *Metody Ewaluacji Polityk Wspierania Klastrow ze Środków Strukturalnych*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa, 67–86.
- Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, 2020a, *Programowanie perspektywy finansowej 2014–2020: – Umowa Partnerstwa –. MFiPR*, Warszawa.
- Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, 2020b, *Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych Programu Operacyjnego Polska Wschodnia 2014–2020*,
- Ministerstwo Gospodarki, 2006, *Kierunki zwiększania innowacyjności gospodarki na lata 2007–2013*, MG, Warszawa.
- Ministerstwo Gospodarki, 2009, *Projekt. Kierunki i polityka rozwoju klastrów w Polsce*, MG, 2009.
- Ministerstwo Gospodarki, 2013, *Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki „Dynamiczna Polska 2020”*, MG, Warszawa.
- Ministerstwo Gospodarki i Pracy, 2005, *Projekt Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego na lata 2007–2013*, MG i P, 2005.

- Ministerstwo Gospodarki i Pracy, 2005, *Narodowy Plan Rozwoju na lata 2007-2013: Wstępny Projekt*, MGiP, 2005.
- Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, 2014, *Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013: Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013: Szczegółowy opis osi priorytetowych. Wersja: 21 maja 2014*, MIIiR, Warszawa.
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2006, *STRATEGIA ROZWOJU KRAJU 2007-2015*, MRR, Warszawa.
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2007a, *POLSKA; NARODOWE STRATEGICZNE RAMY ODNIESIENIA 2007-2013 wspierające wzrost gospodarczy i zatrudnienie; NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI*, MRR, Warszawa.
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2007b, *Uzupełnienie Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego 2004-2006*, MRR, Warszawa.
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2010, *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie*, MRR, Warszawa.
- Mitchell R., Boyle B., Waterhouse J., McNeil K., Burgess J., 2009, *Institutional thickness and interorganisational collaboration in clusters*, *Wine Business Research Symposium Proceedings*, Newcastle Business School, University of Newcastle.
- Mroczo F., 2014, *Jakościowe metody badań: obserwacja naukowa*, *Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości*, 26, 65-78.
- Molina-Morales F. X., Martínez-Fernández M. T., 2010, *Social networks: effects of social capital on firm innovation*. *Journal of Small Business Management*, 48(2), 258-279.
- Mota J. Q., de Castro L. M., 2004, *Industrial agglomerations as localised networks: the case of the Portuguese injection mould industry*, *Environment and Planning A*, 36(2), 263-278.
- Motoyama Y., 2008, *What was new about the cluster theory? What could it answer and what could it not answer?*, *Economic Development Quarterly*, 22(4), 353-363.
- Murray E. P., 1999, *Cluster-based development strategies: Lessons from the plastics industry in North Central Massachusetts*. *Economic Development Quarterly*, 13(3), 266-280.
- Muscio A., Lopolito A., Nardone G., 2019, *Evaluating social dynamics within technology clusters: A methodological approach to assess social capital*, *Land Use Policy*, 88, 104161.
- Musyck B., 2003, *Institutional endowment, localized capabilities and the emergence of SMEs: from mining to recycling, the case of Freiberg (Saxony)*, *Entrepreneurship & Regional Development*, 15(4), 273-298.
- Müller L., Lämmer-Gamp T., Meier zu Köcker G., Christensen T. A., 2012, *Updated report Vol. II 2012: Clusters are individuals: New findings from the European cluster management and cluster program benchmarking*. The Danish Agency for Science, Kopenhaga.
- Nahapiet J., Ghoshal S., 1998, *Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage*, *Academy of Management Review*, 23(2), 242-266.
- Najwyższa Izba Kontroli, 2012, *Wystąpienie pokontrolne [P/12/128 - Wdrażanie innowacji przez szkoły wyższe i parki technologiczne]*, NIK, Delegatura w Kielcach.
- Najwyższa Izba Kontroli, 2016, *Wystąpienie pokontrolne, P/15/022 - Działalność ośrodków innowacji*, NIK, Delegatura w Bydgoszczy.
- Nawrot M., Ostrowska M., 2012, *Prowzrostowa rola struktur klastrowych-szanse dla regionu Podkarpacia*, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 28, 388-396.
- Neale L., 2016, *Leveraging social capital for knowledge development in clusters*, *Rozprawa doktorska*, The University of Adelaide Business School.
- Nieżurawski L., Kuzel M., Szymański P., Pomianowska-Kardaś A., Mroczkowski A., Nowakowska Z., 2009, *Raport końcowy: Analiza powiązań współpracy pomiędzy przedsiębiorcami, jednostkami B+R i instytucjami otoczenia biznesu*, *Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego / Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy*.
- Nishimura J., Okamuro H., 2011, *Subsidy and networking: The effects of direct and indirect support programs of the cluster policy*, *Research Policy*, 40(5), 714-727.

- North D. C., 1990, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance (Political Economy of Institutions and Decisions)*, Cambridge University Press.
- Nosal P., 2017, *Klasy ekonomii społecznej w Polsce. Specyfika zjawiska oraz kierunki rozwoju*, *Polityka Społeczna*, 44(1), 27–32.
- Nowak P., 2013, *Współpraca świętokrzyskich przedsiębiorstw-szansa czy bariera rozwoju regionalnego systemu innowacji?*, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*, 290, 39–51.
- Nowak S., 1985, *Metodologia badań społecznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Nowakowska A., 2005, *Regionalny system innowacji*, [w:] K. B. Matusiak (red.), *Innowacje i transfer technologii: słownik pojęć*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa, 142–143.
- Nowakowska A., 2010, *Innowacje we współczesnych koncepcjach rozwoju regionalnego*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 47, 129–144.
- Nowakowska A., 2011, *Regionalny wymiar procesów innowacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nowakowska A., 2017, *Terytorializacja rozwoju i polityki regionalnej*, *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 268, 26–38.
- Nowicka P., Dąbrowska A., Dziemianowicz W., Szmigiel-Rawska K., 2010, *Innowacyjne specjalizacje województwa świętokrzyskiego (Raport cząstkowy do aktualizacji Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Świętokrzyskiego)*, Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego.
- Nowicki M. (red.), 2009, *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski 2009*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Nowicki, M. (red.), 2014, *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski 2014*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Organisation for Economic Cooperation and Development, 1999, *Boosting innovation: The cluster approach*, OECD, Paryż.
- Organisation for Economic Cooperation and Development, 2010, *Cluster Policies [OECD Innovation Policy Platform, Innovation Policy Handbook]*.
- Olejniczak K., 2003, *Apetyt na grona? Koncepcja gron oraz koncepcje bliskości w teorii i praktyce rozwoju regionalnego*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 12(4), 55–76.
- Olejniczak K., 2017, *Identyfikacja endogenicznych czynników zarządzania konkurencyjnością subregionu*, Rozprawa Doktorska, Politechnika Poznańska.
- Olejniczak K., Ferry M., 2008, *Ewaluacja w praktyce sektora publicznego*, [w:] B. Pietras-Goc (red.), *Ewaluacja jako standard zarządzania w sektorze publicznym*, Wyższa Szkoła Europejska im. Józefa Tischnera, Kraków.
- Olejniczak K., Kozak M. W., Ledzion B. (red.), 2008, *Teoria i praktyka ewaluacji interwencji publicznych: podręcznik akademicki*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne / Akademia Leona Koźmińskiego, Warszawa.
- Oleksiuk A., 2009, *Konkurencyjność regionów a parki technologiczne i klasy przemysłowe*, Oficyna Wydawnicza „Branta”.
- Olesiński Z., 2008, *Strategia rozwoju klastrów w województwie świętokrzyskim*, Kielce.
- Olesiński Z., Grysa K., Kuleszyński Z., Szczepańczyk Z., Molenda-Grysa I., Predygiel A., 2004, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Świętokrzyskiego na lata 2005–2013*, Ministerstwo Nauki i Informatyzacji / Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, Kielce.
- Olesiński Z., Sabat A., 2008, *Kształtowanie relacji sieci globalnych z lokalnymi na przykładzie koneckiego klastra odlewniczego i ceramicznego*, *Organizacja i Zarządzanie: kwartalnik naukowy*, 1, 61–85.
- Paldam M., 2000, *Social capital: one or many? Definition and measurement*, *Journal of Economic Surveys*, 14(5), 629–653.
- Palmen L., Baron M., 2008, *Przewodnik dla animatorów inicjatyw klastrowych w Polsce*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Pałka-Lebek E., Wrońska-Kiczor J., 2017, *Rola i znaczenie klastrów w rozwoju turystyki w województwie świętokrzyskim*, *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 38, 181–189.

- Pander W., Stawicki M., 2008, *Wytyczne i kierunki wspierania klastrów i inicjatyw klastrowych w Polsce w nowej perspektywie finansowej (2007–2013)*, [w:] M. Stawicki, W. Pander (red.), *Metody Ewaluacji Polityk Wspierania Klastrów ze Środków Strukturalnych*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa, 40–65.
- Pardyka I., 2007, *Klastry przemysłowe: Projekt Centrum Rozwoju Klastrów Świętokrzyskich*. [Slajdy prezentacji z konferencji „I Forum Gospodarcze w Ostrowcu Świętokrzyskim”, 19 października 2007].
- Parrilli M. D., Aranguren M. J., Larrea M., 2010, *The role of interactive learning to close the “innovation gap” in SME-based local economies: A furniture cluster in the Basque Country and its key policy implications*, *European Planning Studies*, 18(3), 351–370.
- Pasikowski S., 2015, *Czy wielkość jest niezbędna? O rozmiarze próby w badaniach jakościowych*, *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 21(2), 195–211.
- Pastuszka S., 2015, *Wpływ klastra „Grono Targowe Kielce” na rozwój województwa świętokrzyskiego*, *Optimum. Studia ekonomiczne*, 74(2), 182–193.
- Pawar M., 2006, *Social „Capital”?*, *The Social Science Journal*, 43(2), 211–226.
- Pawłowska E., 2012, *Kapitał społeczny – diagnoza i pomiar*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, seria: Organizacja i Zarządzanie, 63a, 87–100.
- Pelka W., 2013, *Klastry w polityce rozwoju województwa mazowieckiego*, *MAZOWSZE Studia Regionalne*, 12, 79–94.
- Pena-López J. A., Sánchez-Santos J. M., 2017, *Individual social capital: Accessibility and mobilization of resources embedded in social networks*, *Social networks*, 49, 1–11.
- Perło D., 2015, *Clusters and smart specializations*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 394, 100–108.
- Piasta Z., 2007, *Ekspertyza dotycząca województwa świętokrzyskiego w kontekście strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski wschodniej do roku 2020. Ekspertyza regionalna przygotowana dla Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju*.
- Piątyszek-Pych A., 2017, *Polityka wspierania klastrów w Unii Europejskiej*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 477, 207–219.
- Piech K., 2003, *Wprowadzenie do heurystyki*, *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów*, 39, 83–98.
- Pierzchała M., Geodecki T., Onysków W., Otręba-Szklarczyk A., Piekara W., 2020, *Raport końcowy Benchmarking systemów monitoringu inteligentnych specjalizacji oraz Procesu Przedsiębiorczego Odkrywania: Benchmarking na poziomie regionalnym*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Pietruszewska-Cetkowska I., Zygmunt S., 2014, *Model działania instytucji otoczenia biznesu stymulujący proinnowacyjną współpracę przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim*, Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego.
- Pineau P. O., 2008, *Electricity sector integration in West Africa*, *Energy Policy*, 36, 210–223.
- Piotrowski M., 2019, *Definicja klastra w kontekście uregulowań prawnych wybranych krajów unijnych i pozaunijnych*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Piotrowski M. (red.), 2021, *Benchmarking klastrów w Polsce – edycja 2020: Raport ogólny*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Pisarek M., Lechowska J., 2015, *Znaczenie Klastra Podkarpackie Smaki w rozwoju regionalnej turystyki kulinarnej*, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 163, 224–242.
- Pitas N., Ehmer C., 2020, *Social Capital in the Response to COVID-19*, *American Journal of Health Promotion*, 34(8), 942–944.
- Plawgo B. (red.), 2007, *Rozwój struktur klastrowych w Polsce Wschodniej*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Plawgo B., Klimczak T., Czyż P., Boguszewski R., Kowalczyk A., 2013, *Regionalne systemy innowacji w Polsce – raport z badań*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.

- Pluciński M., Skweres-Kuchta M., Hundert M., 2008, *Potrzeby sektora MSP w zakresie wsparcia innowacyjności i budowy struktur klastrowych w branży TSL: Raport z badań w województwie zachodniopomorskim*, Uniwersytet Szczeciński.
- Podkarpackie Regionalne Obserwatorium Terytorialne, Podkarpacki Ośrodek Badań Regionalnych, 2016, *Wiodące branże województwa podkarpackiego – inteligentne specjalizacje regionalne*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego / Urząd Statystyczny w Rzeszowie.
- Podgórska J., 2016, *Standardy zarządzania klastrem. Wersja druga, zaktualizowana*, Polska Agencja Rozwoju, Warszawa.
- Pokorski J. (red.), 2021, *Gotowość Ośrodków Innowacji do wspierania inteligentnej specjalizacji gospodarki*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości / Ministerstwo Rozwoju, Pracy i Technologii, Warszawa.
- Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, 2011, *Klasy w Województwie Kujawsko-Pomorskim*, PARP, Warszawa.
- Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, 2012a, *Klasy w Województwie Podkarpackim*, PARP, Warszawa.
- Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, 2012b, *Klasy w Województwie Świętokrzyskim*, PARP, Warszawa.
- Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, 2012c, *Klasy w Województwie Zachodniopomorskim*, PARP, Warszawa.
- Porter M. E., 1998, *The Competitive Advantage of Nations: With a New Introduction*, The Free Press, Nowy Jork.
- Porter M. E., 2007, *Clusters and economic policy: Aligning public policy with the new economics of competition*, Harvard Business School.
- Porter M. E., 2008, *On competition. Updated and expanded edition*. Harvard Business Review.
- Portes A., 1998, *Social capital: Its origins and applications in modern sociology*. Annual Review of Sociology, 24, 1–24.
- Pracownia Badań Soma, 2015, *Raport końcowy z ewaluacji projektu „Wspieranie powiązań kooperacyjnych przedsiębiorstw w województwie kujawsko-pomorskim”*, Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego.
- Predygiar A., 2020, *Analiza i ocena strategii rozwoju wybranych klastrów świętokrzyskich*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie, 21(3), 41–54.
- Prendergast C., 2005, *Social Capital*, [w:] G. Ritzer (red.), *Encyclopedia of social theory. Volume II*, SAGE, Thousand Oaks–Londyn–Nowe Delhi, 715–717.
- Pronesti G., 2019, *Life cycle of clusters in designing smart specialization policies*, Springer, Cham.
- Przybyłowski M., Tamowicz P., 2011a, *Trendy, dynamika rozwoju i podstawy powstawania nowych klastrów w województwie zachodniopomorskim*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Przybyłowski M., Tamowicz P., 2011b, *Raport z wykonania Zadania 4 Opisu przedmiotu zamówienia: Opracowanie koncepcji funkcjonalnej inicjatywy klastrowej w zakresie żywności ekologicznej*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- Przybyłowski M., Tamowicz P., 2011c, *Raport z wykonania Zadania 4 Opisu przedmiotu zamówienia: Opracowanie koncepcji funkcjonalnej inicjatywy klastrowej w zakresie transport – spedycja – logistyka*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową / ICG.
- Przybyłowski M., Tamowicz P., 2011d, *Raport z wykonania Zadania 4 Opisu przedmiotu zamówienia: Opracowanie koncepcji funkcjonalnej klastra (inicjatywy klastrowej) w zakresie odnawialnych źródeł energii*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową / ICG.
- Przybyłowski M., Tamowicz P., 2011e, *Raport z wykonania Zadania 4 Opisu przedmiotu zamówienia: Opracowanie koncepcji funkcjonalnej inicjatywy klastrowej w zakresie turystyki uzdrowiskowej*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową / ICG.
- Przymięński A., 2004, *Kapitał społeczny – pojęcie czy teoria*, [w:] L. Frąckiewicz, A. Rączaszka (red.), *Kapitał społeczny*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, 61–72.

- Pulles N. J., Schiele H., 2013, *Social capital determinants of preferential resource allocation in regional clusters*, *Management revue*, 24(2), 96–113.
- Putnam R. D., 2000, *Bowling alone: The collapse and revival of American community*, Simon & Schuster, Nowy Jork–Londyn–Toronto–Sydney–Singapur.
- Putnam R. D., 2001, *Social capital: Measurement and consequences*, *Canadian journal of policy research*, 2(1), 41–51.
- Putnam R. D., Leonardi R., Nanetti R. Y., 1993, *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*, Princeton University Press.
- Rada Europejska, 2000, *Lisbon European Council 23-24.03.2000: Conclusions of the Presidency*, Parlament Europejski.
- Rada Ministrów, 2003, *Polska; Narodowy plan rozwoju 2004–2006*, RM, Warszawa.
- Rada Ministrów, 2011, *Krajowy Program Reform: Europa 2020*, RM, Warszawa.
- Rada Ministrów, 2020, *Strategia rozwoju kapitału społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030*, RM, Warszawa.
- Radecka K., 2018, *Zarządzanie strumieniami informacyjnymi i materiałowymi w przedsiębiorstwach klastrów regionu kujawsko-pomorskiego*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacja i Zarządzanie*, 129, 431–445.
- Radziszewski M., 2019, *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju społeczeństwa i państwa*, *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 62(2), 7–31.
- Raines P., 2000, *Developing cluster policies in seven European regions*, University of Strathclyde, Glasgow.
- Raines P. 2001a, *The cluster approach and the dynamics of regional policy-making*, *Regional and Industrial Policy Research Paper*, 47, 1–34.
- Raines P., 2001b, *Local or national competitive advantage?: The tensions in cluster development policy*, University of Strathclyde, Glasgow.
- Raines P., 2002, *Cluster policy – does it exist?*, [w:] *Cluster Development and Policy*, Routledge, Londyn.
- Ratajczak M., 1998, *Przegląd piśmiennictwa*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 60(2), 194–196.
- Regionalne Obserwatorium Terytorialne Monitoruj Podkarpackie, 2013, *Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej województwa podkarpackiego: Aktualizacja Strategii rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2013*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów.
- Restrepo N., Lozano S., Clavé S. A., 2021, *Measuring institutional thickness in tourism: An empirical application based on social network analysis*, *Tourism Management Perspectives*, 37, 100770.
- Roelandt T. J. A., den Hertog P. (red.), 1998, *Cluster analysis & cluster-based policy in OECD countries. Various approaches, early results & policy implications, Draft synthesis report on phase 1 of the OECD focus group on industrial clusters*, Haga/Utrecht.
- Roelandt T. J. A., den Hertog P., 1999, *Cluster analysis and cluster-based policy making in OECD countries: an introduction to the theme*, [w:] *Boosting innovation: The cluster approach*, OECD, Paryż, 9–26.
- Robison L. J., Schmid A. A., Siles M. E., 2002, *Is Social Capital Really Capital?*, *Review of Social Economy*, 60(1), 1–21.
- Rodríguez-Pose A., 2013, *Do Institutions Matter for Regional Development?*, *Regional Studies*, 47(7), 1034–1047
- Rogoda B., 2005, *Wpływ klastrów przemysłowych na tworzenie miejsc pracy*, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 684, 25–40.
- Rosenfeld S. A., 1997, *Bringing business clusters into the mainstream of economic development*, *European planning studies*, 5(1), 3–23.
- Rouvinen P., Ylä-Anttila P., 1999, *Finnish cluster studies and new industrial policy making*, [w:] *Boosting innovation: The cluster approach*, OECD, Paryż, 361–380.
- Roxas H. B., Lindsay V., Ashill N., Victorio A., 2007, *An institutional view of local entrepreneurial climate*, *Journal of Asia entrepreneurship and sustainability*, 3(1), 1–28.

- Runge J., 2006., *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Rygiel U., 2017, *Identification of factors related to trust formation in construction supply chains*, *Procedia engineering*, 182, 627–634.
- Rymsza A., 2007, *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymsza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, 23–40.
- Sabat A., 2010, *Kompetencje instytucji otoczenia biznesu w kontekście uczestnictwa w budowaniu Świętokrzyskiego Systemu Innowacji: Badanie kompetencji IOB w ramach projektu „Perspektywy Regionalnej Strategii Innowacji Świętokrzyskie (III Etap)”*, Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego.
- Sabatini F., 2009, *Social capital as social networks: A new framework for measurement and an empirical analysis of its determinants and consequences*, *The Journal of Socio-Economics*, 38(3), 429–442.
- Sæther B., 2014, *Socio-economic unity in the evolution of an agricultural cluster*, *European planning studies*, 22(12), 2605–2619.
- Sagan A., 2018, *Analiza ścieżkowa w badaniach marketingowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Sala K., 2016, *Clusters as a form of cooperation and innovation on the example of the Bieszczady Cross-Border Tourism Cluster*, *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, 32(4), 87–96.
- Salmonowicz H., 2009, *Klaster morski jako forma integracji podmiotów gospodarki morskiej*, *Logistyka i Transport*, 8, 149–158.
- Samorząd Województwa Podkarpackiego, 2020, *Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030*, SWP, Rzeszów.
- Schiele H., 2008, *Location, location: the geography of industry clusters*, *Journal of business strategy*, 29(3), 29–36.
- Schindler J., 2015, *Autoteliczność i instrumentalność kapitału społecznego*, *Zoon Politikon*, 6, 61–87.
- Schmiedebeg C., 2010, *Evaluation of cluster policy: a methodological overview*, *Evaluation*, 16(4), 389–412.
- Searle J. R., 2005, *What is an institution?*, *Journal of institutional economics*, 1(1), 1–22.
- Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2013, *Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do roku 2020 – Plan modernizacji 2020+*, SWKP, Toruń.
- Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2020, *Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do 2030 roku – Strategia Przyspieszenia 2030+*, SWKP, Toruń.
- Sejmik Województwa Podkarpackiego, 2013, *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego 2020*, SWP, Rzeszów.
- Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego, 2000, *Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2015*, Szczecin.
- Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego, 2005, *Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2020*, Szczecin.
- Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego, 2010, *Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego*, Szczecin.
- Sekula, A., 2009, *Instytucjonalne wyposażenie powiatów województwa pomorskiego*, Politechnika Gdańska.
- Sieńko-Kuślakowska E., Pisarczyk G. (red.), 2015, *Raport: księga dobrych praktyk działania klastrów lotniczych*, Rzeszów.
- Sierocińska K., 2011, *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy*, *Studia ekonomiczne*, 68(1), 69–86.
- Siłkowska I. (red.), 2016a, *Administracyjna polityka wyznaczania granic obszarów metropolitalnych*, [w:] J. H. Szlachetko, R. Gajewski *Instytucjonalne formy współdziałania jednostek samorządu terytorialnego na obszarach metropolitalnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 37–61.

- Siłkowska I. (red.), 2016b, *Wyznaczanie granic obszarów metropolitalnych w świetle wybranych koncepcji naukowych*, [w:] J. H. Szlachetko, R. Gajewski *Instytucjonalne formy współdziałania jednostek samorządu terytorialnego na obszarach metropolitalnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 63–70.
- Skawińska E., 2012, *Kapitał społeczny w rozwoju regionu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Skweres-Kuchta M., 2010, *Klaster TSL jako wzmocnienie potencjału innowacyjnego regionu*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Transportu i Logistyki, 8, 239–251.
- Smętkowski M., Jałowicki B., Gorzelak G., 2009, *Obszary metropolitalne w Polsce - diagnoza i rekomendacje*, Studia Regionalne i Lokalne, 35(10), 52–73.
- Snijders T. A., 1999, *Prologue to the measurement of social capital*, The Tocqueville Review, 20(1), 27–44.
- Sobczak A., 2018, *Teoria kapitału ludzkiego – konteksty edukacji i rynku pracy*, Przegląd Pedagogiczny, 2, 273–283.
- Sobel J., 2002, *Can we trust social capital?*, Journal of economic literature, 40(1), 139–154.
- Sobkowiak A., Woźniak L., Pasterz T., Cierpiął-Wolan M., Trala B., Drozd K., Dziedzic S., Woźniak M., 2004, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005–2013*, Politechnika Rzeszowska.
- Sokołowicz M., E., 2009, *Polityka innowacyjna województwa zachodniopomorskiego (studium przypadku)*, [w:] A. Nowakowska (red.), *Zdolności innowacyjne polskich regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Solon J., Borzyszkowski J., Bidlasik M., Richling A., Badora K. i in., 2018, *Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, Geographia Polonica, 91(2).
- Sonis M., Hewings J., Guo D., 2007, *Industrial clusters in the input–output economic system*, Regional Economics Applications Laboratory, Urbana.
- Sölvell O., Lindqvist G., Ketels C., 2003, *The cluster initiative greenbook*, Ivory Tower AB, Sztokholm.
- Sölvell Ö., Lindqvist G., Ketels C., 2009, *The European Cluster Observatory: EU Cluster Mapping and Strengthening Clusters in Europe*, Komisja Europejska, Luksemburg.
- Spiller P. T., 1996, *Institutions and commitment*, Industrial and corporate change, 5(2), 421–452.
- Spychała M., 2012, *Finansowanie klastrów jako element polityki regionalnej Unii Europejskiej*, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy, 28, 378–387.
- Staber U., (2007), *Contextualizing research on social capital in regional clusters*, International Journal of Urban and Regional Research, 31(3), 505–521.
- Stachowicz J., Stachowicz-Stanusch A., 2011, *Klasy – współczesną i przyszłościową formą organizacji potęgującej wiedzę i wartości*, Organizacja i Zarządzanie: kwartalnik naukowy, 16(4), 7–36.
- Stawicki M., 2008, *Klasy i inicjatywy klastrów – podstawowe definicje*, [w:] M. Stawicki, W. Pander (red.), *Metody Ewaluacji Polityk Wspierania Klastrów ze Środków Strukturalnych*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa, 7–15.
- Stawicki M., Pander W. (red.), 2008, *Metody Ewaluacji Polityk Wspierania Klastrów ze Środków Strukturalnych*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa.
- Stejskal J., 2010, *Comparison of often applied methods for industrial cluster identification*, Development, Energy, Environment, Economics, 46, 282–286.
- Stephens A. M., Sandberg J., 2020, *How the practice of clustering shapes cluster emergence*, Regional Studies, 54(5), 596–609.
- Stern J., Holder S., 1999, *Regulatory governance: criteria for assessing the performance of regulatory systems: An application to infrastructure industries in the developing countries of Asia*, Utilities Policy, 8, 33–50.
- Stimson R., Western J., Baum S., Gellecum, Y. V., 2003, *Measuring community strength and social capital*, University of Queensland, Brisbane.
- Stirton L. J., Lodge M., 2004, *Re-Thinking Institutional Endowment in Jamaica: Misguided Theory, Prophecy of Doom or Explanation for Regulatory Change?*, Norwich Law School, London School of Economics and Political Science.

- Stone W., 2001, *Measuring Social Capital: Towards a theoretically informed measurement for measuring social capital in family and community life*, Australian Internet and Family Studies Center, Research Paper, 24.
- Stowarzyszenie Rozwoju Gospodarczego Gmin, 2006, *Klaster jako instrument realizacji programu rozwoju miasta Bydgoszczy*, Miasto Bydgoszcz.
- Strykiewicz T., 2007, *Orientacja instytucjonalna w geografii ekonomicznej i jej znaczenie w analizie procesów transformacji struktur przestrzennych*, [w:] J. Lach, M. Borowiec, T. Rachwał (red.), *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*, Wydawnictwo Naukowe AP w Krakowie, 107–118.
- Sunley P., 2000, *Urban and regional growth*, [w:] E. Sheppard, T. J. Barnes (red.), *A companion to economic geography*. Blackwell, Oksford, 187–201.
- Szajna W. (red.), 2011, *Jak stworzyć klaster: przewodnik: Wydanie II rozszerzone*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011a, *Koncepcja funkcjonalna klastra „DOLINA LOTNICZA”: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011b, *Koncepcja funkcjonalna podkarpackiego klastra spawalniczego „KLASTAL”: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011c, *Koncepcja funkcjonalna Podkarpackiego Klastra Energii Odnawialnej: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011d, *Koncepcja funkcjonalna Podkarpackiego Klastra Rolno-Spożywczego: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011e, *Koncepcja funkcjonalna Wschodniego Klastra Odlewniczego „KOM-CAST”: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011f, *Koncepcja funkcjonalna klastra Podkarpacka Platforma Chemiczna: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011g, *Koncepcja funkcjonalna Podkarpackiego Klastra Turystyczno-Hotelarskiego: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011h, *Koncepcja funkcjonalna klastra Produktów Tradycyjnych i Regionalnych „PODKARPACKIE SMAKI”: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011i, *Koncepcja funkcjonalna klastra „Podkarpackie Szkło”: Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szajna W., Krupa J. (red.), 2011j, *Koncepcja funkcjonalna Podkarpackiego Klastra Żywności Ekologicznej. Ekspertyza*, WSliZ, Rzeszów.
- Szarfenberg R., 2019, *Ewaluacja w polityce społecznej: Kryteria ewaluacji – użyteczność, trwałość, trafność*. [Slajdy, rok akademicki 2019/2020, Instytut Polityki Społecznej UW].
- Szklarczyk D. (red.), 2021, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Małopolskiego 2030*, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków.
- Szreter S., Woolcock M., 2004, *Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health*, *International Journal of Epidemiology*, 33(4), 650–667.
- Sztompka P., 2002, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Sztompka P., 2016, *Kapitał społeczny: teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Szultka S. (red.), 2005, *Wstępna analiza trzech potencjalnych klastrów w województwie zachodniopomorskim*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Szultka S. (red.), 2016, *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski 2016*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Szwinta P., 2014, *Polityka klastrowa w Republice Federalnej Niemiec*, *Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości*, 30, 345–357.
- Szymańska M., Kolber N., Czuchnowski M., Wacnik P. (red.), 2012, *Podkarpackie dla Inwestorów – analiza ekonomiczna możliwości inwestycyjnych w województwie podkarpackim 2010–2012*, INNpuls, Rzeszów.
- Szymoniuk B., 2012, *Budowanie kapitału społecznego klastrów w semiglobalnym otoczeniu*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 267(2), 289–297.

- Śliwa-Martinez K., 2017, *Czynniki rozwoju współpracy partnerskiej w turystyce w Karpatach*, [w:] M. Drewnik, M. Kika (red.), *Człowiek i jego działania. Spojrzenie geografa*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 281–302.
- Tamowicz P., Brodzicki T., 2009, *Zapotrzebowanie na wsparcie w zakresie tworzenia powiązań kooperacyjnych; Ocena trafności i użyteczności działania 5.1. Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka na lata 2007-2013; Raport końcowy*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Gdańsk.
- Tarka P., 2017, *Specyfika i komplementarność badań ilościowych i jakościowych*. *Wiadomości Statystyczne*, 670(3), 16–27.
- Taylor M., 2010, *Clusters: a mesmerising mantra*, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 101(3), 276–286.
- Tekieli-Bisińska D., Kwieciński J., Nowak P., Pawłowska M., Kapel-Śniowska E., Zbróg R., 2009, *Raport z badań: Analiza potencjału instytucji otoczenia biznesu w województwie świętokrzyskim i możliwości ich zaangażowania w proces tworzenia partnerstwa regionalnego na rzecz rozwoju konkurencyjności i innowacji w województwie świętokrzyskim*, Staropolska Izba Przemysłowo-Handlowa, Kielce.
- Tellis W., 1997, *Introduction to case study*, *The qualitative report*, 3(2), 1–14.
- Theiss M., 2007, *Krewni, znajomi, obywatele: kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Theodoraki C., Messeghem K., Rice M. P., 2018, *A social capital approach to the development of sustainable entrepreneurial ecosystems: an explorative study*, *Small Business Economics*, 51(1), 153–170.
- Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego, 2010, *Analiza wpływu wsparcia udzielonego w ramach Działania 2.6 ZPORR na wzrost współpracy pomiędzy jednostkami B+R oraz przedsiębiorstwami: Raport końcowy z badania*, TARR.
- Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego, 2015, *Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego: Strategia rozwoju do 2020 r.*, TARR.
- Tripl M., Zukauskaitė E., Healy A., 2020, *Shaping smart specialization: the role of place-specific factors in advanced, intermediate and less-developed European regions*, *Regional Studies*, 54(10), 1328–1340.
- Tuziak A., 2018, *Klastry jako stymulatory rozwoju regionalnego*, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 54(2), 437–448.
- Ullman J. B., Bentler P. M., 2012, *Structural equation modelling*, [w:] I. Weiner, J. A. Schinka, W. F. Velicer (red.), *Handbook of Psychology*, Second Edition, John Wiley & Sons, 661–690.
- Urbano D., Audretsch D., Aparicio S., Noguera M., 2020, *Does entrepreneurial activity matter for economic growth in developing countries? The role of the institutional environment*, *International Entrepreneurship and Management Journal*, 16(3), 1065–1099.
- Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, 2004, *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2000-2006: aktualizacja na lata 2004-2006*, UMWP, Rzeszów.
- Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, 2008a, *Efekty wdrażania działania 2.6 Regionalne Strategie Innowacyjne i transfer wiedzy ZPORR [sprawozdanie wewnętrzne pozyskane z UMWP]*.
- Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, 2008b, *Wniosek o dofinansowanie realizacji projektu: Wzmocnienie instytucjonalnego systemu wdrażania Regionalnej Strategii Innowacji w latach 2007-2013 w województwie podkarpackim*, UMWP, Rzeszów.
- Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, 2011, *Wniosek o dofinansowanie realizacji projektu: Kręgi innowacji-rozwoj zintegrowanych narzędzi wspierania innowacyjności województwa w obszarach o dużym potencjale wzrostu*, UMWS, Kielce.
- Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, 2015, *Plan wykonawczy strategii badań i innowacyjności (RIS3): Od absorpcji do rezultatów – jak pobudzić potencjał województwa świętokrzyskiego 2014-2020+*, UMWS, Kielce.

- Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego, 2009, *Wniosek o dofinansowanie realizacji projektu: Transfer wiedzy w regionie poprzez rozwój sieci współpracy*, UMWZ, Szczecin.
- Uyarra E., Flanagan K., Magro E., Wilson J. R., Sotarauta M., 2017, *Understanding regional innovation policy dynamics: Actors, agency and learning*, Environment and Planning C: Politics and Space, 35(4), 559–568.
- Uyarra E., Ramlogan R., 2012, *The effects of cluster policy on innovation: Compendium of Evidence on the Effectiveness of Innovation Policy Intervention*, Manchester Business School, University of Manchester.
- Van Deth J. W., 2003, *Measuring social capital: Orthodoxies and continuing controversies*, International journal of social research methodology, 6(1), 79–92.
- Venetoklis T., 2002, *Public policy evaluation: Introduction to quantitative methodologies*, Government Institute for Economic Research, Helsinki.
- Vanhaverbeke W., 2001, *Realizing new regional core competencies: establishing a customer-oriented SME network*, Entrepreneurship & Regional Development, 13(2), 97–116.
- Waite P., Williams P., 2009, *Collaboration or opportunism? The role of social capital in developing successful export clusters*, Journal of Strategic Marketing, 17(6), 499–512.
- Waits M. J., 2000, *The added value of the industry cluster approach to economic analysis, strategy development, and service delivery*, Economic development quarterly, 14(1), 35–50.
- Walec D., 2012, *Rola ewaluacji polityki klastrowej dla skutecznego zarządzania regionem*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług, 94, 343–364.
- Walley K., 2007, *Coopetition: an introduction to the subject and an agenda for research*, International Studies of Management & Organization, 37(2), 11–31.
- Walukiewicz S., 2007, *Four Forms of Capital and Proximity. Dokument roboczy WP-3-2007*. Instytut Badań Systemowych PAN, Warszawa.
- Wawrzybok B., 2008, *Przykłady zagranicznych instrumentów i kierunków wspierania gron przedsiębiorczości oraz identyfikacja dotychczasowych kierunków wspierania inicjatyw klastrowych*, [w:] M. Stawicki, W. Pander (red.), *Metody Ewaluacji Polityk Wspierania Klastrow ze Środków Strukturalnych*, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa, 16–30.
- Waymouth C., 2021b, *Clusters and the Enterprise Europe Network*. [Slajdy prezentacji z konferencji „European Alliance Against Coronavirus”, 18th May 2021]. KE.Weresa M., Kowalski A. M., Sienko-Kuśkowska E. B., 2017, *Rozwój klastrow i metody ewaluacji*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Weryński P., 2011, *Typy kapitałów społecznych a wzory uczestnictwa obywatelskiego*, [w:] W. Misztal, A. Kościański (red.), *Rozdroża praktyki i idei społeczeństwa obywatelskiego*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Wicher-Baluta A., 2012, *Polityka oparta na klastrach jako czynnik stymulujący innowacyjność gospodarki Unii Europejskiej*, Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego „Studia i Prace”, 12(4), 253–268.
- Wieczerek J., 2018, *Kapitał demograficzny, ludzki i społeczny jako czynniki rozwoju regionalnego*. *Ekonomia Społeczna*, 1, 68–79.
- Wierzbicka W., 2015, *Czynniki lokalizacji przedsiębiorstw w warunkach zmienności otoczenia*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-humanistycznego w Siedlcach, 106, seria: Administracja i Zarządzanie, 33, 239–250.
- Wilson J., Konstantynova A., 2014, *Comparing cluster policies: an analytical framework*, Orkestra Working Paper Series in Territorial Competitiveness Number 2014-R01(ENG). Orkestra-Basque Institute of Competitiveness.
- Winiarski J., 2018, *Determinanty funkcjonowania klastrow w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów*, 167, 157–171.
- Witczak-Roszkowska D., 2016, *Kapitał społeczny polskich regionów*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 449, 686–698.

- Witczak-Roszkowska D., 2018, *Kapitał społeczny studentów województwa świętokrzyskiego a wyzwania rynku pracy*, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 108, 333–346.
- Wojciechowski E., Podgórnai-Krzykacz A., 2008, *Pomiar jakości rządzenia*, *Gospodarka Narodowa*, 222(3), 19–38.
- Wojnicka E. (red.), 2006, *Analizy – wspieranie gron przedsiębiorczości na Podkarpaciu*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie.
- Wojnicka E., Brodzicki T., Szultka S., 2005, *Poland*, [w:] *Business Clusters: Promoting Enterprise in Central and Eastern Europe*, OECD, Paryż, 111–154.
- Wolfe D. A., 2000, *Social capital and cluster development in learning regions*, Centre for International Studies, University of Toronto.
- Wolman H., Hincapie D., 2015, *Clusters and cluster-based development policy*, *Economic Development Quarterly*, 29(2), 135–149.
- Woodruff C., 2006, *Measuring institutions*, [w:] S. Rose-Ackerman (red.), *International handbook on the economics of corruption*, Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, 105–124.
- Woolcock M., 1998, *Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework*, *Theory and society*, 27(2), 151–208.
- World Values Survey, 2021, *2017–2021 World Values Survey Wave 7: Master Survey Questionnaire*, Institute for Comparative Survey Research, Wiedeń.
- Woźniak L. (red.), 2008, *Priorytetowe technologie dla zrównoważonego rozwoju województwa podkarpackiego*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej.
- Woźniak L., Sobkowiak A., Dziedzic S., Kąkol W., Kud K., Woźniak M., Wyrwa D., 2015, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)*, Politechnika Rzeszowska.
- Yeung H. W. C., 2005, *Rethinking relational economic geography*, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30, 37–51.
- Zaborowski Ł., 2013, *Podział kraju na województwa: Próba obiektywizacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Zachodniopomorska Agencja Rozwoju Regionalnego, 2005, *Regionalna Strategia Innowacyjności w Województwie Zachodniopomorskim*, wersja z dnia 3 stycznia, 2005 r., ZARR.
- Zachodniopomorska Grupa Doradcza, 2011, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2011–2020: Program rozwoju*, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin.
- Zachodniopomorska Szkoła Biznesu, 2012, *Strategia wdrażania projektu innowacyjnego testującego „PI–model adaptacyjnego transferu rozwiązań innowacyjnych i eksperckich: Matrix”*, ZSB, Szczecin.
- Zakrzewska M., 2013, *Uwarunkowania rozwoju kapitału społecznego w Polsce*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Prace WNEiZ*, 32(2), 79–96.
- Zakrzewska-Półtorak A., 2012, *Gęstość instytucjonalna jako czynnik konkurencyjności regionu*, *Ekonomia*, 21(4), 308–318.
- Zalega B., Dolaczyńska J., Dytrych J., Modranka E., Jura M., 2015, *Możliwości Rozwoju Łódzko-Świętokrzyskiej Platformy Zaawansowanych Materiałów Budowlanych. Regionalne Obserwatorium Terytorialne Województwa Łódzkiego*, Łódź.
- Zarycki T., 2004, *Kapitał społeczny a trzy polskie drogi do nowoczesności*, *Kultura i społeczeństwo*, 48(2), 45–65.
- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2004, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego do 2015 roku*, ZWKP, Toruń.
- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2005, *Strategia Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007–2020*, Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego, Toruń.
- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2007, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007–2013*, [wersja: CCI 2007PL161 PO 006], ZWKP.
- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2009, *Specyfikacja Istotnych Warunków Zamówienia, sprawa: AD.V.333/40/2009*, ZWKP, Toruń.

- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2015, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014–2020: Strategia na rzecz rozwoju inteligentnych specjalizacji*, ZWKP.
- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2016, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007–2013: Szczegółowy opis osi priorytetowych Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007–2013 (USZCZEGÓLOWIENIE RPO)*, [wersja: 5.1, maj], ZWKP.
- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2018, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014–2020*, [wersja: 3.0 / CCI 2014PL16M2OP002], ZWKP.
- Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego, 2020, *Szczegółowy opis osi priorytetowych Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014–2020*, [wersja: 16 września], ZWKP.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2006, *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020*, ZWP, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2007, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2013*, [wersja: 6 listopada], ZWP, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2011, *Aktualizacja Regionalnej strategii innowacji województwa podkarpackiego na lata 2005–2013*, ZWP, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2016a, *Plan działania na lata 2014–2020 Inteligentna specjalizacja wiodąca Lotnictwo i kosmonautyka*, ZWM, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2016b, *Plan działania na lata 2014–2020 Inteligentna specjalizacja wiodąca Jakość życia*, ZWM, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2016c, *Plan działania na lata 2014–2020 Inteligentna specjalizacja wiodąca Motoryzacja*, ZWM, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2016d, *Plan działania na lata 2014–2020 Inteligentna specjalizacja wiodąca Informacja i telekomunikacja (ICT)*, ZWM, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2016e, *Szczegółowy opis priorytetów Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2013*, [wersja: maj], ZWP, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2020a, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020*, [wersja: 26 maja], ZWP, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Podkarpackiego, 2020b, *Szczegółowy opis osi priorytetowych Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020*, [wersja: 20 października], ZWP, Rzeszów.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2000, *Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego*, ZWŚ, Kielce.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2006, *Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do 2020 roku*, Sejmik Województwa Świętokrzyskiego, Kielce.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2008, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Świętokrzyskiego na lata 2007–2013*, Sejmik Województwa Świętokrzyskiego, Kielce.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2013, *Strategia rozwoju województwa świętokrzyskiego do roku 2020*, Sejmik Województwa Świętokrzyskiego, Kielce.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2015a, *Szczegółowy opis osi priorytetowych Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Świętokrzyskiego na lata 2007–2013*. [wersja: lipiec], ZWŚ, Kielce.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2015b, *Regulamin Działalności Konsorcjów na rzecz rozwoju inteligentnych specjalizacji Województwa Świętokrzyskiego*, ZWŚ.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2018, *Członkowie Konsorcjów na rzecz rozwoju inteligentnych specjalizacji Województwa Świętokrzyskiego. Załącznik nr II do Regulaminu działalności Konsorcjów na rzecz rozwoju inteligentnych specjalizacji województwa świętokrzyskiego*, ZWŚ.
- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2020a, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Świętokrzyskiego na lata 2014–2020*, wersja: 9.0, ZWŚ.

- Zarząd Województwa Świętokrzyskiego, 2020b, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Świętokrzyskiego na lata 2014–2020: Szczegółowy opis osi priorytetowych*. [wersja: 39], ZWŚ, Kielce.
- Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego, 2016a, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2007–2013*, wersja: 4 lutego 2016 r., ZWZ.
- Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego, 2016b, *Uszczegółowienie Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2007–2013*, wersja: 9.2, ZWZ.
- Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego, 2020a, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Zachodniopomorskiego 2014–2020*, wersja: 17 marca 2020 r., ZWZ.
- Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego, 2020b, *Szczegółowy opis osi priorytetowych Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Zachodniopomorskiego 2014–2020*, wersja: 50.0, ZWZ.
- Zbroińska B., 2010, *Raport z analizy stanu realizacji świętokrzyskiej RSI*, Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, Kielce.
- Zoogah D. B., 2018, *Natural resource endowment and firm performance: The moderating role of institutional endowment*, *Global Strategy Journal*, 8, 578–611.
- Zukauskaite E., Trippl M., Plechero M., 2017, *Institutional thickness revisited*, *Economic geography*, 93(4), 325–345.
- Zygierewicz A., 2011, *Polityka innowacyjna Unii Europejskiej*, *Studia BAS*, 25(1), 117–132.
- Źródło-Loda M., Górka M., Brągiel E., 2016, *Klasy i ich rola w rozwoju podkarpacia*, *Prace Naukowo-Dydaktyczne PWSZ im. S. Pigoń w Krośnie*, 70, 457–476.

Strony internetowe

- <https://www.pekao.com.pl/raport-msp/> [dostęp: marzec 2022 r.].
- <https://dictionary.cambridge.org/> [dostęp: marzec 2022 r.].
- <https://clustermapping.us/> [dostęp: wrzesień 2021 r.].
- <https://www.hhs.se/en/research/centers/csc/> [dostęp: wrzesień 2021 r.].
- https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy/observatory/previous-results_en [dostęp: luty 2022 r.].
- Cluster policy, https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy_en#:~:text=The%20European%20expert%20group%20on,EU%20and%20global%20value%20chains [dostęp: luty 2022 r.].
- European Clusters Excellence, https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy/european-clusters-excellence_en [dostęp: luty 2022 r.].
- European cluster policy group, <https://wbc-rti.info/object/organisation/9102> [dostęp: luty 2022 r.].
- <https://clustercollaboration.eu/> [dostęp: luty 2022 r.].
- https://ec.europa.eu/growth/index_en [dostęp: luty 2022 r.].
- <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=ZESPOL&Zesp=213> [dostęp: luty 2022 r.].
- <https://issp.org/> [dostęp: marzec 2022 r.].
- <https://mapy.geoportal.gov.pl/> [dostęp: maj 2022 r.].
- <https://www.polskawschodnia.gov.pl/> [dostęp: maj 2022 r.].
- http://www.gronotargowe.pl/Aktualnosci/_news/110/Nowy-projekt-1 [dostęp: maj 2021 r.].

- https://it.kielce.pl/index.php?option=com_k2&view=item&id=250:tworzenie-i-rozwoj-sieci-wspolpracy-sluzacej-transferowi-know-how-poprzez-promocje-i-upowszechnianie-dobrych-praktyk-w-zakresie-odnawialnych-zrodel-energii-oze-swietokrzyskie&Itemid=737 [dostęp: lipiec 2021 r.].
- <https://technopark-pomerania.pl/pl/o-nas/projekty/archiwum-projektow/podniesienie-specjalistycznych-kwalifikacji-programistow-tes3/> [dostęp: październik 2021 r.].
- <https://innowacje.zut.edu.pl/o-nas> [dostęp: październik 2021 r.].
- <https://www.senat.gov.pl> [dostęp: lipiec, 2021 r.]. [dostęp: maj 2021 r.].
- diagnoza.com [dostęp wielokrotny do różnych treści]
- sooiip.org.pl [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- parp.gov.pl [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- <https://www.kujawsko-pomorskie.pl/> [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- <https://www.podkarpackie.pl/> [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- <https://www.swietokrzyskie.pro/> [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- <https://wzp.pl/> [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- <https://bdl.stat.gov.pl> [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- <https://spis.ngo.pl> [dostęp wielokrotny do różnych treści].
- <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie> [dostęp wielokrotny do różnych treści].

Aneksy

A1. Zidentyfikowane klastry

Tab. A1.1. Lista zidentyfikowanych klastrów i ich podstawowe – w świetle zrealizowanych badań – charakterystyki

Nazwa klastra	Rok ruchomienia	Rok ostatniej aktywności ²⁹⁸	Wsparcie w ramach RPK	Objęcie badaniami terenowymi
Województwo kujawsko-pomorskie				
Agro Klaster Kujawy	2014	2020	x	nd.
Bydgoski Klaster Informatyczny	2013	2020	x	x
Bydgoski Klaster Przemysłowy	2006	2020	x	x
Klaster Turystyki Medycznej i Uzdrawiskowej	2013	2020	x	x
Stowarzyszenie Klaster „Grupa Meblowa HoReCa”	2014	2020	x	x
InfoKlaster Poligraficzny	2014	2020	x	nd.
Klaster ZaChem	2014	2015	x	nd.
Bydgoski Klaster Lotniczy	2014	2015	x	nd.
Prosument Klaster Odnawialnych Źródeł Energii	2014	2020	x	nd.
Klaster Przemysłów Kreatywnych	2015	2020	x	x
Klaster Toruńska Giełda przy Towarowej	2012	2020	x	nd.
Klaster Turystyki Zdrowotnej Polmedica	2014	2018	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Brewstera	2015	2020	x	nd.
Ciechociński Klaster Turystyczno-Uzdrowiskowy DOLINA ZDROWIA	2007	2015	x	nd.
Grudziądzki Klaster Przemysłu Lekkiego	2015	2020	x	nd.
Klaster Edukacji Biznesowej	2015	2016	x	nd.
Klaster Innowacji Mechatronicznych	2015	2016	x	nd.
Klaster Pojazdów Szynowych	2014	2015	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Branży Wodociągowo-Kanalizacyjnej	2015	2016	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster ICT	2014	2015	x	nd.

²⁹⁸ Na potrzeby wyliczeń wskaźników trwałości, rok 2020 został na sztywno wpisany jako rok ostatniej działalności wszystkich klastrów zidentyfikowanych jako aktywne. W rzeczywistości, wiedzę o bieżącej aktywności części klastrów zebrano w roku 2021.

ANEKSY

Nazwa klastra	Rok ruchomienia	Rok ostatniej aktywności ²⁹⁸	Wsparcie w ramach RPK	Objęcie badaniami terenowymi
Klaster Turystyczny Obszaru BIT	2014	2019	x	nd.
Toruń Tourist Cluster	2015	2020	x	nd.
Spizarnia Kujawsko-Pomorska Klaster Spółdzielczy	2014	2020	x	x
Powiązanie Kooperacyjne Kujawsko-Pomorska E-Gospodarka	2014	2015	x	nd.
Inkokomp sp. Z o.o.	2014	2015	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Tworzyw Sztucznych POLIMERTECH	2014	2015	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Rolno-Spożywczy	2015	2016	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Robotyzacji i Automatyzacji INTEGRATOR	2015	2016	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Obsługi Inwestycji HANZA	2014	2015	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Kosmetyczno-Higieniczny	2015	2016	x	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Inteligentnych Specjalizacji Sp. z o.o.	2017	2020	x	nd.
Fundacja Bydgoski Klaster Technik Multimedialnych	2015	2016	nd.	nd.
Kujawsko-Pomorski Klaster Telemedycyny Innobridge	2015	2018	nd.	nd.
Kujawsko-Pomorski E-Klaster ICT Copernicus	2007	2008	nd.	nd.
Województwo podkarpackie				
Stowarzyszenie Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego – Dolina Lotnicza	2003	2020	x	nd.
Podkarpacki Klaster Energii Odnawialnej	2011	2020	x	x
Podkarpacki Klaster Rolno-Spożywczy	2011	2020	x	nd.
Klaster IT – Klaster Firm Informatycznych Polski Wschodniej	2007	2020	x	x
Klaster Jakości Życia „Kraina Podkarpackie”	2012	2020	x	x
Klaster Motoryzacyjny (Wschodni Sojusz Motoryzacyjny)	2014	2020	x	x
Polska Grupa Motoryzacyjna	2016	2020	nd.	nd.
Klaster Spawalniczy KLASTAL	2007	2017	x	nd.
Wschodni Klaster Odlewniczy KOM–CAST	2006	2015	x	nd.
Klaster tworzyw sztucznych POLIGEN	2006	2019	x	nd.
Podkarpackie Powiązania Kooperacyjne – Klaster Lotnictwa Lekkiego i Ultralekkiego	2008	2020	nd.	x
Klaster „Podkarpackie smaki”	2011	2020	x	x
Klaster Przemysłowo-Naukowy „Ziemia Sanocka”	2015	2016	nd.	nd.
Podkarpacki Klaster Firm Informatycznych / Podkarpacki Klaster Informatyczny	2006	2008	x	nd.
Wschodni Klaster Komunalny	2014	2018	nd.	nd.
Karpacki Klaster Turystyczny	2013	2020	nd.	nd.
Bieszczadzki Transgraniczny Klaster Turystyczny	2006	2011	nd.	nd.

A1. ZIDENTYFIKOWANE KLASTRY

Nazwa klastra	Rok ruchomienia	Rok ostatniej aktywności ²⁹⁹	Wsparcie w ramach RPK	Objęcie badaniami terenowymi
Innowacyjny Klaster Zdrowiei Turystyka „Uzdrowiska Perły Polski Wschodniej”	2009	2016	nd.	nd.
Podkarpacka Platforma Chemiczna ²⁹⁹			nd.	nd.
Podkarpackie szkło	2011	2015	x	nd.
Sieć AVIA-SPLot	2007	2011	x	nd.
Klaster Systemów Bezzałogowych	2015	2020	nd.	nd.
Podkarpacki Klaster Żywności Ekologicznej	2012	2020	x	nd.
Wschodni Klaster Wzornictwa Przemysłowego	2014	2015	nd.	nd.
Wschodni Klaster Inwestycyjno-Eksportowy „Carpathia Business”	2015	2018	nd.	nd.
Podkarpacki Klaster Turystyczno-Hotelarski	2011	2012	x	nd.
Stowarzyszenie Klaster Turystyczny “Dolina Wisłoki”	2012	2018	nd.	nd.
Klaster „Serwatkowa Kraina”	2012	2013	nd.	nd.
Grono Targowe Kielce	2008	2020	x	x
Świętokrzyskie Konsorcjum Budowlane	2013	2014	x	nd.
Klaster PORTAL-STUDIO ZDROWIA	2013	2014	x	nd.
Klaster Nauka Medycyna i Nowoczesne Technologie	2010	2012	nd.	nd.
Świętokrzysko-Podkarpacki Klaster Budowlany INNOWATOR	2009	2020	x	x
Świętokrzysko-Podkarpacki Klaster Energetyczny	2003	2017	x	nd.
Klaster Gospodarki Odpadowej i Recyklingu	2011	2020	nd.	x
Województwo świętokrzyskie				
Grono Ceramiczne Końskie-Opoczno	2007	2008	nd.	nd.
Klaster Ogrodniczo-Sadowniczy „Ekologiczna Żywność”	2007	2008	nd.	nd.
Klaster Turystyki i Rozwoju Regionalnego „Słońce Regionu”	2007	2008	nd.	nd.
Klaster Turystyczny Szwajcaria Bałtowska	2001	2016	nd.	nd.
Klaster LabDesign	2011	2012	nd.	nd.
Klaster Pomidor z Ziemi Sandomierskiej	2006	2008	nd.	nd.
Świętokrzyski Klaster Edukacji Zawodowej	2015	2020	nd.	nd.
Klaster Uzdrowiska Świętokrzyskie	2013	2020	nd.	nd.
Chęciński Klaster Turystyczny	2015	2020	nd.	nd.

²⁹⁹ Klaster działał w latach 2006–2011, następnie przekształcił się w Klaster Tworzyw Sztucznych POLIGEN (jego ostatnią aktywność zidentyfikowano w roku 2019). W zestawieniu wyszczególniono go jeden raz – jako działający od początku Platformy do końca POLIGENU. Użyto etykiety POLIGENU.

Nazwa klastra	Rok ruchomości	Rok ostatniej aktywności ²⁹⁸	Wsparcie w ramach RPK	Objęcie badaniami terenowymi
Województwo zachodniopomorskie				
Klaster ICT Pomorze Zachodnie	2007	2020	x	x
Zachodniopomorski klaster drzewno-mieblarski/ Zachodniopomorskie Drewno i Meble	2007	2010	x	nd.
Klaster NGO	2012	2013	x	nd.
Zachodniopomorski Klaster Morski	2008	2020	x	x
Klaster Morski Pomorza Zachodniego	2011	2020	x	nd.
Szczecinecki Klaster Meblowy	2013	2020	nd.	x
Zachodniopomorski Klaster Chemiczny „Zielona Chemia”	2007	2020	x	x
Zachodniopomorski Klaster Budowlany	2010	2020	x	nd.
Klaster Metalowy METALIKA	2011	2020	nd.	x
Zachodniopomorski Klaster Przemysłów Kreatywnych	2012	2015	nd.	nd.
Zachodniopomorski Klaster edyczny iSynergia	2014	2018	nd.	nd.
Klaster Rybny / Grupa przetwórstwa rybnego	2008	2009	x	nd.
Bałtycki Klaster sEaNergia	2012	2020	nd.	nd.
Klaster eBiznesu Pomorza Zachodniego	2016	2019	nd.	nd.
Polski Klaster Żeglarski	2014	2020	nd.	nd.
Zachodniopomorski Klaster Wsparcia Rozwoju i Biznesu	2015	2017	nd.	nd.
Klaster Praktyki Zarządzania Procesowego	2017	2020	nd.	nd.
Transgraniczny Klaster Szlak Wodny Berlin Szczecin Bałtyk	2008	2020	nd.	nd.
Zachodniopomorski Klaster Turystyczny	2005	2007	nd.	nd.

Uwagi: na potrzeby wyliczeń wskaźników trwałości, domyślnym rokiem ostatniej działalności dla klastrów, co do których potwierdzono, że powstały, ale nie potwierdzono informacji o ich aktywności od tamtego momentu, jest rok kolejny po roku powstania; w sytuacjach, w których nie udało się potwierdzić dat powstania klastrów, podano daty ich pierwszej aktywności; RPK – regionalna polityka klastrowa.

Źródło: opracowanie własne.

A2. Narzędzia badawcze

Kwestionariusz wywiadu CATI/ankiety CAWI³⁰⁰

Szanowni Państwo,

Badanie prowadzone jest w ramach projektu pn. „Kapitał społeczny i wyposażenie instytucjonalne jako czynniki sukcesu polityk klastrowych na poziomie regionalnym”, realizowanego przez Uniwersytet Jagielloński, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Realizatorzy projektu dociekają, w jakim stopniu powodzenie regionalnych polityk klastrowych zależy od pewnych regionalnych uwarunkowań. Członkowie inicjatyw klastrowych są, w tej materii, kluczowym dla projektu źródłem wiedzy, dlatego zostali objęci niniejszym badaniem. Państwa firma/instytucja została objęta badaniem jako członek inicjatywy klastrowej i proszę o formułowanie odpowiedzi z tej właśnie perspektywy, nawet jeśli są Państwo członkami innych inicjatyw klastrowych.

Koordynatorzy inicjatywy, której są Państwo członkiem, zostali poinformowani o tym badaniu. Sami zostali uprzednio włączeni do projektu jako respondenci. Nasza rozmowa/wypełnienie ankiety, nie zajmie więcej niż 12 minut. Za każdym razem, kiedy padnie słowo region/regionalny, będzie chodzić o województwo, w którym zlokalizowana jest Pańska/Pani firma.

R0. Jaka jest forma działalności Pana/i firmy/instytucji?

1. Instytucja otoczenia biznesu
2. Uczelnia, szkoła
3. Urząd, jednostka samorządowa
4. Stowarzyszenie, spółdzielnia
5. Jednoosobowa działalność gospodarcza
6. Spółka akcyjna
7. Spółka cywilna, jawna, komandytowa, partnerska
8. Spółka z o.o.

R1. W jakim województwie zlokalizowana jest Pańska/Pani firma/instytucja?

1. Dolnośląskie
2. Kujawsko-pomorskie
3. Lubelskie
4. Lubuskie
5. Łódzkie
6. Małopolskie

---

³⁰⁰ W zależności od techniki badania, do której został wykorzystany, kwestionariusz zawierał dodatkowo odpowiednie skrypty.

7. Mazowieckie
8. Opolskie
9. Podkarpackie
10. Podlaskie
11. Pomorskie
12. Śląskie
13. Świętokrzyskie
14. Warmińsko-mazurskie
15. Wielkopolskie
16. Zachodniopomorskie

R2. Jakie stanowisko Pan/i zajmuje?

1. Kierownicze
2. Właściciel/ka
3. Pracownik biurowy [wykluczenie]
4. Pracownik fizyczny [wykluczenie]

R3. W którym roku powstała Pana/i firma/institucja?

.....

R3.FLT. Nie znam dokładnej daty [zmienna pomocnicza]

R4. [jeżeli wskazano R3.FLT] Prosimy o podanie przybliżonej daty powstania Pan(-ni)/i firmy instytucji

1. Do 2004 roku
2. W 2005 roku lub później

Proszę ocenić poniższe trzy stwierdzenia, używając zaproponowanej skali.

Twierdzenia	Możliwe oceny				
P1.01. Mam przeświadczenie, że moja firma/institucja została, kiedykolwiek objęta wsparciem regionalnym (czyli finansową lub pozafinansową pomocą dzieloną w ramach regionalnego programu operacyjnego lub innych programów regionalnych) dzięki członkostwu w inicjatywie klastrowej	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P1.02. Poziom rozwoju inicjatywy klastrowej, której moja firma/institucja jest członkiem, uważam za wysoki	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P1.03. Uczestnictwo w inicjatywie klastrowej przełożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/institucji	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam

A teraz proszę ocenić kolejne trzy stwierdzenia, używając takiej samej skali.

Twierdzenia	Możliwe oceny				
P2.01. Uważam, że dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie, rozwój czy animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom inicjatyw, której moja firma/institucja jest członkiem	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P2.02. Dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie/rozwój/animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/institucji	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P2.03. Działania regionalne dedykowane dotychczas klastrom lub im członkom, w praktyce doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/institucji	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam

Tym razem proszę o ocenę czterech stwierdzeń. Skala zostaje niezmienną.

Twierdzenia	Możliwe oceny				
P3.01. Z punktu widzenia mojej firmy/institucji, oferta usług publicznych będących w gestii instytucji regionalnych była dotychczas/od momentu wejścia do UE szeroka	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P3.02. Uważam, że jakość funkcjonowania publicznych instytucji regionalnych była dotychczas/od momentu wejścia do UE wysoka	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P3.03. Uważam, że w województwie wykształcił się dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji (czyli skoordynowany i zsięciowany zbiór różnorodnych instytucji, interakcji i zdarzeń wpływających korzystnie na procesy innowacyjne)	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P3.04. W ofercie regionalnych instytucji otoczenia biznesu było dotychczas/od momentu wejścia do UE, wiele i interesujących usług dla mojej firmy/institucji	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam

Proszę o ocenę kolejnych czterech stwierdzeń. Skala zostaje niezmieniona

Twierdzenia	Możliwe oceny				
P4.01. Uważam, że wręczanie lapówek jest niewłaściwe	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P4.02. Uważam, że ludziom można ufać	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P4.03. Uważam, że ludzie przede wszystkim starają się służyć pomocą innym	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P4.04. Uważam, że człowiek, który chce być dobrym obywatelem, powinien koniecznie brać udział w wyborach	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam

I na koniec proszę o ocenę tych czterech twierdzeń. Ciągłe posługujemy się tą samą skalą.

Twierdzenia	Możliwe oceny				
P5.01. Uważam, że ludzie powinni koniecznie aktywnie angażować się na rzecz społeczności lokalnej	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P5.02. Uważam, że ludzie powinni być członkami jakichś organizacji, stowarzyszeń, klubów, partii, rad lub kół	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P5.03. Uważam, że ludzie powinni koniecznie mieć bardzo dobre relacje z sąsiadami	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam
P5.04. Uważam, że ludzie powinni aktywnie angażować się w wolontariat	5. Zdecydowanie się zgadzam	4. Raczej się zgadzam	3. Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	2. Raczej się nie zgadzam	1. Zdecydowanie się nie zgadzam

Proszę jeszcze o odpowiedź na kilka tzw. pytań metryczkowych, które pozwolą realizatorom projektu zrobić lepszy użytek z zebranych danych.

M1. Czy Pana/i firma/institucja jest członkiem inicjatywy klastrowej, od jej początku?

1. Tak [przejdźcie do M3]
2. Nie

M2. W którym roku przystąpili Państwo do tej inicjatywy klastrowej?

1. ....
2. M2.FLT. Nie znam dokładnej daty przystąpienia [zmienna pomocnicza]

M3. Czy swój udział w tej inicjatywie ocenia Pan/i jako:

1. Formalny
2. Nieformalny
3. Trudno powiedzieć

M4. Jaka była główna motywacja przystąpienia do tej inicjatywy klastrowej?

.....

M5. Czy są Państwo członkami innych inicjatyw klastrowych?

1. Tak, ilu?
2. Nie [przejdźcie do M6]
3. M5.txt. Tak, ilu?

.....

M6. Jaki jest główny kod PKD działalności Państwa firmy/institucji?

.....

M7. Jak ocenia Pan(i) stopień umiędzynarodowienia własnej firmy/institucji na skali 7 punktowej, gdzie 7 to „bardzo silne umiędzynarodowienie”, a 1 to „zupełny brak międzynarodowych relacji i kontaktów”?

1 – zupełny brak międzynarodowych relacji i kontaktów	2	3	4	5	6	7 – bardzo silne umiędzynarodowienie
---	---	---	---	---	---	--------------------------------------

M8. Jak ocenia Pan(i) stopień innowacyjności (produktowej/usługowej) własnej firmy/institucji na skali 7 punktowej, gdzie 7 to „jesteśmy wysokoinnowacyjni w wymiarze naszych produktów/usług”, a 1 to „w wymiarze naszych produktów/usług absolutnie nie jesteśmy innowacyjni”?

1 – w wymiarze naszych produktów/usług absolutnie nie jesteśmy innowacyjni	2	3	4	5	6	7 – jesteśmy wysokoinnowacyjni w wymiarze naszych produktów/usług
--	---	---	---	---	---	---

Scenariusz wywiadu IDI z koordynatorami klastrów

Dziękuję za udział w rozmowie. Wywiad jest prowadzony w ramach projektu NCN, którego celem jest, mówiąc najogólniej, pomiar sukcesu polityk klastrowych w kilku, dobranych celowo regionach. Przy okazji badam zależność tego sukcesu (polityk klastrowych) od regionalnych poziomów: wyposażenia w instytucje i kapitału społecznego. Traktuję Pana(-nią) jako eksperta od rozwoju klastrów, dlatego sekcja pytań poświęconych PK będzie najbardziej obszerna. O wyposażenie regionu w instytucje i poziom kapitału społecznego będę pytał pobieżnie.

Podkreślam, że klastry/IK nie są głównym przedmiotem moich badań. Interesuje mnie perspektywa regionalnych polityk klastrowych, a koordynatorzy są jednym z wielu dostarczycieli (choć jakże cennym) opinii na ten temat.

Wywiad obliczony jest na 60–70 minut. Proszę o syntetyczne odpowiedzi; najlepiej jakby pojedyncze refleksje zamykały się w minucie. Jeśli jakiś wątek okaże się dla mnie wyjątkowo ciekawy, to po prostu będę dopytywał. Scenariusz zawiera przeważnie pytania otwarte, zostawiające swobodę wypowiedzi, ale jest też kilka formuł zamkniętych. W tych przypadkach będę odczytywał możliwe wskazania.

Naturalnie, gwarantuję anonimowość, tzn. żadne opinie nie będą nigdy z Panem(-nią) identyfikowane. Powiedziawszy to, proszę Pana(-nią) o zgodę na nagrywanie wywiadu, co wydatnie usprawni jego przebieg.

Sekcja I. Regionalna polityka klastrowa

Przekazanie lub wyświetlenie respondentowi projektowego rozumienia RPK

Podsekcja I.1. Istnienie PK

1. Czy w obowiązujących regionalnych dokumentach strategicznych, programowych, operacyjnych czy dokumentacjach konkursowych, dostrzega Pan(i) zapisy, które są ewidentnymi, intencjonalnymi narzędziami PK?

Jeśli TAK →

→ proszę spróbować przywołać dokumenty, rozdziały i powiedzieć, o jakie narzędzia chodzi

→ proszę scharakteryzować te narzędzie na osi podmiotowe/przedmiotowe.

2. Proszę spróbować przypomnieć sobie okres sprzed obecnej perspektywy wsparcia. Proszę pomyśleć o latach 2007–2013 (*de facto* 2015). Czy na podstawie ówczesnych dokumentów można było mówić o regionalnej polityce klastrowej?

Jeśli TAK →

→ jakie narzędzia PK z tamtego czasu Pan(i) pamięta?

→ jakie są różnice w podejściu między tymi perspektywami?

→ czy odnosi Pan wrażenie, że region się uczy, tzn. że obecna PK jest logiczną konsekwencją doświadczeń z 2007–2013?

- niezależnie, czy IK już wtedy działała czy nie: czy pamięta Pan(i) narzędzia regionalnej PK z lat 2004–2006 (np. ZPORR 2.6)?
3. Niezależnie, czy dostrzegają takie zapisy, elementy PK; A czy samo podejście władz regionalnych, ich nastawienie do IK, komunikację nieformalną, responsywność, ocenił(a)by Pan(i) jako przychylne, sprzyjające rozwojowi klasteringu, czy przeciwnie?
Jeśli TAK →
→ proszę powiedzieć, o jakie działania chodzi, jak pomagają?
4. Podsumowując tę podsekcję: czy Pana(i) zdaniem, w oparciu o Pana(i) doświadczenia i obserwacje, w województwie określenie „regionalna polityka klastrowa” – w perspektywie kilkunastu ubiegłych lat ma rację bytu?
→ zdecydowanie tak --- raczej tak --- trudno powiedzieć --- raczej nie --- zdecydowanie nie
5. Proszę spróbować przełożyć tę opinię na jedną z 5 kategorii roli władz regionalnych w rozwoju klasteringu.
Wyświetlamy/pokazujemy osobne kategorie według Enright (2003). Odpowiedzi oznaczamy tu:
→ *non-existent role* --- *catalytic role* --- *supportive role* --- *directive role* --- *interventionist role*

Niezależnie od tego, czy w dotychczasowych pytaniach rozmówca był w stanie podać jakieś narzędzia obecnej lub przeszłej PK, zadajemy teraz szereg pytań o skuteczność i trafność tej polityki. Jeśli nie będzie w stanie odpowiedzieć na któreś z nich, prosimy o wskazanie intuicyjne, pokuszenie się chociażby o odpowiedzi typu „raczej”, „wydaje mi się”. Takim osobom należy to powiedzieć już teraz, żeby nie dziwiły się, skąd dalsze pytania.

Podsekcja 1.2. Skuteczność PK

6. Czy Pana zdaniem regionalna PK wychodzi (bądź wychodziła w latach 2007–2014) poza poziom planów i dokumentów? Czyli mówiąc inaczej, czy założone w dokumentach cele były realizowane?
Skala Likerta, a następnie pogłębienie
→ zdecydowanie tak --- raczej tak --- trudno powiedzieć --- raczej nie --- zdecydowanie nie
→ czy cele regionalnej PK są opisane/komunikowane bardziej w kategoriach korzyści regionu czy korzyści klastrów?
7. Wymienię teraz kilka obszarów, które standardowo bywają przedmiotem różnych PK. Przy każdym z nich poproszę o wskazanie czy Pana(i) zdaniem cele regionalnej PK dotyczą/dotyczyły tych obszarów. Tak lub nie. Przypominam, że tutaj chodzi mi o cele poziom postulatów z dokumentów), a nie o realne działania.

Jeśli przynajmniej przy jednym „tak” → przejście do kolejnego pytania, jeśli „nie” → do nowej podsekcji

- opracowanie strategii rozwoju IK
  - rozwój zasobów ludzkich koordynatora IK
  - szkolenia dla członków IK
  - wyposażenie w infrastrukturę koordynatora/współdzieloną w ramach IK
  - zakup wiedzy na potrzeby koordynatora, członków (licencje, *know-how*)
  - badania przemysłowe, prace rozwojowe, testy produktów (wspólne klastrowe lub członków)
  - komercjalizacja wiedzy (wspólnej klastrowej lub członków)
  - wdrożenia innowacji (w skali klastra – np. technologiczna, organizacyjna lub w skali członków – dowolna)
  - działania promocyjne lub marketingowe IK
  - realizacja zadań publicznych
  - ochrona własności intelektualnej
  - sieciowanie, pozycjonowanie w łańcuchach wartości
  - internacjonalizacja
  - inne, jakie?
8. Przypomnę teraz obszary, w których dostrzegł(a) Pan(i) cele regionalnej PK. Proszę, na prostej skali ocenić, w jakim stopniu są one realizowane (lub zostały zrealizowane – w przypadku zakończonych schematów wsparcia).
- Odczytywać cele i dla każdego zbierać deklarację:
- zdecydowanie są realizowane --- raczej są tak --- trudno powiedzieć --- raczej nie są realizowane --- zdecydowanie nie są
  - ewentualnie, jeśli nie wyszło naturalnie: które z tych obszarów są wspierane obecnie, a które były w przeszłości?
  - czy poza celami, które zaproponowałem, dostrzega Pan(i) inne, będące ważnym elementem regionalnej PK?
- Jeśli tak, to prosba o ocenę realizacji na skali Likerta.

9. Czy widzi Pan(i) dodatnią zależność między zrealizowanymi celami polityki klastrowej a poziomem zatrudnienia u Pana(i) jako koordynatora.
- Tak/nie, a następnie ewentualne pogłębienie
- tak --- nie
  - jaka to skala zależności, tzn, ile etatów przybyło, ubyło?
  - które cele się najmocniej do tego przyczyniły?
  - gdzie nastąpił wzrost zatrudnienia – organicznie, u koordynatora, u konkretnych członków?

10. Czy widzi Pan(i) dodatnią zależność między zrealizowanymi celami polityki klastrowej a poziomem konkurencyjności (w skali w jakiej działa) Pana(-ni) inicjatywy? – jako całości, nie poszczególnych członków.

Tak/nie, a następnie ewentualne pogłębienie

→ tak --- nie

→ które cele się najmocniej do tego przyczyniły?

→ czy bardziej zyskała konkurencyjność całej inicjatywy, czy określonego profilu członków?

11. Czy widzi Pan(i) dodatnią zależność między zrealizowanymi celami polityki klastrowej a liczbą podmiotów zaangażowanych w trwałą współpracę w Pana(-ni) IK?

Tak/nie, a następnie ewentualne pogłębienie

→ tak --- nie

→ jaka to skala zależności?

→ które cele się najmocniej do tego przyczyniły?

12. Czy biorąc pod uwagę to, jakie cele polityki klastrowej wyznaczył sobie region, uważa Pan, że regionalna polityka klastrowa odnosi sukces?

→ zdecydowanie tak --- raczej tak --- trudno powiedzieć --- raczej nie --- zdecydowanie nie

Podsekcja I.3. Trafność/żyteczność PK

Podsekcję realizujemy nawet, jeśli rozmówca nie zidentyfikował żadnych celów PK. Przy takim obrocie sprawy, prosimy, aby odpowiadał na pytania z perspektywy wszystkich działań regionalnych, nawet nieformalnych, które nie były co prawda sprofilowane na klastry, ale się na nie załapał/jakoś z nich skorzystał. Tę sytuację (powinny być sporadyczne) należy później wyraźnie oddzielić w interpretacji.

13. Czy w wyniku regionalnej PK realizowane są lub zostały zrealizowane, potrzeby Pana(-ni) inicjatywy?

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

→ zdecydowanie tak --- raczej tak --- trudno powiedzieć --- raczej nie --- zdecydowanie nie

Dla odpowiedzi twierdzących:

→ co Pan(i) IK zawdzięcza regionalnej PK, w wymiarze zarówno potrzeb materialnych, jak i miękkich, symbolicznych?

→ czy to Pan(i) dostosował(a) tę(te) potrzebę(-by) do założeń PK, czy raczej PK pokryła celnie potrzebę istniejącą?

Dla odpowiedzi przeczących:

→ czy to bardziej kwestia tego, że PK nie trafia w te potrzeby, czy raczej tego, że nie potrafi ich zrealizować/zaspokoić?

14. Czy wydaje się Panu(-ni), że ma Pan(i) lub mógłby mieć, jako koordynator IK, bezpośredni wpływ na kształt regionalnej PK?

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

→ zdecydowanie tak --- raczej tak --- trudno powiedzieć --- raczej nie --- zdecydowanie nie

→ czy jest Pan(i) włączany(-na) w dyskusję na ten temat, konsultacje, słuchany(-na) przez władze regionalne?

→ czy istnieje jakieś regionalne forum, na którym można wyrazić swoje potrzeby, oczekiwania?

15. Istnieje sporo ponadregionalnych narzędzi polityki klastrowej. Mechanizm KKK i dedykowanego im wsparcia, w POIG-u było działanie 5.1 na powiązania kooperacyjne, w Polsce Wschodniej były i są schematy na klastering, są schematy w Horyzoncie 2020. Pytamy, czy sięgał po takie wsparcie. Chciałbym się zorientować, czy z poziomu władz regionalnych i podlegających im instytucji spotkał(a) się Pan(i) z jakimiś działaniami zachęcającymi do zaangażowania się w takie ponadregionalne schematy, działaniami informującymi o nich, lub wprost pomagającymi w wystartowaniu do konkursu (np. doradztwo, finansowanie wyjazdów na spotkania informacyjne, facylitacja partnerstw)?

Jeśli TAK →

→ Jaka była intensywność tego wsparcia, jego formy?

→ Jak, mówiąc ogólnie, ocenia Pan(i) to wsparcie?

Niezależnie od odpowiedzi, dopytać

→ Czy wsparcie zaangażowania się w takie ponadregionalne mechanizmy klastrowe, to coś czego oczekiwał(a) Pan(i) lub oczekuje od regionu?

16. Czy wsparcie oferowane w ramach regionalnej polityki klastrowej jest logicznie sprzężone z innymi działaniami publicznymi w zakresie polityki gospodarczej, innowacyjnej, technologicznej; czy dobrze się z nimi uzupełnia?

→ czy wsparcie się nie wykluczało, nakładało?

→ czy było komplementarne względem wsparcia oferowanego na poziomie krajowym, ewentualnie szerszym?

→ jak to się kształtowało w poszczególnych perspektywach?

Sekcja II. Regionalne wyposażenie instytucjonalne

Przekazanie lub wyświetlenie respondentowi projektowego rozumienia WI

Podsekcja II.1. Ujęcie szerokie

17. Proszę spróbować porównać jakość regionalnego wyposażenie instytucjonalnego w szerokim rozumieniu? Odnieśmy stan dzisiejszy do roku 2013

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

- czy jakość regionalnego wyposażenie instytucjonalnego jest w odniesieniu do roku 2013 zdecydowanie wyższa--- raczej wyższa --- jest na tym samym poziomie --- raczej niższa --- zdecydowanie niższa
- jakie zmiany zaszły przez te lata, na jakich wymiarach? Kiedy były najbardziej dynamiczne?
- co te zmiany oznaczają z punktu widzenia rozwoju Pana(-ni) IK?

18. Czy w urzędzie władz regionalnych albo w instytucjach im podlegających istnieje rozpoznawalna jednostka kompleksowej obsługi inwestorów, przedsiębiorców czy start-upów?

Jeśli TAK→

- czy Pana(-ni) IK jest z nimi w stałym kontakcie, korzysta z ich usług?
- jak ocenia Pan(i) jej pracę?
- czy za jej pośrednictwem przybył inicjatywie nowy członek?
- czy organizujecie wspólne przedsięwzięcia?

19. Czy w Pana(-ni) odczuciu wykształciło się tutaj coś, co można określić jako dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji?

Jeśli TAK →

- co to za rodzaj konfiguracji i na ile Pana(-ni) IK jest jego częścią?

Podsekcja II.2. Ujęcie wąskie

20. Jak ocenia Pan(i) nasycenie (liczbę odniesioną do potrzeb) regionalnymi IOB? Czyli mówiąc inaczej, czy jest ich więcej, czy mniej niż powinno być?

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

- zdecydowanie więcej --- raczej więcej --- jest w sam raz --- raczej mniej --- zdecydowanie mniej
- czy mimo wszystko powinno być ich więcej, czy raczej pożądana jest profesjonalizacja obecnych, a może wręcz ich redukcja?

21. A jak ocenia Pan(i) dynamikę regionalnego nasycenie IOB? Odnieśmy stan dzisiejszy do roku 2013.

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

→ czy nasycenie IOB w regionie jest w odniesieniu do roku 2013 zdecydowanie wyższe --- raczej wyższe --- na tym samym poziomie --- raczej niższe --- zdecydowanie niższe

→ co te zmiany oznaczają z punktu widzenia rozwoju Pana(-ni) IK?

22. Czy Pana(-ni) IK (czy to koordynator, czy grupa członków – wspólnie) korzystała formalnie z usług którejs z regionalnych IOB?

Tak/nie, a następnie pogłębienie

→ tak---nie

Jeśli TAK →

→ proszę powiedzieć, jakie to były usługi, jaka instytucja je realizowała?

→ a czy korzystali Państwo z usługi IOB spoza regionu?

Jeśli NIE →

→ czy nie było takiej potrzeby, czy może oczekiwana usługa nie była oferowana przez regionalne IOB?

→ a czy korzystali Państwo z usługi IOB spoza regionu?

Sekcja III. Regionalny kapitał społeczny

Przekazanie lub wyjaśnienie respondentowi projektowego rozumienia KS pomostowego

Podsekcja III.1. Wymiar pomostowy

23. Jak, odnosząc do wyobrażonego średniego poziomu krajowego, ocenia Pan(i) poziom regionalnego kapitału typu pomostowego?

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

→ zdecydowanie wyższy --- raczej wyższy --- na średnim poziomie krajowym --- raczej niższy --- zdecydowanie niższy

→ co najmocniej kształtuje/kształtowało w regionie ten poziom?

24. A jak ocenia Pan(i) dynamikę tego poziomu? Odnieśmy stan dzisiejszy do roku 2013.

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

→ czy poziom KS pomostowego w regionie jest w odniesieniu do roku 2013 zdecydowanie wyższy --- raczej wyższy --- na tym samym poziomie --- raczej niższy --- zdecydowanie niższy

→ co te zmiany oznaczają z punktu widzenia rozwoju Pana(-ni) IK?

→ czy te zmiany mają podłoże regionalne, czy raczej ogólnokrajowe/światowe?

25. Proszę teraz pomyśleć o kapitale społecznym pomostowym jako zasobie Pana(-ni) klastra. Czy poziom tego zasobu, mierzony zsięciowaniem, zaufaniem i podziałaniem uniwersalnych norm, jest wyższy czy niższy niż przeciętnie w tym regionie?

Skala Likerta, a następnie pogłębienie

→ zdecydowanie wyższy --- raczej wyższy --- na średnim poziomie regionu ---
raczej niższy --- zdecydowanie niższy

Ewentualnie →

→ jak należy tłumaczyć te różnice?

Sekcja IV. Informacje kontekstowe + metryczkowe

91. Czy inicjatywa, którą Pan(i) reprezentuje:
- jest podmiotem wykształconym bez wsparcia publicznego,
  - została zawiązana w wyniku działań, które można by określić mianem regionalnej polityki klastrowej,
  - powstała jako beneficjent krajowej lub szerszej polityki klastrowej?
92. Z informacji, które zebrałem przed wywiadem Pana(i) inicjatywa została wsparta w ramach następujących narzędzi regionalnej polityki klastrowej..... Czy jest tu jakaś nieścisłość lub czegoś brakuje?
93. Jaka jest forma funkcjonowania inicjatywy (nie koordynatora). Proszę zobaczyć, czy któraś z tych kategorii jest właściwa, jeśli nie, proszę powiedzieć więcej na ten temat. Wyświetlamy osobno kafeterię z typologią (Kowalski 2013). Tutaj zapisujemy numer wskazania lub streszczamy wypowiedź:
94. Jak określił(a)by Pan(i) poziom rozwoju swojej IK w wymiarze samodzielności? Proszę wskazać tę kategorię skali, która jest Panu(-ni) najbliższa. Wyświetlamy osobno kafeterię z typologią (Enright 2003). Tutaj zapisujemy numer wskazania:
95. Gdyby Pan(i) musiał użyć nomenklatury branżowej, to jaką branżę wskaże Pan jako dominującą, przewodnią w IK?
96. Ilu członków liczy IK? Czy na koniec 2013 roku liczyła więcej/mniej/orientacyjnie tyle samo?
97. Ile etatów poświęconych jest koordynacji IK? Czy na koniec 2013 roku liczyła więcej/mniej/ tyle samo?

Scenariusz wywiadu IDI z ekspertami polityk klastrowych³⁰¹

Zagadnienia do dyskusji:

1. Dynamika krajowych i unijnych uwarunkowań polityk klastrowych.
2. Narzędzia regionalnych polityk klastrowych w kolejnych perspektywach budżetowych.
3. Emblematyczne i pozostałe projekty regionalnej polityki klastrowej.
4. Charakterystyki i historie ewolucji regionalnych klastrów.
5. Konfiguracja instytucjonalna regionalnej polityki klastrowej.
6. Narzędzia wspierania klastrów a inteligentne specjalizacje.
7. Uniwersalne wskaźniki skuteczności i trafności polityk klastrowych.
8. Ocena sukcesu regionalnej polityki klastrowej.

Scenariusz wywiadu FGI z ekspertami polityk klastrowych³⁰²

Plan wywiadu:

1. Przedstawienie wybranych wyników projektu.
2. Dyskusja wyników.
3. Interpretacja zidentyfikowanych zależności.

---

³⁰¹ Zestawiono przekrojową listę zagadnień, jakie były poruszane w ramach wywiadów. Szczegółowe pytania scenariuszowe były formułowane indywidualnie, w zależności od potrzeb badawczych w danym regionie i od profili zawodowych i doświadczenia poszczególnych ekspertów.

³⁰² Zestawiono ramowy plan wywiadu grupowego. Dyskusja miała charakter niestrukturyzowany.

A3. Wybrane rozkłady danych z badania CATI i analizy źródeł

Tab. A3.1. Udział członków klastrów, którzy powstali (jako PGN) w określonych przedziałach czasu (tab. 1 z 2)

Lata powstania	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
	(%)				
Przed rokiem 1990	12,4	8,3	8,6	14,6	11,0
W latach 1990–1999	21,3	21,3	13,8	14,6	18,4
W latach 2000–2009	22,5	31,5	43,1	23,2	29,1
Od roku 2010	34,8	36,1	24,1	36,6	33,8
Brak znajomości roku powstania ³⁰³	9,0	2,8	10,3	11,0	7,7
					100,0

Uwagi: n = 337; PGN – podmioty gospodarki narodowej.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.2. Udział członków klastrów, którzy powstali (jako PGN) w określonych przedziałach czasu (tab. 2 z 2)

Lata powstania	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
	(%)				
Do roku 2004	53,9	50,9	53,4	47,6	51,3
Od roku 2005	46,1	49,1	46,6	52,4	48,7
					100,0

Uwagi: n = 337, respondenci niezający konkretnego roku wskazywali przynależność do jednego z dwóch możliwych przedziałów; PGN – podmioty gospodarki narodowej.

Źródło: opracowanie własne.

³⁰³ W badaniu pytano o konkretny rok. Przedziały przyjęto na potrzeby prezentowanego zestawienia.

Tab. A3.3. Udział członków klastra o określonej motywacji przystąpienia do klastra (ujęcie szczegółowe³⁰⁴)

Główna motywacja	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodnio-pomorskie	łącznie
	(%)				
Rozwijanie sieci kontaktów	25,8	27,8	13,8	20,7	23,2
Współpraca	14,6	21,3	15,5	18,3	17,8
Prestiż	0,0	1,9	1,7	2,4	1,5
Nie wiem	1,1	5,6	5,2	4,9	4,2
Dotacje	11,2	8,3	5,2	3,7	7,4
Rozwój przedsiębiorstwa	11,2	13,9	13,8	13,4	13,1
Jesteśmy założycielami	1,1	1,9	5,2	2,4	2,4
Promocja przedsiębiorstwa	4,5	1,9	5,2	0,0	2,7
Korzyści	1,1	0,9	3,5	0,0	1,2
Jesteśmy zadowoleni z działalności klastra	0,0	0,9	0,0	0,0	0,3
Zainteresowania	0,0	1,9	0,0	0,0	0,6
Konieczność przy składaniu wniosku/projektu	0,0	1,9	0,0	0,0	0,6
To naturalne, że uczelnia przystępuje do klastra	0,0	0,9	0,0	0,0	0,3
Korzyści ekonomiczne	2,3	0,9	3,5	2,4	2,1
Wspieranie potencjału gospodarczego	1,1	1,9	5,2	6,1	3,3
Rozwój branży	1,1	3,7	1,7	4,9	3,0
Polecenie	0,0	0,9	1,7	1,2	0,9
Rozwój regionu	4,5	1,9	1,7	4,9	3,3
Pozyskiwanie klientów	5,6	0,0	5,2	2,4	3,0
Dostęp do innowacji	2,3	0,0	3,5	2,4	1,8
Pozyskanie wiedzy	3,4	0,0	1,7	1,2	1,5
Udział w projektach UE	1,1	0,0	0,0	0,0	0,3
Członkostwo w PSSE	1,1	0,0	0,0	0,0	0,3
Chęć przynależności do klastra	1,1	0,9	1,7	0,0	0,9
Wspieranie społeczności	2,3	0,0	0,0	1,2	0,9
Ciekawość	0,0	0,0	0,0	2,4	0,6
Brak motywacji	0,0	0,0	0,0	1,2	0,3

³⁰⁴ Motywacje pokategoryzowano do 34 grup na podstawie odpowiedzi na pytanie o charakterze otwartym. Motywacje zagregowane do 5 nadrzędnych grup przedstawiono w tabeli 27.

A3. WYBRANE ROZKŁADY DANYCH Z BADANIA CATI I ANALIZY ŹRÓDEŁ

Główna motywacja	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodnio-pomorskie	łącznie
	(%)				
Podobny charakter działalności	0,0	0,9	0,0	1,2	0,6
Wymóg strefowy	0,0	0,0	0,0	1,2	0,3
Szkolenia	0,0	0,0%	1,7	0,0	0,3
Nowe możliwości rekrutacji pracowników	0,0	0,	0,0	1,2	0,3
Wsparcie studentów	1,1	0,0	0,0	0,0	0,3
Dostęp do technologii	1,1	0,0	1,7	0,0	0,6
Zdobywanie doświadczenia	1,1	0,0	1,7	0,0	0,6
					100,0

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.4. Udział członków klastra przynależnych sekcji C PKD (przetwórstwo przemysłowe) wg przynależności do działów³⁰⁵

Dział sekcji C PKD	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodnio-pomorskie	łącznie
	(%)				
10. Produkcja artykułów spożywczych	5,4	43,3	0,0	3,1	15,1
11. Produkcja napojów	0,0	3,3	0,0	0,0	0,9
13. Produkcja wyrobów tekstylnych	0,0	3,3	0,0	0,0	0,9
16. Produkcja wyrobów z drewna oraz korka, z wyłączeniem mebli; produkcja wyrobów ze słomy i materiałów używanych do wyplatania	0,0	0,0	42,9	9,4	5,7
17. Produkcja papieru i wyrobów z papieru	0,0	0,0	0,0	3,1	0,9
18. Poligrafia i reprodukcja zapisanych nośników informacji	2,7	0,0	14,3	0,0	1,9
20. Produkcja chemikaliów wyrobów chemicznych	2,7	0,0	0,0	3,1	1,9
22. Produkcja wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych	37,8	0,0	42,9	6,3	17,9

³⁰⁵ Przynależność do sekcji PKD przedstawiono w tabeli 28.

ANEKSY

Dział sekcji C PKD	Województwo				
	kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodnio-pomorskie	łącznie
	(%)				
23. Produkcja wyrobów z pozostałych mineralnych surowców niemetalicznych	2,7	0,0	0,0	0,0	0,9
24. Produkcja metali	0,0	0,0	0,0	3,1	0,9
25. Produkcja metalowych wyrobów gotowych, z wyłączeniem maszyn i urządzeń	16,2	6,7	0,0	21,9	14,2
26. Produkcja komputerów, wyrobów elektronicznych i optycznych	10,8	10,0	0,0	0,0	6,6
27. Produkcja urządzeń elektrycznych	0,0	3,3	0,0	6,3	2,8
28. Produkcja maszyn i urządzeń, gdzie indziej iesklasyfikowana	5,4	3,3	0,0	9,4	5,7
29. Produkcja pojazdów samochodowych, przyczep i naczep, z wyłączeniem motocykli	2,7	16,7	0,0	0,0	5,7
30. Produkcja pozostałego sprzętu transportowego	0,0	10,0	0,0	3,1	3,8
31. Produkcja mebli	10,8	0,0	0,0	15,6	8,5
32. Pozostała produkcja wyrobów	2,7	0,0	0,0	0,0	0,9
33. Naprawa, konserwacja i instalowanie maszyn i urządzeń	0,0	0,0	0,0	15,6	4,7
					100,0

Uwaga: n = 106.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.5. Ocena twierdzenia: mam przeświadczenie, że moja firma/institucja została, kiedykolwiek, objęta wsparciem regionalnym, dzięki członkostwu w inicjatywie klastrowej – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze

Charakter udziału	Ocena (%)					łącznie
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	
Formalny	20,90	16,04	15,30	22,76	25,00	100
Nieformalny	28,57	21,43	21,43	11,90	16,67	100
Trudno powiedzieć	14,81	11,11	22,22	22,22	29,63	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.6. Ocena twierdzenia: uczestnictwo w inicjatywie klastrowej przełożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/institucji – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Formalny	14,18	12,69	23,51	30,22	19,40	100
Nieformalny	16,67	9,52	30,95	30,95	11,90	100
Trudno powiedzieć	22,22	3,70	18,52	40,74	14,81	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.7. Ocena twierdzenia: dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie/rozwój/animację inicjatyw klastrowych dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/institucji – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Formalny	13,81	19,78	32,84	20,52	13,06	100
Nieformalny	21,43	16,67	23,81	26,19	11,90	100
Trudno powiedzieć	18,52	11,11	33,33	33,33	3,70	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.8. Ocena twierdzenia: działania regionalne przeznaczone dotychczas klastram lub ich członkom w praktyce doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/institucji – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Formalny	20,15	24,63	24,63	20,52	10,07	100
Nieformalny	28,57	7,14	35,71	19,05	9,52	100
Trudno powiedzieć	22,22	11,11	33,33	22,22	11,11	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.9. Ocena twierdzenia: mam przeświadczenie, że moja firma/instytucja została kiedykolwiek objęta wsparciem regionalnym dzięki członkostwu w inicjatywie klastrowej – w zależności od faktu objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Nie	23,26	13,95	16,28	23,26	23,26	100
Tak	21,09	16,67	16,67	21,09	24,49	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.10. Ocena twierdzenia: poziom rozwoju inicjatywy klastrowej, której moja firma/instytucja jest członkiem, uważam za wysoki – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Nie	6,98	6,98	20,93	44,19	20,93	100
Tak	6,80	12,24	26,53	26,87	27,55	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.11. Ocena twierdzenia: uczestnictwo w inicjatywie klastrowej przełożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/instytucji – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Nie	9,30	6,98	30,23	37,21	16,28	100
Tak	15,99	12,24	23,13	30,27	18,37	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.12. Ocena twierdzenia: uważam, że dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie, rozwój czy animację inicjatyw klastrowych dobrze odpowiadały potrzebom inicjatywy, której moja firma/instytucja jest członkiem – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Nie	11,63	18,60	30,23	25,58	13,95	100
Tak	11,22	15,65	31,63	26,19	15,31	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.13. Ocena twierdzenia: dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie/rozwój/animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/instytucji – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Nie	13,95	9,30	48,84	18,60	9,30	100
Tak	15,31	20,07	29,25	22,79	12,59	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.14. Ocena twierdzenia: działania regionalne przeznaczone dotychczas klastrom lub ich członkom, w praktyce doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/instytucji – w zależności od faktu objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Charakter udziału	Ocena (%)					
	zdecydowanie się nie zgadzam	raczej się nie zgadzam	ani się zgadzam, ani się nie zgadzam	raczej się zgadzam	zdecydowanie się zgadzam	łącznie
Nie	11,63	20,93	32,56	18,60	16,28	100
Tak	22,79	21,43	25,85	20,75	9,18	100

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.15. Średnie oceny twierdzeń dotyczących skuteczności i użyteczności RPK – w zależności od objęcia ich macierzystego klastra regionalną polityką klastrową

Objęty RPK	Ocena (%)	
	skuteczność	użyteczność
Nie	3,40	2,96
Tak	3,30	3,06

Uwaga: n = 337.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.16. Regionalne rozkłady średnich ocen twierdzenia: jak ocenia Pan(i) stopień umiędzynarodowienia własnej firmy/institucji

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
4,15	3,76	3,91	4,84	4,15

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.17. Regionalne rozkłady średnich ocen twierdzenia: jak ocenia Pan(i) stopień innowacyjności (produktowej/usługowej) własnej firmy/institucji

Województwo				
kujawsko-pomorskie	podkarpackie	świętokrzyskie	zachodniopomorskie	łącznie
4,91	4,94	4,48	4,98	4,86

Uwagi: n = 337; skala ocen: 1–5.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.18. Szczegółowe wartości indeksu kapitału społecznego we wszystkich regionach

Województwo	Wartość indeksu KS
Dolnośląskie	0,505
Kujawsko-pomorskie	0,320
Lubelskie	0,665
Lubuskie	0,384
Łódzkie	0,321
Małopolskie	0,710
Mazowieckie	0,729
Opolskie	0,488
Podkarpackie	0,775
Podlaskie	0,531
Pomorskie	0,604
Śląskie	0,292
Świętokrzyskie	0,352
Warmińsko-Mazurskie	0,275
Wielkopolskie	0,579
Zachodniopomorskie	0,281

Źródło: opracowanie własne.

Tab. A3.19. Szczegółowe wartości indeksu wyposażenia instytucjonalnego wszystkich regionach

Województwo	Wartość indeksu WI
Dolnośląskie	0,541
Kujawsko-pomorskie	0,407
Lubelskie	0,351
Lubuskie	0,407
Łódzkie	0,234
Małopolskie	0,488
Mazowieckie	0,383
Opolskie	0,413
Podkarpackie	0,499
Podlaskie	0,434
Pomorskie	0,461
Śląskie	0,540
Świętokrzyskie	0,254
Warmińsko-Mazurskie	0,390
Wielkopolskie	0,535
Zachodniopomorskie	0,439

Źródło: opracowanie własne.

A4. Podmioty włączone w pracę poza głównym nurtem badań

Lista obejmuje podmioty związane z klasteringiem (współcześnie lub w przeszłości współpracujące z klastrami, zarządzające nimi i animujące je, wspierające je, analizujące lub badające je), których przedstawiciele – poza głównym nurtem badań – odpowiedzieli na zadane im pytania, przekazali opinie lub materiały źródłowe albo wzięli udział w pilotażu narzędzi badawczych.

Centrum Doradztwa Strategicznego,
Fundacja Rozwoju Badań Społecznych,
Klaster LifeScience Kraków,
LB&E,
Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości,
Regionalne Centrum Innowacji i Transferu Technologii
(Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie),
South Poland Cleantech Cluster,
Staropolska Izba Przemysłowo-Handlowa,
Stowarzyszenie Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego
„Dolina Lotnicza”,
Toruńska Agencja Rozwoju Regionalnego,
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie,
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach,
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego,
Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego,
Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego,
Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego,
Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego,
Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania,
Wyższa Szkoła Humanistyczno-Przyrodnicza w Sandomierzu,
Związek Stowarzyszeń „Podkarpacka Izba Rolnictwa Ekologicznego”,
Wojewódzki Urząd Pracy w Szczecinie.

Ryc. 1. Model logiczny rozprawy	10
Ryc. 2. Obszar badań	12
Ryc. 3. Legenda kolorów, które użyto w pracy do oznaczenia określonych wyników . . .	16
Ryc. 4. Popularne literaturowe ujęcia relacji między klastrem a kapitałem społecznym w jego otoczeniu, w przykładowej skali terytorialnej	34
Ryc. 5. Przenikanie się zakresów rzeczywistości delimitowanej i opisywanej w literaturze pod etykietami institutional endowment (IE), institutional thickness (IT) i wyposażenie instytucjonalne (WI)	63
Ryc. 6. Istotne możliwe etapy instytucjonalizacji klastra, istniejącego w rozumieniu porterowskim	71
Ryc. 7. Typy interwencji publicznych opartych na koncepcji klastra na osi ich złożoności i pośredniości	91
Ryc. 8. Schemat dynamiki procesu badawczego	115
Ryc. 9. Schemat modelu formatywnego dla sukcesu polityk klastrowych (model nr 1) . .	129
Ryc. 10. Schemat modelu formatywnego dla wymiaru sukcesu polityk klastrowych: skuteczności (model nr 2)	129
Ryc. 11. Schemat modelu formatywnego dla wymiaru sukcesu polityk klastrowych: użyteczności (model nr 3)	130
Ryc. 12. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń 197: wręczanie łapówek jest niewłaściwe (A); ludziom można ufać (B)	168
Ryc. 13. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: ludzie starają się służyć pomocą innym (A); dobry obywatel powinien koniecznie brać udział w wyborach (B)	169
Ryc. 14. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: ludzie powinni angażować się na rzecz społeczności lokalnej (A); ludzie powinni być członkami organizacji, stowarzyszeń, klubów, partii, rad lub kół (B)	171
Ryc. 15. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: ludzie powinni mieć bardzo dobre relacje z sąsiadami (A); ludzie powinni aktywnie angażować się w wolontariat (B)	172
Ryc. 16. Wartości indeksu kapitału społecznego we wszystkich regionach	182
Ryc. 17. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: oferta usług publicznych, będących w gestii instytucji regionalnych, była szeroka (A); jakość funkcjonowania publicznych instytucji regionalnych była wysoka (B)	184
Ryc. 18. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: wykształcił się dobrze funkcjonujący regionalny system innowacji (A); w ofercie regionalnych IOB było wiele interesujących usług dla mojej firmy/instytucji (B)	185
Ryc. 19. Wartości indeksu wyposażenia instytucjonalnego we wszystkich regionach	195
Ryc. 20. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: moja firma/instytucja została objęta wsparciem regionalnym dzięki członkostwu w klastrze (A); poziom rozwoju klastra, którego moja firma/instytucja jest członkiem, uważam za wysoki (B) . .	196

Ryc. 21. Regionalne rozkłady ocen twierdzenia: uczestnictwo w klastrze przelożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/institucji	197
Ryc. 22. Regionalne rozkłady ocen umiędzynarodowienia członków inicjatyw klastrowych (A) oraz innowacyjności technologicznej członków inicjatyw klastrowych (B)	199
Ryc. 23. Regionalne rozkłady ocen twierdzeń: regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia klastrow dobrze odpowiadały ich potrzebom (A); regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia klastrow dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/institucji (B)	200
Ryc. 24. Regionalne rozkłady ocen twierdzenia: działania regionalne dedykowane klastrom lub ich członkom doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/institucji	201
Ryc. 25. Kontekst planowania strategicznego i dokumentów programowych dla regionalnych polityk klastrowych w latach 2004–2020	223
Ryc. 26. Model formatywny dla zmiennej zależnej $P_1 + P_2$ (model 1)	258
Ryc. 27. Model formatywny dla zmiennej zależnej P_1 (model 2).	260
Ryc. 28. Model formatywny dla zmiennej zależnej P_2 (model 3)	261

Spis tabel

Tab. 1.	Wymiary istoty i zasięgi relacyjne kapitału społecznego w polskim piśmiennictwie o charakterze empirycznym, uwzględniającym wymiar przestrzenny	33
Tab. 2.	Wybór ugruntowanych literaturowo aspektów zróżnicowania kapitału społecznego i przegląd ich możliwych wymiarów	42
Tab. 3.	Charakterystyki porównawcze wybranych angielskich literaturowych terminów bliskoznacznych dla „wypośażenia instytucjonalnego”	52
Tab. 4.	Matryca logiczna konceptualizacji	117
Tab. 5.	Zastosowane techniki badawcze oraz kontrolowane w ich ramach zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego	120
Tab. 6.	Zastosowane techniki badawcze oraz kontrolowane w ich ramach zmienne, i ich wymiary, wypośażenia instytucjonalnego.	122
Tab. 7.	Zastosowane techniki badawcze oraz kontrolowane w ich ramach wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrowych	124
Tab. 8.	Zastosowane techniki badawcze oraz zmienne i wymiary metod badawczych	125
Tab. 9.	Konstrukty modelu formatywnego i odpowiadające im wskaźniki	128
Tab. 10.	Zastosowane w badaniu CATI wskaźniki (twierdzenia) oraz zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego	134
Tab. 11.	Zastosowane w badaniu IDI wskaźniki oraz zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego	135
Tab. 12.	Zastosowane wskaźniki źródłowe oraz zmienne, i ich wymiary, kapitału społecznego	136
Tab. 14.	Zastosowane w badaniu IDI wskaźniki oraz zmienne, i ich wymiary, wypośażenia instytucjonalnego	138
Tab. 15.	Zastosowane wskaźniki źródłowe oraz zmienne, i ich wymiary, wypośażenia instytucjonalnego	138
Tab. 16.	Zastosowane w badaniu CATI wskaźniki (twierdzenia) oraz wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrowych	140
Tab. 17.	Zastosowane w badaniu IDI wskaźniki oraz wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrowych	141
Tab. 18.	Zastosowane wskaźniki źródłowe oraz wymiary sukcesu regionalnych polityk klastrowych	141
Tab. 19.	Struktura populacji i próby badawczej klastrowych w przekroju regionów	143
Tab. 20.	Struktura populacji i próby badawczej członków klastrowych w przekroju regionów	144
Tab. 21.	Struktura populacji i próby badawczej członków klastrowych w przekroju klastrowych	145
Tab. 22.	Udział członków klastra, w zależności od faktu objęcia ich macierzystego klastra regionalną polityką klastrową.	146
Tab. 23.	Udział członków klastra w zależności od roku powstania ich macierzystego klastra	147

Tab. 24. Udział członków klastra, w zależności od należenia do macierzystego klastra od momentu jego powstania.	147
Tab. 25. Udział członków klastra o określonej formie działalności	147
Tab. 26. Udział członków klastra o określonym charakterze udziału w klastrze	148
Tab. 27. Udział członków klastra o określonej motywacji przystąpienia do klastra	148
Tab. 28. Udział członków klastra o określonej przynależności do sekcji PKD	148
Tab. 29. Źródła i charakterystyki wskaźników kapitału społecznego poddanych analizie	151
Tab. 30. Źródła i charakterystyki wskaźników wyposażenia instytucjonalnego poddanych analizie	157
Tab. 31. Źródła i charakterystyki wskaźników sukcesu regionalnych polityk klastrowych poddanych analizie	162
Tab. 32. Regionalne rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru normatywnego kapitału społecznego	170
Tab. 33. Regionalne rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru strukturalnego kapitału społecznego.	173
Tab. 34. Rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru normatywnego i czterech twierdzeń będących wskaźnikami wymiaru strukturalnego regionalnego kapitału społecznego, w zależności od formy działalności członka klastra.	173
Tab. 35. Regionalne rozkłady średnich ocen ośmiu twierdzeń będących wskaźnikami kapitału społecznego.	174
Tab. 36. Regionalne rozkłady średnich ocen aspektów będących wskaźnikami wymiaru pomostowego kapitału społecznego	175
Tab. 37. Regionalne odczyty wskaźników kapitału społecznego	179
Tab. 38. Wagi zmiennych składowych indeksu kapitału społecznego	181
Tab. 39. Wartości indeksu kapitału społecznego w badanych regionach.	181
Tab. 40. Regionalne rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami wyposażenia instytucjonalnego	183
Tab. 41. Rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami regionalnego wyposażenia instytucjonalnego, w zależności od roku powstania klastra	183
Tab. 42. Rozkłady średnich ocen czterech twierdzeń będących wskaźnikami regionalnego wyposażenia instytucjonalnego, w zależności od charakteru udziału członków klastra w klastrze	186
Tab. 43. Regionalne rozkłady średnich ocen aspektów będących wskaźnikami wyposażenia instytucjonalnego	186
Tab. 44. Regionalne odczyty wskaźników wyposażenia instytucjonalnego	192
Tab. 45. Wagi zmiennych składowych indeksu wyposażenia instytucjonalnego	194
Tab. 46. Wartości indeksu wyposażenia instytucjonalnego w badanych regionach	194
Tab. 47. Regionalne rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami skuteczności regionalnych polityk klastrowych	198
Tab. 48. Regionalne rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami użyteczności regionalnych polityk klastrowych	201
Tab. 49. Rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami skuteczności i trzech twierdzeń będących wskaźnikami użyteczności regionalnych polityk klastrowych w zależności od roku powstania klastra	202

Tab. 50. Rozkłady średnich ocen trzech twierdzeń będących wskaźnikami skuteczności i trzech twierdzeń będących wskaźnikami użyteczności regionalnych polityk klastrowych w zależności od faktu bycia członkiem klastra od momentu jego powstania	203
Tab. 51. Regionalne rozkłady średnich ocen sześciu twierdzeń będących wskaźnikami sukcesu polityk klastrowych	203
Tab. 52. Regionalne rozkłady średnich ocen aspektów będących wskaźnikami sukcesu regionalnych polityk klastrowych	204
Tab. 53. Regionalne odczyty wskaźników skuteczności regionalnych polityk klastrowych	215
Tab. 54. Regionalne odczyty wskaźników trafności regionalnych polityk klastrowych	216
Tab. 55. Regionalne odczyty wskaźników trwałości klastrów	218
Tab. 56. Wagi zmiennych składowych indeksu sukcesu regionalnych polityk klastrowych	219
Tab. 57. Wartości indeksu sukcesu regionalnych polityk klastrowych w badanych regionach	219
Tab. 58. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie kujawsko-pomorskim	231
Tab. 59. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie podkarpackim	239
Tab. 60. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie świętokrzyskim.	246
Tab. 61. Podmioty zaangażowane w klastering w województwie zachodniopomorskim	254
Tab. 62. Wartości wag i ładunków dla wskaźników w modelu nr 1	256
Tab. 63. Wartości wag i ładunków dla wskaźników w modelu nr 2	256
Tab. 64. Wartości wag i ładunków dla wskaźników w modelu nr 3	257
Tab. 65. Wyniki analizy współliniowości w obrębie konstruktów (VIF) w modelu 1	257
Tab. 66. Wyniki analizy współliniowości w obrębie konstruktów (VIF) w modelu 2	257
Tab. 67. Wyniki analizy współliniowości w obrębie konstruktów (VIF) w modelu 3	257
Tab. 68. Parametry modelu 1	258
Tab. 69. Parametry modelu 2	259
Tab. 70. Parametry modelu 3	260
Tab. 71. Parametry modelu 1 dla poszczególnych regionów.	262
Tab. 72. Parametry modelu 2 dla poszczególnych regionów.	262
Tab. 73. Parametry modelu 3 dla poszczególnych regionów.	263

Spis tabel w aneksach

Tab. A1.1. Lista zidentyfikowanych klastrów i ich podstawowe – w świetle zrealizowanych badań – charakterystyki	317
Tab. A3.1. Udział członków klastrów, którzy powstali (jako PGN) w określonych przedziałach czasu (tab. 1 z 2)	335
Tab. A3.2. Udział członków klastrów, którzy powstali (jako PGN) w określonych przedziałach czasu (tab. 2 z 2)	335
Tab. A3.3. Udział członków klastra o określonej motywacji przystąpienia do klastra (ujęcie szczegółowe)	336
Tab. A3.4. Udział członków klastra przynależnych sekcji C PKD (przetwórstwo przemysłowe) wg przynależności do działów	337
Tab. A3.5. Ocena twierdzenia: mam przeświadczenie, że moja firma/institucja została, kiedykolwiek, objęta wsparciem regionalnym, dzięki członkostwu w inicjatywie klastrowej – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze	338
Tab. A3.6. Ocena twierdzenia: uczestnictwo w inicjatywie klastrowej przelożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/institucji – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze	339
Tab. A3.7. Ocena twierdzenia: dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie/rozwój/animację inicjatyw klastrowych dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/institucji – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze	339
Tab. A3.8. Ocena twierdzenia: działania regionalne przeznaczone dotychczas klastrom lub ich członkom w praktyce doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/institucji – w zależności od określonego charakteru udziału w klastrze	339
Tab. A3.9. Ocena twierdzenia: mam przeświadczenie, że moja firma/institucja została kiedykolwiek objęta wsparciem regionalnym dzięki członkostwu w inicjatywie klastrowej – w zależności od faktu objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową	340
Tab. A3.10. Ocena twierdzenia: poziom rozwoju inicjatywy klastrowej, której moja firma/institucja jest członkiem, uważam za wysoki – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową	340
Tab. A3.11. Ocena twierdzenia: uczestnictwo w inicjatywie klastrowej przelożyło się pozytywnie na poziom rozwoju mojej firmy/institucji – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową	340
Tab. A3.12. Ocena twierdzenia: uważam, że dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia nakierowanego na zawiązanie, rozwój czy animację inicjatyw klastrowych dobrze odpowiadały potrzebom inicjatywy, której moja firma/institucja jest członkiem – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową	341

Tab. A3.13. Ocena twierdzenia: dostępne dotychczas regionalne narzędzia i instrumenty wsparcia skierowanego na zawiązanie/rozwój/animację inicjatyw klastrowych, dobrze odpowiadały potrzebom mojej firmy/institucji – w zależności od objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową	341
Tab. A3.14. Ocena twierdzenia: działania regionalne przeznaczone dotychczas klastrom lub ich członkom, w praktyce doprowadziły do zrealizowania istotnej potrzeby mojej firmy/institucji – w zależności od faktu objęcia macierzystego klastra regionalną polityką klastrową	341
Tab. A3.15. Średnie oceny twierdzeń dotyczących skuteczności i użyteczności RPK – w zależności od objęcia ich macierzystego klastra regionalną polityką klastrową	342
Tab. A3.16. Regionalne rozkłady średnich ocen twierdzenia: jak ocenia Pan(i) stopień umiędzynarodowienia własnej firmy/institucji	342
Tab. A3.17. Regionalne rozkłady średnich ocen twierdzenia: jak ocenia Pan(i) stopień innowacyjności (produktowej/usługowej) własnej firmy/institucji	342
Tab. A3.18. Szczegółowe wartości indeksu kapitału społecznego we wszystkich regionach	343
Tab. A3.19. Szczegółowe wartości indeksu wyposażenia instytucjonalnego we wszystkich regionach	343

W KSIĄŻCE ZNALEŻĆ MOŻNA, M.IN.:

- studium literaturowe koncepcji kapitału społecznego;
- dyskusję rozumienia terminu „wyposażenie instytucjonalne” i pokrewnych;
- podstawy teoretyczne i uwarunkowania wdrożeniowe polityk klastrowych;
- odniesienie polityk klastrowych do koncepcji inteligentnej specjalizacji;
- głębokie profile polityk klastrowych czterech województw: kujawsko-pomorskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i zachodniopomorskiego;
- wyniki badań terenowych oraz literaturowe indeksy regionalnych poziomów kapitału społecznego, wyposażenia instytucjonalnego i sukcesu polityk klastrowych;
- opartą na modelowaniu równań strukturalnych (SEM) analizę zależności sukcesu regionalnych polityk klastrowych od poziomów kapitału społecznego i wyposażenia instytucjonalnego;
- rekomendacje w zakresie regionalnych polityk klastrowych.

Szczególnie interesujące jest pokazanie znaczenia polityki opartej na klastrach jako służącej likwidacji niedoskonałości systemów innowacji, a więc znaczenie tej polityki dla dyfuzji wiedzy i pobudzenia współpracy w innowacyjności. Temat polityki klastrowej jest bardzo ważny ze względu na duże środki, jakie zostały pierwotnie na nią przeznaczone. W ostatnim okresie programowania (2014–2020) nastąpiło przesunięcie w kierunku inteligentnych specjalizacji. Obecnie klastry stają się instrumentem, który ma w większym stopniu przyczynić się do ich rozwoju. Dyskusja nad sposobem wsparcia klastrów jest istotna, tak by sukces polityk był większy niż w pierwszej fazie ich aplikowania w Polsce.

prof. dr hab. Elżbieta Wojnicka-Sycz,
fragment recenzji wydawniczej

